Д. Б. „В. К.“
НЕОРГАНИЗИРАНИ ФОНДОВЕ

ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

ХРИСТО БОТЕВЪ

БИОГРАФИЯ

ИЗДАВА
ИВ. Г. ИГНАТОВЪ
СОФИЯ

На уважаемия нр

преподавател по Търг. Кореспонденция и История

Господинъ **ПАНЧЕВЪ**

за споменъ

отъ признателнитѣ му ученици-абитуриенти при Търг. Училище „Меркурий"

1918-919 уч. год.

и участници въ великата свѣтовна война като войници.

Р. Минчевъ — Ст. Загора
Г. Игнатовъ — София.
Пенчо Левчевъ — София.
Василъ Панаотовъ — Сливенъ
Янко Стояновъ — Драгалевци — Софийско
Янкаръ Симеонъ — София
Иванъ Пашевъ — с. Дивяре — Кюстендилско
Мико Кичевъ — Казначаръ — Котовско
Р. Мешуламъ — Кюстендилъ.

[illegible] — Ст. Загора
Георги Тонев — Нова Загора.
Г. Годусовъ с. Бойчъ-Кунджилъ
А. Д. Наничевъ. гр. Куманово.
Ив. Ив. [illegible] — гр. Сливенъ.
Асенко Петровъ — Плевенъ —
П. Балевски — Троянъ
В. Ангеловъ — Пазарджик
П. Богдановъ — София.
Ц. Вълчевъ — Буковецъ.
Ю. Ц. Димитровъ — с. Тодорак. Кукушко.
Н. Петровъ — София.
Л. Пънтовъ — Ломъ.
Н. Торбовъ — Провадия.
С. Кръстевъ — Беримерци. Софийско.
С. Маноловъ — София.
П. Тадевъ — Буково. Пирдопско.
А. Левиевъ — София.

ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

ХРИСТО БОТЙОВЪ

БИОГРАФИЯ

СЪ ЕДИНЪ ПОРТРЕТЪ, ДВѢ ФАКСИМИЛЕТА И ТРИ КАРИКАТУРИ ИЗЪ В. БУДИЛНИКЪ.

СОФИЯ
ИЗДАВА КНИЖАРНИЦАТА НА ИВ. Г. ИГНАТОВЪ
1910.

Сѫщиятъ авторъ стъкмява за печатъ:

1. История на българската революция (6 тома).
2. Алманахъ на българската литература: стара, срѣдня и нова (3 тома).
3. Василъ Левски — Дяконътъ, биография.

6225

Държавна библиотека „ВАСИЛ КОЛАРОВ" ☆ София ☆
Д 8095/53

Печатница на С. М. Стайковъ — София.

ВМѢСТО ПРѢДГОВОРЪ.

Въ настоящата книга, може би, читательтъ нѣма да срѣщне една биография на поета въ вулгарния смисъль на тая дума, но за това пъкъ той ще види истинското значение и мѣстото на Христо Ботйовъ въ нашето минало и въ нашето бѫдаще. Христо Ботйовъ се яви въ една епоха прѣходна, и въ една епоха на творчество. Какво мѣсто заема личностьта въ такава епоха, отъ каква стойность сѫ нейнитѣ дѣйствия и въ какво отношение се намиратъ тие дѣйствия къмъ дадена срѣда — това сѫ главнитѣ въпроси, които рѣшава нашата книга. Отъ изнесенитѣ факти и документи, читательтъ ще види, че ние не сме прѣувеличили ролята на поета нийдѣ. Напротивъ — и въ това се отличава настоящата биография отъ всички книги прѣди нея, посвѣтени на нашия герой —, въ тая книга сме дали повече мѣсто на фактитѣ и документитѣ, убѣдени, че онова, което е създало нашето историческо развитие, епохата въ която дѣйствуваше Ботйовъ, както и самъ той — съставлява едно недѣлимо цѣло, пакъ като-речи, съставлява и оная социална срѣда, на която личностьта сама е създание. Да обрисуваме, слѣдователно, срѣдата, да изнесемъ въ обективенъ разказъ епохата изъ която се кръстосваха най-противорѣчиви на гледъ тенденции — това за насъ съставляваше една проблема, отъ рѣшението на която зависѣха много други въпроси. Личностьта не дѣйствува въ безвъздушни пространства. Ако тя дѣйствува и влияе върху срѣда отъ живи личности, трѣбва

да се посочатъ обстоятелствата, на които тя първа понася влиянието. Останалото иде само по себе си.

Но ако ние се помжчихме да опрѣдѣлимъ истинското мѣсто на българския поетъ въ нашиятъ животъ, литературенъ и общественъ, това неще каже, че сме игнорирали неговото житие: напротивъ, това житие заема у насъ доста голѣмо мѣсто и то по слѣднитѣ съображения.

Нѣщо прѣди 7 — 8 години, проучвайки нѣколко по-специални литературни въпроси, свързани съ личния животъ на поета, пишущиятъ тие редове се бѣше натъкналъ на една празднота въ Ботйовитѣ съчинения. Когато се обърнахме къмъ извѣстнитѣ два-трима автори — биографи и критици, за справки, ние попаднахме на по-голѣми мжчнотии да си послужимъ съ тѣхнитѣ свѣдѣния. Освѣнъ противорѣчията, лесно обясними, срѣщнахме въ тѣхнитѣ писания невѣрности и криво прѣдадени най-елементарни явления изъ нашето минало изобщо, или изъ живота на Ботйова. Напримѣръ, покойниятъ З. Стояновъ, който развързва ржцѣтѣ на своитѣ наслѣдници — литератори, е създалъ цѣла планина отъ небивалици, които ви каратъ да мислите, че българскиятъ поетъ е билъ едно чудовище. Само защото Ботйовъ съставляваше едно изключение, нѣщо unique за своето врѣме, българскитѣ писатели съ незавидно съревнование сж съчинявали за него басня слѣдъ басни.

Въ продължение на послѣднитѣ 4 — 5 години, откакъ по сжщитѣ причини дадохме новата и пълна редакция на Ботйовитѣ съчинения (София, 1907.), ние непрѣстанно сме питали живи съврѣменници, събирали сме свѣдѣния и сме проучавали явленията, тѣсно свързани съ живота на българския поетъ.

Нѣма нужда да казваме, че навсѣкждѣ нашитѣ щудирания ни водѣха до съвсѣмъ нови заключения.

Нашъ дългъ бѣше слѣдъ това непрѣменно да ликвидираме съ старитѣ лъжи, съ които е изплетена съзнателно и несъзнателно биографията на поета, и да ги замѣнимъ съ дѣйствителни факти. Намѣсти́, по една необходимость, ние полемизираме съ споменатитѣ житие-бройци на поета. Намѣсти́, увлечени отъ прѣдмета и въпрѣки нашето хладнокръвие, ние не можахме да си послужимъ съ друга дума, за да назовемъ лъжата — лъжа. Ние говорѣхме и говоримъ на всѣкждѣ съ факти и само съ факти. И когато говоримъ съ факти, намъ се струваше, че само ние можехме да кажемъ истината. Оние отъ читателитѣ, които прослѣдятъ нашето изложение ще ни дадатъ право. Прѣзъ 1871. година, въ първия брой на вѣстникъ Дума, самъ българскиятъ поетъ бѣше писалъ за истината, че тя е свята. Тие думи бѣха нашия ржководитель при написване настоящата книга. Да ги изоставѣхме на страна и да не възстановѣхме истината чрѣзъ нови факти — това би значило да не се отнасяме съ нужното уважение къмъ прѣдмета, който ни занимава, това би значило да нанасяме тежка обида на починалия герой, това би значило да не зачитаме най-цѣнното въ нашата култура.

Д. Г. Георгиев

Прѣди да постави труда си въ ржцѣтѣ на публиката, авторътъ на тая книга е длъженъ да направи още една бѣлѣжка. — Повече отъ всѣки други пжть, днесъ Христо Ботйовъ прѣдставлява за българската литература една мистерия. Съ нѣколко жеста, смѣли като да бѣха вършени отъ нѣкоя стихия, поетътъ драсна нѣколко символа въ нашето тъмно минало и отнесе пророческото си слово въ нашето бждаще. Рече и загина. Днесъ въображението го търси по планинския лабиринтъ —, тамъ, изъ усоитѣ на Балкана, кждѣто самодиви пѣсни за него пѣятъ и горски бури приглашатъ на неговитѣ незатихнали още слова...

Ала, уви! великиятъ човѣкъ стана „мистерия“ за българската литература — не поради това, че простонародното въображение го възпѣ като епически герой,

а за това, че нова България се погрижи или да го дискредитира, или да го приспособи къмъ своитѣ нови нужди...

Ние трѣбваше да разбулимъ и тие въпроси.

И, трѣбва да забѣлѣжимъ, хронологията на събитията и сцѣплението на фактитѣ, които даваме, неизбѣжно довеждатъ всѣкиго до убѣждението, че Христо Ботйовъ не можеше да бжде онова, което не бѣше.

Аргументи за това, както и всичко останало, което неможе да се каже въ единъ кратъкъ прѣдговоръ, читателтъ ще намѣри въ книгата.

Щѣхме да пропуснемъ да подчертаемъ тука само едно обстоятелство, че нѣкои повѣствователи на Ботйова животъ, все сжщитѣ, имената на които ще срѣщнете изъ текста, се опитаха да раздѣлятъ развитието на поета на периоди: тѣ, сѣкашъ, виждаха въ умственното развитие на Христо Ботйовъ нѣщо като геологически пластове. Ние виждахме, наистина, едно повишение въ развитието на поета, ала геологически пластове, въпрѣки старанието си, неможахме да откриемъ. Види се, защото геология и биография сж двѣ понятия несъвмѣстими.

Христо Ботйовъ не приличаше нито на едного отъ своитѣ съврѣменници, и само това обстоятелство да би било, то трѣбва да ни внуши по-голѣмо внимание къмъ битието на този Прометей въ нашата нова история.

Лионъ, 14/1 юли 1910. И. К.

Христо Ботйовъ

N 5

Отставка.

Защото моята убѣждения противорѣчатъ много обстоятелства и убѣждения на настоящото ръководство на Бълг. Рев. Комитетъ въ Букурещъ и защото отъ Ваша страна непостоянство повече пъти, то за да не бъда отговоренъ предъ обществото и на мѣрки за нередно до крайна вреда на отечеството ходо членъ на комитетъ Ви Ви моля да ми удобрите и приемете настоящата отставка. — Кръстевъ

Букурещъ 30. Септ 1875

УВОДЪ.

Врѣме и хора. — България прѣди. — Движението на собственостьта, борбата на класитѣ и корупцията въ старото царство.—Богомили.—Сѫщностьта на срѣдневѣковнитѣ обществени движения и доктрината на богомилитѣ.—Катастрофата на 1393. година. — Сѫдбата на Турция. — Разлагане на Империята.—Послѣдствията. — Краятъ на надеждитѣ и началото на траурното бѫдаще. — Страница отъ една печална книга. — Добродѣтелитѣ на феодалната държава и нейнитѣ органи. — Наченки на новъ животъ. — Срѣдата и героитѣ. — Общиятъ духъ на епохата. — Възраждането на дребната култура. — Началото ѝ. — Индустрия и занаяти. — Огнища за идеи и огнища за борба. — Духовно и политическо възраждане. — Нуждитѣ на врѣмето и нуждитѣ на личностьта. — Българската литература до о. Паисий. — Той и французскитѣ просвѣтители. — Политическитѣ движения на Западъ и революционното съзнание въ България. — Разрушение на старитѣ сили и еманципация на бѫдащето.

Историцитѣ отъ школата на Паисий и до Дринова, обичатъ да бъркатъ най-противоположни по своето естество фактори, които сѫ имали благотворно или тлетворно влияние върху миналото на България. Националната ни история рисуваше, та и до день днешенъ рисува, съ най-черни краски измѣницитѣ на свѣтлото минало на българската държава, и отъ друга страна — сѫщата история е извънмѣрно щедра къмъ героитѣ на нашето минало, къмъ лицата, които съ рѣдка прѣданость сѫ служили за величието на цѣлата страна, за нейното благосъстояние, за реда и дисциплината въ нея, за разширението ѝ по двѣтѣ бедра на Балкана, както и за подигане нейния престижъ вѫтрѣ

или извънъ прѣдѣлитѣ на Б. П-овъ. И колкото послѣднитѣ дѣйци сж неотговорни за своитѣ дѣла, както и за послѣдствията отъ тѣхнитѣ дѣйствия, толкова повече българската история държи отговорни за падането на България, за нейното „заличаване отъ картата на културния свѣтъ" — първитѣ, наричани измѣници и прѣдатели.

Дѣйствията на измѣницитѣ или прѣдателитѣ врѣдятъ и, въ цѣлата история на човѣчеството, сж записани пагубнитѣ послѣдствия отъ тѣхъ за сждбата на народитѣ. Измѣникътъ всѣкога е носитель на тенденции, противни на господствующитѣ тенденции въ политиката, напр. на едно правителство, или въ политиката на една класа, която зема първо мѣсто въ живота на нѣкоя страна. Но измѣникътъ не носи отрицателнитѣ елементи на своитѣ дѣйствия изъ утробата на своята майка; разрушителнитѣ елементи въ постжпкитѣ на едно лице всѣкога се покриватъ отъ противорѣчията, които сжществуватъ между двѣ или нѣколко части на единъ народъ, отъ противорѣчията, които сжществуватъ въ общественитѣ отношения на една страна, както и отъ не еднаквото разпрѣдѣление на материалнитѣ и културни блага между членоветѣ на дадено общество. Това неравенство, което по-рано не сжществуваше, стана фактъ, слѣдъ като частната собственость измѣсти първобитния комунизмъ. Въ България, противорѣчията въ общественитѣ отношения, ако не по-рано, настжпиха къмъ срѣдата на IX-ия вѣкъ, откато феодалната собственость закрѣпна, и откато експлоатацията на труда стана една необходимость за владѣющето болярство, и една господствующа форма въ ступанския животъ на Царството. Върху почвата на тая експлоатация, неизбѣжно свързана съ едно грозно духовно насилие надъ селското и градско население, се издигаше всичкото недоволство въ Стара България, изразители на което ставаха измѣницитѣ или прѣдателитѣ отъ всички нюанси. Създаващето се недоволство все повече се набираше въ болната душа на народа, който въ моменти на прѣсилена злоба и ненависть се бунтуваше. Въ главитѣ на измѣницитѣ, за които съ живописно увлечение и незавидно лекомислие говори българската история, се отразиха тѣзи движения, цѣлото недоволство: измѣницитѣ станаха орждия на противорѣчията въ живота на старата българска държава, отъ които при все това, както прѣди, така и слѣдъ 1393. г., най-голѣми облаги имаха боляритѣ, духовенството и царската фамилия.

Впрочемъ, това е само единъ общъ погледъ върху класовитѣ противорѣчия въ старата българска държава, които я разядоха като ръжда и които намѣриха своята трагическа развръзка въ годината 1393. Една ретроспекция обаче, на това минало, пълно съ кръвь и мракъ, е една историческа и научна необходимость.

Какво прѣдставляваше България до завладѣването ѝ отъ азиятскитѣ турци? Отговорътъ на този въпросъ се намира въ тѣсна връзка съ въпросътъ за движението на собственостьта въ старата българска държава. Слѣдъ разпадане на родовата еденица, въ България се възстанови крѣпосничеството съ всичкитѣ си прѣимущества и недостатъци прѣдъ стария економически режимъ. Въ прѣдишната родова еденица общественитѣ елементи се чувствуваха по-яко сплотени, тѣ се осѣщаха осигурени въ своя личенъ и общественъ животъ. Всѣки имаше своето, или по-добрѣ, ако понятието за лична придобивка, за лично притежание било орждията на труда, или продуктитѣ, добивани чрѣзъ него, не сжществуваше, то всѣки членъ отъ родовата наредба се осѣщаше лично нераздѣленъ отъ общественото владѣние, — той се осѣщаше, напротивъ, тѣсно свързанъ съ интереситѣ на цѣлото, което го взимаше подъ своя закрила и отхрана. Родовата еденица

не познаваше принципа единъ противъ всички, или всички противъ единъ. Нейната економическа основа създаваше у членоветѣ ѝ духъ на общность и на солидарность. Намираща се въ опасность, всички бѣха длъжни да я защищаватъ, или всички чувствуваха необходимостьта да лѣятъ кръвьта си, за да я пазятъ.

Малко по малко обаче, родовата економическа еденица създаде въ себе си елемента на противорѣчието, — елементъ, който ѝ дѣйствуваше разложително. Раздѣлението на труда стана единъ фактъ, едно явление, което имá важни економически послѣдствия. Раздѣлението на труда влече слѣдъ себе си, или самото то е тѣсно свързано съ появата на класи. Отъ тукъ до основаването на държавата, която при тѣзи условия е неизбѣжна наслѣдница на родовата еденица, има само една стжпка. Аспаруховата дружина се яви като акушерка на състоянието, свързано съ разложението на родовата наредба. Първиятъ основенъ камъкъ въ темелитѣ на старата българска държава бѣше сложенъ. Но съ това заедно бѣха сложени и условията за нейната бждаща корупция [1].

Малко бѣха за България годинитѣ на спокойствие слѣдъ настаняване задволжскитѣ българи въ Мизия и по долнето течение на Марица. Своята власть новодошлото племе можа да закрѣпи чрѣзъ непрѣстанни войни, които намираха вече отгласъ въ условията, създадени слѣдъ розлагането на първия економически режимъ. Но войнитѣ на българитѣ, които

[1]) Ако славянската задруга, която прѣживѣ нѣколко десятилѣтия и прѣзъ 19. вѣкъ, може да се вземе, като остатъкъ отъ старата родова уредба, това показва, че както у германцитѣ, така и у славянитѣ, родовата еденица се задържа извѣстно врѣме слѣдъ основаването на новата държава, безъ да може обаче да съхрани своитѣ економически прѣимущества. Въ стара Гърция родовата наредба изчезна напълно съ появата на държавата.

бѣха посрѣщнати отъ обезимотяванитѣ славяни тъй, както по-сетнѣ българитѣ бѣха посрѣщнали своитѣ завоеватели — турци, не въдвориха никакво равенство между жителитѣ на Полуострова, нито донесоха съ себе си нѣкакви демократични начала, за да сложатъ върху тѣхъ новата държава. Аспарухъ идѣше съ всичкитѣ прѣдубѣждения на една абсолютическа власть, изродена при едни първобитни економически отношения. Крѣпосничеството бѣше хранителката-майка на абсолютната власть. Логическото развитие на собственостьта въ родовата еденица доведе Полуострова до създаването на крѣпосничеството и до войнишкия деспотизмъ. Аспарухъ, който идѣше като покоритель-избавитель, измѣни на широкитѣ народни или племенни интереси; той и неговитѣ наслѣдници прѣгърнаха напълно режимътъ на срѣдневѣковната държава, съ всичкитѣ ѝ класови добродѣтели, и непрѣставаха да насърдчаватъ отрицателнитѣ тенденции на тоя режимъ.

Наистина, по-късно ц. Крумъ се опита съ една баснословна мѣрка да измѣни послѣдствията отъ едно противорѣчие, ала усилията на българския царь, които правятъ и днесъ впечатлѣние на нѣкои историци, говорятъ само за неговата държавническа ограниченость, за липсата на едно широко социално гледище. Стремежитѣ на българския царь да ограничи размѣритѣ на пиянството въ България, не се покриваха съ неговитѣ желания да отдалечава до безпрѣдѣлность хоризонтитѣ на своята държава, и обратно. Пиянството въ България, което ставаше единъ националенъ порокъ, лежеше дълбоко въ условията на крѣпосн『ческия режимъ: то бѣше немислимо безъ сжществуването на послѣдния, както днесъ употрѣбата на спирта и алкохола е свързана съ живота на капиталистическата държава. Въпрѣки всичкитѣ си добри желания, царь Крумъ не облагородяваше материялнитѣ условия на България: той още по-малко спомагаше за рѣстежа на

града, който въ срѣднитѣ вѣкове се явяваше силна крѣпость за демократическитѣ тежнения на широкитѣ народни слоеве въ западна Европа, нито за разрастването на селото като економическа и политическа еденица, което би се явило изходно начало за развитието на града. Едноличната власть на ц. Крумъ, наслѣдена отъ неговитѣ прѣдшедственици, отиваше въ пъленъ контактъ съ интереситѣ на крѣпосническото съсловие. Всичко за крѣпосницитѣ и нищо за закрѣпостеното население. Забравено и отритнато, послѣднето се отдаде на пиянство и кощунство. Най-голѣмо удоволствие за него бѣха войнитѣ, защото знаеше, че на мрътвитѣ полета ще намѣри отрова за душата си — спиртъ, а слѣдъ това — смърть. Ако при родовата наредба личностьта не прѣставаше да се интересува отъ сждбата на послѣднята, защото бѣше свързана съ собствената ѝ сждба, сега, при новооснованата държава, тя бѣ дезинтересирана напълно и съ твърдо равнодушие гледаше, както на нейнитѣ успѣхи, така и на нейнитѣ крушения. Стигаше ѝ положението на товаренъ добитъкъ, и на смъртно месо: другитѣ дѣла въ държавата за нея не сжществуваха, или не я засѣгаха.

Това положение се запази нѣколко столѣтия, до 1393. година, безъ обаче да се промѣни корено и слѣдъ тая дата. Въ срѣднитѣ вѣкове цѣлиятъ животъ бѣше сложенъ върху робството на труда. Но въ латинския свѣтъ нѣкои благоприятни условия дадоха възможность на крѣпосницитѣ „стжпка по стжпка“ да се освободятъ като класа. Тукъ градътъ растѣше за смѣтка на селото съ чудовищна послѣдователность. Благодарение напрѣдналата индустрия и търговия, създаде се градската буржуазия, която нѣмаше интересъ да продължава днитѣ на крѣпоснически режимъ, на крѣпосничеството. Борбата между благороднитѣ, горнето духовенство и царската власть, изразители на крѣпосническото състояние, бѣше завързана. Стжпка

по стжпка градската буржуазия увеличаваше своето политическо значение съ засилване на нейното економическо могжщество. Нейното тържество означаваше освобождение закрѣпостеното градско и селско население отъ властьта на абсолютизма и отъ притѣсненията на благородни и духовенството. Дългата борба се свърши въ първо врѣме съ падане на крѣпосничеството, а заедно съ него и на феодализма, както и на феодалната държава. Новитѣ економически отношения бѣха освободени, а заедно съ това — новата политическа класа, буржуазията, се видѣ спасена отъ опеката на една друга класа, съ която я дѣлѣха корени економически противорѣчия.

Напротивъ, въ България, по цѣлото протяжение на националната ни история до 1393. година, бѣха създадени всички условия за едно социално притѣснение, както прѣди, така и слѣдъ тая година.

„Възраждането на едно градско съсловие отвори традиционнитѣ пжтища на цивилизацията, и приготви всички нѣща за възобновяването на политическото общество. Френскиятъ царь намѣри municipalement въ реконституиранитѣ градове това, което гражданинътъ дава на държавата, това, което баронътъ не искаше или не можеше да даде — готово поданство, непрѣкжсната подръжка (субсидия), милиция способна за дисциплина“[1]).

Новото политическо общество, създадено въ 12. столѣтие, бѣше буржуазията. Тя измѣни корено поли-

[1]) Aug. Thierry, Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers Etats, etc. Paris 1871. стр. 39. — Municipes restaurés, villes de consulat, villes de communes, villes de simple bourgeoisie, bourgs et villages affranchis, une foule de petits États plus ou moins complets, d'asiles ouverts à la vie de travail sous la liberté politique ou la seule liderté civile, tels furent les fondements que posa le douzième siècle pour un ordre de choses qui, se développant jusqu'à nous, est devenu la société moderne (ibid. p. 38).

тическото положение на френската абсолютическа държава. За да събере по-голѣма армия отъ привърженици, тя провъзгласи гражданското равенство и свободното упражнение на личния трудъ въ всички видове производства. Израснала върху новитѣ економически отношения, между благородството и робството, въ името на своето бждаще развитие, тя неминуемо дойде да разруши за винаги социалния дуализмъ на примитивнитѣ феодални врѣмена. Нейнитѣ сили се събираха въ градътъ, който отсега придобиваше политическо прѣдимство наравно съ економическата сила на новата класа. „Нейнитѣ инстинкти новаторски, нейната сила, която реагираше по хиляди начини противъ могжществ.то на владѣтелитѣ на земята, започватъ съ развоя на градския животъ“ [1]). И въ името на двата принципа, провъзгласени отъ нея за ржководно начало на държавната политика, вжтрѣшна или вънкашна, тя припечели нуждното влияние и върху селото. Въ никое друго общество влиянието на града върху послѣдното не е било тъй силно, както въ срѣдневѣковното, съ изключение новата капиталистическа държава. Античното общество не познава това влияние. Срѣднитѣ вѣкове туриха едно начало на едно подчинение, което ще се свърши само когато еволюцията на едрата собственость бжде завършена. „L'action des villes sur les campagnes est l'un des grands faits sociaux du douziéme et du treiziéme siècle“ (Aug. Thierry, loc. cit. p. 35). Голѣмитѣ социални факти се създаватъ отъ голѣми социални промѣни, голѣмитѣ социални промѣни сж знакъ на голѣми социални послѣдствия, станали въ отношенията на собственостьта. Както казахме, тази промѣна се характеризираше съ еволюцията на поземелната собственость, съ революцията въ общественитѣ отношения между тритѣ сили въ френската

[1]) ibid. стр. 35.

държава и третето съсловие, което низвергна крѣпосничеството и феодализма.

Сждбата на България бѣше по-друга: крѣпосническото население за по-дълго врѣме не можа да се освободи отъ феодализма, старата економическа структура мжчно се поддаваше на сериозни промѣни, затова у насъ селото се развиваше за смѣтка на града, който се намираше въ подчинено положение отъ първото. Ние не знаемъ точно, кои видове търговски артикули сж произвеждани въ България и какви култури най-добрѣ сж се развивали, но установено е, че търговията въ Стара България не се ползуваше съ особенъ нарастъкъ, защото индустрията или не е била развита до началото на 12. столѣтие, или се е намирала въ застой. Нашето ступанско развитие вървѣше въ опашката на сесвѣтското економическо развитие и по ноймата на единъ примитивенъ животъ — натуралното ступанство. Това даваше възможность да се засиля една централистична абсолютическа държавна власть, която все повече даваше гръбъ на народа. Царскитѣ български фамилии, самото произхождение на които не задържаше симпатиитѣ на мнозинството, черпѣха силата си отъ слабостьта на селото и неразвитостьта на града. Но тази вжтрѣшна неразвитость се отразяваше върху духътъ на цѣлия държавенъ организмъ. Една централистична деспотическа власть, която въ момента на своето закрѣпване отговаря на извѣстни класови интереси, е силна дотогава, докато сжществующитѣ отношения не сж създали своето отрицание, сир. — докато деспотическиятъ централизмъ все още се крѣпи отъ една силна класа, феодална или друга, държавната власть сжщо така се чувствува силна съ влияние вжтрѣ и вънъ прѣдѣлитѣ на страната. И обратно. До врѣме българската държава се ползуваше съ подобни прѣимущества. Слѣдъ врѣме условията ѝ измѣниха, най-силно доказателство за което намираме

въ извѣстния pèlerinage politique, практикуванъ тъй често отъ царския дворъ или отъ негови специални пълномощници. Една капитална грѣшка се прави, когато на широкитѣ граници, които си бѣше разтворила България въ врѣмето на Симеона, се гледа като на вжтрѣшна държавна сила, подчинена на едно вжтрѣшно економическо благосъстояние. Българската държава никога не е благодѣнствувала економически, ако можемъ така да се изразимъ. Българинътъ бѣше наученъ да гладува, гладътъ за него бѣше една историческа практика тогава, подъ егидата на силнитѣ български царе, както и днесъ. Силата си българската деспотическа власть черпѣше отъ немощьта на населението вжтрѣ въ България първо, и сетнѣ — отъ безсилието на съсѣднитѣ държави, които прѣживѣваха по-остри кризи. За единствени съюзници на тази власть служеха горнитѣ, благороднитѣ съсловия, висшето духовенство и болярството, които по нѣкога зети заедно бѣха по-силни отъ царетѣ. Но нѣщо странно! Когато въ нѣдрата на феодалната собственость изъ западнитѣ страни бѣше създадена новата класа, буржуазията, която изнесе нѣколко нови начала въ политическия животъ на съврѣменна Европа, и така създаде едно силно обществено движение противъ стария свѣтъ, у насъ еволюцията на крѣпосничеството създаваше много бавно, дори мжчно, сжщитѣ отрицателни сили, които, сѣкашъ, не хармонираха съ размѣритѣ на социалната мизерия, обхванала изцѣло народа. Въ епохата на „златния вѣкъ“ отъ българската национална история се започватъ остритѣ класови нещастия, но и слѣдъ това врѣме нашето развитие не създаде една самобитна обществена класа, която да се яви носитель на социалното негодувание, тъй щедро подхранено отъ вжтрѣшното разорение на държавния организмъ. Въ България буржуазията, като нова политическа сила, не можа да се развие. Нейното появяване бѣше свързано

съ редъ условия, които се създадоха само прѣзъ турското владичество. Слаба економически, безъ връзки съ близки и далечни държави, за да ѝ идатъ на помощь въ усилни врѣмена, когато не ѝ стигатъ срѣдства да се самобрани, България най-сетнѣ бѣше изложена подъ ударитѣ на нашествия, които съставляваха сериозна спънка за вжтрѣшниятъ ѝ прогресъ. И тъкмо когато разлагането на феодализма създаваше оскждицитѣ на едно градско съсловие, тъкмо когато въ Търново, Видинъ, Прѣславъ се създаваха първитѣ по-голѣми градски ядра, съ по-голѣми занаятчиници, тѣзи нашествия пропжждаха населението по горитѣ и въ селата. Стариятъ животъ се разлагаше, мизерията растѣше съ дни, ала тѣхния антиподъ — новитѣ обществени сили, нито се организираха, нито лесно се създаваха. Отъ едина и до другия край България прѣдставляваше единъ пъкълъ, въ който се измжчваха праведнитѣ, и въ който благоденствуваха грѣшнитѣ.

Тази социална мизерия — факта е познатъ — разтваряше широко устата за негодувания и бунтъ. Въпрѣки всичкитѣ изгоди, които прѣдставляваше крѣпосничеството за българската феодална класа, за боляритѣ, тѣ сами се разпаднаха на двѣ групи, привилигировани и подчинени, намиращи се въ вѣчни вражди. Нисшето болярство бѣше по-многобройно и по-упорито. Безъ да забравя връзкитѣ на родство съ привилигированото болярство, то не бѣше въ състояние да търпи лишенията и униженията, на които го излагаше първото. Изпаднало до положението на долнитѣ, експлоатирани класи на народа, селянитѣ-крѣпосници, то започна да оприличава своето положение съ положението на тѣзи класи и съ тѣхната умраза противъ благороднитѣ, боляри или царе. Тази всенародна анархия не можа за дълго да се крие и подъ булото на новата религия — християнството, прѣнесено отъ Византия. Както при язичеството, така и при

новото християнство, класовиятъ антагонизмъ щръкна като остъръ шишъ,—той ставаше още по-чувствителенъ и нетърпимъ. Започнаха се периодическитѣ революции, които мнозина схващатъ като движения, причинени отъ капризъ или отъ непрѣдвидения случай. . .

Въ този моментъ се появи богомилството, което за единъ мигъ обедини потиснатитѣ. Едно важно историческо явление прѣдставлява факта, че богомилството върза най-здрави корени при царуването на Симеона. А това показва, че прѣзъ врѣмето, което съвпада съ „златния вѣкъ" въ историята на българитѣ, е цъвтѣла златна мизерия и черни надежди.

Несъмнѣно, прѣзъ това врѣме, въ България се бѣ развила и една относителна литература. Както ще видимъ, сами царетѣ се занимаваха съ наука и книжевность, както и тѣхнитѣ любимци боляри,—съставлѣваха нѣщо като литературни кржжила около царскитѣ дворове, натъпкани съ учени отъ чужбина или отъ мѣстни люде, пратени да усвоятъ голѣмитѣ мждрости на Византийската наука. Тждѣва, въ царскитѣ палати, се ковѣше българската цивилизация и литература, която, за съжаление, не излизаше изъ тѣснитѣ рамки на първобитното християнство, извратено отъ официалнитѣ власти, нито пъкъ можеше да бжде прѣдадено въ своитѣ първоначални формули, които противорѣчеха на възгледитѣ у царския дворъ и болѣрство. Започнаха трѣскаво да прѣвеждатъ стари византийски текстове отъ свещеното писание, захванаха да прѣработватъ мотиви изъ старитѣ свещени книги, хиляди пжти перефразирани отъ византийскитѣ учени. Започна се едно систематическо производство на отрова, за да тровятъ народа. Книжната, по-право литературната отрова, бѣше едно сполучливо срѣдство за подчинение въ ржцѣтѣ на българскитѣ властители. Но то не излѣзе дълготрайно. То успѣ да задържи негодуванието на народа, който отиваше до

израждане, безъ да успѣха притеснителитѣ да си служатъ съ него вѣчно. Социалниятъ инстинктъ за самоупазване у масата излѣзе по-силенъ отъ сплѣтнитѣ на една власть, научена на лъжа и насилия. На този социаленъ инстинктъ дойде въ помощь богомилството. Безъ да успѣе царскиятъ дворъ да създаде нѣкаква народна литература, за каквато искатъ да приказватъ плиткоумни историци, богомилитѣ туриха начало за създаването на народенъ разказъ, който не можа да стигне до своето съвършено развитие.

Но за настоящата страница, както и за оние, които ще срѣщнатъ читателитѣ по-нататъкъ, е необходимо да се каже нѣщо върху социалната утопия на богомилитѣ. За богомилитѣ, като религиозно течение, е писано толкова много у насъ, щото рѣдко ще се срѣщне съчинение, въ което да не е казана по една лъжа за една истина.

Срѣднитѣ вѣкове бѣха щедри съ нови теории, съ нови опозициони течения въ науката и въ обществената практика. Но тѣзи нови течения се явяваха малкомного вариация на старитѣ религиозни доктрини, и особно на първобитното християнство. Безизходното положение, въ което се намираха повечето народи, ги тикна въ крайностьта на умствени комбинации, които свършваха съ мистицизмъ или съ резигнация. До сжщиятъ край доведе и богомилството, въпрѣки всичкитѣ благоприятни условия, които намѣри за да бжде посрѣщнато добрѣ въ България и въ югозападна Европа. Като наблюдаваха несъвършенствата на съврѣмения економически режимъ и разпространението на злинитѣ, богомилитѣ у насъ и въ другитѣ страни — Италия, южна Франция и пр. — вадѣха заключение, че съ повръщане къмъ началата, установявани отъ първото християнство, отъ първитѣ апостоли, ще се подбие злото и ще се отиде срѣщу прогреса. Отдалечаването на човѣка отъ природата и отъ елементарнитѣ прави-

ла на християнския дългъ отъ началнитѣ вѣкове, бѣше една отъ главнитѣ причини за разпространението на лошотиитѣ, за израждане на човѣка. Отдалечаването отъ истинския богъ бѣше втора причина. Трета причина, която впрочемъ стоѣше въ центъра на тѣхнитѣ разсѫждения, когато се занимаваха съ мирски дѣла, бѣше раскошътъ на богатитѣ и царетѣ. За всичко тѣ държѣха отговорна личностьта. Народътъ, съставенъ отъ отдѣлни личности, трѣбва да се възвърне къмъ едно по-първобитно състояние, а личноститѣ, които го управляватъ, трѣбва да нарѣдятъ дѣйствията си въ съгласие съ интереситѣ на бѣднитѣ. Но понеже властителитѣ неможеха да се откажатъ отъ облагитѣ на своето положение, нито отъ ползовититѣ си връзки съ привилигированитѣ съсловия, богомилитѣ имъ отвориха лична война, покрита съ мракъ и клѣвети... Въ сѫщето врѣме богомилитѣ се стремѣха да придадатъ на учението си и извѣстна економическа подставка. Първобитното християнство, създадено при най-неразвити економически условия, проповѣдваше братство и равенство между бѣднитѣ; практическо приложение тая проповѣдь намѣри въ създаване комунистически общини върху потрѣбителни начала. Тѣзи общини, които заглаждаха за малко нещастията на безимотнитѣ, не можеха да се задържатъ,—тѣ още по-малко можеха да цъвтятъ въ срѣднитѣ вѣкове, при натуралното производство, което вече бѣше изпаднало въ процесъ на разложение. Изходно начало на натуралното ступанство е произвеждането продукти за лична потрѣба. Комунистическата община, основана върху потрѣбителни начала, прѣдполагаше общо владѣние срѣдствата за производство и произвеждане за лично употрѣбление. Но, основана върху началата на сѫществуващето натурално ступанство, тя бѣше прѣдварително осѫдена да загине. Общественото владѣние срѣдствата

за производство е възможно само когато частната собственость, въ своето развитие, стигне до своята противоположность. Въ срѣднитѣ вѣкове въ рамкитѣ на натуралното ступанство тая собственость не бѣше изживѣла още своята най-примитивна форма; тъкмо тогава частната едра собственость се намираше въ своя зачатъкъ—: произвеждането за пазаря ставаше господствующа тенденция на економическото развитие. Интереситѣ на собственостьта, слѣдователно, трѣбваше да измѣнятъ на илюзиитѣ у новитѣ реформатори, и тѣ имъ измѣниха. Такава сѫдба очакваше всички срѣдневѣковни обществени учения, които излизаха всѣкога отъ гледището на едно абсолютно добро за човѣка, безъ да държатъ смѣтка за практическата възможность да бѫдатъ реализирани въ живота.[1]) Но, при все това, „комунистическитѣ идеали на първобитното християнство, спомѣнътъ за тѣхъ, острото противорѣчие между тѣзи идеали и официалното християнство, се явяватъ главенъ стимулъ на социалнитѣ движения на народнитѣ маси".[2]) Богомилството се ползуваше съ тѣзи прѣимущества; неговитѣ партизани владѣеха изкуството да рисуватъ прѣдъ въображението на изгубилитѣ своето имущество едно съблазнително бѫдаще на земята и едно невъзможно възмездие въ задгробния миръ; всичко се бѣше стекло въ полза на новитѣ реформатори, които направиха нѣколко несполучливи опита даже въ България. Само политическата реакция—бѣла и черна—спъна комай

[1]) „Неразвититѣ условия прѣзъ срѣднитѣ вѣкове правѣха невъзможно реализирането на християнския идеалъ. Благодарение на тѣхъ християнството отъ опозиционо социално движение стана въ срѣднитѣ вѣкове главно орѫдие въ рѫцѣтѣ на феодалната класа за потискане на народнитѣ маси, на недоволството на които то бѣше се явило изразъ и протестъ противъ потисничеството" (Д. Благоевъ, Приносъ къмъ историята на социализма въ България, София 1906. стр. 8.).

[2]) Д. Благоевъ, loc. cit. стр. 8.

много тѣхната пропаганда, водена съ голѣма похватность. По стъгди и сборища, въ килии и затънтени долища, голитѣ и боси поданици на великитѣ царе, забравени отъ бога и прѣзрѣни отъ силнитѣ мира сего, се стичаха и поглъщаха всѣка дума, всѣка рѣчь богомилска, която докосваше тѣхното изгризено тѣло и поранена душа. Ние не знаемъ, наистина, до какви политически послѣдици би довела една богомилска държава ако бѣ осѫществена; но би могло съ положителность да се каже, че злинитѣ отъ нея не биха били по-голѣми отъ онѝе, които създаде българската феодална държава за цѣлия народъ. Както и да е, богомилитѣ не можаха да се наложатъ като силна партия съ силна власть, и при все това, тѣхното влияние върху съзнанието на народа и върху спазване реда въ страната, бѣше извънредно голѣмо. То стигна до тамъ, щото най-сетнѣ двѣтѣ власти въ България — черна и бѣла, които никога не бѣха страдали отъ разномислие, подложиха новитѣ размирници на едно организирано прѣслѣдване. Паметни сѫ въ българската история вартоломеевскитѣ нощи отъ врѣмето на Борила. Самъ патриархътъ Евтимий бѣше напустналъ своитѣ свѣтли чертози, тръгналъ бѣ изъ околноститѣ на прѣстолния градъ, и сѣеше лава отъ клѣтви противъ лъжеучителитѣ. „Гласътъ му противъ богомилитѣ, тѣзи изчадия на ада, ехтѣше като иерихонска тръба“ — се казва на едно мѣсто въ Житието Евтимиево. Отъ послѣдния слуга на царя до най-свѣтлия служитель на бога — всички проповѣдваха война и убийство надъ богомилитѣ, надъ народа. Но да се изтрѣбеха богомилитѣ въ България по това врѣме, бѣше равнозначно да се опустоши цѣлата страна. Така и стана. Неспособни да загледнатъ по-друго-яче на създаваното отъ тѣхъ „зло“, което искаха да изкоренятъ, господствующитѣ сатрапи съ своитѣ притѣснения още повече поощряваха това зло, което обхвана цѣлия народъ.

Разпадане националната еденица на подчинена, експлоатирана класа, и на властители съ безгранични права надъ нея, бѣше явление само по себе грозно, — то подриваше основитѣ на довѣрието въ страната вѫтрѣ и силата ѝ отъ вънъ. Къмъ него се прибави единъ изкуствено създаванъ елементъ — административния произволъ, който стигаше до нечувани размѣри. Економическото безправие на голѣмата часть отъ народа, който имаше само едно суверено право — да гладува, както и организираниятъ държавенъ тероръ на висшето болярство, духовенството и царската власть — доказаха на потиснатитѣ маси, че тѣ не могатъ да иматъ нищо общо съ една система, която се нуждае отъ тѣхната кръвь. Убѣждението — да бѫде замѣненъ тройниятъ съюзъ на болярство, духовенство и царска власть съ нѣщо друго, чужда или каквато и да е друга опека, бѣше завладѣло умоветѣ въ старото българско царство. Всички, съ изключение на притѣснителитѣ, вѣрваха, че доброто, което може да се очаква отъ една възможна насилствена промѣна въ държавното устройство на обѣднѣлата страна, е за прѣдпочитане прѣдъ злинитѣ, които бѣха свързани съ сѫществующия политически редъ. При такова състояние на духоветѣ, върху прогнилитѣ врати на феодална България тропна катастрофата отъ 1393. година. Въ лицето на своитѣ покорители народътъ съзрѣ своитѣ избавители. Съпротивлението бѣше почти никакво. Отвратенъ отъ родната власть, която го затѫпяваше и крадеше, народътъ вѣрваше, че замѣнява своитѣ нещастия съ илюзиитѣ на фантастичнитѣ блага. Уви! той ги замѣни съ вериги, които можа да строши съ още по-голѣми жертви едва слѣдъ цѣли петь вѣка. Слѣдъ 1393. година народътъ излѣзе изъ своята мизерия, за да влѣзе въ ногтѣтѣ на едно ново подчинение.

Въ първитѣ десятилѣтия на 15. столѣтие поробена България не чувствуваше тъй остро промѣната

на своето положение. Религиознитѣ борби бѣха прѣстанали и на тѣхно мѣсто се въдвори една сравнителна толерантность между покорени и завоеватели. Послѣднитѣ нѣмаха интересъ да изтъкватъ първо врѣме насилието за главна грижа на своята политика. Завоевателнитѣ стремежи на османскитѣ орди, или на турското племе, не бѣха инспирирани отъ оная фаталность, която го вдъхновяваше по-късно. Експанзивната политика на малоазиятскитѣ турци се подбуждаше отъ двѣ причини: отъ силниятъ избитъкъ на населението у тѣхъ, както и отъ нуждата да намѣри по-сносенъ животъ то въ чужди плодородни области, и само на послѣдне мѣсто стоѣха миражитѣ на мохамеданския рай. Както християнството послужи въ ржцѣтѣ на срѣдневѣковната европейска власть да държи въ по-здраво подчинение народа, така сжщо религиозниятъ екстазъ на великоосманскитѣ патриоти имъ помогна да отдалечатъ вниманието на широкитѣ народни и прости турски маси отъ вжтрѣшното положение на страната, и да имъ посочатъ единствено спасение за душата и за държавата външнитѣ завоевания. Но за да докара до край своята политика на безконечни завоевания, османската държава нѣмаше интересъ да влиза въ конфликтъ съ покоренитѣ народи: и материалнитѣ и политически ползи, които очакваше отъ тѣхъ, ѝ диктуваха една политика на вѣротърпимость, докато се почувствува мжжки засѣднала въ европейскитѣ си области. Всичко бѣше прѣдоставено на самото население. То се ползуваше съ пълна автономия изъ своитѣ многобройни общини и биваше независимо въ сѣмейнитѣ си огнища. То уреждаше само своитѣ работи, грижеше се за своитѣ черковни и вѣроизповѣдни дѣла, за своя поминъкъ, за разширение производителностьта на труда, и... съ своето невѣжество . . Бърже — историята не е записала другъ подобенъ примѣръ, — старото българско болярство, къмъ което се присъедини и нисшето, се при-

способи къмъ новосъздаденото положение, и почти всичкото, съ много рѣдки изключения, заживѣ щастливо и безропотно подъ сѣнката на завоевателитѣ. Боляри и богомили, първитѣ защото трѣбваше да спасятъ своята собственость и лично положение, вторитѣ защото виждаха своитѣ избавители въ лицето на своитѣ бждащи мжчители, масово пригърщаха новата мохамеданска вѣра и новитѣ политически поредки. Но звѣздата на османското величие започна да гасне. Цѣли два вѣка и три близу османцитѣ успѣваха на Полуострова и стигаха до центъра на Европа. Цѣлиятъ свѣтъ почувствува страхъ отъ тѣхната митологическа сила, и най-сетнѣ почувствува тѣхната немощь. На 1683. турцитѣ срѣщнаха първото сериозно съпротивление отъ страната на Европа: тѣ бѣха разбити. Тази дата означаваше новъ обратъ въ историята на Европа и въ сждбата на българитѣ. Но сжществената подхрана на тази сждба бѣ създадена още съ 1393. година, която не донесе коренна промѣна въ економическитѣ отношения. Тъкмо обратното. Турцитѣ запазиха старата феодална собственость, съ малка разлика отъ миналото —тѣ задържаха почти сжщитѣ обществени отношения. Покорението на България, ще каже, не бѣ знакъ за единъ социаленъ прѣвратъ,—то означаваше засилване на феодализма и създаване една бждаща анархия, много по-немилостива и по-безпощадна къмъ своитѣ жертви. Отъ 1393. до 1683. — годината, въ която турцитѣ бѣха тикнати къмъ изтокъ, феодалната собственость бѣше прѣтърпѣла една рѣшителна еволюция: въ нея се бѣха създали—тъй да се каже—разединителнитѣ тенденции на новата буржуазна собственость. Градътъ бѣше създаденъ и ставаше центъръ на новъ културенъ и държавенъ животъ. Тъмнитѣ маси се раздвижиха: едни отъ тѣхъ се издигнаха до положението на собственици, други вложиха труда си въ свое или чуждо производство—и всички се вълнуваха за права, за по-

сносенъ човѣшки животъ. Цѣла западна Европа, както забѣлѣжихме, бѣше раздрусана отъ движенията на новитѣ класи, които даваха симптомъ за новъ под'емъ въ историята. Въ това врѣме, когато и България бѣ тръгнала по сѫщия пѫть, подгоненитѣ турски орди се връцнаха въ своитѣ източни пленища и туриха надъ тѣхъ кръстътъ на опустошение. Безъ да се бѣха занимавали нѣкога съ производителенъ трудъ слѣдъ излизането си отъ Азия, турцитѣ сега се прѣдадоха съ увлечениетс на нѣкакъвъ дивъ инстинктъ да опустошаватъ онова, което народътъ създаваше съ сизифовски трудъ. Тѣ забравиха своя дългъ на върховна иноземна власть, и прѣжната толерантность. Нѣщо повече: тѣ измѣниха на своя талантъ да организиратъ една силна държава върху плещитѣ на новитѣ класи, които се създаваха заедно съ новото економическо развитие. Новитѣ сатрапи взеха да съперничатъ на първитѣ български царе: тѣ ритнаха своето призвание и влѣзоха въ конфликтъ съ цѣлия народъ, съ неговото развитие, съ неговото бѫдаще. България бѣ затворена, или по-робрѣ — тя заприлича на гробница. Цѣло столѣтие-двѣ тя не чу външенъ гласъ, нито безкористно бѣ чута отъ нѣкого [1]). Вторъ пѫть, слѣдъ покорението си, тя видѣ терора на една голѣма власть и на едно племе, научено да живѣе паразитно. Союзници на тоя новъ по формата си тероръ станаха пакъ старитѣ боляри, които сѫществуваха сега подъ новитѣ имена спахии и тимари. Тѣ бѣха господствуващата

[1]) Едно заблуждение би било да се подържа още легендата, че България прѣзъ всичкото врѣме на своето робство бѣше съвсѣмъ забравена отъ външния свѣтъ. За западноевропейската търговия източна Европа, а въ тоя редъ и България, прѣдставляваше една тлъста плячка, която привличаше вниманието и на ученитѣ. Отъ 2-та половина на 16. в. е извѣстно съчинението на J. Rantsch — Historia Bulgarum, etc. Vien, 4 тома, а по-късно броятъ на изслѣдванията върху България, нейното население и географическо положение, се отроява.

феодална класа наедно съ турцитѣ, съ които си споделяха и власть и богатство. Тѣ съставляваха и социалното противодѣйствие за възраждането на България. Източна Европа изпрѣчи насрѣщу нововъздигащата се западна култура своя деспотизмъ и своето невѣжество. Организираха се наново старитѣ консервативни сили на Ориента, мѣстната опозиция срѣщу които бѣше слаба и се свършваше съ безкрайни охкания. Започна се историята на безконечнитѣ страдания. — Дѣйствително, пѫтя на класовитѣ освободителни движения и въ другитѣ срѣдневѣковни държави не бѣще по-чистъ, отколкото у насъ. И тамъ, както въ България, класата, която държеше политическата власть въ рѫцѣтѣ си, не правѣше лесно отстѫпки на потиснатитѣ: отстѫпки биваха получавани само слѣдъ дълга и упорита борба, свързана съ кървави схватки. Отъ началото на 14. в. се захвана движението на tiers état въ Франция и едва прѣзъ 15. столѣтие това съсловие започна да взема връхъ. Вече на 1484. година 5. януари, виждаме единъ отъ неговитѣ оратори да държи въ свиканитѣ États Généraux езикъ, който говори не само за една справедлива кауза, колкото за силата на една надигаща се класа. „Царската власть е единъ дългъ, но не едно право (héritage). — Суверената власть е народа, който въ началото е създалъ царетѣ. — Държавата принадлежи на народа; върховната власть не принадлежи на краля, който сѫществува само чрѣзъ народа. Тѣзи, които държатъ властьта чрѣзъ сила или чрѣзъ всички други срѣдства, безъ съгласието на народа, сѫ узурпатори на чуждо благо“. Нѣколко десятилѣтия слѣдъ това États Généraux бѣха пакъ свикани. Народътъ, който споредъ цитираниятъ ораторъ, е универсалностьта (l'universalité) на жителитѣ отъ едно и сѫщо царство, и, слѣдователно, има право да упражни върховната си воля, когато интереситѣ му сѫ заплашени отъ привилегированитѣ класи,

наложи своята воля. На 1588. год., въ едно събрание на сѫщитѣ États Généraux, бидоха засилени влиянието и правата на третето съсловие за смѣтка на кралското могѫщество и привилегиитѣ на феодалнитѣ класи [1]). Тази упоритость се продължи още десятилѣтие, и вече най-близкиятъ наслѣдникъ на скоро починалия краль Хенрихъ III, Хенрихъ IV. се видѣ принуденъ да подпише прочутия Нантски едитъ (13. априлъ 1598.), въ който между другото се срѣщатъ слѣднитѣ забѣлѣжителни думи: „... Nous avons jugé nécessaire de donner maintenant sur le tout à tout nosdit subjects une loy générale, claire, nette et absolue, par laquelle ils soient réglés sur tout les différands qui sont cy—devant sur ce survenus entre eux et y pourront encore survenir cy—après, et dont les uns et les autres ayent sujet de se contenter, selon que la qualité du temps le peut porter". [2])

Съ този едитъ се започна една рѣшителна епоха въ цѣлия животъ на културна (западна) Европа: управлението на Хенрихъ VI. бѣше една отъ онѣзи епохи, „кѫдѣто се свършваха много нѣща и кѫдѣто много нѣща започватъ". [3])

Годината 1683. бѣше тази година, съ която свършиха надеждитѣ на българския народъ и започваше траурната книга на неговото близко бѫдаще. Ние ще разгънемъ нѣколко тъмни страници отъ тая печална книга. Защото тя характеризира чернитѣ дни, прѣживѣни отъ единъ робъ, и трагизма на една голѣма им-

[1]) Aug. Thierry, цит. съч. стр. 161.

[2]) Вж. Ppéambule de l'édit de Nantes. Recueil des anciennes lois françaises, t. XV. стр. 171.

[3]) «Résumant les édits antérieurs dans leurs dispositions essentielles et vraiment praticables, il (Нантскиятъ едитъ) garant, d'une part, aux personnes, l'entière liberté de conscience, de l'autre, aux religion, des priviléges limités pour chacune d'elles selon la mesure de ses forces et sa situation dans le pays» (Aug. Thierry, loc. cit. стр. 172).

перия, разложена отъ вѫтрѣшна анархия и външни сплетни. Защото въ процеса на това органическо гниене на единъ грамаденъ трупъ, нарѣченъ отоманска империя, се създадоха и прѣдварителнитѣ условия за героичнитѣ дѣйствия на една маса, която имаше мѫжеството да страда.

Слѣдъ първата рѣшителна побѣда надъ турцитѣ, сир. слѣдъ първата рѣшителна побѣда на цивилизацията надъ източното варварство, Турция тръгна въ пропастьта. Коренното турско население, което трѣбаше да даде животъ на една силна държава, бѣше отвикнало отъ черенъ трудъ: войнитѣ го приучиха на лѣнъ, плячка, грабежъ. Държавата, разнебитена отъ вѫтрѣ, неорганизирала съ нищо останалитѣ народи и деморализирала собственото си, коренно, турско население, вървѣше къмъ катастрофа. Първиятъ симптомъ за това сѫ отстѫпкитѣ, които Турция правѣше добромъ или силомъ на другитѣ държави.—Още прѣди 1683. французитѣ първи забиха ножъ въ сърдцето на дряхла Турция. На 1635. година бѣше сключенъ първия търговски договоръ между султанъ Сюлейманъ законоведецътъ и френското правителство. Облаги отъ тоя договоръ, очевидно, видѣха само френцитѣ [1]). Но останалитѣ европейски сили, които вече чувствуваха нужда отъ търговски дебушета, или желаѣха да разширочатъ границитѣ на владѣнията си, прѣди да пропѣятъ първи пѣтли, не стоѣха съ згънати рѫцѣ. Прѣзъ цѣлия 17. вѣкъ насилията надъ Турция зачестиха. Прѣзъ 18-то столѣтие тѣ станаха система. Фактитѣ сѫ хроникирани въ науката споредъ тѣхното значение и споредъ християнското лѣточисление. Есеньта 1730. година, недоволнитѣ османски преториянци, които и прѣзъ нашиятъ вѣкъ сѫ главната политическа сила на офици-

[1]) Вижъ E. Morel, La Turquie et ses réformes, Papis 1866. стр. 177. и слѣд.

ална Турция!! направиха прѣвратъ въ Цариградъ; на овдовѣлия прѣстолъ се настани Мохамедъ. Макаръ този прѣвратъ да е станалъ съ симпатиитѣ на френското правителство, промѣната на декорациитѣ въ нищо не измѣни положението [1]). Висшитѣ държавни чиновници, за които мислѣха че сѫ минали прѣзъ чистилището слѣдъ този смутъ, останаха съ старитѣ си пороци. Сѫщата тая „революционна“ година въ Петербугъ бѣ пратенъ посланникъ Саидъ Ефенди, за когото рускиятъ консулъ въ Цариградъ, Неплюевъ, е побързалъ да даде на своето правителство сведѣния, като тие, изъ които ще четете една истина покрай многото подигравки: „пратениятъ въ Русия Саидъ-ефенди, пише Неплюевъ, е човѣкъ знатенъ и уменъ: не би било злѣ да му се създаватъ удоволствия, а когато е нуждно, може и друго да се направи — напр. да му се даватъ голѣми бакшиши. На подкупи той се поддава, защото е човѣкъ податливъ (повадный) и малко суевѣренъ, говори френски, и затова вицеканцлерътъ може да му дава пари непосрѣдствено“. Но Русия, като добра съсѣдка на Турция можеше най-добрѣ да изучи нейната слабость и нейната ирония. И тя бѣше дошла до заключение, че всѣкога, когато говоришъ съ Турция за приятелство, подавайки ѝ въ знакъ на вѣжливость едната си рѫка, другата трѣба да стискашъ на юмрукъ. Този юмрукъ бѣше показанъ на Турция прѣзъ 1735. година, значи петь години слѣдъ Цариградския прѣвратъ, който обѣщаваше „епоха“ въ нейната история. Прѣди още да бѣ се съзела слѣдъ дългогодишнитѣ несполучни войни прѣзъ 17. вѣкъ, bon gré mal gré, Турция трѣбваше да воюва поне „за честьта си“. Мѣсецъ мартъ бѣше единъ фаталенъ мѣсецъ на годината 1736: генералъ Минихъ прѣкоси тлъстия снѣгъ на южнорускитѣ степи, обсади Азовъ, и съ 54-хилядна армия, тръгна за Перскотъ. Турция си прави оглушки за рускитѣ успѣхи изъ нейна територия. Прѣдъ силнитѣ настоявания на френския консулъ да настѫпятъ противъ Русия, османскитѣ софти, съ спокойствието на азийски фелахи, отговарятъ, че „руситѣ воюватъ само съ татаритѣ въ Кримъ“. И тъкмо въ тая година рускиятъ Ц-ски прѣдставитель прави допълнителенъ доносъ въ Петербургъ за „пълното разстройство на Турция“. „Страхътъ прѣдъ турцитѣ се дължи на едно прѣдание — пише Вишняковъ —, защото сега турцитѣ не сѫ такива, каквито бѣха по-прѣди. Всички, като че чувствуваръ края на своята безконечна власть... Грижа за общето благо въ Турция нѣма, а мислятъ само за частна полза; достойнитѣ и способни хора сѫ погубени или гинатъ, останали сѫ само недостойнитѣ, поради което добриятъ редъ е прѣнебрѣгнатъ, както въ политическо, така сѫщо въ военно и економическо отношение, и като сѫ усвоили прѣжнитѣ си основни правила, нови никакъ не сѫ усвоили и затова сѫ отслабнали. Отъ християнскитѣ поданници турцитѣ се опасяватъ, и пр.[1]). — Слѣдъ този татарски набѣгъ, Русия стана пакъ любезна съ Турция, но въ края на сѫщата 1736. година, дипломатическитѣ връзки се скѫсаха изново. Прѣзъ априлъ 1737. година руската войска се опѫтила за Очаковъ, напрѣдва къмъ Ласъ и Кримъ, и безъ да „воюва“ съ нѣкакви татари, завладѣва цѣлия Кримъ. Австрия натиска отъ западъ. На 1754. нови поражения: безъ да пита нѣкого, Русия започва да строи крѣпостьта св. Елисавета въ Нова Сърбия. Реисъ-ефенди се научава, когато билъ на „ракѫ заяфетъ“. Великиятъ османски държавникъ се обърналъ за обяснение до Петербургския кабинетъ, но гласътъ му потъналъ въ глуха пустиня. Дѣйствително, Турция продължава да дига шумъ, докато билъ на-

[1]) Въ естеството на османскитѣ преториянски „революции“ е да свалятъ султанитѣ, безъ да разбиватъ трановетѣ...

[1]) Вж. *В. Тепловъ*, Русскіе прѣдставители въ Царыградѣ, Спбургъ, 1861. стр. 22 и 23.

мѣсенъ подкупътъ, за който се научаваме отъ едно писмо на Панина, пратено до рускиятъ консулъ въ Ц-дъ, Обресковъ. „Нейно императорско величество заповѣдва да Ви се пратятъ 70,000 рубли“ — пише Панинъ Обрескову, за да може „съ блѣсъкътъ на златото“ да се постигне цѣльта[1]). Слѣдующето десятилѣтие сѫщата комедия, която вече се развива въ цѣла трагедия.

„Неприязненитѣ дѣйствия“ между двѣтѣ деспотически държави се разразиха прѣзъ 1769. година въ нова схватка. Но този пѫть Русия дѣйствуваше много по-организирано и по-съзнателно. За да сандардише извѫтрѣ противника си, тя прѣдизвика една анархия у гръцитѣ и между славянскитѣ народи въ името на „собственото“ имъ избавление отъ игото на „злочестыхъ агарянъ“ (Турция).

Юли 1770. година сѫщето: Румянцевъ нанася силно поражение на турско-татарскитѣ орди при рѣкитѣ Прутъ и Кагула, избива повече отъ 20 хиляди турци, и заема Исмаилъ, Акерманъ, Бендеръ и още единъ градъ.

1771. година, която въ воената история смѣтатъ за продължение на 1770. подготви всички условия за мирътъ въ Кючюкъ-Кайнарджа, по силата на който Русия взимаше ядката, а на Турция оставаше чорупката.[2]) Основнитѣ положения на тоя миренъ договоръ сѫ извънредно важни, защото като донесе облаги за по-силната, създаде плачъ между населението въ послабата страна. Споредъ Кючюкъ-Кайнарджикския „миренъ трактатъ“ двѣтѣ правителства се съгласяватъ върху слѣднето: 1. всички татари ставатъ свободни и „отъ никого, освѣнъ отъ бога независими въ своитѣ дѣла — политически и граждански“; всички земи, крѣпости и др. въ покоренитѣ области се отстѫпятъ на Русия. 2. Русия сѫщо така взема замъка Кинсбурнъ и още много земи. 3. свободно плаване на търговскитѣ кораби по турскитѣ земи и 4. Портата се задължава да плати на Русия 4 милиона и половина рубли контрибуция.[1]) Дипломатическата история не помни по-мизеренъ „миренъ“ договоръ отъ сключения въ Кючюкъ-Кайнарджа; мнозина критици справедливо го наричатъ „връхъ на руското дипломатическо изкуство и на турската глупость“.[2]) Но тази „турска глупость“, която доведе татаритѣ въ България и влѣ масло въ огнището на анархията, не спрѣ тука.

Ние имаме годинитѣ 1776., 1778., 1783., имаме сѫщо съгласуванитѣ дѣйствия на Русия (1787.) и Австрия (1788.) противъ Турция по вдъхновението на Екатерина II., както и декември 1791. година, „мирътъ“ въ Яшъ, споредъ който Портата се отказва отъ права надъ своя лична собственость: Молдавия и Влахия биватъ откѫснати отъ болното тѣло на Турция, която е изгубила способностьта да търси смѣтка отъ свои довчерашни длъжници...

Всички тѣзи поражения въ външната политика, зависѣха отъ безизсходното вѫтрѣшно положение на отоманската империя; първитѣ се явяваха неизбѣжна послѣдица отъ вѫтрѣшното разнищване на Турция. Ние казахме: отъ стѫпването си на Полуострова, та дори до срѣдата на миналия вѣкъ, отоманитѣ се намираха въ постоянни войни. Както цѣлата империя, и България частно бѣше оставена да урежда поминъкътъ си споредъ случая: отъ нея искаха само данъци, въ замѣна на което ѝ даваха прѣзрѣние. Простата рая бѣше длъжна само — безропотно да понася яремътъ на феодалното робство, да работи по полята и градинитѣ

[1]) ibid. стр. 36.

[2]) Излишно би било да изреждаме още нѣколко кървави войни прѣзъ 1772., 1773. и 1774. г.г., които бѣха прѣлюдия къмъ сключването на „мирния трактатъ“, за който става дума надъ линия.

[1]) В. Тепловъ. loc. cit. 40—41.

[2]) Татищевъ, Внѣшняя политика импер. Николая I. стр. 467.

на бейове и бейлербейове. Незаетата, поради ограниченитѣ размѣри на феодалнитѣ владѣния, часть отъ населението и ситното болярство отъ врѣмето на старото българско царство, плащаше данъцитѣ за войнитѣ. Само една малка часть, или нищо не се събираше отъ едритѣ собственици — спахиитѣ.[1]) Напротивъ, послѣднитѣ, наравно съ властьта, централна и провинциална, лѣгнаха въ тяжесть на селото и на трудно-развиващия се прѣзъ 15—16. в.в. български градъ. Спахиитѣ, които даваха морална подкрѣпа на властьта, съставляваха единъ постояненъ бичъ за селското население въ продължение на цѣли три вѣка; този бичъ плющеше народа до началото на 18. столѣтие, когато вече подъ влиянието на новото индустриялно развитие спахийскитѣ владѣния прѣминаха въ така нарѣченото чифликчийство. „Спахиитѣ дератъ злочеститѣ хорица до тамъ, щото едвамъ имъ остава хлѣбъ за ядене. Ни единъ спахия не допуща на селянина си да яде пиле. Пилета, овощия, пари — всичко имъ взематъ. И на оние, които сж далечъ отъ Ц-дъ, освѣнъ това, още имъ насилватъ женитѣ и дѣцата, и горкитѣ селяни трѣбва да си мълчатъ“ (Герлахъ). Селото, което цъвтѣше въ старо врѣме и което продължаваше да доставя храна за цѣлата държава, подъ егидата на деморализираната османска власть запустѣ. Забравено прѣзъ врѣме на щастливитѣ войни, или помнено само по ребушъ, когато има да се взема десеть на едно, слѣдъ разбиването на турскитѣ орди нѣйдѣ по границитѣ, българското село се обръщаше въ плячка за подгонената изгладнѣла и мършава сгань. Бѣлѣжкитѣ на пжтешественици, навѣстявали много често двата брѣга на Марица и плещитѣ на Балкана, прѣдаватъ правдиво и нѣкогашнето благосъстояние на страната и нейната мизерия прѣзъ врѣмето на султанитѣ. „Че

[1]) Ср. Д. Благоевъ, Приносъ и пр. стр. 10.

българската земя въ християнски врѣмена е имала голѣма свобода, богатство и сѣкакво изобилие — пише пжтешественикътъ Петанчичъ — се вижда отъ това, че женитѣ, мжжетѣ и дѣцата, всичкитѣ иматъ дрехи и ризи извѣзани съ коприна(?), женитѣ носятъ и на врата и на ушитѣ пръстени отъ сребро, жълта мѣдь, пиринчъ и олово, та и плетени косми долу до земята и много украшения на тѣхъ“. А другъ — Бусбекъ — допълня: „ходятъ съ тѣхъ (съ облеклата си) така, щото си мислишъ, че нѣкоя Клитемнестра или Хекуба (още прѣди падането на Троя) излиза на сцена“[1]). Но това очевидно сж признаци, които даватъ впечатлѣние за миналото на едно население, което никакъ не прилича на неговото настояще. Сжщиятъ Герлахъ, когото цитирахме, е оставилъ още нѣколко свидѣтелства, извънредно важни. „Тѣ (българитѣ) много се насилватъ отъ турцитѣ, нѣматъ нищо освѣнъ насжщната си храна, и затова хубавата страна по долинитѣ и хълмоветѣ най-вече стои пуста, защото нѣматъ никаква полза отъ работата си, па и турцитѣ имъ отнематъ всичко, и насилватъ имъ женитѣ . . .“ И малко по-долѣ: „Горкитѣ хорица, катадневно се плячкосватъ отъ пжтницитѣ, на които трѣбва да даватъ сѣно, ечмикъ и др. нѣща, а турцитѣ едвамъ имъ плащатъ половината... Тѣ сж длъжни да вардятъ нощемъ товаритѣ на пжтницитѣ прѣдъ кжщята, дѣто нощуватъ. Денемъ всѣкога единъ трѣбва да ѣзди напрѣдъ, за да показва пжтя, добритѣ и лошитѣ му мѣста; другитѣ трѣбва да съпровождатъ колата, за да ги удържатъ на лошитѣ пжтища.“[2]) Сжщето положение е зарегистрирано и отъ пжтешественикътъ Курипешичъ, който освѣнъ това, съобщава нѣщо и за произхождението на боя, тъй

[1]) Ср. К. Иречекъ, Стари пжтувания прѣзъ България. (Пер. Списание, 1883. кн. VI).

[2]) ibid. стр. 114, кн. VII за 1884. год.

силно упражняванъ надъ българитѣ отъ покорителитѣ: „колкото пѫти сме дохождали на конакъ въ тѣхнитѣ кѫщи, тѣ бѣха принудени не само да ни изпразнятъ своитѣ жилища, но и да ни дадатъ всичко потрѣбно отъ суровия натискъ на турцитѣ, които често прѣдъ насъ лошо бияха не само старитѣ, но и младитѣ, даже и женитѣ".[1])

Никакъ не е чудно ако селското население, незаето въ спахилѫцитѣ и непокровителствувано отъ никого, напускаше селата, бѣгаше по горитѣ кѫдѣто е строило прости колиби, или се е криело изъ пещеритѣ; слѣди отъ този пустиненъ животъ сѫ запазени и день днешенъ.

Но развитието на турската административна система и животъ създаде още два бича за населението, освѣнъ спахиитѣ и разпръснатитѣ по страната войници, имено чаушитѣ и чорбаджиитѣ, които наслѣдиха всичкитѣ си социални привилегии съ разлагане феодалната аристокрация отъ една страна, и отъ друга — отъ слабостьта на турската националистическа власть. Тѣзи два нови органа въ държавата станаха сила равна съ силата на бея, съ тази на мѣстнитѣ князе, може би по-голѣма сила отъ централната власть, като поблизо стоещи до обезправеното население. Отслабването на централната власть, която въ дългата върволица несполучливи войни бѣше вече измѣнила на социалната

[1]) „България е изобщо взета, много весела страна, съ поляни, ливади, дървета, планини, долини, рѣки и потоци, но не по-добрѣ обработени, отколкото се каза за Сърбия" (сир. лошо) — казва М. Безолтъ, живѣлъ заедно съ Курипешичъ въ 16 ст. А вече за 18. вѣкъ имаме слѣднето свидѣтелство на графъ Фернеръ де Совбьофъ: „Като се връща човѣкъ отъ Цариградъ, пѫтува прѣзъ огромнитѣ тракийски полета, които нѣкогажъ били много плодовити, но сега съвсѣмъ не се обработватъ, а произвеждатъ само сѣно". (Вж. М. сб. кн. IV., 479).

[2]) В. Тепловъ, loc. cit., 40 – 41.

природа на феодалния режимъ, даде слѣдователно пълна възможность за разрастването на мѣстнитѣ сатрапи, съ крайно неограничени права. Отъ една страна спахията, отъ друга чаушътъ — изпълнителенъ органъ на волята у мѫдри законовѣдци и всѣкога вѣренъ съюзникъ на класата която грабѣше грамадната часть отъ населението, и отъ трета страна — новороденото чедо на балканскитѣ условия — чорбаджията, ето тритѣ искони врага на народното щастие и прогресъ, въплотениятъ негативъ на националната култура на българитѣ, върху които падна проклятието на цѣлата сѫдба. „Всѣки бей — срѣщаме въ животописа на Адама Веннера (жив. въ 17. вѣкъ) — вършилъ политика на свой рискъ, нападалъ, обиралъ, завличалъ, налагалъ данъци споредъ успѣха на орѫжието си".

Кехаитѣ и чаушитѣ не падаха по-долѣ; тѣ не сѫ имали тази мѣстна законодателна и въ сѫщето врѣме изпълнителна сила, каквато имаше бея, но изпълнителната функция на тѣхната своеобразна власть се е проявявала въ сѫщо такива своеобразни форми. „Чаушитѣ, казва Герлахъ,[1]) иматъ власть да взиматъ всѣкиму, когото срѣщнатъ, нека кара каквото ще, коньтъ му и да го яздатъ нѣколко мили; горкиятъ селянинъ тича подирѣ му, додѣто намѣри коня си. Това на турцитѣ рѣдко се случва, но на християнитѣ твърдѣ често... Чаушътъ ги принуждава да даватъ каквото поиска и, когато не го даватъ веднага, или отказватъ, жестоко ги наказва, тъй щото и цѣло едно село не може да се дигне противъ властьта му, а трѣбва да слуша. Такъвъ е страхътъ между тѣхъ отъ тие хора". Само оние, които живѣятъ въ по-голѣмитѣ градища и сѫ подъ непосрѣдственото вѣдомство на султана „по-добрѣ сѫ поставени; тѣ даватъ извѣстното каквото има да даватъ, и слѣдъ туй сѫ свободни. Ако нѣкой прѣвиши

[1]) Псп. 1883. г. (VI., 38).

властьта си, има сждии. Но и тие раздаватъ правосждие на християнитѣ — боже упази! При всичко това, на гражданитѣ е хиляди пжти по-добрѣ, отколкото на селянитѣ (Donnoch haben sie es in den Staedten tausendmal besser als die auff dem Lande)".

Обаче, ние бихме направили грѣшка, ако помислимъ, че тука спира щедростьта на стариятъ режимъ да създава най-опасни органи противъ културнитѣ интереси на цѣлъ единъ народъ. Въ природата на феодалниятъ режимъ и въ характера на неговата политика е да увеличава, но не да намалява опустошенията; въ неговото битие се криятъ, както нещастията за грамадната часть на единъ народъ, така сжщо и ониe спомагателни орждия, които наивното съзнание държи отговорни на първа ржка, като тѣхни вършители (създатели). Феодалниятъ режимъ, докато създаде своитѣ собствени гробари, не може да мине безъ прѣстжпления; неговиятъ дълъгъ пжть е покритъ съ човѣшки жертви, — той диша въ прѣстжпления, неговата стихия сж систематическитѣ издѣвателства надъ елементарнитѣ чувства на правдивость и свобода у обикновения гражданинъ.[1]) Зачеватъ въ прѣстжпление, той продължава да сжществува въ прѣстжпления и създава прѣстжпници. Да се откаже отъ своя елементъ, би било равносилно самъ да прѣстане да живѣе. Подобни куриози никога не сж ставали и не ставатъ; нашата история не ги помни. Напротивъ, тя отбѣлѣжва като едно оригинално произведение на феодалния режимъ, напримѣръ, фанариотското духовенство — прословутия Фе-

[1]) «Depuis la naissance jusqu'à sa mort, aux jours de son éclat comme dans sa décadence, le régime féodal n'a jamais été accepté des peuples... C'est dans le caractère politique de la féodalité, dans la nature et la forme de son pouvoir que réside vraiment le principe de cette aversion populaire qu'elle n'a cessé d'inspirer» (*Guizot*, Essais sur l'histoire de France, Paris 1857. стр. 300—301).

неръ, който въ историята на нашето възраждане и въ избиването на българския народъ има сжщото влияние, каквото клерикалната реакция и езуитскитѣ ордени въ срѣднитѣ вѣкове за народитѣ изъ централна Европа. Създадено по неговъ образъ и подобие, съ всичкитѣ му вродени пороци, и съ тѣзи, които бѣше наслѣдило отъ пропадналата Византийска Империя, то, както и своя отецъ, се запи́ върху голата снага на народа. Да сѣе корупция бѣше неговия дългъ; да краде — неговото призвание. Способностьта му да лъже и да крои заговори противъ личната свобода и честь — сж качества, които то владѣеше по дарба и безъ контестация. Държавата, която не виждаше никаква опасность за себе си въ разпространението на неговата слава и влияние, си правѣше углушки, или го насърдчаваше, убѣдена, че съ кръста и свѣтото слово, които бѣха нашарени по чернитѣ одежди на тази черна мафия, народитѣ по-безчувствено спятъ подъ притѣснението: прѣди да й каже нѣкой истината, държавата добрѣ схвана, че религията не може да бжде нищо друго, освѣнъ опиумъ, чрѣзъ който най-сполучливо се приспива единъ робъ. И Фенеръ приспиваше народа; даже той се борѣше да не му отнеме нѣкой тая привилегия; даже той не стоѣше равнодушенъ прѣдъ малкитѣ успѣхи, които правеше въ това отношение българското духовенство, излѣзло изъ собствената му утроба; Фенеръ се борѣше противъ народа, — той се борѣше и противъ чуждеземното черно духовенство. Въ тази двойна борба Фенеръ не знаѣше граници, и всички срѣдства за него бѣха добрѣ дошли. При съвокупностьта на тѣзи условия, той ставаше държава въ държава, самъ Фенеръ значи, ставаше самозвана власть въ турската държава, и въ която сжществуваха, както видѣхме, много власти и държави: тѣзи прѣвишаваха числото на османскитѣ пророци... Съ една дума, Фенеръ, който освѣнъ това, прѣдставляваше и гръцката благородна аристокрация, се

издигна до степеньта на самостоятеленъ институтъ съ помощьта на вѣковнитѣ привилегии, които му се даваха, дѣйствуваше отъ името на своитѣ собственни интереси слѣдъ като се откжсна отъ тѣзи на държавата, и за да отиде по-нататъкъ въ своето влияние, мимо знанието и волята на послѣднята, отвори школи за убиване морала и младостьта. „Този кварталъ, Фенеръ, — пише Пруският посланикъ въ Ц-дъ отъ 1779. година, е жилище на онѣзи, които се наричатъ гръцко благородно съсловие, и които живѣятъ отъ доходитѣ на влашкитѣ и молдавски князе. Това е една коварна мафия (toutes les scélératesses), и нѣма още езикъ толкова богатъ за да се даде име на всички тие, които се числятъ въ нея. Синътъ тамъ се учи въ удобно врѣме да одуши своя баща за нѣколко гроша, които той не е билъ въ състояние да му достави. Интригитѣ, коварствата, лицемѣрието, вѣроломството, обикновеното изкуство да се изнудватъ пари отъ нѣкого, всичко това тамъ се изучава методически“.

Българитѣ бѣха „товарнитѣ животни“ на тая мафия.

Но тѣзи „животни“ не останаха безчувствени нито къмъ моралното зло, което разпространяваше тази организация, нито къмъ социалното израждане, на което го бѣ подложилъ актюелния режимъ. Болкитѣ наистина бѣха голѣми; тѣ всѣкидневно растѣха и ставаха все по-непоносими. Своеволията на провинциалнитѣ самозвани и държавни притѣснители се обърнаха въ система, която обхвана цѣлата страна. Правителството, само корумпирано, бѣше неспособно да се бори противъ нея; виждайки опасностьта отъ тая корупция, то само я насърдчаваше, то само я възприе: то се провъзгласи съюзникъ и главатаръ на обикновеното разбойничество, което широко вирна глава по цѣлата империя [1]). До началото на изминалото столѣтие,

[1]) Доказателства, че разбойничеството е било широко разпространено, както въ Турция, така и въ България прѣзъ

отъ когато се пунктира единъ рѣшителенъ обратъ въ социалната структура на примитивна Турция, България можеше да се смѣта страна изгубена, а нейното работно население изчезнало. Защото, източниятъ деспотизмъ не създаваше нищо друго, освѣнъ една компактна маса отъ насилия; защото той създаде болести, гладъ — една дълга мизерия. Народътъ мрѣше и невѣжествуваше. Неговитѣ дѣца ядѣха трѣва, тѣ боледуваха, тѣ чезнѣха. Цѣлата страна чезнѣше. Тя гледаше свѣта и небето безнадежно! Ала, въ срѣдата на това всеобще отчаяние, въ атмосферата на тази социална злина, се създаде цѣлиятъ коректив на феодалния режимъ, противъ който въ близко врѣме ще възстане свѣта. Когато селскитѣ маси, отчаяни и обезвѣрени, бѣгаха (които не можеха да измратъ отъ насилствена мизерия) въ горитѣ, и тамъ ставаха герои на деня, създаваха първитѣ традиции на бждащето политическо хайдутство, безъ да съзнаватъ това; когато личниятъ бунтъ се смѣтна единствена форма на протестъ противъ оскърбена честь и уврѣдени лични интереси; и когато съ всичко това вѣрваха да се приключва цѣлата смѣтка на саморазправа между една класа отъ грабители, съставена отъ мѣстни и чужди чокои, отъ бѣла и черна реакция, и цѣлъ единъ народъ — прѣданенъ на трудъ, търсѣщъ работа; когато най-сетнѣ слѣдъ неуспѣхитѣ и на този послѣденъ видъ съпротива, повръхностниятъ историкъ би казалъ, че кандилото на цѣлъ единъ народъ е изгаснало за вѣки, тогава обективното развитие на феодалния режимъ взе една детерминативна форма. Въ тази детерминативна форма се създаде една изходна точка и една цѣль: въ детерминативното развитие производителнитѣ сили на страната, се създадоха всичкитѣ материални условия

16—17. вѣкъ сж запазени въ турската държавна архива, части отъ която случайно сж печатени и въ нѣкои български периодически издания (вж. Мсб. кн. X. 582, 587).

за възраждането на цѣлата страна, за възкресението на цѣлия народъ. Като пословичната птица Фениксъ, българскиятъ народъ, съ цѣлата си култура, съ цѣлото си бждаще и съ всичката си амбиция да постави начало на една нова цивилизация, която може би скоро пакъ ще му измѣни, се появи изъ собственото си пепелище... Той каза да бжде день — и стана свѣтло! да бжде свѣтло — и се освободи! Ала това бѣше въ шестия день: докато настжпи седмиятъ, той заработи като кротъ въ темелитѣ на деспотизма, той постави разрушителнитѣ фугаси подъ гниещето здание на феодалната реакция, тъй сжщо, както економическото развитие бѣше създало вече или създаваше полека гнѣздата за новата революциона култура — новиятъ градъ съ неговото ново производство, съ неговитѣ нови хора, съ неговитѣ нови купнѣжи. Феодалната реакция се бѣше самозабравила; гениятъ на злото я бѣше помрачилъ и не съзнаваше, че собственото ѝ битие вече я води до самоотрицание, че въ нейната утроба се зараждa нейната отрова — революцията.

Още въ 17. и 18. вѣкъ съ голѣми мжки новата култура си пробиваше пжть у насъ. Дребната и по-едра градска индустрии започнаха да придобиватъ значение въ економическия битъ на цѣлия Полуостровъ. Даже държавата, която бѣше научена да вземе на едро, безъ да дава, се убѣждаваше полека, че основаното върху робството на труда крѣпосничество е станало недоходно и за нея. Тя имаше, слѣдователно, интересъ да не прѣпятствува на новото индустриално развитие; тя бѣше безсилна или неспособна да отсѣче коренитѣ на това развитие, ако злополучието би ѝ подшушнало подобна идея. И тя го зарѣза. Съ едно-двѣ изключения [1]), които

[1]) Ср. E. Morel, La Turquie, etc. стр. 175 и др.; ср. още Ed. Engelhardt, La Turquie et le tanzimat ou l'histoire des réformes dans l'empire ottoman, etc. Paris 1882—4.t. I-II.

все пакъ говорятъ въ принципъ за неспособностьта на всѣка деморализирана класова държава щастливо да застжпя интереситѣ на производителния трудъ, турската власть до самото начало на 19. вѣкъ съ нищо не подпомогна економическото развитие. Послѣднето опипомъ налучкваше правилнитѣ посоки, и отъ друга страна — сношенията на балканскитѣ индустриалци съ южно-европейскитѣ търговци ги учѣха „на умъ и разумъ". Тѣ намираха полза само въ размѣната на своитѣ произведения съ тѣзи на чуждата индустрия, и затова завързаха редовни сношения. Агентитѣ на западната търговия сжщо отъ своя страна търсѣха пазари, евтини и близки. Такива, несъмнено, бѣха най-близкитѣ съсѣдни балкански страни, изцѣло Турция, Европейска и Азиятска —, която нѣмаше още никаква ясна прѣдстава, какво количество злато ще изтегли европейската търговия изъ нейнитѣ дѣвствени нѣдра, изъ съхнещата кръвь на бѣдния народъ. Всепознатия латински пжть, между Нишъ и българската граница, както и много други, които сж кръстосвали цѣлия Балкански полуостровъ по срѣдата и четиритѣ крайща, сж служили за нерви на економическото развитие [1]). Много държави сж се намирали въ непосрѣдствени търговски връзки съ вътрѣшностьта на империята; тѣ взимаха суровитѣ произведения, които имъ даваше трудътъ на българския занаятчия и българската природа, отнасяха ги у дома си, отъ дѣто ги връщаха въ видъ на готови стоки, съ всичкитѣ качества на една друга цивилизация... Дубровникъ и

[1]) Латинскиятъ пжть отъ западъ къмъ изтокъ е минавалъ близу при Ихтиманъ („Троянския пжть"), и по течението на Марица е слизалъ въ Одринъ до Цариградъ. Още отъ „римско врѣме" сж запазени кули по цѣлата линия на този пжть, въ които се намирали пазачи на керванитѣ, често нападани отъ разбойници. Войнишкитѣ села сж имали освѣнъ тая и друга мисия.

София бѣха въ постояни сношения. Намираща се на пѫтя, който водеше право отъ западъ къмъ изтокъ, София си бѣше припечелила името столица на България („Sophia, Bulgariae metropolis"), безъ нѣкога да се е спиралъ царски кракъ въ нея. Търново, като затиканъ въ горитѣ, отстѫпяше славата си на Срѣдецъ [1]). Тукъ се намираше прочутия чохаджийски ханъ, въ който складирали сукненитѣ произведения, донасяни отъ дубровнишкитѣ търговци; като търговски центъръ на голѣмия полуостровъ, какъвто бѣше Пловдивъ за Тракия съ тая разлика, че първия градъ съсрѣдоточаваше търговскитѣ интереси на цѣлия западъ—, Дубровникъ е пращалъ всѣка година по единъ консулъ въ София, да бди, естествено, за интереситѣ на тая република и за тие на нейната търговия.

Но не само изобилието на сурови произведения за сукна и др. сѫ привличали вниманието на чужденцитѣ къмъ Балкана. Още прѣди да стѫпятъ турцитѣ въ Европа, на Балкан. П-въ се развиваше медникарството, оловената и желѣзна индустрия. Желѣзарството успѣваше въ България, и най-много въ Самоковъ, кѫдѣто още има остатъци отъ нѣкогашнитѣ мадани, замѣнени сега съ силния млатъ на новата механика. Изобилието на желѣзни руди е обръщало внимание на чужденцитѣ, които като червей запъпляли изъ този пръвъ индустриаленъ градъ, изъ неговитѣ ококлности. Сръбскиятъ ренегатъ Бошко и единъ мѣстенъ „великъ боляринъ" притежавали най-крупнитѣ желѣзоливни. Къмъ тѣхния брой се числятъ още 10—12 едри собственици на мадани, които сѫ съсрѣдоточавали въ рѫцѣтѣ си цѣлата желѣзарска индустрия, въ която били заети обеземлени селяни и градски работници — първитѣ

[1]) Сношенията на старо Търново съ чуждия свѣтъ, както и неговото благосъстояние, не безъ прѣувеличения сѫ описани въ книгата „На Царевецъ", повѣсть отъ Н. Начовъ.

свободни птици въ България... „Навредъ по течението на р. Искъръ стърчели високитѣ кули на бейоветѣ и оградитѣ на маданитѣ. Самоковъ... бѣ тогава цвѣтущъ въ търговско отношение градъ" — пише единъ съврѣменикъ [1]).

Наравно съ това, се разраства копринената индустрия, сѣдларството, производството на зърнени храни, винодѣлие и пр. въ цѣла България.[2]) Отново дребната култура и търговията процъвтяватъ прѣзъ 18. и началото на 19. ст. Засилването на търговията обаче, видѣ се, имá и друго послѣдствие: едритѣ ступанства, спахилѫцитѣ, основани върху натуралното ступанство, неизбѣжно се прѣобръщаха въ парични ступанства. „Това развитие поведе къмъ замѣстването на спахилѫцитѣ съ чифликчийството, съ едрото землевладѣние и парично ступанство, т. е. земледѣлие за произвеждане земледѣлчески стоки, за търговия".[3]) Стоки произвеждаше едрото и дребно земледѣлие, стоки произвеждаше и занаятчийството. Срѣщу единъ облакъ отъ адски видѣния, които носѣше ориенталската феодална реакция, стои една вихрушка отъ разрушителни и съзидателни сили на новата економическа култура! Този економически под'емъ извика една борба, посрѣдъ съреднованието на класитѣ, която доведе до нови идеи, до нови искания. Тази борба доведе до ново размѣстване на класитѣ въ България, нейното поли-

[1]) Мсб. XV, 268 — 269.

[2]) М. Безолтъ твърди, че въ винодѣлието българитѣ изобщо били „немарливи и мързеливи", ала Дринишъ (XVIII. ст.) е на по-друго мнѣние: „wann aber diesse Stadt mit Mauern versehen wäre, cönnte man wegen der mit Getragd besäeten und mit Wein reben besetzten weiten Feldern veilleicht von ihr sagen, dass Ceres und Bacchus ihre Wohnungen in deren Ringmauern aufgeschlagen hätten" (Мсб. IV. 404, заб.).

[3]) Д. Благоевъ, loc. cit. 15.

тическо и просвѣтително движение, извънредно силно прѣзъ края отъ първата половина на миналото столѣтие. Очевидно бѣ, че съ тѣзи явни прояви на новъ економически животъ, старитѣ обществени отношения сж прѣтърпѣли крушение, производителнитѣ сили на страната сж тръгнали безусловно къмъ благоприятенъ край, и че старата частна собственость фактически е прѣтърпѣла криза. Но тамъ, дѣто въ условията на економическия животъ се е извършила революция, политическата революция отъ въпросъ на цѣль, се прѣвръща въ въпросъ за по-скорошна организация на опозиционитѣ елементи; кждѣто обществениитѣ отношения сж счупили волята на традицията и рутината, революцията за промѣна политическото положение, е въпросъ на дни, на часове. Личностьта и класитѣ, свързани съ появата на тѣзи отношения, на новата економическа структура, правата на които само трѣбва да бждатъ легитимно признати въ законитѣ на всѣко ново общество, искатъ свобода. Такава е революционата логика на развитието, и на фактитѣ, създадени отъ него, — такава е волята на економическитѣ промѣни и тази на промѣнитѣ въ обществениитѣ положения, воля по-силна отъ волята на най-силната реакция. Еманципираната фактически дребна и едра култура имаше нужда отъ освободенъ трудъ; въ началото на своето засиляне тя не чувствуваше нужда отъ робство, — свободата за нея бѣше всичко. Ако крѣпосничеството прѣдполагаше на една страна землевладѣлци — магнати, на друга — зависими дребни селяни, сир. робство, новата материална култура, напротивъ, издигаше въ начало по-другъ принципъ, изходеща изъ интереситѣ на своитѣ търсѣщи свобода и независимость занаятчии — индустриалци — търговци[1]) въ градоветѣ, и селяни-земледелци въ селата. Личностьта вече нарасна, нейнитѣ хоризонти отиваха по-далечъ отъ тѣснитѣ граници на затвореното натурално ступанство: тя търсѣше негли да се прояви, — да прояви енергията на своитѣ мускули, и силата на индивидуалния трудъ въ изграждане на новата култура . . .

[1]) Търговцитѣ, като замѣсени само въ размѣната, а не и въ производството, не взимаха участие въ движението като класа. Като посрѣдници обаче, тѣ бѣха заинтересувани отъ промѣната на политическото положение, която имъ обѣщаваше по-тлъсти печалби. Отъ тукъ тѣхното съчувствие къмъ революцията.

Въ тази безконечна верига отъ невъзможни злини и боричкания межу смъртьта и живота — се създадоха основнитѣ елементи на политическото и духовно възраждане, и въ атмосферата на тѣзи социални нужди се сътвори революционото движение по цѣлия Полуостровъ, силно подкрѣпено и отъ една вѣковна умраза, която бѣше пропила споменитѣ у роба.... Гърция, Сърбия и България, едни по-рано, друга по-късно, като по-отдалечена отъ влиянието на други фактори, за които иде редъ да кажемъ двѣ думи, и като по-близка до изворитѣ на най-силно организираната бѣла и черна реакция, се дигнаха економически на кракъ — възродиха се, а заедно съ това махнаха ржка на цѣлото минало, което пръждосаха въ тъжнитѣ страници на историята... Ступанскитѣ успѣхи, които направиха тие отдѣлни провинции на нѣкогашната велика османска империя, въпрѣки нейната пакостна грижа, изградиха тѣхната духовна и политическа свобода.

Тази свобода и възраждането, което я прѣдшествува, бѣха съпроводени отъ маса обществени движения, които се извършиха въ западна Европа, както и въ съсѣдни нѣкои страни; — тѣ влияеха на България.

Културата въ България, начало на която бѣха поставили богомилитѣ, и ничтожния оня брой литературни произведения, прѣимущественo съ духовно съдържание, бѣха изчезнали прѣзъ врѣме на робството.

Съ разпръскането на богомилитѣ при Борила, тѣхнитѣ най-талантливи хора изчезнаха, или забѣгнаха въ Сърбия, Босна, Франция и другадѣ, кждѣто отнесоха зародишитѣ на възможната тогава българска свѣтска литература, а слѣдъ покорението на България и съ потурчването на останалата часть отъ тѣхъ, нѣмаше заинтересувана литературна срѣда, която да поддържа тая литература. Широката народна маса никога не се интересуваше отъ въпроситѣ на художественитѣ изкуства, които и безъ това не докондисваха нейното положение. Привита къмъ своето окаяно положение, нея е вдъхновяваше пѣсеньта за сеидбата и бълбежътъ на горската шума. Отъ литературата на богомилитѣ или отъ тая на черното царско духовенство, тя отбираше само оная часть, която му посочваше дълбокитѣ язви, развити въ неговото тѣло (отъ литературата на първитѣ), и приказката за бѣдния Иовъ (отъ тая на вторитѣ). Нищо повече. Ето защо, слѣдъ падане на второто българско царство, както е обичай да се изразяватъ банални историци, прѣстана всѣкакъвъ духовенъ животъ въ България. Народътъ се затвори въ себе си, и дълго заживѣ съ своята тжга, тъй сполучливо и художествено описана въ неговитѣ многобройни пѣсни. Духовенството и всички, които се занимаваха съ литература подъ царската стрѣха, избѣгаха въ монастиритѣ. Тукъ тѣ се затвориха и продължиха... своята схоластика, която нѣма нищо общо съ наивното художествено чувство у масата, въплотено въ народната поезия. Голѣмо число литературни „изслѣдвачи“ безъ спжнка твърдятъ, че въ монастиритѣ, слѣдъ покорението на България, се запазила българската литература и се развила нѣкаква наука! И цитиратъ: житието на св. Петка Търновска, житието на Патриархъ Евтимии, житието на свѣтитѣ братя равноапостоли, житието на св. Козма Презвитеръ, за мощитѣ на св. Иванъ Рилски, житието на..., житието на... и пр. житиета. Но когато надникнете въ всички тѣзи „житиета“ вие виждате, че тѣ сж достойни само за гениалнитѣ филологически изслѣдвания на патриоти-филолози, безъ да иматъ друго колко-годѣ човѣшко значение. Тѣхното литературно значение е равно на нула.—Науката обаче, която създадоха монастиритѣ, остава въ фантазията на нашитѣ историци Отъ послѣднитѣ ще очакваме да я напишатъ отъ тъй нататъкъ, безъ да я търсятъ въ миналото, кждѣто нийдѣ нѣма да я намѣрятъ.

Само нѣкждѣ изъ 17. или 18. вѣкъ се забѣлѣжватъ искритѣ отъ литературна имитация, която за жалость, поради критическитѣ обстоятелства, неможеше да има много широко разпространение, нито влияние. Това бѣха тъй нареченитѣ дамаскини, литературнитѣ свойщини на които все пакъ сж достойни за сериозното внимание на рутинеритѣ-историци, които иматъ школни прѣдставления по всички въпроси на науката.

Ала подъ силното влияние на западнитѣ учения и революциони политически движения, идеитѣ, които се носѣха съ врѣмето и съ интереситѣ на новитѣ обществени класи въ България, скоро прѣлитаха въ съзнанието на по-развитата и възприемчива часть на малолѣтната интелигенция. Отецъ Паисий написа своята Славянобългарска история въ втората половина на 18. столѣтие (1762.), врѣме което тъкмо отговаря на нервнитѣ обществени движения въ Италия, Англия и особено въ Франция, която прѣзъ цѣлия 18. и първитѣ десятилѣтия на 19. вѣкъ стоѣше на първо мѣсто. Въ края на 18. столѣтие всички културни народи се бѣха разшавали; капиталистическата буржуазия, която прѣживѣ единъ дългъ периодъ на организация и възпитание, се дигаше като единъ човѣкъ, написа единството на нацията, както се открояваше въ въображението ѝ върху своитѣ политически скрижали за лозунгъ по-свѣтъ отъ името на бога — тъй като тя бѣше тогава безвѣрна! — и провъзгласи равенството, свободата и братството между

всички народи. Нѣщо повече. Въ възрѣнията на революционата буржуазия отъ врѣмето на Великата революция, нацията бѣ прѣстанала да бжде една юридическа идея, както тя е схаща днесъ, и се прѣвърна въ едно универсално начало, което обхваща цѣлата вселена, както и всички племена. «Les nations ne sont que des individus de la société universelle ou de l'espèce humaine. Un peuple doit à un autre peuple, tout ce qu'un homme doit à un autre homme" [1]). Революционата буржуазия, която бѣше почувствувала своята сила, се екзалтира, и като най-многобройна и най-напрѣднала откъмъ съзнание и образователни срѣдства, идентифицира себе си съ цѣлия народъ, съ всичкитѣ народи, за свободата на които провъзгласяваше революциитѣ. Нейната наука ставаше отзивъ на това съзнание, и въ много по-кристализирана форма разнасяше собственитѣ ѝ идеи по всички посоки на земната карта. Енциклопедиститѣ въ Франция не само популяризираха откритията на науката, тѣ пропагандираха чрѣзъ своята литературна организация онѣзи начала, които вече само слѣдъ нѣколко дни революцията осжществи. Така, най-бистриятъ умъ на революционата френска буржуазия, Холбахъ, комбинираше „социалната система" на новото общество, което трѣбва да наслѣди феодалния режимъ, и опрѣдѣляше, освѣнъ присжщитѣ качества на гражданина и нацията, но още и тѣзи на законодателя, който има да оформи чрѣзъ закони извършващето се въ живота; той, законодателя, е органъ на женералната воля, затова трѣбва да съгласува своитѣ закони съ човѣшката природа, която, неще съмнѣние, не е „парциална", а универсална. «Tout législateur est l'organe de la volonté générale; ses loix sont justes et bonnes, quand

[1]) Holbach, Système sociale ou principes naturels de la morale et de la politique, etc. Londres, 1774. t. I. стр. 104.

elles sont conformes à la nature de l'homme... Les loix civiles ne sont donc que les loix naturelles...» [1]) „Не, казваше направо този смѣлъ писатель,—хората не сж създадени за да бждатъ нещастни на земята" [2]), и като наричаше „философитѣ" на враждебницитѣ съ оскърбителния епитетъ меланхолични мислители, опрѣдѣляше конкретното съдържание и цѣль на философията въ нейното практическо значение. „Истинската философия, казваше Холбахъ, трѣбва да има за начало обичьта на хората, желанието да ги види щастливи . . . C'est donc la Philanthropie, et non la Misanthropie, qui doit animer tout homme qui se donne pour l'ami de la sagesse", сир. философа. [3]) Съ една дума, философията и политиката трѣбва да прѣслѣдватъ една универсална цѣль — общето благо. Това е задачата и на всѣки общественъ прѣвратъ.

Тие учения, кждѣ повече, кждѣ по-малко, наспоредъ условията и страната, се разпространяваха по цѣла Европа и като вълна залѣха умоветѣ на народитѣ потиснати. Отъ тие научни движения чрѣзъ десета ржка и въ голѣма оскждица бѣше захраненъ и патриархътъ на българското национално възраждане, Паисий. Паисий, дѣйствително, нѣма широкия погледъ на френскитѣ просвѣтители—философи. Неговото положение, както и неговото развитие, не му позволяваха да се издигне до западноевропейската наука. Като стоѣше надъ своитѣ съврѣменици, той стоѣше подъ нивото на успѣхитѣ, които бѣше направила другадѣ науката въобще. Недостатъцитѣ въ неговото развитие, които сж недостатъци и на цѣлата срѣда, която създаде тоя любвеобиленъ монахъ, се наложиха и въ неговата славянобългарска история, върху идеитѣ, които бѣше съ голѣма наивность и съ

[1]) Holbach, loc. cit. t. II. стр. 10 — 11.
[2]) Holbach, loc. cit. t. I. стр. 174.
[3]) Holbach, loc. cit. t. I. стр. 200.

още по-голѣма обичь нахвърлялъ въ нея, както и върху надеждитѣ, които съпровождаха неговитѣ желания. И собствено казано, ако имаше съ какво да влияе върху едва що будещата се народна маса, смѣсениятъ съставъ на която вече познаваме, това бѣха добритѣ благопожелания, които хармонираха съ нейнитѣ собствени желания. Прѣзъ цѣли 50—60 години българската „наука" и българската писана „литература" може би се изчерпяше съ това малко книжле, тъй много търсено и толкова много четено.... То може би събужда умоветѣ, или ги насочи къмъ знанията, които съставляватъ едно изъ най-сериознитѣ условия за класовото пробуждане на организирващиятъ се при новитѣ производителни сили народъ. Но ние бихме прѣувеличили влиянието на славянобългарската история, ако кажемъ, че единствено тя, слѣдъ влиянието на западнитѣ научни движения, раздвижи цѣлия народъ. Освѣнъ малката книжка на о. Паисий, имаше други по-силни фактори, които извънредно влияѣха върху обединението на новитѣ класи, върху обединението на тѣхното съзнание. Първиятъ отъ тѣзи фактори бѣха обикновенитѣ народни дружества, така нареченитѣ „еснавски здружения", въ които се култивираше духъ на самоуправа и неприязнь къмъ „агарянския" режимъ. Нашата цѣль не е да изслѣдваме тука нито произхождението на тѣзи организации, нито тѣхното развитие, и още по-малко да изчерпяме всестрано тѣхния съставъ. Но все таки трѣбва да се отбѣлѣжи на това мѣсто, че като напълно автономни учреждения, които се грижѣха за интереситѣ на професията, още по-ясно за материалнитѣ интереси на занаятчиитѣ и на търговията, цѣль, която въ послѣдня смѣтка ги негласно обединяваше въ една национална организация, тѣзи здружения неминуемо дохождаха лице срѣщу лице съ политическитѣ въпроси, колчемъ не бѣха въ състояние да разрѣшатъ нѣкоя задача на економическа

почва. Макаръ и най-прости видове економически (еснафски) дружества, каквито можеха да сѫществуватъ при тогавашнитѣ условия, кое-какъ тѣ се прѣвръщаха въ политически клубове. Въ тѣзи неволни политически клубове, които правѣха своитѣ събрания подъ носътъ на една власть, двойно фатална за цѣлия народъ, когакакъ да е, си пробиваше пѫть новата наука, наравно съ произведенията на западната индустрия, както и екотътъ отъ западнитѣ политически движения. Прѣди всичко въ тѣхъ се ковѣха всички искания прѣдъ управляющата класа и правителството, като се почне отъ реформитѣ въ църковното дѣло и стигнете до реформитѣ въ областьта на собственостьта и свободното упражнение на занаята. Колкото и да бѣха слаби въ началото, тѣхнитѣ систематически дѣйствия прѣдизвикаха царскитѣ фермани—Хати Шерифътъ и Хати Хумаюнътъ (1839 и 1856), съ които бѣха санкционирани въ Турция правата на личностьта и правата на собственостьта. По-нататъкъ, съ еволюцията, която настѫпи въ собственостьта слѣдъ Кримската война (1854—56), въ тѣзи дружества закипѣ още по-силенъ животъ, изразъ на което се яви цѣла журналистика, легална и нелегална [1]). Реформата слѣдъ Кримската война

[1]) „Прѣдприятое отъ султана Махмуда ново законоустановление въ Турско, кое сынъ му наслѣдникъ султанъ Абдулъ Меджитъ въ 1839. подъ имянемъ Танзиматъ обнародва . . . дади съвсѣмъ другы духъ всѣмъ поданникъмъ Турции, а найвече Българъмъ, кои въ томъ вѣкы глѣдахѫ спасение си и приготвяхѫ ся да дѣйствувѫтъ за права си, коихъ тии имѫтъ за независымо священство"—пише Раковски (Дунавски лебедъ, г. I. бр. 4. 1860.). Прѣзъ сѫщето дѣсятилѣтие се разви голѣма економическа литература и цѣла планина отъ статии по ступански въпроси. Отъ Бѣлградския Лебедъ до Цариградската Турция, вѫтрѣ и вънъ отъ България, нѣма да срѣщнете периодическо издание (1845—75), което да не се занимава съ рѣшението на ступански проблеми (вижъ освѣнъ посоченитѣ издания за годинитѣ 1860—64, още в. в. Право (1869.), Македония (1870.), Българска пчела (1863.), Български книжици (1858.), Българія (1860.), Лѣтоструй и пр.).

означаваше окончателна побѣда на манифактурния и търговски капиталъ надъ поземелната феодална собственость, тя означаваше, че слѣдъ краткия периодъ на дребно буржуазна култура, който бѣ заживѣла, много по-бърже отколкото човѣшкиятъ умъ може да обхване събитията, Турция прѣмина въ новата капиталистическа култура. Въ Турция, и особно въ нейнитѣ балкански провинции, много по-скоро отколкото въ всѣка друга страна, създаденитѣ за подобрѣние економическото и ступанско положение реформи, се прѣвръщаха въ своята противоположность. Реформитѣ въ Турция, които впрочемъ, не сѫществуваха прѣзъ 18. вѣкъ, прѣзъ 19-ия даваха всѣкога отрицателни резултати. Слѣдъ горнитѣ два хата, Турция, която мислѣше да е задоволила всички съсловия, неочаквано прѣмина въ вихъра на нови неприятности. Очевидно бѣ, че слѣдъ като пощо-защо приложиха реформитѣ, положението на производителитѣ не бѣше станало розово. И то дѣйствително се влошаваше за бърже процъвналото, но незакрѣпнало или подбито отъ външна конкуренция занаятчийство и земледѣлие [1]). Еснафскитѣ здружения заработиха; интелигенцията — всѣкога по-усѣтлива къмъ промѣната въ положението на нѣкоя кла-

[1]) Два цитата сѫ нуждни, за да бѫдатъ документирани впечатлѣнията на читателя. „Нашитѣ селяни сѫ до толкова смазани отъ тѣзи дългове (дълговетѣ правени у лихваритѣ — чорбаджии; за това вижъ по-нататъкъ въ книгата, И. К.), щото само едно чудо може да ги докара да дойдатъ въ себе си. Отпадането на селското население е до толкова явно, щото не могатъ да го скриятъ и онѣзи, които си затварятъ очитѣ прѣдъ всичко" (в. Турция отъ 1872. г.). — „Шаяцитѣ ни, абитѣ ни, келимитѣ ни, различнитѣ кожи (сахтияни и гьонове) и пр. и пр. отъ день на день губятъ цѣната си и производството имъ се намалява. . ." (в. Право отъ 1869.). Аналогични причини бѣха принудили селското население и работницитѣ отъ Самоковъ и близкитѣ села, да бѣгатъ изъ „околноститѣ на Цариградъ и Мала Азия" слѣдъ 1839 г. (вижъ за това Мсб. XV., 272 — 273.).

са, ако е свързана съ нея чрѣзъ спомени, идеали и произхождение — сѫщо. Отъ всички страни започнаха да викатъ за нови реформи, защото провалата е неизбѣжна. . . Този викъ е всеобщъ прѣзъ 50-тѣ и 60-тѣ години. Този викъ приближаваше голѣмата катастрофа, която намираше още една подкрѣпа въ идеитѣ, изнесени отъ Великата революция (1789), както и отъ тѣзи прѣзъ първитѣ нѣколко десятилѣтия на 19. вѣкъ. . . Тѣзи събития извънредно ползуваха нашитѣ революциони класи до 1876. година, и може би безъ тѣхното сътрудничество, революционото съзнание въ България щѣше да дойде много по-късно. Слѣдъ като сѫ създадени материалнитѣ условия за една революция, естествено, нуждно е съзнание. Това съзнание се извлича изъ подневолното положение на революционата класа, която чертае своитѣ задачи, цѣлитѣ на своето собствено движение, и опрѣдѣленитѣ форми, въ които има да се излѣе най-близкото бѫдаще. Но всичко това дохожда по-бавно или по-бърже не само въ зависимость отъ назрѣлостьта на почвата вѫтрѣ въ дадена страна, но още и отъ външни условия, които видимо не сѫ въ логическа връзка съ тѣзи, що сѫ създали вѫтрѣшнитѣ движения. Външното политическо положение всѣкога може да забави или ускори революционото движение въ една страна. При новитѣ международни економически и политически връзки това е станало сѣкашъ законъ, неподатливъ на изключение, приложенъ въ подчинени земи, които економически стоятъ назадъ, и, слѣдователно, не играятъ първенствуваще значение въ международнитѣ сношения. Това влияние наблюдаваме въ историята на българската революция, която откъмъ тая страна, оправдава генералното значение на тоя законъ за всички малки страни.

Въ началото на своята политическа идилия, както и трѣбваше да се очаква, революционата буржуазия се показа по-щедра къмъ малкитѣ и безпомощнитѣ; тя имъ

подаваше ржка, и срѣщу извѣстна материална компенсация, ги насърдчаваше къмъ възстание, къмъ освобождение. Ако нацията е едно универсално понятие и ако въ прѣдставленията на революционната класа отъ началото на 19. и края на 18. вѣкъ свободата е единъ абсолютенъ принципъ, еднакво полезенъ за господаря и робa, защо да сжществуватъ подчинени народи? Кой дава право на тиранитѣ да коватъ вериги за свободата и щастието на народитѣ? Ако това е слабостьта на послѣднитѣ —трѣбва да имъ се помогне; ако причината сж тиранитѣ — трѣбва да имъ се отсѣчатъ главитѣ! Да живѣе независимостьта на универсалното човѣчество! Voilà! [1]) И революционата армия, която идеализираше даже своитѣ грѣшки, тръгна по свѣта, и разнесе идеитѣ на братството, и чупѣше робски вериги. Египетскитѣ пирамиди, далечъ на хиляди мили отъ Европа, бѣха чакали — споредъ гениалното изражение на Наполеона — четири хиляди години за да бждатъ... пакъ заробени. Азия, въ която условията за една революция по типътъ на френската, не бѣха още съзрѣли, затрѣпера прѣдъ великия жестъ на революционната армия. Турция, която застрашаваше нѣкога Еворпа, склони на отстжпки. Но имаше и други съображения въ смѣткитѣ на революционната класа, насърдчавайки поробенитѣ народи, да се освободятъ отъ робството, когато отстжпкитѣ на азиятския деспотизмъ не задоволяваха агентитѣ на революционитѣ войни. Колкото и да идеализираше своето движение, буржуазията чувствуваше, че все пакъ въ основата на тоя универсаленъ идеализмъ лежи единъ локаленъ или универсаленъ, все едно, егоистиченъ стремежъ — завладѣване нови пазари за нейнитѣ стоки. Революцията отъ 1789. г. бѣше направила отъ Франция една първостепенна индустриална страна, като даде на нѣйниятъ новъ

[1]) „Celui qui opprime une seule nation se déclare l'ennemi de toutes" — е казано въ извѣстната «Déclaration des droits».

гений крилѣтѣ на конкуренцията.[1]) Но по пжтя на тѣзи завоевания, френската буржуазия срѣщаше неприятели въ лицето на английската буржуазия и руския деспотизмъ, които никакъ не се въодушевляваха отъ универсалния идеализмъ на френската революция. И тукъ, въ срѣщата на тѣзи съперници, се завърза една борба, която тласна много напрѣдъ развоя на революционото съзнание въ Полуострова и частно въ България. Французската буржуазия много хубаво тълкуваше славянофилскитѣ чувства на Русия; интересътъ къмъ християнитѣ въ Турция, който послѣднята проявяваше отъ дълги години, бѣше интересъ платонически, подъ който се криѣха вълчитѣ инстинкти на една коварна власть: настаняването рускиятъ абсолютизмъ на изтокъ и завладѣването на Цариградъ, сир. туряне подъ свое влияние цѣлиятъ Ориентъ. А „поставена на пжтя за Индия не щѣше ли тя (Русия) да стане единъ день сжщо могжществена морска сила, която ще замѣсти Англия за да ни причинява смъртоносни мжки?" [2]) Ако съмъ щедра съ благодатьта на свободата, която раздавамъ, сжщо трѣбва да бжда внимателна къмъ собственитѣ си интереси — разсжждаваше френската буржуазия, която имаше опитътъ на двѣ-три революциони десятилѣтия. И този политически практицизмъ се прояви въ организираното прѣслѣдване на руското самовластие, което спекулираше съ горчивата участь на отоманскитѣ славяни. Френската буржуазия, съ цѣлъ роякъ публицисти-прогресисти и ре-

[1]) Louis Blanc, Révolution Française. Histoire de dix ans. (1830 — 1840.) Paris, 1846. стр. 140 на първия томъ.

[2]) L. Blanc, Ibid., t. I. стр. 141. — A. Glénard, който допуска, че въ „чувствата" на Русия къмъ източнитѣ християни има нѣщо „благородно", не може да прѣмълчи факта, че руситѣ „мечтаятъ" за Ц-дъ, Солунъ, Срѣдиземно море и за източния пазаръ; Гленардъ не успорява съперничеството между търговска Русия и търговска Англия (вж. неговата книга La Guerre d'Orient, Paris 1877, прѣдговорътъ).

публиканци, създаде и насърдчаваше тъй нареченото илирско движение, което имаше за цѣль да организира въ едно политическо тѣло южнитѣ славяни, за да бждатъ противопоставени на рускитѣ домогвания... И тя успѣваше. Но тя още повече успѣ да затвърди въ съзнанието на поробенитѣ славяни необходимостьта отъ политическа свобода. Тамъ, кждѣто военитѣ движения отъ първитѣ двѣ десятилѣтия на мин. вѣкъ не можѣха да революциониратъ срѣдата съ влиянието си, постигнаха го слѣднитѣ движения отъ 1830, 1848. и 1871. години, въ които за пръвъ пжть се прояви една нова рѣшителна политическа сила — работническата класа. Докато буржуазията дѣйствуваше отъ името на единъ абстрактенъ принципъ за свобода и братство, и се борѣше за всеобщето освобождение на народитѣ, неусѣтно се изправи тя прѣдъ невъзможностьта да рѣши всички въпроси, които постави собственото ѝ развитие. Вмѣсто да установи равенството, тя възобнови неравенството въ готически стилъ между класитѣ, което неравенство незабавно се изрази въ борбата между трудъ и капиталъ. Революциитѣ отъ 1830, 1848. и 1871. години сж живъ очертъ на тая борба. Господството на буржуазниятъ режимъ, издигнатъ върху развалинитѣ на феодализма и върху началата на капиталистическата частна собственость, вмѣсто да прѣмахне борбитѣ и неравенствата, противъ които се обявиха революционеритѣ до 1789, още повече ги подхрани. И сега вече, старитѣ революционни сили въ Франция (— сжщитѣ явления имаше и въ Германия прѣзъ срѣдата на 19. в.) не мечтаѣха за едно универсално освобождение, а за рѣшение на близки, локални въпроси: капиталистическата буржуазия се мжчеше да заякчи своето положение като обърна политическата си сила противъ другитѣ класи. Само останалитѣ народни слоеве, пропадащата дребна буржуазия и работническата класа, искаха да продължатъ революцията, която въ Франция

за буржуазията свършваше съ годината 1789. Това противорѣчие въ социалното положение на нѣкога революционата буржуазия, изново създаде условия за свирѣпа борба и идейни течения, които въ своя триумфаленъ ходъ пакъ заляха полето на българската революция (1856—1876). Своеврѣменно ние ще видимъ въ какво се състоѣше това влияние на тие нови движения, които прѣдзнаменуваха въ цѣла Европа край за старитѣ консервативни сили и еманципиране на бждащето...

Цѣлата тая сложна система отъ по едри и помаловажни обстоятелства прѣдставя историческата основа на нашата революция, както и богатата оная почва, върху която се очертаха лицата и събитията до 1876. година.

Тази сложна срѣда, въ своята бавна и закономѣрна еволюция, създаде и героя на настоящата книга, който съ повдигътъ си на 1876. разсѣче гордиевиятъ вжзелъ на българската многотърпѣлива история, за да разтвори вратитѣ на България къмъ новата цивилизация.

ЧАСТЬ ПЪРВА.

ЖИВОТЪ.

1876
47
29

ГЛАВА ПЪРВА.

Въ заритѣ на младостьта.

Дѣтство. — Родители. — Старото сѣмейство и новитѣ хора. — Природа-учителка и училище-инквизиция. - Юноша. — Деньтъ се познава отъ зараньта. — Любовь къмъ Балкана. — Младежътъ противъ условноститѣ на живота. — Калоферъ прѣди 1848 г. и легендата за негсвото заселване. — Войнишкитѣ села и тѣхния законъ. — Калоферъ до 1870 г. — Економическото положение на Калоферъ. — Калоферъ олицетворение на постоянна борба между бѣдни и богати. — Хайдути. — Мѣстото на Ботю Петковъ въ съврѣменитѣ борби. — Баща и синъ. — Силуетъ въ сѣнка.

I.

На връхт коледа 1847. година, сѫщиятъ день, когато споредъ легендата се родилъ синътъ человѣчески, и сѫщата година, когато бѣднитѣ изъ Европа оглушаваха цѣлия свѣтъ съ бунтътъ си противъ тирани и експлоататори, въ Калоферъ — една проста селянка, здрава и пъргава българка, отгледана въ робство и създадена за светица, роди чедото на България, нейниятъ гений, нейното провидение. Широки сѫ били устата на Калоферъ прѣди и слѣдъ тоя паметенъ день. Жени хлевоусти и съсѣдки, съ очи и на тила, подъ плетъ и надъ пѫть, гадаѣли, правили прокоба за бѫдащето чедо на даскала. — Хаирсѫзинъ ще бѫде, като баща си, думали едни. — Не бързай, Митро! не се знае какво ще е — прѣкѫсвала втора: то зависи дали ще е мѫжко

или женско. — Мжжко или женско, отсичала третя, гледай бащата и майката — па пиши чедото. — Отзивъ на тие махленски прокоби ставали селскитѣ кръчми. Калоферъ не се славѣше съ много умни глави, но съ повече широки и клюкарски уста, само Панагюрище можеше да го надмине. Обществения форумъ, както се сѣщате, бѣха кръчмитѣ, слупени като гробници и тъмни като хаосъ. Тукъ се отнасяха приказкитѣ отъ улицата, създадени отъ женското любопитство и откърмени въ подозрѣнията на една фантазия, жедна за новини и за насмѣшки. Тукъ, въ тие селски говорилни, се гадаѣше за близки и далечни, за роднини и чужди, за село и окржгъ, за държавата, пакъ ако щете — и за цѣлата вселенна. Защото — въ това врѣме на ниска култура и голѣмо невѣжество, хората, грамотни или неграмотни, бѣха енциклопедисти. Тѣ знаеха националната история по „Александрията“ и по Венелина; тѣ учеха всеобщата география и миналото на старитѣ народи; тѣ бѣха запознати и съ ингилизина, и съ френеца, и съ нѣмеца и съ всички културни народи. Тѣ познаваха другитѣ повече отъ себе си, повече отъ своя народъ. Чрѣзъ наусницата и светчето — между българитѣ отъ оная епоха бѣше проникнала и философията: тѣ всички бѣха философи, аритметици, географи, политици и... бръбрици. Ние си спомняме нѣкогашна грамотна България, оная, която бѣше вкусила нѣщо отъ забраненитѣ плодове на науката, отъ гръцката калиграфия и отъ Рибния букварь. Тая България, заета съ своята индустрия и съ своя умъ, бѣше нѣщо голѣмо, знаменито: нейниятъ гласъ се чуеше между останалата рая, — тя разрѣшаваше прѣдъ кюпенцитѣ на нѣкоя бакалница, или прѣдъ тезгяха на нѣкоя кръчма, мировитѣ космически въпроси, въпроситѣ на битието и въпроситѣ на международната политика, които смѣсваше съ името на Бонапара. Тази България гадаѣше върху сждбата на „турчина“, тя гадаѣше върху

сждбата на своитѣ душмани и приятели. Прѣзъ коледа 1847. година, въ която се роди героятъ на нашата книга, тази България гадаѣше и неговата сждба, сждбата на неговитѣ родители, а може би и сждбата на цѣла България. — Чули, какво разправяше оная — подзела една мжжка уста, притежательтъ на която се ползувалъ съ славата на селски настрадинъ-ходжа: даскалицата днесъ-утрѣ — таквози; бабината имъ! каквото и да бжде, мжжко или женско, нѣма да излѣзе по-ербапъ отъ баща си.

Селската глъчва противъ „даскалътъ“ и „даскалицата“, и за тѣхната бждаща рожба, продължавала все въ тоя духъ до 24. Слѣдниятъ день, 25. декемврий, рано по пѣтлюви зори, прѣдъ отсрѣщния плетъ на даскалската колиба, двѣ съсѣдки съ несчесани коси, шушукали за новото чудо — и скоро отнесли новината по всичко село: цѣло Калоферъ се стекло на поклонение прѣдъ Витлеемската пещеря, едни да честитятъ на даскала мжжка рожба, други да удовлетворятъ своето праздно любопитство.

Нека кажемъ още сега като за характеристика на врѣмето, че прѣди 60—70 години, пакъ и наскоро слѣдъ освобождението, простиятъ народъ проявяваше голѣмо любопитство и къмъ най-дребнитѣ случки изъ живота на „ученитѣ“, които носѣха многозначущето име „даскали“. Даскалътъ бѣше много нѣщо за една робска паланка: той бѣше умътъ и сърдцето на селото или градътъ, кждѣто се подвизаваше, и слѣдъ чорбаджията, между простото население, неговиятъ гласъ се слушаше. Народътъ, живѣлъ вѣкове въ единъ тѣсенъ кржгъ отъ прѣдставления, гълташе „науката“ на даскала, мислейки, че това е негова собствена наука, негово собствено изобрѣтение. Той лапаше като топълъ хлѣбъ всички „поучения“, излѣзли изъ „медотечивитѣ уста“ на учителя, когото боготворѣше и прѣдъ когото благовѣеше. Той му се покоряваше, той му се подчиня-

ваше и, да се прѣкослови на „даскала“, бѣ равносилно да се извърши прѣстжпление прѣдъ бога и прѣдъ закона. Любопитството къмъ сждбата и положението на даскалъ Ботю обаче, бѣше двойно: той е не само ученъ и способенъ даскалъ; даскалъ Ботю е законовѣдецътъ и единствената морална сила въ чорбаджийско Калоферъ; съ своитѣ заповѣди той създаваше нови истини въ старата срѣда, съ своето поведение сѣеше нови привички, нови навици посрѣдъ старитѣ прѣдразсждъци. Науката, която владѣеше даскалъ Ботю, му бѣше създала една слава, славата — една власть, властьта — единъ дългъ на стожеръ надъ селскитѣ интереси, както той разбираше. И той упражняваше своята власть безгранично, създаваше закони съ една дума, които прилагаше отъ църковния амвонъ, отъ оглозганата маса на училищната стая, или чрѣзъ остабашията на мѣстния еснафъ.

Това положение на единъ абанджия въ едно село, което пъшкаше подъ самовластния ботушъ на чорбаджията, се виждаше и странно, и чудно. Странно, защото нѣкогашна България не можеше да си прѣдстави да бжде управлявана отъ „чужденецъ“, не навикналъ на нейния животъ, страненъ за нейнитѣ нрави. Старитѣ паланки имаха свой частенъ животъ, особни закони на своето развитие. Подчинени подъ единъ ятаганъ, подъ едно робство, всѣка паланка, всѣко градле и селце живѣеше по свой начинъ — въ свои мечти, и въ собствена атмосфера отъ видѣния. Това особно е правдиво за внѣдрени изъ балкани и планини човѣшки гнѣзда, далече отъ културата, далече и отъ непосрѣдственото око на турчина. Тѣ създаваха свои герои, свои изпълнителни органи, нѣщо като мѣстни князе, властьта на които признавалъ и Цариградъ. Тѣмъ се подчиняваше селото и града, и тѣхната заповѣдь се слушаше по четиритѣ географически направления на обширната селска държавица. Излѣзли на сцената по една историческа случайность, тѣзи мѣстни князе

малко по малко, съ разширение тѣхното економическо могжщество, станаха една фатална сила: тѣ станаха единствената власть въ държавата, която се вслушваше въ гласътъ имъ и се допитваше до тѣхната воля, колкото се отнасяше до въпроси, по една или друга причина засѣгащи интереситѣ на нихната държава. Не че цариградската власть радѣеше за интереситѣ на народа, не. Но защото интереситѣ на империята бѣха свързани съ интереситѣ на мѣстнитѣ малки князе, и защото грижитѣ на централната власть по една неизбѣжность издалекомъ хармонираха съ интереситѣ на първоначалния капиталъ въ империята, затова тя — властьта, не можеше да забрави гласътъ и волята на мѣстнитѣ чокои. Тя се допитваше, тя — но не тѣ, търсѣше тѣхната дума.

Новиятъ абанджия, даскалъ Ботю, дошелъ отъ една съсѣдна паланка, напрѣднала не по-малко отъ Калоферъ въ своята мизерия безъ това широко разграничение на класитѣ, се противопоставилъ на бившата некултурна власть, каквато бѣ чорбаджийската, по едно чудо я турилъ подъ разпорежданията на своята воля, безъ да измѣни материалнитѣ закони, по които се е развила. Това, както изглежда по нѣкои външни признаци, било цѣла революция, или да се изразимъ на мѣстенъ жаргонъ — цѣло бикоглавство. То произвело своето впечатлѣние на раята, която нацупила рамѣнѣ и гледала изподъ вѣжди. Тя присжтствувала на единъ двубой между нѣкакъвъ приведенъ абанджия и неговитѣ собствени „благодѣтели“ — чорбаджиитѣ, които го учили, които му дали хлѣбъ на ржката. Калоферътъ останалъ грѫмнатъ прѣдъ факта, че абанджията скжсалъ привилегиитѣ на оная власть, безъ която простакътъ не може да си прѣдстави нито свѣта, нито човѣчеството; Калоферътъ се обърналъ на въпросителна прѣдъ факта, че единъ голтакъ — даскалъ, който не може да мѣри своята мизерия съ нечетеното злато изъ чорбаджий-

скитѣ каси, вироглаво чупи хатърътъ на чорбаджията, неговата воля която простакътъ смѣсва съ желанията на своитѣ вѣрвания, и неговитѣ прищевки които робътъ всѣкога бърка съ своитѣ заблуждения.

И приказкитѣ тръгнали по махалата, под' ело ги селото, околностьта, съсѣднитѣ села и градове.

Повикайте въ паметьта си оная епоха, съ нейнитѣ обичаи, съ нейнитѣ граждани, съ нейната наука, съ нейния моралъ и съ нейната цивилизация; повикайте въ споменитѣ си онова врѣме на сладки мечти и на неотмѣтно робство, съ неговия тероръ и съ силата на неговото притѣснение, съ неговата мизерия и съ неговитѣ нещастия, съ неговата физическа и морална ограниченость, но съ неговата подозрителность и съ неговитѣ циклопически очи, жедни за нѣщо ново, необикновено и странно — повикайте чрѣзъ паметьта си цѣлата оная епоха, която за насъ, новото поколѣние, е толкова по-прозрачна, защото я виждаме не съ нейнитѣ заблуждения, а съ законитѣ на нейното механическо развитие — и вамъ ще стане напълно ясна тая нацупеность на погледитѣ къмъ единъ неравенъ двубой между двѣ неравни сили, и онова любопитство на многобройнитѣ селски очи къмъ едно положение, съ непочятни послѣдствия. Наистина, Калоферъ познаваше и по-рано бунтътъ противъ властьта и свободата на мнѣнието; въ общето съзнание на роба м ѣ с т н а т а с в о б о д а, изчерпена съ независимость прѣдъ заптието и съ пълна свобода за селякътъ да се разхожда на воля отъ църквата до кръчмата и отъ кръчмата до селската курия, е лелѣяла като една идея, като едно лжчезарно понятие, и . . . като единъ фантомъ. Но тоя фантомъ, посрѣдъ който сж дишали свободно чорбаджиитѣ и посрѣдъ който се развиха всичкитѣ злини на мѣстната, калоферска — и, нека добавимъ — срѣднегорска цивилизация — нито бѣше условие за ново развитие, нито бѣше гаранция за по-

здравъ напрѣдъкъ. Х а й д у т и т ѣ не разбираха това. М а с а т а, всѣкога прѣдадена на своитѣ чувства, търпѣше, страдаше — и мълчеше: тя сама нищо не разбираше. Тя сумтѣше и, неспособна да схване собственото си положение, нито да промѣни мѣстото си въ общия редъ на държавата, споредъ промѣнитѣ въ своето състояние, се занимаваше съ остроумия и съ клюки... Трѣбваше да дойде една по-развита личность и една по-напрѣднала култура, за да изпъкнатъ различията, и да начене борбата между богатата власть и нищетата, въ своитѣ елементарни форми. Около тая борба на даскала се сътоври легенда, украсена отъ фантазията, накичена съ гирлянди отъ страхътъ на маситѣ. И трѣбва да кажемъ: общето мнѣние било не въ полза на даскала. Уважението и почитьта къмъ неговия авторитетъ не отговаряли на покорностьта прѣдъ неговата власть. Причинитѣ бѣха много, но тѣ се изчерпятъ съ една-двѣ: защото даскалътъ имаше моралнитѣ прѣимущества на своя талантъ, минусъ економическата сила на чорбаджийската класа. Тая държеше въ своитѣ ржцѣ роба, защото съ три гроша надница за недѣля, спомагаше на неговия гладъ, продължаваше днитѣ му отъ мжки, и го оставяше да живѣе мъртво. Даскалътъ, освѣнъ сладки приказки, друго не даваше. Прѣимуществата на неговата власть мнозина виждаха, но малцина чувствуваха; масата не е свикнала да се храни съ сладки приказки, — тя всѣкога прави разлика между обѣщанията и реалнитѣ ползи; — тя е грубъ реалистъ. Съ приказки тя се занимава или на селското сборище и кръчма, или на полето, кждѣто вѣтърътъ вѣе мелодията на нейната пѣсень по долища и урви. Надъ нейния сънь трѣбва да биешъ съ голѣмъ млатъ и танталовски сили, за да бждешъ чутъ, най-малко за да бждешъ чутъ. Разбраностьта ще дойде много по-късно, когато дългиятъ опитъ отъ страдания оправдае твоитѣ мечти и „медени". До тая минута, мнозинството е съ

твоитѣ врагове, увеличава тѣхната нахалность и намалява твоя куражъ. Положението на даскалъ Ботю бѣше такова прѣзъ първитѣ години на неговото заселване въ Калоферъ. По-сетнѣ, това положение ще се промѣни: по-сетнѣ, той ще стане всеобщъ любимецъ, идолъ за селото, както неговия синъ става богъ за България — защото той ще завладѣе сърдцата и умоветѣ. Днесъ, той е още абанджия, дързъкъ въ своитѣ капризи и смѣлъ, когато упражнява своитѣ права. Страхътъ и уважението прѣдъ по-силната култура сж явления неуспорими, но, споредъ вулгарната психология, коя неземна сила е дала тие широки права на тоя абанджия? Въпросътъ е откритъ, или той се разрѣшаваше съ съмнѣния и догадки, тъй изобилни тамъ, кждѣто лжчитѣ на знанието проникватъ бавно.

Прѣзъ деньтъ 25. декември тие догадки и съмнѣния бликнали като порой! Устата се разтворили, въображението дѣйствувало.

— Бѣше тя, думалъ нѣкой — още единъ трънъ.

— Какъ, белки мжжко! Дано излѣзе по-стока отъ оня — отземалъ другъ.

— Старата приказка е вѣчно права: крушката не пада по-далече отъ своя коренъ — додавалъ трети.

А въ запушената кръчма на горнята махала, астролозитѣ на село Калоферъ продължили разказитѣ на нѣкоя си извѣтряла жена, която разправяла прѣдъ чошмата на бждащия дѣда Паничка своитѣ снощни сънища и своитѣ прокоби... „Това ще е за чудо, казвала старата вещица: единъ сънь, боже упази. Нѣщо като грамада, като Юмру-чалъ, високо до небето и обрасло съ хора, животни или друго. Изеднашъ, нѣкой дойде, гръмна и всичко се срина на земята. Да бѣше свети Илия — не, да бѣше човѣкъ, не — нѣкакво чудовище, ламя, звѣръ или подобно: стана цѣлъ хаосъ, цѣла олелия — сетнѣ свѣтна и..." Но тукъ старата жена направила кръстъ и свършила съ своето „чудо". Друга,

по-изкусна сплетница на измислици и по-дълбоко гледаща въ мистериозната душа на популуса, я прѣкжснала, казала й, че това сж бабини глупости и под'ела нова фантазия...

Ние не сме фаталисти, за да продължаваме изложението на тие документи, както и много други отъ сжщия родъ, запазени въ споменитѣ и прѣдавани на поколѣнията; но ако всѣкога и при извѣстни условия, нѣкакъвъ здравъ инстинктъ кара една потисната многомилионна маса съ по-малко рискъ и съ повече грѣшки, наспоредъ нейния опитъ, да прѣдчувствува близкото бждаще, длъжни сме да отбѣлѣжимъ, че прѣзъ коледнитѣ дни на 47. година, пълна съ бури и вѣтрища, широкитѣ калоферски уста и астролозитѣ отъ овчарската школа, не сж се лъгали въ своитѣ гадания. Послѣднитѣ разправяли, напр. и това, че стария Грждъ Колю, който прѣкаралъ половина вѣкъ по гори и дерета, видѣлъ тая нощь нѣщо странно: нѣкакви хайдути, съ дълги криваци и въ брой колкото пѣсъкътъ по морското дъно, прѣдвождани отъ нѣкакво видѣние, което неговата фантазия нарисувала въ образътъ на библейски пророкъ, обърнали свѣтътъ съ главата надолѣ... „Една бина, казвалъ калоферскиятъ чобанинъ, здрава и голѣма като планина, се разнебити отъ единъ викъ само на тая сганъ, съ кървави очи и свити на юмрукъ ржцѣ"... Знаменитиятъ астрологъ продължилъ своята мждрость нататъкъ, като я аргументиралъ съ нѣкои явления, наблюдавани отъ него въ природата, по небето, по свистенето на вѣтъра, по блѣсъкътъ на звѣздитѣ, по движението на облацитѣ, по тжжниятъ образъ на мѣсечината, по бавниятъ и измамливъ вървежъ на керванджийката, около която тракийската фантазия е създала невѣроятни епизоди, — по гласътъ на врабцитѣ и по ревътъ на неговото стадо... Всичко това, което тая нощь не приличало на всички прѣдишни нощи, което измѣнило обичния

си вървежъ, и което се движило не по убѣждението на нашиятъ овчаринъ, създавало прѣдчувствия, създавало голѣмитѣ основания за прокоба, въ която — както въ всички прокоби, създадени отъ наивното съзнание, фатализмътъ заема най-голѣмо мѣсто. „Хаирсѫзинъ ще излѣзе“ — рекълъ Грѫдъ Чобана, и отсѣкълъ като съ ножъ.

И може би, той е ималъ право; може би клюкарско Калоферъ тоя день да не се лъгало нито въ своитѣ прѣдчувствия, нито въ своята оплаха, нито въ своята..... радость, сподѣляна, уви! отъ малцина. Може би, найсетнѣ, всички да сѫ имали право. Срѣдата на оня вѣкъ, въ който растнаха толкова таланти и изгаснаха толкова надежди, прѣзъ онова врѣме, което създаде и отчаянието и новитѣ надежди на новитѣ роби—бѣше пълна съ мистерии, съ събития едно отъ друго по-шумни, съ факти единъ отъ другъ по-невѣроятни. За външния свѣтъ, който създаваше тие събития, или който бѣше създаденъ отъ тѣхъ, всичко вървѣше изъ свой пѫть, всичко бѣше логически неизбѣжно и, въ процеса на борбата, която се бѣше завързала между враждебнитѣ сили, очакваха се по-нови и по-крупни явления. Тие явления ставаха още по-възможни, и слѣдователно—обясними за личностьта, раснала между тѣхъ, слѣдъ 1830. година и урагана прѣзъ годината 1848. Но за България тѣ бѣха чудеса: тѣ означаваха голѣми мирови катастрофи, или свръшекъ на свѣта. Даже оние явления, които създаваше нейния вседневенъ животъ, въ очитѣ на обикновенното население бѣха нѣща необикновенни. Хайдутитѣ пъпляха още отъ 15. вѣкъ по горитѣ: горнята планина, надъ Калоферъ, вѣчно убѣжище на горскитѣ пилета — разнасяше хайдушката пѣсень по живописнитѣ калоферски хоризонти, и унасяше въ сладъкъ сънь роба. Тоя се пробуждаше и оставаше слисанъ отъ смѣлия жестъ на „горскитѣ пилета“. Минута-двѣ самосъзерцание, докато образътъ на събитието нарастне, докато

вземе своитѣ естествени форми въ душата на роба. Слѣдъ день-два, най-много три, момитѣ подхващатъ по седѣнки и тлаки елегията, пѣсеньта, въ която се величае героя, овѣнчанъ съ босилекъ и горски здравецъ. Тъй възникватъ образитѣ на всички хайдути, тръгнали по планини да биятъ народенъ врагъ за оскърбена честь, за отнето право. Съ една дума — всички условия сѫществуваха, съвпаднали бѣха една съ друга безчисленъ брой случки, за да работятъ широко въображението и чувствата, съпѫтсвувани отъ словоохотливостьта. И, както казахме, охотата къмъ думитѣ на 25. бѣше голѣма, тя ставаше баснословна: всички говорѣли, всички шушукали, — всичко въ Калоферъ се прѣобърнало на слухъ и уста. Но тѣзи уста занѣмѣли отъ едно ново „събитие“, за да се разтворятъ наскоро за нови безконечни приказки.

Било на третия день отъ станалото чудо въ Витлеемската пещеря, сир. въ скромното даскалско жилище на долнята махала, когато къмъ десеть часа сутриньта въ църквата Свети Атанасъ попъ Пенко Карловченинътъ, прочутъ по своята разсѣяность и приятелство съ Бахуса, мъмрялъ послѣднята кантата надъ новокръстения „Христо“. Тоя, види се, за да скѫса веднага слѣдъ рождението си съ бога и чорбаджията, писналъ тъй силно въ чорлавитѣ рѫцѣ на божия човѣкъ, щото всички присѫтствующи си плюнали въ пазухитѣ и онѣмѣли. Самъ попъ Пенко, който приличалъ повече на дяволъ, отколкото на човѣкъ, изплашенъ, изтървалъ протесирающия „Христо“ въ овчата „купелъ“, водата отъ която плиснала по мазното лице на хаджи Гендо.

Това било доволно много, за да се разствори калоферската уста и отново да продължи своитѣ разкази: тѣ стигнали до крайнитѣ прѣдѣли на възмножнитѣ прѣдположения, а велемѫдритѣ астролози еднодумно свършили своя генераленъ съвѣтъ съ рѣчьта: „това нѣма да бѫде на добро“.

Самъ даскалъ Ботю, човѣкъ съ по-малко прѣдразсѫдаци и почти еманципиранъ отъ вулгарнитѣ прѣдубѣждения на селото, подбилъ начумеренъ погледъ прѣдъ това грозно извѣстие. Какви чувства сѫ вълнували бащата въ тая минута прѣдъ една мистифицирана новина, ние не знаемъ. Споменитѣ на врѣмето нищо не ни донасятъ за душевнитѣ вълнения на даскалъ Ботю, който не повѣрявалъ сѫкровеннитѣ си мисли никому. Самъ той, повече човѣкъ на дѣлото, отколкото на фразата, не ни остави никакви писани мемоари — една слабость на деветнадесетия вѣкъ, за да вникнемъ въ неговия духъ и да отгадаемъ чувствата, които сѫ вълнували скромния баща на бѫдащия великъ човѣкъ. Много факти, цѣнни за неговото врѣме, както и тоя, цѣненъ за характеристиката на калоферския даскалъ, той е отнесълъ въ гробътъ, който никога не говори.

II.

Но има други факти, запазени отъ врѣмето и разказани въ една или друга форма, които рисуватъ не само даскала отъ оние блаженни врѣмена, но сѫщо така българското сѣмейство отъ епохата, която създаде нашиятъ герой. — Българското сѣмейство отъ срѣдата на миналия вѣкъ бѣше типиченъ образецъ на нѣкогашната фамилия, установена отъ врѣмето на старата славянска задруга, и въ него господствуваха патриархалнитѣ отношения. Новитѣ врѣмена никакъ, или съвсѣмъ малко бѣха повлияли на българската фамилия. За глава въ нея се смѣташе бащата, който има безгранични права надъ своята жена, надъ своитѣ дѣца и надъ своята стока. Той е абсолютната власть въ сѣмейството и може да разполага съ неговитѣ членове, както му диктува неговата безгранична воля. По въпроситѣ на женидбата, било на момъкъ или на мома, мнѣнието на бащата бѣше рѣшително. Майката даваше съвѣтъ, а момата или момъкътъ бѣха задължени да слушатъ,

да изпълняватъ. Принципътъ на абсолютното повиновение се налагаше отъ положението на по-слабия прѣдъ по-силния, а въ случая бѣше по-силенъ оня, който имаше право на собственость, мѫжътъ.

Въ началото или въ края на първата половина отъ 19. вѣкъ младата генерация започна да се бунтува. Това положение на сѣмейно безправие е стѣсняваше. Ако можемъ напълно да възприемемъ възгледа на българската народна поезия, въ която има отгласъ отъ тая глуха борба дори отпрѣди това врѣме, вече срѣдата на мин. столѣтие отвори скобитѣ на една промѣна, малка и незначителна, въ сѣмейнитѣ отношения, както и едно разслабване правата на бащата надъ неговитѣ дѣца. Послѣднитѣ, нарастнали повече въ своитѣ интимни чувства, се вълнуватъ, негодуватъ противъ своенравната бащинска власть, която ги притѣсняна, и често скѫсватъ съ сѣмейнето огнище. Когато задругата въ България отпадаше най-бърже и се създаваха индивидуалнитѣ ступанства, върху които, естествено, се издигаше и съзнанието за личнитѣ права и отговорности —, тогава и явленията, плодъ на тая криза и на кризата въ сѣмействата, зачестиха. Момата не иска да слуша майка и баща, когато ще избира своя драговникъ, — а момъкътъ, комуто бѣха отворени вратата за свободнитѣ професии, или можеше бърже да основе свое огнище безъ особни затруднения, вирваше глава и даваше гръбъ на старитѣ. Тѣзи случки сѫ общи, и тѣ сѫ, тъй да кажемъ, генерализирани въ пѣсни, като „Юнакъ и Самовила“, „Стоянъ и Рада“ и др. п. Въ тѣхъ ние четемъ борбата за лична еманципация, и на първо мѣсто — борба за еманципация отъ сѣмейния тероръ, който, ще ти се да помислишъ дори — прѣдставлявалъ въ миниатюръ голѣмия държавенъ тероръ. —

Мама си Радка згодѣва,
Ала си Радка не пита!

Радка мами си думаше:
Годишъ ме, мамо, женишъ ме,
Ала ме мене не питашъ!
Мене ме, мамо, Змѣй либи!..[1])

Калоферската и карловска долини, които туриха първитѣ основни впечатлѣния въ психологическото градиво и на даскалъ Ботю, и у неговия синъ, бѣха свидѣтели на тая борба. Гората ѝ проглашаше, защото тая борба бѣше тжжна не по-малко отъ всеобщето национално тегло. Но въ тая тжга новиятъ абанджия дойде да внесе единъ новъ елементъ на неприязънь, на вражда, ако щете, и на освѣстяване, която отсега нататъкъ ще направи силата му по-резонна, властьта му по-повелителна. Даскалъ Ботю, отхраненъ въ традициитѣ на народа — обявилъ война на оная рутина, която принуждавала личностьта да незачита нито своя вкусъ къмъ хубавото, нито своята нужда да дѣйствува по с в о я воля.

Това било къмъ 1839. година.

Сжщата година, значи, когато султанъ Махмудъ, подгоненъ отъ революционитѣ вѣтрища, направи първия най-сериозенъ опитъ да реформира държавата си, разядена отъ молци, сир. направи най-умниятъ опитъ, какъвто историята на великата отоманска империя помни досега, за да спаси или да задържи, все едно, държавата въ турски ржцѣ. Тази година даскалъ Ботю привършилъ наукитѣ си въ Карлово, въ прочутата академия на Райно Поповичъ, и слѣдъ като взелъ позво-

[1]) Въ други народни пѣсни е разработенъ единъ много интересенъ сюжетъ: когато между момъкътъ и момата се изпрѣчатъ родителитѣ, кражбата („отвличането") става законъ. Въ много български народни пѣсни „Змѣятъ" персонифицира момъкътъ-любовникъ (вж. Сборникътъ отъ народни пѣсни на братия Димитъръ и К. Миладиновци, а така сжщо печатанитѣ народни пѣсни въ книгата на Г. С. Раковски — „Ключъ Българскаго language" и др.). Повѣстьта на Л. Каравеловъ „Българи отъ старо врѣме" засѣга и тоя въпросъ.

ление отъ послѣдния свободно да упражнява новия си занаятъ, очистилъ карловския прахъ отъ краката си и се запжтилъ за Калоферъ. Сѣкашъ, историята на това селце, нѣкогашъ цъвтѣще економически, днесъ убито отъ градушката на новитѣ врѣмена, се започва отъ тая година. Може би. Ние не споримъ за формалности. Но онова, надъ което бихме желали да се позамислимъ е, че новиятъ даскалъ, който плѣнилъ съ г р ъ к о с л о в и е т о си мало и голѣмо, станалъ отзивъ на болката, която се била натрупала въ сърдцата на младитѣ и се помжчилъ да ѝ даде изходъ: той отпушилъ язътъ и младитѣ чуства на младо Калоферъ започнали да течатъ изъ по-правиленъ ручей. Онова, което старитѣ смѣтали за врѣдно и опасно отъ гледището на своя моралъ, не дало никакви лоши послѣдствия, а тъкмо обратни резултати взели да се получаватъ. Спомняме си воятъ на консервативния печатъ отъ прѣди 50—60 години противъ отпуснатостьта на нравитѣ. Това бѣше вой на фарисеи, които никога не виждатъ и още по-малко прѣдвиждатъ далечния день, който стои напрѣдѣ имъ. Въ Калоферската долина отъ тѣзи фарисеи имаше много. Но даскалъ Ботю не бѣше отъ тѣхъ. Даскалъ Ботю, за голѣмо щастие, виждаше по-далечко отъ своитѣ съврѣменици, и това му даде възможность да стжпче застиналата традиция и да даде воля на душата. Самъ побързалъ, кой знае по какво сърдечно увлѣчение, да завърже „идилийка" съ нѣкоя си Ж., красива и здрава мома, а пъкъ на калоферскитѣ граждани незабравилъ да държи една любовна рѣчь, въ смисъль, че тѣ трѣбва отсега нататъкъ да оставатъ свободни младитѣ, когато има да вървятъ по „стжпкитѣ" на своето сърдце. — Природата е дала всѣкиму срѣдства да се прѣдпазва отъ лоши постжпки, и ако нѣкой е неблагоразуменъ, оставете го да се опари, за да се вразуми. Нашето национално възраждане ще зависи отъ свободата на мла-

дитѣ, която трѣбва да започне отъ свободата въ сѣмейството. Народъ, убитъ въ сѣмейството, не е народъ: запазете чувствата на младитѣ, не ги изнасилвайте, дайте имъ просторъ — за да бждете щастливи. Робе въ държавата, бждете свободни въ кжщи, въ домътъ, въ сѣмейното огнище. Бждащето очаква отъ младитѣ, които трѣбва да се отглеждатъ въ свобода, безъ да бждатъ стѣснявани тѣхнитѣ младежки сили. — Словата на младиятъ даскалъ, прости и искрени, падали като мехлемъ не само върху страдущата душа на калоферската младежь; скандализирани за кжсо врѣме, калоферци сами „уразумѣли", че „момчето има право". Забравенитѣ примѣри подѣйствували да се засили това убѣждение — „момчето има право". Не било много отдавна, прѣди 20 или 30 години, нѣкой си Лальо Домникътъ, въпрѣки желанието на строгия си като татаринъ баща, и на пукъ на Грозьо Хаирсжзътъ, който думалъ дѣто сѣдне и дѣто стане, че по-скоро ще извади очитѣ на дъщеря си, отколкото да я даде на „оня хубостникъ", който всѣка вечерь я задиралъ, когато прибирала телцитѣ, грабналъ пъстрополата и мѣднолика Рада и . . . заживѣлъ съ нея, както тѣ си искали. И господъ имъ наспорилъ всичко: и дѣца здрави като чукундуръ, и стока, и ниве, та че и кжща. Какво повече отъ това? Примѣрътъ е толкова силенъ, очевиденъ, щото прѣдъ него нѣмѣелъ и чорбаджи Нено, който повече отъ всички ималъ интересъ да се крѣпятъ старитѣ поредки. Първата побѣда новиятъ даскалъ удържалъ. Но една побѣда не е едно спокойствие въ една срѣда, кждѣто се чувствувашъ чужденецъ. Ето защо, първата работа на „младото момче" била да развие една по-широка обществена дѣятелность: само тя ще го свърже съ интереситѣ на селянитѣ, както и неговата женитба — съ тѣхнитѣ чувства. Започватъ се днитѣ на усилена работа, — да убѣждава голѣмитѣ, че отъ наука иматъ нужда не само дѣцата, но и възрастнитѣ: че

науката е нѣщо свѣто и благословено, че съ нея другитѣ народи отишли много напрѣдъ, а ние, българитѣ, безъ нея сме щѣли да останемъ на една точка, даже ще одаримъ много назадъ. Всички учени народи сж свободни, проповѣдвало младото и енергично момче, което никога незабравяло мѣрка на езика си и всѣкога помнило, че говори въ една султанска страна. По тоя начинъ, завладѣлъ сърдцата на младитѣ, които рѣдко напускалъ, даскала Ботю Петковъ завързалъ за своята колесница и възрастнитѣ, на които станалъ учитель.

Нѣма защо да се повѣствува нататъкъ върху дѣятелностьта на даскалъ Ботю. Защото, при всичкото потайно ръмжение на нѣкои бухали, първитѣ впечатлѣния произвели силно давление върху общественото мнѣние, което вече започнало да се изразява благосклоно за абанджията. На 1840. или въ края на 1839. година калоферската община отпуснала стипендия на абанджията, когото пратила въ Русия да се доучи, за да иматъ и тѣ, калоферци, свой гений, както нѣкои други градове изъ България.

Нека кажемъ, че потикътъ къмъ просвѣта по това врѣме бѣше общъ за центрове, като Карлово, Калоферъ, Самоковъ, Панагюрище, Котелъ, Пловдивъ и др.; въ тѣхъ имаше прѣзъ 40-тѣ години повече струпано население и повече економически животъ, — слѣдователно, повече смѣсь отъ интереси. Засилени економически, тѣзи градове станаха и центрове на българското възраждане. Днесъ, по своето положение, тѣ нѣматъ това значение: тѣ пустѣятъ, защото нуждитѣ на економическото развитие минаха по-настрана отъ тѣхъ и намиратъ удовлетворение другадѣ. Пжтищата, които кръстосваха Балкана къмъ Панагюрище, Карлово, Казанлъкъ, Габрово и т. н. и ги съединяваха съ Мала-Азия прѣзъ Дарданелитѣ, и съ Европа прѣзъ Дунава и на югъ чрѣзъ Солунъ, днесъ ни наумяватъ за нѣкакъвъ миналъ животъ и служатъ само за туристечески забави. Тогава

по тѣзи пѫтища кипѣше животъ, сила и бързопрѣходна духовна и физическа енергия; тогава по тѣхъ се носѣше градивото за новото здание на България — новитѣ градове, които изиграха своята роля. Тѣзи градове се надпрѣваряха, тѣ си съперничеха. Едно културно съревнование. Въ всѣки отъ тѣхъ имаше по една честа търговска или индустриялна маса отъ хора, самото положение на което е заставяше да схваща прѣимуществата на науката и ползитѣ отъ нея. Наистина тая маса идеализираше тие ползи: тя си прѣдставляваше, че науката, нуждна за цѣлия народъ, има абсолютна, не относителна полза; че нуждитѣ отъ послѣднята произхождатъ отъ нуждитѣ на духътъ да бѫде обогатенъ съ знания и съ мѫдрость. Никога — за старитѣ класи това положение е д сущъ неуспоримо — ратницитѣ за образование въ България не сѫ казвали, че потикътъ къмъ наука е тѣсно свързанъ, колкото сѫ нуждитѣ на „общия духъ" (на духътъ) да се избави отъ прѣдразсѫдъцитѣ, толкова и повече съ нуждитѣ на новото развитие, въ което стѫпяше новата търговска и производителна класа, съ необходимостьта да се излѣзе срѣщу новитѣ економически прѣобразования съ съотвѣтни знания, тѣсно зависими отъ послѣднитѣ. Идеята бѣше тъй голѣма и тъй обща, щото тя завладѣваше всинца, екзалтираше цѣлата маса. Въ мракъ всички иматъ нужда отъ свѣтлина.

Калоферъ, който се осѣщаше свободенъ, но никога не бѣше виждалъ да гори кандилото на науката въ него, схвана сѫщо нуждитѣ отъ това образование, и въ лицето на даскалъ Ботю, намѣри своя достоенъ стипендиянтъ, който въ скоро врѣме ще захване да пече яйце върху изпращѣлитѣ вратове на калоферскитѣ влъхви.

Четири или петь години стои Ботю Петковъ въ Русия, която напуска съ цѣлъ багажъ нови идеи, нови впечатлѣния и новъ авторитетъ.

На 1845. година ние го виждаме отново въ Калоферъ. Какъ е билъ посрѣщнатъ одеския семинаристъ прѣдъ границитѣ на безконечната калоферска държава, това ние не знаемъ. Знаемъ обаче, положително, че съ стѫпянето си върху Калоферския топракъ, задухалъ съвсѣмъ другъ вѣтъръ: мнозина се радвали, и мнозина се сбутали. Отъ цѣлото сѫщество на новопристигналия семинаристъ дишала сила физическа и нравственна. Заминалъ въ Русия съ абени дрехи, по калоферски фасонъ, които отнемали и елементарната грация на човѣшкото тѣло, Ботю Петковъ се върналъ здравата нагизденъ, съ ека и връзка въ стилъ à la Грибоѣдовъ, съ чепици по „френска мода", и напоконъ, съ дълго сиво палто, което прѣдавало особенъ духъ на даскала, и прѣдъ което тракийскиятъ кожухъ изпадналъ въ срамъ. Левентъ и красивъ по природа, Ботю Петковъ изглеждалъ на баринъ отъ сѣверна Русия, името на която заблуденитѣ и тогава, както днесъ, произнасяли съ нѣкакъвъ мистически страхъ...

Този страхъ новопристигналиятъ заблагоразсѫдилъ и сполучилъ да използува. На това му дошли въ помощь неговата прѣдставителна външность, неговата наука, неговото развитие, цѣлиятъ багажъ отъ знания по литература, история, география, филология и отчасти философия, прѣдмети застѫпени въ рускитѣ учебни заведения отъ 30-тѣ и 40-тѣ години, доколкото казашката реакция допускаше. Но ние знаемъ, че даскалъ Ботю бѣше заминалъ въ Русия да се учи, да събере мѫдрость и да оправдае надеждитѣ. За него, като чуждъ въ сѣверната империя, не сѫществуваше никакъвъ политически въпросъ; вѫтрѣшното положение на Русия не го засѣгало, или то го интересувало, но само отъ гледна точка на оная свобода, която е необходима за всѣкиго да може свободно да кѫса отъ плодоветѣ на науката. Откъмъ тая страна, Ботю Петковъ се интересувалъ не само отъ по-крупнитѣ сѫбития, вършени

въ Русия, но и отъ онѣзи, вършени на западъ. Руската цензура и руската реакция не сж му прѣчили въ това: или по-право — тѣ му прѣчили въ сжщитѣ размѣри, въ каквито прѣчеха на цѣлата руска цивилизация да прогресира, и на цѣлата интелигенция, безпрѣпятствено да изпълни дългътъ си къмъ напрѣдъкътъ на своята страна. Ала тая реакция не можеше да убие съвсѣмъ възможностьта да се прояви свободната мисъль: тя е ретушираше, но нейнитѣ лжчи си пробиваха пжть; реакцията духаше свѣщьта, истината палѣше огньове, които не блѣщукаха, а горѣха. Затворена до 20-тѣ години на миналия вѣкъ за новитѣ идеи, които се създадоха въ центрове, далечъ отъ нея, потопена до гуша въ деспотизмъ и робство, Русия бѣ наводнена, до колкото бѣ възможно, отъ модернитѣ идеи едва къмъ 1825. година, откогато започнаха първитѣ по-сериозни бунтове противъ стария редъ. Къмъ 1830—45. година, духътъ на пропаганда чрѣзъ скрити дружества я бѣше широко обгърналъ. Колкото и да издигаха високо китайскитѣ стѣни, февруарската кървава разправия пораздвижи интелигенцията, защото това силно революционо движение намѣри най-голѣмъ екотъ въ Полша — язвата на сѣверната империя. Закипѣха страститѣ, закипѣ единъ усиленъ литературенъ животъ. Славата на Пушкина, Гоголя, Крилова, Бѣлински и на още цѣла плеада талантливи писатели, прѣскокна твърдитѣ стѣни на рускитѣ сѣминарии. Славата и ученията на тѣзи писатели, както и тие на славянофилитѣ отъ колѣното на Аксаковци, стигнали и прѣминали каменния зидъ и на одеската семинария, въ която училъ младиятъ Ботю. Можемъ да си прѣдставимъ жедностьта, съ която той е поглъщалъ новитѣ знания. Венелинъ, книгитѣ на когото слѣдъ 4—5 години самъ прѣведе и издаде на български, бѣше най-любимиятъ му писатель, който при всичката ограниченость на своитѣ идеи, съ славянофилскитѣ си на-

сърдчения, тласна мисъльта на българскитѣ патриоти крачка напрѣдъ. Отъ Пушкина Ботю Петковъ черпилъ за своето художествено развитие, а отъ Бѣлински, който по-мжчно прѣскачаше високитѣ стѣни на семинариитѣ, но затова повече го търсѣха алчущитѣ младежи, той научилъ по-упорито да прѣслѣдва цѣльта, която си поставилъ въ живота.

Съ една дума, Ботю Петковъ изнесе отъ Русия идеитѣ на руската литература отъ врѣмето на първитѣ славянофили и Бѣлински, — той самъ бѣ славянофилъ.

Като такъвъ, той се яви въ Калоферъ на 1845 г., съ тая разлика, че славянофилството на даскалъ Ботю получи единъ чистъ български колоритъ, а идеализмътъ, придобитъ отъ руската литература, доколкото тя му бѣше достжпна, го въодушевяваше въ трудното даскалско поприще.

Въ първия день, Батю Петковъ започналъ да реформира: макаръ здържанъ въ дѣйствията си, той желаѣлъ да печели врѣме, сир. часъ по-скоро да внесе новитѣ нѣща въ Калоферската цивилизация. Ние загатнахме въ що състоѣха прѣобразованията, за които ратуваше младия даскалъ. Слѣдъ като подѣйствува да се внесе по-голѣма търпимость, по-завидно уважение между млади и стари въ сѣмейството, да се зачитатъ правата на първитѣ, даскалъ Ботю каза на много нѣща въ обичаитѣ на народа, наслѣдени отъ езически врѣмена — „езически глупости“ — и тръгна по-нататъкъ въ своята дѣятелность. Чувството на народность, сир. чувството да се спази всичко народно въ неговитѣ поблагородни и самостоятелни форми, да се развие националната еденица до пълно самосъзнание и до пълно обединение на нейнитѣ сили, бѣше всецѣло завладѣло мисъльта на Ботю Петковъ. Тази идея отговаряше на общия духъ на врѣмето и на развитието, въ което се намираха Балканскитѣ държавици изобщо, България частно. За нея работѣха всички дѣйци отъ възражда-

нето, за нея, споредъ умѣнието си, работилъ и бащата на българския поетъ. Но, самосъзнанието на нацията и обединението на нейнитѣ интелектуални сили намираше голѣма несрета не толкова въ политическия режимъ —, колкото въ гръцката стихия и въ противодѣйствието на чорбаджийската класа. Съ сжществующата политическа реакция първитѣ възродители, както и тѣхнитѣ бждащи наслѣдници — черковницитѣ, се бѣха помирили: тѣ вѣрваха, че гражданско и духовно освобождение за българския народъ е възможно въ рамкитѣ на отоманската империя и заедно съ нея. Но онова, което тѣ неможѣха да понесатъ равнодушно, бѣше фенерската консерваторщина, която обираше раята, безъ да ѝ прѣнася нѣкаква полза. Чорбаджийтѣ — нѣка попълнимъ горнята мисъль въ нейното обективно значение —, чорбаджийтѣ, като родно зло, оная първородна генерация бѣ наклонна да търпи, — тя ги търпѣше. Кждѣ съ добромъ, кждѣ съ кавга, която винаги слѣдваше единъ прѣдварително осигуренъ компромисъ, чорбаджийтѣ вървѣха по начертания пжть отъ просвѣтителя, безъ да забравятъ кждѣ зимуватъ рацитѣ....

Съ стжпването на калоферската земя, Ботю Петковъ отворилъ огънь по четиритѣ фронта на фенерского духовенство, като започналъ да дава по-голѣмо значение на българската азбука и книжевность прѣдъ гръцката. — Образованието на дѣцата трѣбва да започне съ изучване матерния езикъ и българската история, а не съ гръцкитѣ глупости — обяснявалъ дръзкия даскалъ на по-малодушнитѣ си другари. Ние неможемъ да прѣдпочитаме една калиграфия, която не е въ състояние да прѣдаде народната ни мисъль и чувства. — За оние врѣмена, въ които сж казани тѣзи думи като аргументъ да се измѣни цѣлъ училищенъ редъ, това било извънъ мѣрката. Но то било казано отъ единъ ученъ човѣкъ, който напускалъ границитѣ на родната земя —, затова трѣбвало да му се вѣрва. И оние,

които не били наклонни да се съгласятъ съ него, мълчели: тѣ били безсилни прѣдъ науката и прѣдъ авторитета. Незная точно кой день и кой мѣсецъ било, но било нѣколко години слѣдъ построяването на една отъ калоферскитѣ църкви въ 1838—39. година, когато тая щѣли да „освещаватъ". Пловдивскиятъ патрика Никифоръ, инъкъ „патриотъ" човѣкъ, слѣдователно — голѣмъ приятель на парата, поискалъ петь хиляди гроша да освети новиятъ храмъ. Даскалъ Ботю му отсѣкълъ куйрука съ единъ лафъ: който даде повече отъ 500—700 турски гроша ржцѣтѣ му би прѣбилъ. Рѣчено — свършено. Думата на даскалъ Ботю не се кжса на двѣ. Отъ тая дата натъй, петимата чернокапци, които служели въ калоферскитѣ църкви, си отваряли очитѣ на четири, ако би зърнали нѣйдѣ строгия даскалъ. Захари Стояновъ прѣдаваше една случка, която ние намѣрихме достовѣрна,[1]) състояща се въ слѣднето. Единъ отъ тѣзи наслѣдници на дявола, тъкмо онзи, до колкото можахме да научимъ, изъ ржцѣтѣ на когото по-сетнѣ се освобождава голия пеленакъ „Христо", дрънкалъ на сутренната литургия, види се, пиянъ кьоръ — кютюкъ. Арогантностьта на старитѣ попове е позната: прости повече отъ народа и груби като свине, тѣ сж вършили скандали на публични мѣста, и въ църквата. Авторътъ на тази книга познава подобни екземпляри и днесъ. Калоферскиятъ патрихонъ, вкиснатъ въ спиртъ, слушалъ нѣкой отъ даскалитѣ да грѣши при изпѣването на херовикото. Безъ да разбере ясно, какво се пѣе и отъ кого, попъ Пенко изрѣвалъ изъ олтаря: „н-не-не си яжъ б.... чети право!" Даскалъ Ботю, който билъ въ църква и вкусътъ на когото не търпѣлъ никакви скве-

[1]) Но нито съобщението на З. Стояновъ, нито това на г. Д. Страшимировъ, че даскалъ Ботю изпждилъ гръцки езикъ изъ калоферскитѣ училища, е вѣрно. (Критически опитъ, стр. 59-60). Самъ даскалъ Ботю е прѣподавалъ тоя прѣдметъ до самата си смърть.

рнословия, хваналъ брадатия пръчъ за ухото и му наложилъ четиридесеть дневенъ карцеръ. Той билъ законътъ, той наложилъ и присждата. Другъ пжть, въ даскалската стая на калоферската академия, която по своя образцовъ редъ захванала вече да съперничи на други подобни съ минало и заслуги, се завързала прѣпирня около въпросътъ за методата на обучението, за прѣдметитѣ, които трѣбва да се изучаватъ въ тая академия и колоритътъ, който трѣбвало да се дава на цѣлото обучение. Даскалъ Ботю, както казахме, съ понови понятия, и като единственъ законъ въ своята академия, ималъ право да твърди, че прѣподаванията трѣбва да ставатъ по „новата метода", прѣднина трѣбва да се дава на историята и граматиката, безъ да се забравятъ и другитѣ прѣдмети, а на обучението по всѣка възможность да се дава духътъ на нѣкаква народность. Единъ отъ неговитѣ двама другари Сотираки Зафировъ и гъркътъ Славиди, именно втория, който не отбиралъ какво крие въ сжщностьта си понятието народность, но разбралъ че ще е нѣщо противно на неговия панеленизмъ, се помжчилъ да възрази на дасклъ Ботю. Тоя, безъ да дообяснява субективната политическа смисъль, която криела тая дума — неблагоразумие, което здържаниятъ даскалъ не можелъ да си позоли при оние обстоятелства, — грьмналъ като хала: Ти ли знешъ повече, който си се училъ изъ цариградскитѣ хамбари, или азъ! — И въпросътъ се смѣталъ за приключенъ. — Тамъ, дѣто резонитѣ на логиката били безсилни, даскалъ Ботю си служилъ съ друга сила, произтичаща отъ неговото високо положение....

III.

Единъ отъ най-голѣмитѣ съврѣменни нѣмски революционери, наслѣдникъ на комунистическитѣ идеи на К. Маркса и на неговата революционна диалектика, признаваше въ своята автобиография, че малко или

много, всѣки единъ отъ насъ дохожда на свѣта съ нѣкакво прѣдразположение къмъ развитие въ своята манталность; че отъ условията на по-сетнѣшния животъ зависи да в

бащата още съ нѣколко факта изъ неговия частенъ, сѣмеенъ и обществен животъ. Убѣдени сме, че слѣдѣйки тоя пжть, и за насъ и за читателя на тая книга, ще е по-лесно да разбере връската помежду синътъ и бащата — въ нейната духовна проява —, както и развитието на единъ умъ и на единъ характеръ отъ една по-ограничена въ една по-висша фаза. Може би — ние несме нито метафизици, нито привърженици на ортодоксалната теология, — може би читательтъ ще види, че именно въ това родово прогресивно развитие, нишкитѣ на което съ нацията и съ всемирния родъ ние не тъй чувствително осѣщаме, както съ отдѣлния родъ, се крие оня вѣченъ животъ, за който ни сж наговорили толкова много басни, произволни въ своята концепция. Ако рода прѣдставлява една монада *за* националния организмъ—да си послужимъ съ думата на Лайбница —, и ако отъ нея, безъ да отиваме по-далечъ, стигаме до съврѣменнитѣ наций; ако, отъ друга страна, всѣка нация въ кржга на възможностьта, въ кржга на цѣла върволица отъ племенни, съсловни и класови ежби е стигнала до извѣстна висота на цивилизацията; ако, най-сетнѣ, единициѣ, въ всѣко врѣме въплотители на висотата, до която е стигнало развитието, прѣдаватъ духътъ на послѣднето у своитѣ поколѣния и на историята — ние не можемъ да видимъ, въ какво друго ще се изчерпя вѣчния животъ, ако не въ самото развитие на човѣчеството къмъ по-съвършена култура на ума и на материалнитѣ блга. Прогресивното нарасване материалнитѣ основи, върху които почива всѣко едно общество, и каузалната връзка на по-старитѣ и нови идеи, съ цѣлата структура на човѣшкото общежитие, не оставатъ никакво съмнѣние, че отродоксалната теология изпада въ едно вулгарно противорѣчие съ цѣлата история, когато отнася вѣчностьта тамъ, кждѣто фантазията се отказва да я слѣди. Ние не говоримъ и не се намираме още на мѣстото,

дѣто трѣбва да говоримъ за причинитѣ, по които културата на ума не е тъй нивелирана, както може да се желае, и материалнитѣ блага не сж тъй справедливо разхвърлени, както едно обстрактно чувство за добро и право може да ни обязва. Това е другъ въпросъ. Той ще ни се наложи по характера на прѣдмета тамъ, кждѣто съ повече полза ще бжде третиранъ. Но нали е дума за двѣ лица, тъй нераздѣлно стоещи едно до друго, че не можешъ да опишешъ живота на едното, безъ да кажешъ двѣ думи за битието на другото? Кой ще отрече, че въ прѣдаването на душевнитѣ качества, тѣхния темпераментъ и склонности къмъ необикновенитѣ придобития на „разума", въ името на който Христо Ботйовъ ще обяви война на цѣлия старъ миръ, на неговия богъ и царь, не се изчерпя и всичкото удовлетворение за личностьта, за рода, за нацията — изродена или запазена за човѣчеството — обезвѣрено и отново загледаще въ лицето на надеждата? Единъ животъ е една история; историята притежава най-голѣма доказателна сила, когато въ страницитѣ ѝ сж отнесени фактитѣ. Тие факти иматъ единъ благоприятенъ езикъ за нашата хипотеза и ние, прѣди да пристжпимъ къмъ щастливото бждаще на синътъ, ще ги скицираме въ двѣ-три страници. Ако слѣдъ това се разнесе, като изъ едно гърло, общиятъ гласъ, че крушката пада близу до коренътъ, който ѝ е донесълъ първата храна, отговорностьта, ако може да става дума за отговорность — ще падне върху простата случайность отъ обстоятелства, по-силни всѣкога отъ съзнанието, и отъ отдѣлната воля.

Казахме, че къмъ 45. година одескиятъ семинаристъ стжпи на калоферския топракъ и започна да дѣйствува. Удивленията били общи: между малочисленитъ даскалски персоналъ, между общинската власть и въ цѣлото калоферско царство, се носилъ духъ на недоумѣние, на съмнѣние — и на страхъ. Но и духъ на

уважение. За да засили послѣдньото, защото безъ уважение къмъ личностьта при условия на непосрѣдственни влияния върху масата, идеитѣ губятъ половина отъ своята сила, Ботю Петковъ рѣшилъ да запуши куминъ, казано съ народни думи, рѣшилъ да се ожени. Първата любовница отъ 1839. година, за която си спомнилъ една година слѣдъ връщането изъ Русия, не удовлетворявала неговия прѣфиненъ вкусъ. Той търсилъ нѣщо по-деликатно, по-нѣжно, сѫщество, въ което да види милостьта на природата и морална грация. Такова сѫщество даскалъ Ботю намѣрилъ въ лицето на едно наивно и скромно момиче отъ долнята махала, родителитѣ на което, за голѣмо Ботьово огорчение, не кандисвали да му дадатъ. На този абанджия-хубосникъ, който не се е върналъ по-миренъ и слѣдъ като ходилъ по гурбетъ, патриархално Калоферъ не искало да даде жена. Старитѣ традиции, които бѣше атакувалъ даскалъ Ботю още на 1839. година, се изпрѣчили отпрѣдѣ му и изглеждало да осуетятъ неговото сѣмейно щастие. Ала не забравяйте, че ние имаме прѣдъ себе си бащата на единъ бѫдащъ революционеръ, комунистъ и социалистъ, за когото условноститѣ на живота сѫ море, дълбоко до колѣнѣ. Даскалъ Ботю прѣвзелъ нѣколко най-солидни стратегически пункта въ този неравенъ двубой, най-важния отъ които билъ сърдцето на младия зюмбюлъ. И насетнѣ, безъ повече да му мисли за послѣдствията и за това, какво щѣли да кажатъ комшиитѣ или старата сплетница и междуселска дъдрица — рѣшилъ да отвлече хрисимото момиче, държано подъ ключъ отъ черната подозрителность на инатинътъ-баща. Нѣкоя си Кера — име, което се срѣща и въ народнитѣ пѣсни, уви! записано не по тоя случай — послужило за пощенски куриеръ между младото момиче и смѣлия атентаторъ: тя отнесла волята на даскала до неговата любовница, по еди кое врѣме и по еди кой часъ да се намѣри тамъ и тамъ. И, както

разправя мълвата, изъ която се мѣрка цѣлата истина, въ тъменъ вечеренъ здрачъ, даскалъ Ботю мъкналъ нѣщо въ човалъ, обѣсенъ на широкия му, пехливански, гръбъ. Въ човала била скрита госпожица Иванка Стайкова, утрѣшна невѣста Петковица. Всичко било свършено. Родителитѣ на момата клѣкнали, като мокри кокошки, и останали да сподѣлятъ помежду си своя срамъ... — Азъ съмъ ригористъ — казвалъ годинадвѣ слѣдъ това събитие упрямия даскалъ; азъ слушамъ заповѣдитѣ на своитѣ задължения, а когато тѣзи задължения идатъ и отъ заповѣдитѣ на моето сърдце — кой може да ми прѣкослови!

Има моменти, когато правата се печелятъ, но не съ молба.

Даскалъ Ботю не страдаше отъ оная всеобща болесть на вѣкътъ отъ която страдаха най-много полуобразованитѣ и която носи името форфантерия: самохвалството, което крие въ чорупката си шарлатанство, бѣше единъ порокъ, чуждъ на неговия характеръ и лично развитие; това е едно щастие, което никога не бѣше навѣстило скромния даскалъ. Отъ това щастие той бѣше спасилъ и синътъ си, кой знае по каква случайность. Казваме случайность, защото, какта и да ни се възрази, но да не всмукашъ въ душата си цѣлата каль на своя дребнокултуренъ вѣкъ, да се ограничишъ въ кръга на своитѣ дарби, въ района на своето призвание — така да кажемъ —, и да не се заразишъ отъ фантазиитѣ на една ничтожна географическа срѣда, която е тѣсна за единъ духъ съ по-широкъ обемъ, създаденъ при по-богати условия, — съ една дума — да съзнаешъ своята самоличность и да останешъ въ кръга на своята компетентность, въ кръга на своя талантъ, това е една добродѣтель, която и днесъ, слѣдъ 40—50 годишенъ напрѣдъкъ, съставлява голѣма рѣдкость, да не рѣчемъ изключение. Трѣбва човѣкъ да е надаренъ или да е развилъ у себе си способностьта

къмъ самоанализъ, да притегля всѣкога дѣйствията, постжпкитѣ си и близкитѣ — не казваме далечни послѣдствия отъ тѣхъ, за да не изпада въ форфантерията, напр. на едно поколѣние, което е изпъквало на нѣкои прѣдни редове въ обществениѣ борби, безъ да е донесло нѣщо цѣнно къмъ самоопрѣдѣлението на нѣкоя група отъ хора. За чудо, но и за щастие на бждащата ни литературна и революционна мисъль, даскалъ Ботю бѣше една положителна натура, която не можѣше да отгледа, и неотгледа, както искатъ да кажатъ нѣкои повѣствователи на миналитѣ събития, фантазьоръ и безумеѣъ мечтатель; като даваше пълна свобода на личностьта да слѣдва своето призвание, да не отстжпя отъ елементарнитѣ прояви на личнитѣ си дарби, той формално стѣгаше екцеситѣ, и казваше — всѣки, който е завършена личность—да дѣйствува по своему, безъ да трѣпка прѣдъ голѣмитѣ очи на страхътъ. Страхътъ е една форма на лудостьта, която погубва.

Такъвъ виждаме даскалъ Ботю при счупване и послѣднята прѣграда на свѣтитѣ прѣдания, на вѣтитѣ понятия, такъвъ го наблюдаваме въ неговото писателско поприще, такъвъ влѣзе и въ гроба.

Още разправятъ старитѣ, сѣкашъ за назидание на по-младитѣ и опърничеви глави, кончината на даскалъ Ботю. Тя се дължѣла, разправя прѣданието, не само на това, че самъ той — даскалъ Ботю, билъ фармасонинъ — тая дума бѣше нова за западна Европа, но заедно съ модитѣ била подала ржка на срѣднегорската примитивна цивилизация —, не само защото отгледалъ синъ, който „дружилъ явно съ дявола“ и прѣзиралъ бога „на глупцитѣ и на безчестнитѣ тирани“, но и защото „този дрътъ пангалозинъ“ осквернилъ паметьта на дѣдитѣ. Както всички вѣрващи въ прѣселението на душитѣ, и калоферци искали да бждатъ умрѣлитѣ по-близко до тѣхъ, и затова градътъ

на послѣднитѣ се намиралъ въ срѣдата на селото. Религиозни и обредни изгоди наддѣлявали надъ хигиената. Съзнанието за общественното здраве, за социална хигиена, Калоферъ не познаваше. Тъй си е живѣлъ отъ вѣкове, така ще продължи днитѣ си до „второ пришетствие“. — Нашитѣ дѣди така сж карали и сж били здрави като джбе, че ние ли! — думали по между си калоферскитѣ саморасли спиритуалисти. Но даскалъ Ботю разбира тая работа друго яче. Почитьта къмъ умрѣлитѣ е едно, а пъкъ разпространението на болеститѣ е съвсѣмъ друго нѣщо. Калоферъ клонѣло да изпука цѣло отъ гърлица и тифусъ. Трѣбва да се взематъ мѣрки. Въ Русия даскалъ Ботю видѣлъ много по-обширни мъртви градове —, той самъ знаѣлъ, навѣрно, че голѣмата сѣверна държава прѣдставляваше между Азия и Европа единъ голѣмъ гробъ, но въ всѣки случай, онѣзи гробища, които всички знаѣха и всички посѣщаваха, сж извънъ града: живитѣ всѣкога се стремятъ да намѣрятъ за умрѣлитѣ единъ новъ градъ, мълчаливъ и навѣстяванъ нощно врѣме само отъ кукумявки и отъ фантазиитѣ на народа. Слѣдователно? Трѣбвало да се разпространи идеята, че мъртвиятъ градъ, който се намиралъ въ сърдцето на живия и щѣлъ вече да го задуши, е нуждно да се изнесе вънъ, задъ стѣнитѣ на Калоферъ — въ мѣстностьта „Лила“. Цѣла олелия отъ клѣтви, цѣлъ градъ отъ хули противъ „поганеца“, който по тоя начинъ излага праведнитѣ души на мръсни поругания. Изглеждало, че мъртвитѣ ще побѣдятъ живитѣ. Но даскалъ Ботю издалъ строга заповѣдь, че ще обръстне брадата на оня попъ, който опѣе мъртво, занесено на старото мъртвище. Кой нѣма да слуша, и кой нѣма да се подчинява? Изминали се нѣколко години на обществена дѣятелность, славата на Ботю Петковъ му донесла голѣма власть, прѣдъ която и чорбаджийтѣ прѣвивали гръбъ. За.... голѣмо утѣшение на смутеното село, господъ „прибралъ“ душата на грѣшния

поганецъ, 20. юлий 1869. годин; даскалъ Ботю станалъ първиятъ основенъ камъкъ за изграждане новия градъ на мрътвитѣ, планътъ на който далъ тъкмо прѣди три дни. Отдъхнало селото. Отдъхнали си и поповетѣ. Устата на Калофера пакъ се разтворили: — санкимъ, господъ добрѣ се е отплатилъ на поганеца за скверностьта, която извършилъ надъ изгнилитѣ кости.

IV.

Строгъ билъ даскалъ Ботю и въ борбата си на литературното поле. Въ онова врѣме, изъ което се спира нашиятъ разказъ, както и въ всѣко друго врѣме, въ което има по една или двѣ подчинени класи, политическитѣ въпроси обхващатъ изцѣло науката и литературата. Сѫществуването на една подчинена класа е достатъчно основание за недоволство и политически размирици. Тая класа, или тие класи — ако сѫ повече отъ една — доврѣме търпятъ притѣснението, сетнѣ захващатъ да осѣщатъ болѣжки отъ него и най-напоконъ стигатъ до убѣждението, че или съ просвѣщение, или съ революция, тѣхното политическо безправие трѣбва да се обърне въ нѣщо друго. Прѣзъ 50-тѣ години, въ срѣдата на българския народъ си бѣше пробила пѫть идеята, че по нишкитѣ на просвѣщението, е възможно възраждането на националното тѣло. Новата класа, която издигна знамето на просвѣщението за обща задача на дѣйцитѣ, олицетворяваше цѣлия народъ; за нея имаше потиснатъ народъ, не потиснати класи. Турскиятъ деспотизмъ се отличаваше съ тая особенность, че всѣкога подъ неговото попечение формата на политическата репресия се чинѣше чужда за формитѣ, въ които се проявяваше класовата репресия. Но деспотизмътъ понѣкога е несправедливъ и къмъ своитѣ съюзници. Въ България тоя деспотизмъ уврѣждаше съ апатията си и съ своята подозрителность интереситѣ на всички нови съсловия — индустриалци, търговци, занаятчии, земледѣлци, и т. н. Какво можеше да се противопостави срѣщу едно зло, което плаши всички? Щомъ държавата е съюзникъ на старитѣ класи, неспособни инъкъ да живѣятъ, освѣнъ въ съюзъ съ насилието и чрѣзъ насилия, новитѣ класи ще се обединятъ, сами ще обявятъ съюзъ на държавата и въ тоя ненормаленъ съюзъ ще търсятъ срѣдства да се издигнатъ надъ притѣснителитѣ. Държавата е силна съ закони и може да брани интереситѣ на нововъздигащитѣ се класи било вѫтрѣ, било вънъ. Една млада сила търси нови полета да упражни органитѣ си, да се засили, да нарасне въ своята жизнедѣйность. Въ такова състояние се чувствуваше новото економическо развитие и новитѣ класи около 1840—50. год. Но, помирени съ деспотическата държава по една сурова необходимость, тие класи мислѣха чрѣзъ еволюцията да придобиятъ и политическо прѣдимство. Въ първо врѣме трѣбва да се освободимъ отъ Фенеръ. Трѣбва да основемъ своя, собствена национална църква, каквато сме имали отъ врѣмето на Бориса. Трѣбва да засилимъ училищата и просвѣщението. Но какъ, съ що и докждѣ трѣбва да се простира компетентностьта на тие нови учрѣждения? Ето въпросътъ. За еволюциониститѣ отъ първитѣ години слѣдъ появата на тая идея — нейната реакция ще срѣщнемъ къмъ 1869 — 1876 г. — всичкиятъ въпросъ се изчерпяше съ формалности, съ промѣни на докорациитѣ. Разбрали по-скоро отъ всички, че мирътъ съ държавата е найглавното придобитие на възраждането за тѣхнитѣ партизани, които имаха извѣстни материални изгоди, тѣ спираха тамъ, отъ дѣто по-радикалнитѣ дѣйци смѣтаха да тръгнатъ: тѣ спириха съ смѣната на патрика съ владика. Подъ дебелата сѣнка на падишаховия режимъ и съ сладката пѣсень на попа, може по-спокойно да се дрѣме. Това бѣше кѫсогледство на една генерация, която никога не вижда по-долече отъ непосрѣдственнитѣ интереси на една прѣходна епоха.

Бащата на нашия поетъ стоѣше малко нѣщо на противно гледище и, бихме казали, въ неговия скроменъ умъ, идеята за възраждането, за просвѣщението, както и борбата за църковна независимость, се прѣвръщаха въ политически въпросъ, наистина, още недостатъчно ясно опрѣдѣленъ. Това по-ясно съзнание, освѣтлено отъ нѣкаква прозорливость, наблюдаваме въ неговата нѣколкогодишна просвѣтна работа по течението на р. Тунджа и въ неговата борба противъ опуртюниститѣ въ движението. Както знаемъ, даскалъ Ботю искаше да събере силитѣ на народа, да обедини неговото съзнание за по-самостоятелни дѣйствия. На мѣстна почва, за постигането на тая цѣль, той си служеше съ всички срѣдства, които му даваше неговото положение. Въ печата обаче, кждѣто всѣки мѣстенъ въпросъ ставаше общъ националенъ въпросъ, той бѣше не по-малко строгъ: той бѣше жестокъ. Трѣбва да сте чели нѣкоя статия отъ даскалъ Ботю, за да имате по-ясно прѣдставление за характера на неговата борба. Стилътъ на даскалъ Ботю е наивенъ, фразата му народна, но въ нея има логика и простота, които дѣйствуватъ силно. Не му липсуватъ сжщо така ядъ и ирония — два основни елемента и въ духътъ на неговия синъ, бждащиятъ поетъ на революцията. Този ядъ и тази жестока ирония плющѣха по опуртюнистичеката глава на „противника", и особно по тая на Драганъ Цанковъ, главатарътъ на опуртюнистическото движение. И за да бжде, така да се каже, по-привилигировано и положението на даскалъ Ботю, каквото бѣше това на неговитѣ противници въ тая неравна борба, той си избра за позиция колонитѣ на „Цариградски Вѣстникъ", който всѣкога стоѣше на по-радикално гледище, що се отнася до въпроса за църковната независимость.

Въ една статия на брой 457—459 („Цариградски В-къ"), подъ която даскалъ Ботю, по понятни причини, не си е сложилъ подписътъ, той пише: „Благоразумни-ти наши Българе вѣроятно отъ давна щжть сж постигнали подземни-ти намѣренія папищашки, на които слѣпо орждіе е станжлъ Драганъ. Тіи подъ видъ да ни освободять отъ Грьцко-то владичество, прѣдлагатъ ни папска-та власть безъ измѣненіе наши-ти вѣроисповѣдни обряди. Тіи така ни думать въ брой 31 на Лотинія: „Папа-та не ще да пригрьнемъ другж новж догмж, да слѣдваме други обряди, да въведемь въ Блъгарія нови ученія; той ни вика чистичко! и простичко! да пріемемь стари-ти сношенія на наши-ти прадѣди съ Апостолското сѣдалище". Ами какви сж били тия сношенія? Тѣ сж: че наши-ти прадѣди пріяли ушь отъ Папжтж религіозни-ти обряди, и тіи обряди сж умрьсени отъ Грьцки-ти Патріарси и Императори, сж сбирщина отъ Грьцки суевѣрія, и за това като припознаемь простичко власть-тж на Папж-тж, да прѣчистимь умрьсени-ти наши обряди и да ги направимь какви-то сж папски-ти чисти (като пумія), Леппе; нека точять зжби Драганови-ти калугери!

„За да даджть и политическж важность на своити криви и срѣщарѣчни умствованія, тій не прѣстанувать да внасять въ всякий почти листь страшни-ти и голѣми-ти, като **Биволъ**, думи: Панславизмъ, Панеллинизмъ. Олеле е е! Да пази Богъ! много страшно и за правителство-то и за народность-тж, ако Блъгаре-ти не станжть попищаши!! Едно само срѣдство останува за благосъстояніе-то на честно-то ни Правителство и на подданници-ти му Блъгаре, ако послѣдни-ти си промѣнять вѣрж-тж. — Нъ каквж вѣрж ако пріематъ? — Вѣрвамь че ако съ изминеніето на вѣрата искаме да пріемемь благосъстояніе, то най вѣренъ и лесенъ пжть за достиженіе-то му е, да пріемемь владѣтелкж-тж вѣрж Моаметанска. Нѣма кой да наддаде на Драгана (чети Драганъ Цанковъ, р.), а той отъ двавна бипромѣнилъ Латинский си Вѣстникъ на Маометанский, и думи-ти Панславизмъ и Панеллинизмъ щяше

да промѣни тогава на панлатинизмъ, или за по общж и по страшнж думж панхристіанизмъ. По Драгановий изговоръ панславизмъ-тъ е лошо и страшно нѣчто, и за да противодѣйствуваме на него, трѣбва да сж полатинимъ и по вѣржтж и по народностьтж; по вѣржтж, като пріемемъ Драганово-то православіе, а по народность-тж, като сж не наричаме вече Славяне. За Драгановж-тж народность, както и за православіе-то му, все едно е, и Латине да ся наричяме и Татаре, само Славяне да ся не наричаме.

„Богослвіе-то Драганово така ни учи въ листь 32-ий: „Умноженіето на обряди-ти е умноженіе на обичяи-ти, умноженіе-то на обичтяи-ти туря прѣдъ очи-ти ни умноженіе на обряди-ти и литургіи-ти". И така црьковни обряди и обичай сж все едно, литургія-та е обичай челвѣческий, тя е едно религіозно обикновеніе, кое-то ся врьши не за нѣкакво по високо назначеніе, установено отъ самаго Спасителя, нъ за еднж само вънкашнж формж, или за едно вънкашно отличіе на христіанскж-тж вѣржотъ Моаметанскж-тж.

„Ересь щяло да рече това: „Да ся крьсти нѣкой и да ся не крьсти, да ся причястява и не причястява, да ся изповѣдва и не изповѣдва: а да ся крьщава, причястява и изповѣдва нѣкой съ какъвъ-то и да е начинъ, или по какъвъ-то и да е обичяй, то не е ересь". И така, ми сме били папиащаши!! Ами что искатъ повече отъ насъ папищашки-ти калугери? — Тѣ искатъ да припознаемь папж-тж главж на нашж-тж црьква; зачто всичка-та тая разлика, всичка-та ересь на въсточни-ти състояла, била само въ това, чи тій неприпознавать власть-тж на папж-та. И така, да не припознава человѣкъ папж-тж за глава на црьквж-тж, било ересь и голѣмъ грѣхъ, по полѣмъ отъ да съгрѣши человѣкъ на бога.

„Нека положимъ сега, че за да не сме еретици, припознахме папж-тж главж на нашж-тж црьквж: нъ

съ това щемь ли станемь, спорядъ тѣхното мнѣніе, съвршени папищаши? Не, останува още „да причистимь наши-ти вѣроисповѣдни обряди, кои-то сж умрьсени отъ грьцки-ти патріарси (не отъ сегашни-ти) и отъ Императори-ти Грьцки". Нъ Драганъ ни каза по напрѣдъ, че и съ умрьсени-ти обряди ми не сме еретици, ми сме папищаши, а сега что трѣбва да ги прѣчистюваме? Съ това противорѣчіе явно ни казвать папишташки-ти калугери: ми ви не щемь съ мрьсни обряди да припознавате пречистж-тж прѣбржснжтж главж папскж за главж на црьквж-тж; трѣбва да очистите ваши-ти обряди съ Латински-ти: сир. да ся крьщавате, причищавате и исповѣдвате, както ми Латини-ти; а отъ това нѣма ничто; зачто щете пріемате Латински-ти обряди, като нѣкои прости обичяи. Ето въ какво състои причистюваніе-то на наши-ти обряди: да ги умножимь, или отъ чисти да ги направимь мрьстни съ Латински-ти."

Тука тая статия прѣкжсва, по всѣка вѣроятность, бе ъ да свършва или въ всѣки случай, краятъ ѝ трѣбва да е помѣстенъ въ брой 460, който ние не можахме да намѣримъ. Но и по тая часть, която даваме, читательтъ може да си състави горѣ-долѣ прѣдставление за полемическитѣ похвати на калоферския даскалъ.

Огъньтъ противъ опуртюнистическото движение бѣше кръстосанъ: отъ една страна Раковски чрѣзъ „Дунавски Лебедъ", отъ друга Ботю Петковъ (въ тази борба бѣха замѣсени мнозина други писатели) чрѣзъ колонитѣ на легалната преса. Противникътъ е загащенъ отъ четиритѣ страни, и за да се откопчи отъ примката, и за да намали отговорноститѣ си поради измѣна на народното дѣло, взима въ свое разположение интригата и клѣветата, които се изсипали върху скромната глава на калоферския даскалъ. Въ в. „България", органъ на Драганъ Цанковъ, започнаха да се явяватъ скроени дописки противъ Ботю Петковъ, да се пѣтни

неговото име и да се подбива въ основи неговата дѣятелность: „Съ радость и усердіе прочитахме въ вѣстницити великолепнити тържествуванія на святитѣ наши просвѣтители, и още съ по-голѣмо благодареніе вкусявахме сладостьта на словесата изрѣчени въ този день. Но колко ся пакъ оскърбихме когато не видѣхме отъ нашето село нити най-малкото извѣстіе за тоя подлогъ, и когато ся научихме, че тоя праздникъ не ся тържествувалъ какъ то въ другити градища.

„Кому да отдадемъ причината на това? Нали на учительтъ Г. Б.... който лежи безсрамно въ леностьта и въ....? Нали на обществото и на почтеннити училищни надстоятели, които вмѣсто да изпълняватъ святити си длъжности ся истягать подъ дебели сѣнки и ся скитать по улицити? Когато сичкити градове и села съ радость празднувать святити си просвѣтители, Калоферъ неостана ни (?) достоинъ да въздаде признателнити си чувства къмъ тѣхъ!

„Колкото за учительтъ, длъжни сми да му наумимь измамата, която направи предъ врѣме на Калоферскити Българи, лукавщинити които употрѣби и противно на учителското му званіе. Като по свѣсенъ въ градътъ ни и като учитель, Г. Б.... длъженъ бѣше да подбуди милити си съотечественици да подражять примѣрътъ на другити градове. Като сж занимава катадневно .... безъ сумненіе, врѣмя не му е остало за това“.

„Изволѣте Г. уредниче да съобщите тия наши скърби, за които ще сме, и пр.

Единъ Калоферецъ за сичкити“ [1]).

Несправедливостьта е очевидна. Отъ нея може би, днесъ се гнусятъ и самитѣ ѝ автори. [2]) Но и тогава

[1]) В. България, бр. 14, год. I. 1859. отъ 27. юни.

[2]) Нека забѣлѣжимъ, че тая очевидно докроена въ редакцията на в. „България“ дописка, е скрепена съ авторитетното

справедливото възмущение на калоферци, изцѣло завладѣни отъ одеския семинаристъ, не закъснѣло. Нѣколко дни слѣдъ горнята инсинуация, въ брой 441. на Цариградски Вѣстникъ (1859.) се появила една дописка изъ Калоферъ, която носила официаленъ характеръ, и съ слѣдующето съдържание:

„Г-не издателю на Ц. В-къ.

Калоферъ, 1859 юлія 14-ий.

„Издатель-тъ на „България“ Д. Цанковъ прѣмина предѣли-ти на благоразуміе-то, и почна вече безъ разборъ да вмѣстява чтото му се поднесе, като стана орудіе на най низки развратни человѣци. Благодаряме Ви че сте вмѣстили отговоръ-тъ на наши-ти тамкашни пріятели срѣщу гнуснавж-тж оная статия, вмѣстенж въ Вѣстникъ-тъ му съ намѣрение да потжпчи честь-тж на ония, кои-то са ся пожрътвовали за просвѣщеніето на свой народъ, та за то молиме да вмѣстите и слѣдующето:

„Съ голѣмо негодованіе прочетохме въ 14. брой на България хулнж-тж статія срѣщж учителя ни Г.

мнѣние и на главния редакторъ. „Отъ два мѣсеца насамъ, пише редакцията на в. „България“ къмъ горнята „дописка“, безпрестанно обнародвахме разни статіи за тържествуванието на праздникътъ на св. Кирилъ и Методія изъ България. Сичкити съотечественици ся напълниха съсъ възхищеніе отъ тия новини. Обаче истата ревность не ся появи въ сичкити градове... Длъжни сме да приложимъ че Г. Г. Калоферци въ Цариградъ имать сѣкакво право да ся изражявать съ тоя начинъ. Едно село каквото е Калоферъ, требаше то първо да даде примѣръ на другити“. — Освѣнъ това, въ друга една дописка до в. България отъ 29. мартъ 1860. год. даскалъ Ботю е нареченъ „пияница“; въ броя отъ 1. януарий сжщата година има единъ диалогъ стихотворенъ между даскалъ Ботю и Т. Бурмовъ, въ който се гади по най-недостоенъ начинъ и учителя и неговата личность. — Авторъ на всички гадки дописки противъ даскалъ Ботю е билъ калоферския чорбаджия хаджи Недѣлчо, простъ и глупавъ човѣкъ. Въ редакцията на в. България неговитѣ кореспонденций сж нагаждани споредъ цѣльта и случая...

Ботя. Безименний съчинитель на гнуснж-тж статія — избралъ за прѣдмѣтъ непразднуваніе-то деня на св. Кирилъ и Методий и сплита гнусни хули върху учителя ни; но и прьвото е дебела лъжя и второто низска клевета: Зачто день-тъ на Блъгарски-ти просвѣтители и ланѣ и тжсъ годинж ся празднова съ особеннж тръжественность, украси ся и съ прилично на праздника слово произнесено отъ Г. Ботя, нъ това не ся счете за нужно да ся обнародва въ Блъгарія. Сплетени-ти хули върху учителя ни сж низска клевета; за оправданіе на кого-то ся ручява дванадесять-годишното му учителство въКалоферъ, въ растояніе на кое-то той е поминжлъ съ неукоризненно поведеніе, отъ кое-то всегда сме били доволни. За това щемъ бждемъ и ми и потомци-ти ни признателни Г. Ботю за неутомями-ти му трудове, които той спорядъ силж-тж си е принесълъ на Калоферското юношество.

„Желали бихми издатель-тъ на Блъгарія за свое добро и за добро-то на народа да не вмѣстява безъ разборъ всякакви статіи, които му ся допращатъ, нъ да бжде малко остороженъ.

Епитропъ училищни
Драганъ Манджуковъ
за всички-ти жители Калоферски".

Това било платениятъ отговоръ, даденъ отъ калоферския народъ на измѣнницитѣ-папищаши, или подобрѣ — отговоръ, даденъ отъ самия даскалъ Ботю, който командувалъ не само надъ Калоферъ, надъ Карлово, но и по цѣлата почти розова долина. Той билъ далъ командата да се дигне общъ протестъ отъ страна на калоферци противъ охолницитѣ-опуртюнисти, и нека кажемъ, не толкова да възбрани своята личность; даскалъ Ботю стоѣлъ надъ морала и низостьта на обикновенната интелигенция, за да може го засѣгне хула изъ засада, устроительтъ на която нѣмалъ смѣлостьта открито

да обяви обвиненията си, съ своя подписъ[1]). Не; той разбралъ, че въ тази недостойна кампания, че подъ интригитѣ, че подъ намѣрението да се очерни неговото лице, редакцията на в. Българ ия скривала по-друга

---

[1]) И вторъ пжть е принуждаванъ Ботю Петковъ да се разправя съ своитѣ противници. Въ брой 447. на Царигр. В-къ (отъ 22. мартъ 1860. год.) той отговаря на нѣкой си „Балкапанецъ", който рекълъ да зачерни името на калоферския просвѣтитель. Тоя се отплаща, както на анонимния пцувачъ, така и на неговия учитель — Драганъ Цанковъ, съ лихвитѣ: „Неприлично било би отъ моя странж да ся отговарямь на ничтожнж-тж оная тварь, коя-то подъ имя-то Балъ-Капанецъ, нацапалъ въ скверния вѣстникъ **Латинія** гнусни попражни върху ми, и то за това, че сьмь защищавалъ вушь честь-тж на вуйка си Г. Кирилла. Послѣденъ пжть сега казвамъ, че за напрѣдъ колкото и да даватъ воля на язика си такива низски твари нѣма да считамъ за ничто тѣхни-ти хули. — Колко-то за сега нека знае Балкапанецъ и издатель-тъ на **Латинія** че Г. Кириллъ освянь че е мене вуйка, той има ближни сродници въ Карлово, Сопотъ, Калоферъ, Пловдивъ, Букурещъ, Галацъ, и мнозина отъ тѣхъ сж достойни и вредни да защитятъ честь-тж му коя-то нѣкои чапкжни напраздно ся мжчять да потъпчять. Драганъ (чети Драганъ Цанковъ, р.) и негови-ти прьскачи нека сж увѣрени, че никому честь-тж не сж могли да повредятъ, нито могжтъ повреди. — Балкапанецъ-тъ добрѣ ще стори, ако им братъ или нѣкой сродникъ въ училище-то Калоферско, за да ся не развратати отъ поведеніе-то ми, да го извади съ врѣмя и да го уведе въ Бебешко-то училище за да сж изучи тамъ Драганово-то благонравіе и православіе. А колко-то за други-ти ученици, что ми ся въвѣрени отъ бащи ти имъ, Балкапанецъ-тъ нѣма никакъ право да ся грижи за тѣхъ: зачто тѣ си иматъ бащи, кои-то сж вредни да си ся грижять за тѣхъ. И така Балкапанецътъ напразно хлопа зжби, като побѣснѣло куче. Ботю Петковъ". („Цариградски Вѣстникъ", № 477, стр. 3. отъ 2. априлъ 1860. год.). Други дописки или полемични бѣлѣжки отъ даскалъ Ботю интересующиятъ се може да по търси въ №№ 379, 394 449 и др. отъ 1858—59. и 1860 год. на сжщия вѣстникъ. Особно дописката въ бр. 449 прѣдставлява интересъ, защото въ нея Ботю полемизира съ Цанковъ и спорътъ имъ се върти около въпроса — що е „просвѣщение" и отъ дѣ може то да се вземе; отъ Русия или отъ западнитѣ народи...

цѣль: да печели привърженици за своитѣ планове, като разколебава привърженицитѣ на даскалъ Ботю, на неговитѣ идеи, на оная пропаганда, която той успѣшно водилъ и чрѣзъ която завладѣлъ цѣлата долина. Тази тактика в. България практикуваше на едро. За тоя вѣстникъ интригата и клеветата, изъ засада, прѣдставляваха най-главното оржжие за борба. Но кржжокътъ около в. България отиваше още по-далечъ: той си служеше съ подставени „дописници“ и „писатели“, за да брани себе си и да черни своитѣ противници. Най-много, както се види, слѣдъ Ботю Петковъ, горчевинитѣ на тая тактика бѣше понесълъ Раковски и сътрудницитѣ на „Българска Пчела“, които бѣха много по-строги въ критикитѣ си на униятската пропаганда, отколкото „Цариградски Вѣстникъ“. „България“ подставя, напримѣръ, единъ човѣкъ, като Дѣда Паничка, лице безъ наука и безъ знания, безъ да владѣе перото и изкуствата на литературния споръ, твърдѣ сложни при такива обстоятелства, да развива нейнитѣ униятски теории, да се бори противъ Раковски и други гиганти на съврѣмената българска мисъль! Това днесъ ни се вижда и дребнаво и смѣшно, но то е фактъ. Съ горчиво признание на сторенъ грѣхъ ни изповѣдваше наивния старецъ, когото само нѣколко дни дѣлѣха отъ гроба, че не слѣдѣлъ печатарството си, а „драскалъ“, че се повеждалъ по акжла на двама близки Цанкови хора (той имъ назова имената . . . .), за да черни личности, като Раковски и др. „В-къ „Дунавски Лебедъ“, ни разправяше съ трѣптящъ гласъ побѣлѣлия Паничка прѣзъ есенята на 1906. година, ни най-силно нападаше; Раковски пишеше остри критики противъ униятитѣ, нападаше Цанкова и неговитѣ другари, а тие пишеха противъ българския патриотъ-революционеръ Раковски, клеветѣха го, а мене сами подписваха, като авторъ на тие несправедливи лични нападения“.

Даскалъ Ботю обаче, както казахме, разбиралъ каква е тая борба за личности и каква бива борбата за принципи. Въ атакитѣ на анонимния дописникъ той ималъ основание да подозира нѣщо повече, отколкото единъ дребенъ интересъ къмъ неговитѣ лични прѣстжпления, ако би ги ималъ. Той билъ правъ. Но сжщо билъ правъ и въ друго: че съ разколебанъ, макаръ чрѣзъ съмнителни срѣдства, престижъ, се дѣйствува по-мжчно. Ето защо, за да запази принципалната страна въ една не случайно открита атака противъ него, той дава общегражданскиарактеръ на своитѣ възражения: тѣ трѣбва да изхождатъ изъ самия народъ, за да се докаже на униятитѣ, че тука, въ царството на одеския семинаристъ, тѣхниятъ пѣтелъ не може да пѣе — и, второ, за да защити и своето несправедливо оклеветено име, той дава на опровержението си официаленъ характеръ, сир. изходяще отъ училищната власть, която говори отъ името на народа, отъ оная власть, която има надзоръ надъ училище, ученици и учители! И майсторската ржка на даскалъ Ботю въ горния документъ се вижда не само по стилътъ, не само по фразитѣ, изъ които се мудрятъ до два русизма, но и по цѣлата кройка на отговора, по цѣлата логика на възражението, тъй смѣло, ясно и категорично. Дългътъ си къмъ папищашитѣ даскалъ Ботю изплатилъ съ лихви.

V.

За да завършимъ мисъльта си въ послѣднята глава, ние трѣбва да се спрѣмъ още на 2 — 3 факта, слѣдъ което, смѣтаме, и портретътъ на поетовия баща да бжде закржгленъ.

Въ цитирания документъ, даскалъ Ботю опровергаваше една лъжа на в. „България“, че въ Калоферъ не празднували деньтъ на двамата братя равноапостоли, св. Кирилъ и Методий, по негова вина. Документътъ е ясенъ въ този пунктъ, ала ние днесъ сме въ поло-

жение да кажемъ нѣщо повече по този въпросъ. Ние ще бждемъ кратки: — краткостьта е една необходимость.

Празднуването деньтъ 11. май въ славянскитѣ земи, и въ България, бѣше едно културно тържество на врѣмето. Българитѣ, въ дългата си история, която бѣше по-мрачна отъ душата на завоевателитѣ, не можѣха да посочатъ традиция друга, освѣнъ споменитѣ за Кирилъ и Методий, която въ ржцѣтѣ на просвѣтителитѣ да стане едно знаме, и единъ културенъ починъ. Кирилъ и Методий дадоха на цѣлия славянски миръ писмо, значи най-важния органъ за култура и прогресъ. Тѣ бѣха спомогнали по-бърже да се завърже взаимность между всички славянски племена; чрѣзъ писмото тѣ спомогнаха да се отдѣли рѣзко славянскиятъ миръ отъ другитѣ народи, и съ това — националната физиономия на южнитѣ славяни за по-дълго врѣме да се запази отъ стихийнитѣ, нѣкога и съзнателни влияния на латинския свѣтъ. Но за насъ, кирилицата имá и тая частна полза, че слѣдъ дългия сънь, въ който робството приспа народа, прѣзъ самото начало на възраждането, имахме готово писмо, по което можѣха да кореспондиратъ нашитѣ мисли и нашитѣ идеи. Тази полза — повече чувствувана, отколкото съзнавана въ онова врѣме, а днесъ тъй ясна за нашитѣ схващания — се обнаружи най-много прѣзъ 50-тѣ години, когато културната борба трѣбваше да се води подъ нѣкакъвъ знакъ. Просвѣтителитѣ се озъртаха насамъ-нататъкъ изъ миналото да намѣрятъ име или събитие, което да съживи съврѣменницитѣ, да ги обедини, да ги въодушеви. Царь Симеонъ, съ своето величие, което докара и разпадането на държавата, не можеше да бжде такова име, — освѣнъ това — като царь, той е едно политическо име; царь Борисъ сжщо не можѣше да съживи подобни чувства, защото, колкото и да е „свѣтло“ неговото царуване, и то завърши съ съмнителни успѣхи,

пъкъ най-послѣ, той бѣше повече монахъ, отколкото културно политически дѣецъ; той се бѣше отказалъ при живѣ отъ царския прѣстолъ. Нѣкогашнитѣ български патриарси нѣмаха оня исторически авторитетъ, който е нуженъ при подобни случаи. Само една историческа дата, която събираше крайщата на невѣжеството съ началата на просвѣтата — кръщението на българитѣ и снабдяването имъ съ писмо, заслужаваше нѣкакво внимание, като дата изъ едно далечно минало, което изглеждаше да е изгубило своето продължение. Това събитие можѣше да се вземе и като изходно начало на новото движение въ България, извършвано видно върху религиозна основа. Само тó се ползуваше съ прѣимуществата на една по-съдържателна традиция, която ще влѣе елей въ изгасналия духъ на българина и, отъ друга страна — ще хвърли прахъ въ очитѣ на безсрамния Фенеръ. . . Въ тази нужда на дирене се роди историческия 11. май. Той бѣше една повелителна нужда за врѣмето, — движението го наложи. Отъ 1858. год. въ по-напрѣдналитѣ градове той става единъ национаденъ праздникъ. За щастие, и тука, както и въ нѣкои други случаи, калоферскиятъ даскалъ не билъ послѣдния отъ партизанитѣ на тази идея. Нѣщо повече: напукъ на капризнитѣ неточности, източникътъ на които трѣбва да се търси въ в. България и у оние историци, които първи сж повѣствували горнитѣ събития, даскалъ Ботю пръвъ далъ потикъ да се празднува 11. май, поне колкото се относи за Тунджанската котловина, ако не и за цѣла Ю. България. Изпрѣварилъ най-малко съ дузина години развитието на своя вѣкъ, Ботю Петковъ не би билъ достоенъ за името на своя синъ, ако останеше надирѣ отъ другитѣ. Заетъ непрѣкжснато въ мисъльта си съ бждащето на своето племе, той всѣкога правилъ смѣтки, т. е. казано учено — всѣкога правилъ комбинации, какъ по-успѣшно „да се тика дѣлото“. Случаятъ, тоя великодушенъ сътрудникъ на

великитѣ открития, му дошелъ на помощь. Ако не се лъжа, въ извѣстното „Цвѣтособраніе“, или въ нѣщо подобно, прочелъ даскалъ Ботю нѣколко възторжени редушки за живота на св. Кирилъ и Методий. Това му стигало. Идеята била закржглена: единъ исторически споменъ, който покрива напълно съдържанието на новата борба, както се тя слагала въ умътъ на калоферския дѣецъ. Като „диктаторъ“ въ своето царство, даскалъ Ботю издава заповѣдь да се празднува 11. май (1858.), праздненство, на което ще бжде казано и подходяще „словце“. Тоя день калоферската църква св. Атанасъ била натжпкана съ народъ: мало и голѣмо се трупало да види и чуе, що е това „11. май“. И даскалъ Ботю показалъ на всички, какво съдържание се крие подъ тая дата и какво трѣбва да се подразбира. Такива и такива били Кирилъ и Методий, родили се тамъ и тамъ, дѣлото имъ се състоѣло въ това и това. Но... продължилъ даскалъ Ботю Петковъ, за голѣмо удивление на „персонала“ и „епитропитѣ“ — „ние ще останеме каквито сме сега, сир. робе, ако не тръгнемъ по пжтя на другитѣ народи. Св. Кирилъ и Методий, съ своето свѣто дѣло, сж ни дали единъ живъ примѣръ, какво трѣбва да правимъ“. И слѣдъ като говорилъ на дълго и широко за ползитѣ отъ просвѣщението, даскалътъ доказалъ нататъкъ, че голѣмото просвѣщение у другитѣ народи ги научило да си построятъ телеграфи, желѣзници и други подобни работи, безъ които въ бждаще българския народъ ще е съвсѣмъ изгубенъ... — Слѣдующата година се повторило сжщето. Очевидно, въ България, както справедливо се възмущавалъ Ботю Петковъ, прикривалъ истината, лъжѣлъ читателитѣ си, че „калоферския даскалъ“ нехаелъ прѣдъ „народното дѣло“.

Напротивъ: „народното дѣло“ било погълнало цѣлото сжщество на даскалъ Ботю, то било — казано съ позволение — неговата мания.

Тази мания ние срѣщаме и въ негавата училищна работа, въ дисциплината, по право — редътъ, който въвелъ изъ училищния животъ на Калоферъ, както и въ духътъ на образованието, което трѣбвало да се даде на младото поколѣние. Несъмнѣно, идеята за националното възраждане, какват. лѣлѣяло дълбокото сърдце на даскалъ Ботю, изисквала и по-други образователни срѣдства отъ прѣдпотопнитѣ, съ които си служѣли „звънаритѣ“, за да се усвои отъ по-младитѣ умове. Първото нѣщо сж учебницитѣ, второто — сржчностьта на учителя, неговитѣ педагогически похвати, и трето — събиране юздитѣ на анархията, която е всѣкога въ флагрантно противорѣчие съ свободнитѣ дѣйствия на дѣтската природа. Природата, съ цѣлата си закономѣрность, е най-голѣмия врагъ на анархията.

Тѣзи три начала опрѣдѣляли и цѣлата училищна политика на Калоферския даскалъ. Виждайки му се недостатъчни сжществующитѣ ржководства за прѣподаване, той самъ се заловилъ за работа, прѣвелъ Критическитѣ издиряния върху българската история“, полусъставилъ една „Всеобща география“, обяснявалъ на „персонала“ сжщностьта на новитѣ течения въ областьта на педагогическата наука, прѣимущесвата отъ нагледното обучение, както и ползитѣ отъ свободното упражнение на дѣтскитѣ способности, и най-сетнѣ, отглеждалъ училищния редъ не по начинъ, упражняванъ до тогава: той е позволилъ свобода на ученика вънъ и вжтрѣ въ училището до нейнитѣ възможни прѣдѣли, като изхвърлилъ всеизвѣстната „фалага“.[1])

[1]) Освѣнъ споменатитѣ въ текста книги, Ботю Петковъ е издалъ и слѣднитѣ: 1. Нѣщо за безграмотнитѣ человѣци. Въ Смирнѣ, 1843 год. Оригинална. Послѣднето, 3-то издание е отъ 1862 г. 2. Психологія, или душесловіе за ученіе на дѣцата. 1844 г. Прѣводъ отъ гръцки, и др. Сжщо е писалъ обширни статии по научни и философски въпроси, каквато е статията „Писменность за българския езикъ“ въ в. „Цариградски Вѣстникъ“, № № 336 — 338 и 344 отъ юли 1857. година.

Г-нъ Д. Т. Страшимировъ, съ усърдието си да стои въ областьта на фактитѣ за живота на Хр. Ботйовъ, съобщени отъ З. Стояновъ, казва: „несъмнѣно, най-характерната черта въ даскалъ Ботя, като строгъ учитель, като духовитъ и самостоятеленъ мжжъ, е тая, че той бие и безмилостно наказва чорбаджийскитѣ дѣца наравно съ сиромашкитѣ, стига тѣ да сж се провинили".[1]) Своето умозаключение г. С. базира върху двѣ-три думи отъ стр. 30 въ „Опитътъ за биография". „Въ Калоферъ и до днесъ (писано на 1888 — 91 г.), казва З. Стояновъ, сжществува поговорката: „той бие като даскалъ Ботю".

Очевидна неточность.

„Поговорката" не сжществува, защото даскалъ Ботю не е създалъ материалъ за нейното градиво, и то по твърдѣ понятни причини. Даскалъ Ботю не си е служилъ съ физическото наказание, като възпитателно педагогическо срѣдство: неговитѣ педагогически възгледи и цѣлото му образование, изключваха насилието въ всичкитѣ му форми. Справедливостьта го ржководѣше въ дѣйствията му, както вънъ, така и вжтрѣ въ училището. Но тъкмо тази справедливость и еднаквото разпрѣдѣление на длъжности, права и отговорности, го караше да бжде строгъ до справедливость и взискателенъ. Това е всичко. Нѣженъ и любящъ баща въ сѣмейството, по природа надаренъ да бжде великодушенъ, а по възпитание — да отдава всѣкиму по заслугитѣ, въодушевенъ отъ единъ великъ идеалъ — да види народа си по-високъ въ неговото гражданско съзнание, по-окрѣпналъ въ неговото благосъстояние и въ образованието — Ботю Петковъ, който отгледа едно велико дѣте, неможеше да бжде, нито бѣше насилникъ надъ природата на ученика. Насилие и свобода сж двѣ несъвмѣстими понятия въ умътъ на идеалистъ, какъвто билъ и калоферския учитель.

[1]) Вж. Христо Боте(йо)въ като поетъ и журналистъ, стр. 63.

VI.

Спрѣхме се тъй на дълго върху характерътъ и дѣлата на бащата — даскалъ Ботю Петковъ, защото въ цѣлата атмосфера отъ любовь, отъ гражданска свясь, отъ идеализмъ и радостни мечти, затекълъ живота на младия Христо, слѣдъ като съ ясенъ дѣтски писъкъ издалъ първия протестъ на 25. декември. Тоя день бащата е билъ нито на небето, нито на земята: момчето всѣкога се ползува съ по-голѣма радость отъ страната на своитѣ родители. Въ туй отношение, момичето е нещастно. Природата разпрѣдѣля половетѣ, както й налагатъ нейнитѣ интереси. Може би, защото и тя е нѣкаква интересчийка, може би защото и тя има своитѣ секрети въ производителния си трудъ, може би, защото, най-сетнѣ, интереситѣ на самосъхранение я обзавязватъ да държи всѣкога едно необходимо равновѣсие между половетѣ. Откъмъ тази страна погледнато, ние нѣмаме основание да се сърдимъ на общата майка, че единъ билъ Адамъ, другъ Ева. Но, нѣкакви причини, изъ дългата история на човѣшкото общежитие, създали привилигированата обичь за мжжкото: то костувало, види се, по-малко трудъ на своитѣ родители, по-малко мжки имъ създавало, повече полза принасяло на рода и сѣмейството. Начало на едно убѣждение, тъй обидно за природата. По една слабость, отъ това убѣждение страдалъ и даскалъ Ботю. Но, както ни говори неговото минало, радостьта на Ботю Петковъ имала за подкладка и единъ своеобразенъ егоизмъ — може би нѣкои да го назоватъ родовъ егоизмъ —, за насъ би било безразлично названието, стига то да означава желанието на бащата-творецъ да създаде своя образъ и подобие въ лицето на своя синъ. А тъкмо това желаялъ калоферскиятъ культуртрегеръ, който по въпроситѣ за отношенията между родители и дѣца стоялъ много по-близко до

педагогическитѣ възгледи на Бѣлински (В. Г.), отколкото до тѣзи на татарската педагогика, която се ширеше на Изтокъ. Затекълъ, съ една рѣчь, животътъ на бждащия поетъ посрѣдъ една атмосфера отъ сѣмейни отношения, които тогавашна България не познаваше. Моралнитѣ добродѣтели на майката били отнесени въ душата на поета заедно съ млѣкото, което засукалъ изъ нейнитѣ гжрди; талантътъ си той наслѣдилъ по прѣка линия отъ своя баща. За да се развиятъ у него всички умствени, морални и физически добродѣтели, дѣтето не срѣщнало отъ никждѣ прѣчки. Неговиятъ орловъ погледъ не виждалъ прѣдъ себе си нищо, освѣнъ съзерцателния погледъ на бащата, всѣкога заетъ съ обществени грижи и съ... сѣмейна радость, посрѣдъ сѣмейна мизерия; неговото чело, високо и отъ малко умно, не видѣло нито единъ облакъ, — то остана равно и мечтателно отъ Витлеемската пещера до Голгота: тжгата и мизерията на народа се затвориха въ неговия мозъкъ, откждѣто ще се родятъ идеи и революции... Нежность и старателни грижи надъ единъ гений въ една даскалска колиба. Колибата роди умътъ на България.

До шеста или седма година дѣтето било отглеждано отъ улицата и отъ кжщата: отъ сега нататъкъ неговиятъ духъ ще се образува отъ училището и живота, посиленъ отъ най-авторитетния даскалъ. Той, живота, съ гъмжилото факти, които изпрѣчя прѣдъ наблюдателнитѣ очи на една впечатлителна душа, ще редуцира всички конвенционални прѣдставления за дългъ и моралъ, които звънарската система всажда въ дѣтската душа. Гениятъ е по-силенъ отъ конвенционалностьта. Ученикътъ Христо Ботйовъ, който до пристжпване прага на училищното здание обръщалъ на орлекъ и перлекъ кжщния дворъ, съ всичкото му население отъ зоологическа гадь, още по-малко се подвеждалъ подъ условноститѣ: той е синъ на най-крупната личность, на-

прѣдставителя на по-висока култура. Той е наслѣдилъ още отъ утробата на майка си качества, които никой отъ връстницитѣ му нѣмалъ, въ шесть-седемъ годишно вардаляне изъ даскалската килия той развилъ тие качества до такава висока степень, щото би било прѣкалено скромно да се каже, че не се излжчвалъ по духъ, по интелектулность, отъ цѣлия училищенъ народъ. Надъ тоя послѣдниятъ той започналъ да диктува още отъ първия день. Интелектуалностьта е свързана съ говорливость. Мълчанието е измѣна за ума. Христо Ботйовъ, като ученикъ въ Калоферската академия, се отличавалъ съ особна страсть да разправя приказки, чути отъ баба и майка, анекдоти видени на улицата или въ царството на оня малоброенъ животенъ свѣтъ, който населявалъ тѣсния домашенъ дворъ, или да съчинява подбиви по адресъ на учители, ученици и граждани. Всичко и на всѣкждѣ той разправялъ съ страсть, съ увлѣчение, съ екстазъ. Оня отъ другаритѣ му билъ гуреливъ — Христо ще му мѣтне нѣкой епитетъ; другъ ималъ уши дълги като на заекъ — той ще го искара потомъкъ на живата бурия, която всѣка зарань дразнила спокойствието на селото. — А пъкъ ти, обърналъ се малкия Христо къмъ едного, който повече приличалъ на дарвиновски типъ, отколкото на човѣкъ, ти не си отъ земята: майка ти трѣбва да е нѣкоя маймуна. Дѣцата сж голѣми психолози. Тѣхното природно чувство ги рѣдко мами да дадатъ точна характеристика на едно лице по нѣколко признака. И понеже нѣматъ ученостьта на философитѣ, за да сѣятъ на дъното рѣпа, тѣ казватъ цѣлата си философия съ единъ прѣкоръ. Прѣкорътъ е най-кжсата формула за изразъ на дѣтското съзнание, единствения силогизъмъ, въ който се кристализира дѣткия опитъ. Маймуна или стипца — това не сж двѣ думи, това сж двѣ понятия, може би, двѣ теории. И ученикътъ Христо Петковъ, даскалскиятъ синъ, билъ най-голѣмиятъ виновникъ на тие

„теории“, създадени около явления родени изъ училището, които бъркали на цѣлия редъ, пъкъ ако щѣте на цѣлата училищна дисциплина, за която толкова много си бъхтѣлъ главата неговия баща. Прѣкоритѣ лѣтѣли между четиритѣ стѣни на калоферската академия: „маймуната“ не била спокойна нито часъ, нито минута. Въ класъ тя, тая злощастна „маймуна“, се прѣвърнала въ болесть за тишината, толкова нуждна за класни занятия. Стигало една мимика, едно невинно движение отъ страна на палавия Христо, едно малко движение, смисълътъ на което изпълнялъ цѣлата училищна стая, всичкия въздухъ, въображението на прикования за столоветѣ училищенъ народъ, за да се започне нѣкакво мърморене, символично и загадъчно. Любопитството у дѣцата-ученици има широки очи: въ врѣме на класни занятия тѣ гледатъ учителя, а виждатъ немирника. Всички виждали дяволиитѣ на даскалския синъ, който, за свое щастие, притежавалъ изкуството да прикрива видимитѣ признаци на своето „прѣстжпление“. Прѣподавателътъ стоѣлъ въ недоумѣние, кой пжть да улови, за да открие виновния, и да въдвори реда. За негово голѣмо огорчение, това не му се удавало всѣкога: — класътъ тържествува, а Христо Ботйовъ лѣти по крилѣтѣ на своята фантазия, буйна още въ дѣтинство, неукротима и въ зрѣли години.

Да създава „кюляфъ“ на даскалитѣ, въ това число и на баща си, когото сѣкашъ отъ дѣте задминавалъ съ умственность, било единъ капризъ на ученика Христо Ботйовъ. Този „капризъ“ обаче, билъ плодъ отъ либералната училищна система на даскалъ Ботю. Учителътъ въ калоферската академия е свободенъ да дѣйствува по своитѣ разбирания въ часъ, стига да не измѣнява общия духъ на академичната наука. Но повечето звънари злоупотрѣбявали съ тоя либерализмъ, отъ което страдали „интереситѣ“ на училищния народъ. Често пжти нѣкои учители забравяли разликата

между учебенъ часъ и междучасие. „Народътъ“ оставалъ недоволенъ, ръмжелъ. Нѣкои започнали да стръжатъ съ крака. Ала учителитѣ по онова врѣме не бѣха толкова чувствителни, колкото сж днешнитѣ, за да разберат значението на тоя легаленъ протестъ. Тогава Ботйовъ започналъ да дѣйствува чрѣзъ другъ механизмъ: свикалъ подвѣдомственнитѣ граждани въ двора задъ училището, назначава съученикътъ си Христо Чобановъ за свой секретарь, и държи първото конспиративно събрание противъ „нахалнитѣ“ учители и „тиранически“ училищенъ редъ. — Ние не можемъ да търпимъ такава тирания, се провикналъ разядосания прѣдседатель, — въ кое врѣме живѣемъ?! Заключението е ясно; то се изтървало отъ езика на буйния Христо, търкулнало се между разпаленитѣ мозъци на тиранизирания народъ и изведнажъ се прѣвърнало въ обща, не лична идея: „бойкотътъ“ билъ възприетъ, като единственно революционно срѣдство да се запазятъ интереситѣ на притѣсненитѣ отъ своеволията на притѣснителитѣ. Никой не стжпя въ класъ. Но едно стадо би се разпръснало изъ пущинякътъ, ако не го залъгвашъ съ нѣщо,—Ботйовъ би изгубилъ борбата противъ учителитѣ, ако не държи въ напрѣгнато състояние духоветѣ, ако не ги държи постоянно подъ едни и сжщи впечатлѣния, ако ги изтърве отъ своето влияние. Събира ги нѣйдѣ задъ училищния плетъ, клюкне въ срѣдатта имъ като квачка, и разгърне своята книга съ неизчерпаеми анекдоти. — Калоферъ си бѣше създалъ славата на аристократически градъ. Наедно съ чорбаджийтѣ и бѣднитѣ, тука се разпространиха модитѣ, които народътъ карикатуреше повече отъ съвѣстьта на калоферската аристокрация. Отъ друга страна, монастирскиятъ животъ си бѣше създалъ една слава, достойна за фантазията на бждащия поетъ. На тѣзи ученически сѣдѣнки посрѣдъ бѣлъ день и прѣзъ учебно врѣме, Ботйовъ разтварялъ уста. Неговитѣ харак-

теристически на чорбаджийтѣ, на врачката отъ горнята махала, на пелтекътъ-даскалъ, на оная „крастава аристократка“, която незнаяла какъ да си забради шамията, а цѣли шепи брашно и боя лѣпила по образътъ си, за игуменката при женскиятъ метохъ и монастирскиятъ котаракъ отецъ Онуфрий, за калоферскиятъ бѣденъ Лазаръ—Калеко Миташътъ и др. — увличали всички, карали ги да забравятъ и уроци, и карцеръ, и гладъ... Киръ Михалаки, героятъ на единъ бѫдащъ разказъ, въ който авторътъ е символизиралъ социалното развитие на България и сѫдбата на чорбаджийтѣ, още на ученическата скамейка въ алтѫнкалоферската академия, израсналъ — и порасналъ — въ фантазията на Ботйова: на тѣзи ученически сѣдѣнки Киръ Михалаки билъ характеризиранъ не само като алченъ за богатства и притиснитель на бѣднитѣ, но и като тиранинъ, въобще. Идеята трѣбвало да се конкретизира, да добие реаленъ образъ, и да се доближи до ранитѣ на „страдущия народъ“. Така той могълъ да се държи въ опозиция. Колкото се отнася до усмиването на тиранитѣ-учители, Ботйовъ и тука постигалъ успѣхи, отговаряли му съ общи акламации, както и когато разправялъ любопитната история за Калеко Миташътъ: въ карикатурата той ималъ блѣстящи успѣхи.

Нѣкой си дриплю, дългъ да не кажемъ колкото една човѣшка стѫпка, но по-кѫсъ отъ аршинъ, станалъ притча во езицѣхъ съ своята сиромашия. Лѣтѣ или зимѣ Калеко Миташътъ — тъй го прѣкръстила махалата — ходѣлъ почти босъ. Кѫщата му, една сламена колиба накрй селото, непознавала какво ще каже блажнина. Хлѣбътъ билъ въ още по-голѣма оскѫдица. Но сѫщиятъ този селски къшмеръ, който незнаялъ какво нѣщо е леность, пращали често пѫти до близки села и градове по „селска мисия“, защото не струвалъ почти никакви разноски: задоволявалъ се съ единъ коматъ хлѣбъ и ходѣлъ пѣшкомъ. Селската мълва,

която обикновено има уста, широки колкото гърлото на рѣка Тунджа, казала нѣщо за тоя Миташъ: сититѣ си създали удоволствие отъ скѫдостьта на бѣднитѣ. Ученикътъ Христо Ботйовъ грабналъ тая мълва и я украсилъ съ всичкитѣ джангардаци, каквито могло да измисли неговото въображение. Първиятъ джангардакъ билъ, че Калеко Миташътъ обичалъ да покрадва зехтинътъ отъ кандилата по селскитѣ гробища. — Ще порѫча, тайнствено продължавалъ фантазията съ палавиятъ Христо прѣдъ опуленото любопитство на измѫчениятъ училищенъ народъ, — ще порѫча Калеко на жена си „да накладе“ въ тенджерата фасулъ, па вземе зехтиничето и, докато го видишъ — той въ селскитѣ гробища. Като врънкало се търкаля отъ кандило до кандило, омаже зехтинътъ и бѣжъ да го не видишъ! — Или, додавалъ още забравилия се разказвачъ, ще отиде въ Цариградъ. За да не плати никаква такса на голѣмия мостъ, каквато взематъ отъ всѣки минувачъ, още отъ далече Калекътъ ще се пристори на куцъ и на просѣкъ. Много хитъръ билъ тоя Калеко Миташътъ, хитро завършвалъ нашиятъ ученикъ, който минавалъ веднага на друга тема. Врѣмето е скѫпо. Окарикатуренитѣ отъ Ботйовата фантазия учители лѣтѣли прѣдъ смѣещата се тълпа като марионетки въ нѣкой циркъ. Но тъкмо въ моменти на най-силно увлѣчение била обезпокоявана адмирираната компания. День-два продължавалъ „бойкота“, народътъ се прибиралъ въ класъ къмъ края на часа, а послѣ станало система. Това обърнало внимание на „персонала“: той заслѣдилъ. Най-сетнѣ „двѣтѣ шпионски очи“ на учителския съвѣтъ — училищниятъ надзиратель, открилъ заговора и донесълъ на „персонала“, че Христо, синътъ на даскалъ Ботю, коткалъ ученицитѣ около себе си, като имъ разправялъ „масали“. Били прѣпорѫчани мѣрки да не се повтарятъ подобни прѣстѫпления, защото „виновнитѣ ще бѫдатъ строго наказани“. Слѣдующия день нова

карикатура „за строгостьта“ на калоферскитѣ „тирани“, които си послужили вече съ карцера, за да дигнатъ този своеобразенъ бойкотъ.

Улицата не била по-спокойна отъ палавиятъ Христо, постоянно съпровожданъ отъ съученицитѣ си Христо Чобановъ и Константинъ: или ще се присмѣе нѣкому, или ще раздразни любителитѣ на безграничната свобода — калоферскитѣ кучета, ще подгони кокошкитѣ, ще яхне забравено по улицата магаре, или ще прѣбие нѣкому главата. Дѣцата отъ „горнята махала“ нито единъ день не сж оставяни на мира: прѣзъ слѣдобѣднитѣ занятия той ще организира своята махала и ще я поведе на бой противъ горнята. Камъни и парчета керемиди, хвърляни съ „прашки“, лѣтѣли като градъ. Смърть на тиранина! Но за тая буйна и неустановена още натура лудориитѣ по полето и Балкана били една насжщна нужда: тукъ, по рѣки и ливади, по стръмища и букаци, Христо Ботйовъ още отъ малъкъ се осѣщалъ напълно свободенъ, нестѣсняванъ, и за първи пжть тука той изпиталъ сладость отъ природа и отъ народна поезия. Той се влюбилъ въ Балкана, въ трѣвата, въ птицитѣ—въ цѣлата природа, изъ която намѣрилъ това, което не му давало нито училището, нито сѣмейството, което прѣждеврѣменно надрасналъ. Калоферската природа съединява въ себе си свободата и красотата —: всрѣдъ хубости ненагледни, посрѣдъ картини чаровни, изъ които се носи пѣсеньта на славея и гласътъ на овчара, нѣмало законъ, нѣмало бащински либерализмъ, нѣмало даскалска тирания. Валяй на воля! Дотѣгнало на немирникътъ да чака и слуша безконечната галиматия на нѣкой „персоналъ“ — както се подбивалъ на прѣподавателитѣ отъ калоферското училище—той се задига да посѣти Балкана или полето. Единъ такъвъ излѣтъ негови съврѣменници помнятъ въ подробности. Цѣла една компания ученици, вдъхновявана отъ нашиятъ Христо, рѣшила да си

устрои нѣкакъвъ „заяфетъ“ въ гората. Слѣдъ като опустошили, сир. — изяли една-двѣ кокошки, прѣбити край селото отъ главатаря на компанията, тоя кандардисалъ едного отъ близкитѣ чобани да имъ приготви сютляшъ (тракийски турцизмъ), госба, къмъ която Христо Ботйовъ ималъ особенна слабость. Калоферскитѣ, и изобщо срѣднегорскитѣ и старопланински чобани сж великодушни създания: тѣ не познаватъ още цивилизаторскиятъ егоизмъ на новото врѣме, а пъкъ около 1859—61. година, когато нашата компания дигала шумъ изъ „буката“ — чобанитѣ бѣха олицетворена щедрость. Тѣ хранѣха хайдутитѣ съ млѣко и тлъсти агнета, тѣ ги криѣха по свободни мѣста, познати само на тѣхното благодушно око, тѣ всѣкогашъ даваха хлѣбътъ и насърдчението на бунтующитѣ се харамии, грабнали пушка бойлия не за личенъ кефъ... Тие чобани не се инатѣха да „поприглеждатъ“ и туриста изъ гората, закъснѣлъ тждѣва по вина на своето сърдце, което го водило къмъ идиличния животъ на чобанитѣ и къмъ широкитѣ обятия на гората. Мъньо Чобана — тъй казвали този старопланински левентъ, който повече приличалъ на бина, отколкото на човѣкъ, изпълнилъ волята на „главатаря“, славата на когото била стигнала чакъ до къшлитѣ надъ Чафадарица. Всички кръстосали крака около сложената копаня. Но приятельтъ Константинъ ималъ уста като лопата; лудориитѣ изъ Балкана на чистъ въздухъ разтворили още повече устатата на неговата пословична лакомия, и въ единъ моментъ на гастрономство, той се запрѣтналъ съ мжжкото намѣрение да лиши цѣлата останала компания отъ нейнитѣ права. Нашиятъ Христо обаче, нѣмалъ намѣрение да се лишава отъ едно удоволствие, което му струвало лула тютюнъ: той плюналъ въ устата на ламята, пардонъ — въ госбата, и станалъ пъленъ господарь на копанята. Лакомиятъ Константинъ, Христо Чобановъ, братовчедъ на „главатаря“,

и още осемь други члена отъ компанията ръмжели около му: — сладъкъ ли е сютляшътъ, питалъ на подбивъ обсебителя, и продължавалъ да имитира стръвнитѣ движения на намусения Константинъ.

VII.

Тъй безгрижно, би рекълъ читателя, текли днитѣ на младежътъ Христо Ботйовъ, докато се намиралъ на ученическата скамейка въ Калоферъ. Уви! тая оригинална дѣтска натура не се задоволявала съ повръхностьта на явленията. Колкото и да му се виждали тиранически даскалскитѣ правила, цѣлиятъ училищенъ редъ, но този редъ заедно съ акжла, що черпилъ отъ домашнитѣ бесѣди, все му помогнали да разбере несъгласията въ живота, да разбере още отъ малъкъ разликата между нееднаквитѣ обществени положения, и да почувствува всичкитѣ недостатъци на Калоферската цивилизация. Христо Ботйовъ, естественно, не е могълъ да гледа на тая възрасть дълбоко въ явленията. Но на едно дѣте, като него, стигало първоначалното възпитание да му даде първия потикъ. Първото условие на нашето възпитание, казваше единъ мислитель, е несъгласието. Въ цѣлиятъ душевенъ миръ на нашиятъ Христо, образованието внесе въ самото начало раздора. Увлѣкателнитѣ разкази на бащата по география и по всеобща история, се прѣвръщали въ неговото въображение на живи събития, които той всѣкога успѣвалъ да прѣнася на Калоферска почва. До седемнадесеть-годишната си възрасть той не е прѣскачалъ синуритѣ на Калоферския топракъ, ала съ помощьта на картата, по която изучавалъ география, Христо пжтешествувалъ изъ цѣлия свѣтъ и присжтсвувалъ на всички произшетствия.

Еднажъ — тази история е донѣйдѣ извѣстна, даскалъ Ботю разправялъ на ученицитѣ за вулканитѣ и за вулканическитѣ изригвания. Съ отбрани думи описвалъ

Ботю Петковъ ужаситѣ, които причинявали Етна или Везуви на Южна-Италия, съ своитѣ периодически капризи. Въ този моментъ на гробна тишина, се раздалъ гласъ, ужасяющъ, трагически: „бѣгайте, татко и вие ученици!“ —извикалъ Христо Ботйовъ. Въображението на този послѣдния прѣнело Везуви върху Мара-Гидикъ, който хвърлялъ своя погледъ въ класната стая. Отъ състрадание къмъ класа и баща си, ученикътъ дигналъ тревога...

Другъ пжть бащата разправялъ, пакъ въ класъ, за миналото на Спарта, и за сражението при Термопилитѣ. Даскалъ Ботю, който хроникиралъ историческитѣ събития съ цѣль да създава духъ на героизмъ у своитѣ питомци, го прѣкалилъ въ художественото описание мѣстностьта, кждѣто се бранили храбритѣ спартанци, и още повече задминалъ възможнитѣ граници, когато се докосналъ до храбростьта, до самопожертвувателностьта на „300-тѣ юнака“. Изведнажъ, на задния чинъ, нѣкой издалъ необикновенъ шумъ и крѣсъкъ: „на оржжие! урра!“ — Това билъ пакъ синътъ на даскалъ Ботю. Неговата художествена фантазия и този пжть прѣнела термопилското събитие въ тѣсния проходъ подъ склоноветѣ на Мара-Гидикъ, кждѣто дѣтското въображение създало една борба, но не между спартанци и тѣхнитѣ врагове, а между чорбаджии и турци, отъ една страна, и хайдути отъ друга.

Това съединение на едно далечно събитие изъ историята на непознати народи, съ сждбата на чорбаджийско Калоферъ и турската згань, не е нѣщо случайно. И въ карикатуритѣ, съ които забавлявалъ своитѣ съученици, и въ тѣзи класни пориви на протестъ противъ тирания —: училищна, чорбаджийска и турска, ние наблюдаваме, какъ се издига единъ схватливъ интелектъ, въ който ще се изчерпи цѣлото развитие на страната, въ който ще се завърши гения на рода. Литературното образование, научнитѣ придобития на Бъл-

гария въ оная епоха бѣха бѣдни, оскждни, недостатъчни, та да има да кажемъ съ що се е закърмила душата на бждащия поетъ, тъй жедна днесъ за протести. Оригинална литература нѣмахме. Раковски пишеше, но неговитѣ грапави като турски калдаръмъ произведения се четѣха тайно, и ние незнаемъ, дали тѣ сж стигали до кжщата на даскалъ Ботю. Любенъ Каравеловъ току-що започваше, но той бѣше неизвѣстенъ още. И колкото бѣ създала българската литература, то дохаждаше късно до Калоферъ, или бѣше не отъ характеръ да задоволи широкиятъ умъ на едно дѣте, въ развитието на което годинитѣ ставатъ дни. При това положение, Христо Ботйовъ бърза да използува двѣ условия: руската литература и науката, която може да извлѣче изъ неимовѣрно разрасналия се за тогавашнитѣ врѣмена калоферски животъ. Бащата билъ домъкналъ контрабанда изъ Русия нѣкакви съчинения, като нѣколко Венелинови, нѣкое издание отъ Крилови басни, стихотворения отъ Пушкина и др. т. Само два реда, прѣведени отъ бащата и случайно чути отъ сина, били достатъчни за послѣдния, да не даде мира на вѣчно заетия съ работа даскалъ. Намирайки се въ кжщи, когато не е на бойното поле въ „горнята махала“, той стискалъ рускитѣ книги въ своитѣ момчешки ржцѣ и насила принуждавалъ своя баща да му прѣвежда стихове или проза. Начало на литературното образование у впечатлителното дѣте било турнато още въ балканската колиба. Но баснитѣ на Крилова бѣха цѣла революция не само въ руската художественна литература, но още и за развитието на съзнателната руска младежь. Криловската басня не пъпля по повръхностьта на руския крѣпоснически животъ: тя забива критическото си жило дълбоко въ „несъгласията“ между морала и живота, между онова което е, и онова което трѣбва да бжде, и те кара да мислишъ, кара те да сравнявашъ, кара те да прѣдполагашъ, да строишъ

хипотези. Такива впечатлѣния произведе руската басня и върху умътъ на нашия ученикъ. Още тогава, когато литературата като учебенъ прѣдметъ бѣ непозната въ България, Христо Ботйовъ, види се, не го задоволявали бждащитѣ даскалски, школарски прѣдставления за баснята, като литературно произведение, още тогава, когато никой въ България не бѣше сънувалъ, че нѣкога ще имаме Христо Ботйовъ въ литературата си, тоя схваналъ интуитивно социологическия характеръ на руската басня, която поради това придоби мирово значение. Тая басня е имала рѣшително влияние и за умственното развитие на Христо Ботйовъ. Елемента на раздоръ, който внесоха въ духътъ му прелиминернитѣ понятия по всеобща история и география, сега порастналъ. Материалътъ, който му давала историята и въобще цѣлата наука въ Калоферската академия, взелъ да му се вижда невъзможенъ безъ живота. Христо Ботйовъ прѣнесълъ сега всичкото си внимание върху живота и върху литературата. Той не би билъ човѣкъ, ако не погледне на нѣщата откъмъ оная послѣдователность, която се налагала на неговия здравъ дѣтски умъ, и ако не свърже съ малолѣтното си въображение теорията съ практиката, както се казва днесъ. Дѣтскитѣ години на генийтѣ сж рѣшавали на половина всички проблеми на своето врѣме. Шестнадесетгодишния Христо Ботйовъ бѣ на пжть да рѣши проблемитѣ, поставени отъ съврѣменното развитие на България, типъ на което бѣ Калоферъ. Първата стжпка бѣше неговата опозиция, втората стжпка ще бжде революцията, която узрѣва въ умътъ му прѣзъ едно десятилѣтие. . . До този моментъ обаче, неговитѣ дѣтски впечатлѣния растнатъ, развиватъ се въ понятия, понятията въ прѣдставления, прѣдставленията въ идеи. Ако сжщиятъ съврѣменъ революционеръ, когото цитирахме, признаваше въ автобиографията си, че той никога немогълъ да се избави отъ впечатлѣнията, придобити въ дѣтинство, ние ще видимъ, че тѣзи

дѣтски впечатлѣния сж имали силно влияние върху Христо Ботйовъ, и благодарение на обстоятелствата, които намѣри въ чуждата обществена и литературна срѣда—калоферскитѣ впечатлѣния се развиха у него въ цѣла система отъ идеи, отъ хипотези за прѣустройство на България и на цѣлия свѣтъ... Но на това мѣсто, когато ни занимаватъ нѣколко несъзнателни години отъ живота на нашиятъ герой, прѣдъ насъ е поставенъ единъ новъ въпросъ: въ какво се състоѣше влиянието на калоферската срѣда върху младия Ботйовъ и до каква степень той можá да я използува за своето развитие. Влиянията върху една личность сж твърдѣ разнообразни. Една личность може да търпи влияния отъ познати, роднини, приятели и т. н. Може да понесе влияние отъ страна на училище, родители, сѣмейство. Може сжщо така да й влияе литература, наука и, ако щѣте—врѣмето и географическата срѣда. Влияе всичко. Едни отъ тѣзи влиячия измѣняватъ или направляватъ мислителнитѣ способности, други развиватъ фантазията, трети стѣсняватъ или убиватъ всѣкакъвъ душевенъ животъ. Влиянието на нѣкои отъ тѣзи фактори върху развитието на Христо Ботйовъ ние наблюдавахме въ досега разказаното, но за щастие, върху Христо Ботйовъ влияеше калоферската срѣда —: Христо Ботйовъ се роди въ Калоферъ, посрѣдъ калоферската природа и, тъй да кажемъ — въ утробата на среднегорската култура, изъ която съ черни нишки се разграничаваха добритѣ и лоши страни на социалното ни развитие, положителнитѣ и отрицателни страни на нашето минало. И тукъ ние се намираме прѣдъ необходимостьта да отговоримъ на горния въпросъ, като откриемъ еднадвѣ скоби. Защото, отъ всичкитѣ екцеси на маладата душа, отъ всичитѣ крайности, въ които се движеше духътъ на Христо Ботйовъ до 1864. година, когато кракътъ му ще прѣскочи за пръвъ пжть турскитѣ гробища, — както и отъ неговитѣ протести притивъ „ти-

рани“ и „чорбаджии“ още на ученическата скамейка въ Калоферъ, може да се тегли заключението, че мѣстната срѣда, която въ миниатюръ прѣдставлява цѣла България — е откърмили у него и чувството на протестъ, и чувството къмъ красота, и чувството къмъ свобода. Срѣдата създава човѣкътъ, но не човѣкъ срѣдата: тя влияе, както върху онзи, който се помирява съ нея, така сжщо и върху лице, което вѣчно е прѣслѣдва.

Двѣ думи за Алтжнъ Калоферъ ще ни доразкриятъ на първа ржка съдържанието, — нѣкои биха казали мистериитѣ, на едно минало, завършено въ единъ човѣшки животъ.

VIII.

Прѣданието за първитѣ години отъ основаването на Калоферъ е тъмно. Нѣкой си Калоферъ войвода около края на 16. вѣкъ се заселилъ тука, по течението на рѣка Тунджа, и малко по малко изпъкнало село. Това е всичко. Но очевидно, оскждно въ свѣденията си, това прѣдание изказва съ малко думи всичко, което може да ни интересува. Види се, тоя Калоферъ войвода да е билъ нѣкой немирникъ или разколникъ противъ царската власть. Калоферското прѣдание, което е стигнало до наши дни, повѣствува, че Калоферъ войвода вълрлувалъ изъ Одринско прѣзъ онѣзи врѣмена, когато въ Турция нѣмаше никакъвъ редъ и никаква извѣстность. Откато пукне пролѣть до първа есенна слана, Калоферъ войвода е разпространявалъ страхъ и трепетъ по цѣло Одринско. Зимно врѣме тоя харамия съ отбраната си дружина намиралъ убѣжище въ вѣковнитѣ гори на Калоферско, изъ пещеритѣ на Мара-Гидикъ и Юмру-Чалъ. Въ състояние сме да допуснемъ, че Калоферъ войвода неще да е билъ простъ разбойникъ. Безъ да се докоснува прѣданието до неговото произхождение, и слѣдователно, безъ да ни

казва нѣщо за негото минало, съ думата „войвода“, то ни дава прѣдстава за характера на неговитѣ подвизи. Дали самъ Калоферъ войвода е билъ отъ Одринъ или Одринско, не се знае, но самото обстоятелство, че той се е подвизавалъ изключително тука, не ще е случайно. Одринско бѣше най-много изложено на произволи; може би Калоферъ войвода ще да е самъ много пострадалъ отъ тѣзи произволи или пъкъ неговитѣ близки, затова се принудилъ да хване гората, да отмъщава. Калоферъ войвода не се е занимавалъ съ грабежи, нито съ вулгарни убийства. Отъ „душманитѣ на народа“ той обиралъ, каквото можелъ, раздавалъ го на пострадалитѣ отъ залумитѣ на първитѣ, и само малка една часть, необходима за него и дружината му, отнасялъ въ нѣдрата на Калоферския балканъ.

По какво благоприятно стечение на обстоятелствата не се знае, въ края на 16. вѣкъ Калоферъ войвода рѣшилъ да се спрѣ за всѣкога тука, да поведе миренъ животъ, да основе свое заселище. Отъ тая дата той прѣнася всичкитѣ права и традиции на Калоферъ, които подържаха въ тая своеобразна Тунджанска република духъ на независимость. Прѣди дватри вѣка или повече врѣме, по образецътъ на византийскитѣ арматолства, султанъ Мурадъ III. бѣ основалъ тъй нареченитѣ християнски войнишки села съ задължение—да пазятъ пѫтищата отъ разбойници и съ права, които опрѣдѣляха тѣхната автономия. Всѣко войнишко село притежаваше султански ферманъ, който очертава неговитѣ граници и ненарушимостьта на неговитѣ права. Заселището на Калоферъ войвода, когото смѣтали опасенъ за държавата, придобило сѫщитѣ права. Отъ тогава насамъ, тукъ закипѣлъ единъ тихъ производителенъ животъ, който изгради славата на Тунджанската долина, нейното величие.

Калоферъ войвода трѣбвало да е билъ надаренъ съ всичкитѣ качества на единъ придвидливъ основателъ. Сигурно, економически нужди ще да сѫ го принудили да забие колъ по тие мѣста, ненавѣстявани до тоя часъ отъ жива човѣшка душа. Инъче ние не можемъ да си обяснимъ, освѣнъ съ нѣкаква случайность това, че новото заселище е попаднало посрѣдъ една разкошна природа, богата съ хубость и съ условия за производителенъ трудъ.

Въ кѫсо едно врѣме, Калоферъ влѣзло въ общение съ Сопотъ[1]) и околнитѣ села, които бавно раснали, ставали градовце, съ модерна култура. Калоферъ не останалъ надирѣ: той ги задминалъ.

Трѣбва да сте посѣщавали тѣзи мѣста и мисленно да се прѣнесете 2—3 вѣка назадъ изъ миналото на една поробена страна, каквато бѣ България, за да

---

[1]) Калоферското прѣдание разправя, че Калоферъ войвода съ цѣлата си дружина, откраднали отъ Сопотъ моми за свои жени. Този чисто сабинянски елементъ въ въпросното прѣдание ще да е доукрасенъ отъ по-новитѣ врѣмена. Ето една пѣсень, запазена и до днесъ въ Калоферъ, изъ която донѣкждѣ се е отравило това събитие:

Заигра хоро голѣмо
Край село на моравата.
Войвода въ пѫтя замина,
Лудъ се хайдутинъ провикна:
„Върни се, върни, войводо,
Сеиръ чини хоро голѣмо!“
Войвода си се повърна,
Изгледа хоро голѣмо, —
Всичкитѣ й моми надарилъ,
Бояна мома — два ката.
Бояна плаче, неще го.
Братецъ Боянки думаше:
„Вземи го, вземи, Боянке,
Та ти си била честита“...

Карлово, което се намира между Сопотъ и Калоферъ, не е сѫществувало тогава.

можете да реконструирате съ въображението си живота и условията на стария Калоферъ, опустошенъ отъ турския огънь и сѣчь.

Заклещено между бедрата на Балкана, двата пеша на това спрѣтнато градле се миятъ отъ Тунджа, вѣчно бистра и вѣчно бъбрива. По горнята страна, на сѣверъ, се издига отвѣсно Балкана, съ своята плешеста снага, обрасла отъ гжста трѣва и съ вѣковенъ букъ. Надъ цѣло Калоферъ, катъ нѣкакъвъ символъ, стърчатъ Мара-Гидикъ и Юмру-Чалъ, двата зрака на нашата свобода. Вѣтрецъ ли полъхне или гората зашуми, изъ балканския прѣлѣзъ иде нѣкакъвъ лъхъ на волность, гласътъ на дрозда и пѣсеньта на хайдука. Тази романтична смѣсь отъ горска свобода, отъ хайдушка пѣсень и човѣша волность под'емала гората, разнасяла я Тунджа, която кръщавала въ нея цѣлото село, цѣлата долина. Кой знае и кой може съ помалко грѣшки да каже днесъ, че безъ Калоферъ — въ цѣлата котловина отъ подножието на Мара-Гидикъ до Сливенъ, въ цѣлата Тунджанска область, би се крѣпила тъй дълго оная упоритость на нрава и оная любовь къмъ свободата, които дадоха силенъ тласъкъ на революцията отъ 76! Калоферъ създаваше пѣсеньта на хайдутина, буйна и плѣнителна —, Тунджа я разнасяше и оглашаваше съ нея цѣлата тракийска долина... Калоферъ — безъ да намаляваме значението на още нѣколко други града — бѣше опората на българското възраждание, на нашето политическо движение, на цѣлата революция. Затворенъ извѣстно врѣме въ себе си, сѣкашъ съзнателно Калоферъ се загрижилъ да развие всичкитѣ си сили, да направи свободата и независимостьта, съ която го надарили султанскитѣ фермани, нужда, еднакво осѣщана, еднакво разбирана отъ всички, отъ млади и стари. Свободата трѣба да бжде пълна или никаква. Тъй я схващали калоферци, които постоянно слушали пѣсеньта ѝ. прѣзъ пѣсеньта на Тунджа, които всѣка минута осѣщали силната подкрѣпа на Балкана, изъ който се разнасялъ повелителниятъ гласъ на Страхила, на Чавдара и на Добри! Калоферъ не познава турчинъ, — който по субективното възрѣние на калоферскитѣ републиканци, е въплотено зло. Прѣдадени всички на миренъ, производителенъ трудъ, тунджанскитѣ републиканци чувствуваха, че този трудъ имъ носи пълна свобода, независимость отъ никого, — отъ бога или султана. Никой иностранецъ — турчинъ не може да влѣзе въ селото, безъ общето съгласие на неговитѣ жители, повече отъ единъ царски човѣкъ то не е могло да търпи въ своитѣ прѣдѣли. Нѣщо повече: калоферци зорко бдѣли „кучешката вѣра" да не наплоди земята имъ съ други „кучета". Помнятъ се анектоди, какъ на единственния прѣдставитель тукъ на султанската воля, калоферци заповѣдали да изкара своята Фатма далечъ, извънъ прѣдѣлитѣ на калоферската република, когато наближило врѣме да се освободи отъ брѣменость. И Хюсеинъ ага се подчинилъ. Воля народна е това, която е воля калоферска. Чавдаръ войвода чакалъ на Балкана...[1])

Тази безгранична свобода крѣпи Калоферъ и прѣзъ най-новитѣ революциони врѣмена: защото калоферци я чувствуватъ като своя втора природа даже и при новата економическа мизерия, която сви гнѣздо около началото на послѣдния вѣкъ.

Непомня кой европеецъ, запознатъ отъ леща на бобъ съ тогавашното положение на Турция, и повече загриженъ съ продължение нейнитѣ болни дни, отколкото съ радикалното ѝ лѣкуване, бѣше казалъ, че албанецътъ служилъ на Турция за войникъ, сърбинътъ за

[1]) Прѣданието сжщо така ни донася безспорния фактъ, че прѣзъ Калоферъ турчинъ не е могълъ да мине съ подкованъ конь: ездачътъ, билъ той ага или проста рая, прѣди да стжпи на калоферски друмъ, е свалялъ подковитѣ на своето добиче.

овчарь, грькътъ за морякъ, евреинътъ за брокантьоръ (матрапазинъ), ерменецътъ за банкеринъ, циганинътъ за ковачъ, а селянинътъ — това билъ българина. Този ученъ и милоликъ французинъ бѣше забравилъ да каже едно нѣщо: че публичния разбойникъ въ България бѣше турчинътъ, а нейна домашна болесть — чорбаджията. Посрѣдъ една разкошна природа, въ която човѣкътъ се осѣщаше толкова свободенъ, колкото и орелътъ, който хвърчи надъ вашитѣ глави, се създадоха нови економически противорѣчия, които засилиха свирѣпостьта на турчина и народиха нови пиявици върху народното тѣло. Еднитѣ и другитѣ ще свържатъ съюзъ за общи нападения, ще скроятъ атентати върху свободата и поминъкътъ на населението, ще го обречатъ на гибель, на смърть бавна, но сигурна. Калоферъ е заплашенъ отъ тая участь. Свикналъ да диша на чистъ въздухъ, да гледа нивята и стадата си, да прѣде и тъче за своитѣ сѣмейства, безъ да го е еня за нуждитѣ на външния пазарь, свикналъ да се върти изъ своитѣ граници съ произведенията на своитѣ мускули и съ тѣзи на своя умъ, съ една дума: ограниченъ въ своя примитивенъ поминъкъ и съ своята наивна пѣсень — и той, по примѣрътъ на останалитѣ селца, ще трѣбва да измѣни на старитѣ основи на живота си, ако не иска съвсѣмъ да загине. Нищо не е вѣчно на тоя свѣтъ. Всичко е подложено на развитие, на промѣни. Онова, което е било вчера, днесъ не е — то утрѣ ще се прѣвърне въ своя собственна противоположность, за да се върне другидень къмъ първоначалната си форма, която нито ще е наподобява, нито ще може по богатство на съдържание да се покрива отъ нея. Калоферъ съ своитѣ примитивни условия не можелъ да избѣгне послѣдствията на тоя законъ: той запазилъ само традициитѣ за своята нѣкогашна свобода и своитѣ хайдути, които образували своя собственна школа надъ Мара-Гидикъ. Всичко друго, най-важното — материалнитѣ основи на

неговото битие, се прѣвърнали съ главата на долѣ. Закрѣтали Калоферци вече къмъ пазаря; откжсвали отъ гола душа и гладно гърло за царската хазна, за заптието, за попа и чорбаджията. Гайтанджийскиятъ чаркъ билъ издигнатъ по брѣговетѣ на бистра Тунджа. Единъ около 1810. година, къмъ 1850. тѣхното число порасва на десетки, стотици, хиляди. Къмъ вѣчно монотонния шумъ на Тунджа се присъединила и лапавицата на „макината“, сир. — мизерията смигнала на свободата. Домашното производство за кжщни нужди пропаднало; производството за пазаря станало нужда. Но заедно съ това и производството на пролетарии (тогава тая дума у насъ бѣше неизвѣстна — „сиромаси“, както ги наричаха, та и днешенъ день простиятъ народъ ги нарича, не изчерпя цѣлото съдържание на това понятие) стана явление постоянно. А тамъ, дѣто бавна економическа промѣна създава подчинена въвъ производството класа, се наблюдаватъ два характерни съпжтника на робството: по-голѣмъ тероръ надъ слабитѣ, за да се убие тѣхното съзнание къмъ независимость, и проява на всички алчни инстинкти отъ страна на економически силнитѣ да смучатъ повече трудова енергия изъ организма на по-слабитѣ.

Тая е сждбата на цѣла България, и на цѣлата Турска империя.

Това е звѣздата и на Алтжнъ Калоферъ.

Една урисница, която прѣсича коренитѣ на миналото благосъстояние, която убива миналата поезия на живота, която те кара да се задумашъ въ себе си и да мислишъ за отмъщение.

Една опашата лъжа пусна изъ цѣла Европа Е. Морель на 1866. година, когато писа въ книгата си „Турция и нейнитѣ реформи“, че „материалното положение“ на българския селянинъ (и гражданинъ) било посносно (plus tolérable), отколкото това на селскитѣ

класи въ другитѣ съсѣдни страни[1]). На чуждъ гръбъ сто тояги сж малко — говори поговорката. Турската империя, въ това число и България, служеха за мезе въ устата на хлѣвоуста Европа. Никога тая стара стръвница не бѣше наговорила толкова глупости и не бѣше се показвала толкова голѣма лицемѣрка къмъ източнитѣ народи, колкото къмъ срѣдата на 19. вѣкъ. Ако Турция надминаваше Европа съ своето кръволочие, Европа надминаваше Азия съ своето тартювство. Двѣ форми на двѣ различни цивилизации, които въ днешно врѣме образуватъ едно щастливо единство. Съврѣменна парламентарна Турция е негово дѣте. Но тогава, прѣди 6—7 десятилѣтия, когато бѣше заченатъ този недоносъкъ въ неестественнитѣ съюзи между стара Турция и младата капиталистическа цивилизация, българскиятъ народъ, селянина и гражданина, не видѣха бѣлъ день, не видѣха нито своето щастие, нито своята радость: засбиколени съ развалини, тѣ виждаха плачътъ на своитѣ близки и собствената си нищета.

Ние рѣкохме, че единъ новъ под'емъ почувствува България въ продължение на нѣколко десятилѣтия: Калоферъ тоже. Старото ступанство отстжпи на паричното ступанство. Народътъ се впусна да използува богатствата на своята земя и неизчерпаемитѣ сили на своята щедра природа. Изглеждаше, че българинътъ ще развие въ себе си гениятъ къмъ новата индустрия. Примѣри отъ стремежъ да се разгънатъ необятнитѣ нѣдра на нашитѣ гори и балкани, които криятъ неизчерпаеми богатства, не липсуваха. Началото на минната и горска индустрия изглеждаше да се тури (— има единъ-два опита —) още къмъ срѣдата на мин. вѣкъ. Градската индустрия получи новъ тласъкъ поради новооткрититѣ съобщения, и новитѣ панаири; освѣнъ старитѣ въ Узунджово и Пазарджикъ, такива се поя-

[1]) E. Morel, La Turquie et ses réformes, стр. 39—40.

виха въ Шуменъ, Ески-Джумая, Кара-су и др. Габрово, Търново (днесъ западнало), Шуменъ — видѣха първитѣ фабрики за сукна и др. Въ цѣла България, и въ Калоферъ, изкокнаха нови нужди, економически, и нови въпроси, които искаха своето разрѣшение. На първо мѣсто бѣше възбраната на новата индустрия, нейното покровителство, а успоредно съ това — покровителството на новия производителенъ трудъ: този на дребния занаятчия и селянина, и този на „сиромаха". Голѣмъ есоръ къмъ всичко това даваше по-замогналата часть на новитѣ производителни слоеве, градската индустриална и парична аристокрация, която започваше да гледа по-далечко отъ своитѣ бащи и желаеше да се приспособи къмъ едно по-ново общежитие, каквото виждаше на Западъ. Тази класа, пораснала въ Калоферъ повече или еднакво, колкото въ Габрово, Котелъ, Панагюрище и другадѣ, ставаше силна економически, искаше да наложи нѣщо на държавата. Вълнуваше се тя, вълнуваха се всички. Турция склони ужъ на отстжпки. За да хвърли прахъ въ очитѣ на масата, застоялата на едно мѣсто държава тръгна по пжтя на „реформитѣ". Къмъ това биваше принуждавана и отъ бунтоветѣ на пашитѣ, инспирирани обаче не съ цѣль за доброто на страната, а отъ лични интереси. Къмъ 1830. година Турция тръгна къмъ Европа, — на 1840. и 1856. тя окончателно влѣзе въ европейския концертъ. Това влизане на азиятска Турция въ сѣмейството на лицемѣрна Европа означаваше, че прѣди да бжде извадена душата на българския народъ, първо ще му пиятъ пиявици кръвьта.

Най-сжщественото доказатвлство, което Мала Азия трѣбваше да даде на Европа, че е влѣзла въ пжтя на нейната цивилизация, бѣше равноправностьта на нейнитѣ граждани, т. е. еднакво отношение на „закона" къмъ всички.

„Всички поданници на империята, безъ разлика на националности и религии, сж равни прѣдъ законитѣ на страната“ — текстуално каза Абдулъ Меджидъ на 3. ноември 1839. година — очевидна реминисценция отъ великитѣ буржуазни движения прѣзъ 30-тѣ години.

Ще бждатъ назначени смѣсени сждебни трибунали да обсждатъ градскитѣ дѣла и да раздаватъ правосждие на раята — бѣше втората дума на сжщия султанъ. Пародията бѣше създадена.

Но прѣди да види плодоветѣ на своитѣ голѣми прѣобразования, великиятъ султанъ пукна, и на негово мѣсто дойде Махмудъ втори, който продължи комедията съ реформи. За пръвъ пжть отъ пръкването си на бѣлъ свѣтъ Турция видѣ прѣброяване на своитѣ илоти. Китай, който е може би по-старъ и отъ сѣмейството на Ноя, е майка на статистиката: той е прѣброявалъ населението си и е държалъ бѣлѣжчици за свое състояние отъ памти вѣка, прѣди да се роди статистиката въ Европа. Турция, толкова близка до Небесната империя, не е научила отъ нея нито буки. Едва на 1844. година, когато подъ натискътъ на нѣкои европейски сили турското правителство прѣдприе реорганизация на армията, то извърши първото прѣброяване на населението си, резултатитѣ отъ което ние и до день днешенъ не знаемъ.

Всичко това намѣри своето допълнение на 1856. година. Комедиитѣ се нижѣха като брънкитѣ на верига. Официална Турция не разбираше или не искаше да разбере, че бѣха се създали центробѣжни движения въ нейната земя и че, за да спаси положението си, тя трѣбваше да започне съ радикални реформи. Реформата всѣки да има право на собственость, и особно — признание правата на собственость и за чужденцитѣ (хатъ отъ 18. февр.), неможеше да се счита единствено сериозна мѣрка, защото тя или се налагаше по силата на капитулациитѣ, които сж възстановявали политическо опекунство надъ гниещета държава, или бѣше една формална промулгация на единъ фактъ. Двѣ взаимно изключващи се движения въ поземелнитѣ отношения се бѣха извършили, собственостьта бѣше прѣминала двѣ фази: феодализмъ — дребно земледѣлие, върху жалкото сжществувание на което се изграждаше друга нова, едра земледѣлска собственость — чифликчийството, което поне въ Турция прѣдставляваше една по-низша степень за къмъ капиталистическото земледѣлие, съ една дума — въ страната се бѣше извършилъ единъ голѣмъ материаленъ прогресъ, ала правителството бѣ проспало всичкото врѣме, безъ да научи нѣщо. О, не! то научи много нѣщо, но по-късно, когато душата на роба излизаше и когато удари дванадесетия часъ.

Прѣди единадесетия часъ то стана самоубийца на собственитѣ си чада и на своитѣ поданици.

Слѣдъ като захвърли на произвола на сждбата економическитѣ интереси на производителнитѣ класи, то отдаде маситѣ на хищния грабежъ на чужди и свои вълци. Европа се нахвърля върху трупътъ на народа като изгладнѣла хиена, и додираше кожата му, ако вжтрѣшнитѣ зли гении: заптиета, чорбаджии и разбойници не бѣха доубили жертвата.

Реформитѣ излѣзоха ялови, като всички реформи заченати въ прѣстжпление. Правосждието и равноправието излѣзоха една комедия, която нѣма равна на себе си, защото — писаното на книга за веселба, излѣзе въ дѣйствителность цѣла трагедия.

И само нѣколко години по-късно, нашиятъ поетъ можеше съ справедливо възмущение да говори:

„ . . . европейскиятъ хотентотъ и папуаското му правителство сж далечъ види се отъ тази човѣшка дарба, отъ туй подадинé (отъ човѣшката съвѣсть, н. б.); — колко пжти е наказвано туй племе, колко пжти е хокано, а и до днесъ е сé таквозъ, каквото е било прѣди да влѣзе въ Европа, — или ако и да е напрѣд-

нало въ нѣщо, то е въ това, въ което напрѣднаха дивитѣ племена въ Сѣв. Америка съ запознаването си съ Европейцитѣ — пиянството и блудството". „Но и дивацитѣ — продължава нашия човѣкъ, — що вчера убиха Кука и изядоха трупа му, днесъ сж хора съ голѣмо образование, съ висока нравственость; а тази орда, що запусти Балканския полуостровъ, въ цѣли петстотинъ години неможи на връхъ игла да се повчовѣчи. Турчинътъ и до днесъ мяза на пиянъ звѣръ, комуто думай както щешъ, той ще те гледа съ кървави очи и сé едно ще мисли: тлъстъ ли си да го наситишъ...

„Пакоститѣ (!) по Сжръ-кюйлери, злодѣйствата по Плѣвенско и Прилѣпско, лудостьта на пияния Габровски каймакамъ, Примѣритѣ отъ турско правосждие, които сами слѣдваме въ Дума-та, и най-послѣ — случкитѣ на 13. и 15. юни въ Видинъ, за които по-долу ни извѣстяватъ — всичко това сж факти и аргументи, които напълно и ясно като день показватъ турскиятъ напрѣдъкъ, онази страшна агония на живочервясалия лѣшъ, въ която той, чрѣзъ организуването на болкитѣ, съ размѣстянето на череитѣ, иска да протрепери още нѣкое врѣме и съ туй да направи смъртьта по-мжчителна за себе си и по-чувствителна за другитѣ" (Съчинения, стр. 183 — 184).[1])

IX.

Послѣдствията отъ политиката на „живо-червясалия лѣшъ" не закаснѣха да клюкнатъ върху главата на калоферската република: за нейно нещастие, тѣ дойдоха тука много по-рано, отколкото другадѣ. Върху свѣтлото чело на Мара-Гидикъ падна тъменъ облакъ, който пръстна само една буря — тая на 1876. година. Класическата свобода на Алтжнъ Калоферъ стана фактически

[1]) За хроникиранитѣ въ цитата случки вижъ нашитѣ бѣлѣжки къмъ сжщитѣ съчинения (стр. 468).

единъ миражъ, въ който стършелитѣ народни по-рахатъ вършеха своята работа, а мизерията растеше съ дни и съ часове.

Мнозина пжтешественици, които бѣха наблюдавали въ България единъ нѣкогашенъ просперитетъ, сега изпадаха въ отчаяние. За млада, освободена отъ феодалнитѣ окови Европа, България бѣше една примамка. България и Македония, това сж два тлъсти кокала за цѣла Еврпа, като хванете отъ крайнитѣ прѣдѣли на Сибиръ и свършите съ най-западната точка на Великобританскитѣ острови. Но тъкмо когато и Англия, и Франция, и Русия и всички останали запъртаци, влизащи или не въ „свѣщенни и тройни съюзи", бѣха изтръгнали по единъ-два търговски договори отъ Турция, и бѣха си пооблажили ржцѣтѣ, тѣ се изпрѣчиха прѣдъ единъ голѣмъ фактъ: общата, вопиюща бѣдность на населението. Коя е причината? се питаха всички западни влъхви. „Въпрѣки хубостьта и изобилието на материяли отъ първа необходимость, индустрията е останала много назадъ въ странитѣ на султана — пишеше единъ. Нѣкога мѣстнитѣ манифактури бѣха достатъчни не само за консумацията на населението, но Европа и много източни земи извличаха едно голѣмо количество богати материи отъ Турция, когато днесъ Западъ доставя на имперскитѣ жители всички видове платове..." „Днесъ, допълняше сжщиятъ авторъ, повечето отъ манифактуритѣ въ Турция сж въ своя упадъкъ; тѣхното производство бѣше освѣнъ това скжпо; тѣ сж замѣнени съ европейски платове, които имитиратъ тѣхния цвѣтъ и тѣхното шарило и т. н." Това е едно просто хроникиране положението. То трѣбва да се подведе подъ единъ идеалистически знаменатель, и затова слѣдующитѣ думи се явяватъ твърдѣ характерни: „En usant avec intelligence de ses dons naturels, la Turquie devrait figurer parmi les pays les plus riches et les plus productifs. Mais la science

de l'agriculture n'y existe pas, et les productions si variées du sol sont dues uniqement à la routine»[1].) Това сж фактитѣ. Такова бѣше положението, констатирано отъ двама публицисти за 1850—66. години. България, както и цѣлата империя, бѣше бѣдна. Тя бѣднѣеше. Но все пакъ въпросътъ за нейната бѣдностъ оставаше въпросъ. Индустриитѣ спираха; земледѣлието не познаваше наука; всичко удряше назадъ. Тогава? Ние знаемъ, че една страна бѣднѣе по двѣ-три причини: първо, защото производителнитѣ ѝ сили сж застинали на енда степень, или не се развиватъ чрѣзъ изкуствени мѣрки отъ държавата, не ги усъвършенствуватъ,та труда да е по-доходенъ, по-изобиленъ, и да стжпя винаги въ унисонъ съ врѣмето; второ, една страна бѣднѣе, защото или външни, или вжтрѣшни, или най-сетнѣ и външни и вжтрѣшни разбойници крадятъ плодоветѣ отъ труда на производителитѣ, опустошаватъ като скакалци цѣлото производително поле, изсушаватъ производството, безъ да му оставятъ съ що да се подхранва. И трето, обѣднява една страна, когато и двата тѣзи фактора — неразвитостьта на производителнитѣ сили въ нея, както и дублираното разбойничество, си смигнатъ, заживѣятъ въ съгласие, въ миръ и любовь. Въ това положение се намираше България. Алтжнъ-Калоферската република бѣше станала жива за оплакване. Но Европа си знае своето. Тя всѣкога питаше, приближаваше се и отдалечаваше отъ отговора, но живо заинтересувана отъ това — да не би нѣкаква по-радикална политическа промѣна да изпрѣчи главоломна пропасть прѣдъ нейната колесница, тя избиваше жегълъ, за да даде на официялна Турция акжлъ, какъ по-здраво да замѣтне примката около шията на бѣдния народъ. Цаката е намѣрена: „Онова, което липсува на Турция, дословно

[1]) Heuschling, l'Empire de Turquie, Bruxelles, 1860.

писа „дипломата", когато цитирахме прѣдъ Хюшлинга, това е една бюрокрация, единъ добъръ органъ на централизация; слѣдователно, гдѣ може да намѣри Турция най-прѣвъзходнитѣ уроци за една отлична централизация, ако не въ Франция" (Ce qui manque à la Turquie, c'est une bureaucratie, c'est un bon organe de centralisation; or, où la Turquie pourrait-elle trouver les meilleurs leçons de centralisation réglée, si ce n'est en France?). Онова, отъ което най-много страдаше Турция, бѣше именно абсолютна централизация — малко своеобразна като източна —, която довеждаше до анархия, до пълно разстройство самостоятелнитѣ функции на автономнитѣ нѣкога общини, та дори и на тъй нарѣченитѣ „войнишки села", нарастнали прѣзъ 19. вѣкъ въ крупни градски гнѣзда. Европа съвѣтваше на Турция умна бюрокрация и още — щѣхме да изтървемъ думата с вирѣпа, а то било по-стѣгната централизация. Нищо. Нѣма да закъснѣе нито едната, нито другата. Разбира се, че въ Турция тая „централизация" и „администрация" ще сж малко нѣщо ориентализирани, както всѣко нѣщо, което по силата на обстоятелствата, придобива цвѣта на почвата, върху която е посадено, за да изгуби съ течение на врѣмето и сжщностьта си...

Както и да е, нашиятъ Алтжнъ Калоферъ сподѣли участьта на Котелъ съ неговитѣ „посвѣтени" чорбаджии (—знае се, че чорбаджиитѣ въ блаженнитѣ ония врѣмена имаха особна слабость къмъ титлата „хаджия". Тя бѣше тѣхната слава! —), на Видинъ съ неговитѣ аяни и душмани, на Панагюрище съ неговата исторически — лукава измѣть и др., които — било по-рано, по-късно, или едноврѣменно съ Калоферската република, бѣха кански писнали отъ „поевропейчена" Турция.

Тая се вслуша като нощенъ татъ въ съвѣтитѣ, които ѝ даваше цѣла Европа. Метернихъ бѣше единъ

авторитетъ и едно плашило: той стана искренния приятель на „болния човѣкъ“, който залагаше душата си за цѣлостьта на империята. — Слушай мене, казваше тоя зълъ гений на султана: централизирай, стискай, мачкай. Дай на богатитѣ класи по-широка свобода, тѣ ще бждатъ доволни. За останалитѣ — бичъ и занданъ. — Въ разединение солидарностьта между опозиционнитѣ сили на страната, Турция намираше своето спасение. Въ България, тази политика създаде едно обширно гробище, на което Алтжнъ Калоферъ бѣше центъръ.

Неусѣтно, Калоферската република замръкна съ сладки мечти и осъмна съ изгубено щастие.

У нея се бѣха създали чорбаджийтѣ, които станаха сжщински аяни въ Калоферския топракъ. Тази порода хора, която късно придобива съзнание за своитѣ отговорности, бѣше сурова, брутална, и по табихетъ не отстжпваше на султанизма. Пашитѣ бѣха самовластни господари въ своитѣ пашалжци, тѣ имаха право да сждятъ безъ законъ, да издаватъ смъртни присжди, както и да разполагатъ съ живота и имота на раята. Чорбаджиитѣ станаха нѣщо подобно. Запознати съ слабостьта на народа, съ неговия характеръ, чуждъ за алчностьта, и съ неговитѣ нрави, чорбаджиитѣ спомогнаха на турската „централизация“ и на азиятската „администрация“ да бжде опустошена бърже страната: тѣ съставляваха душата на тая ориенталска администрация. Услуга за услуга. Ако чорбаджиитѣ бѣха ржцѣтѣ на турското правителство, това трѣбва да отстжпи правата си на новитѣ паши, роднитѣ български чорбаджии, прототипъ на които ние — доколкото познаваме историята — не можемъ да посочимъ изъ друга общечовѣшка епоха[1]). Каквото бѣше, напр. Али

[1]) Може би — ние подчертаваме тие думи — само гръцкитѣ „коджабашии“, „проестоти“ или „архонти“ по душевни дарби да съперничѣха на българскитѣ чорбаджии. Миризливитѣ цвѣтя

паша Янински за западна Македония, или Хюсеинъ паша за Видинския санджакъ, това бѣше и чорбаджията за Котелъ, Калоферъ и др., а може би и повече. Въ лангажа на раята, освѣнъ съ името чорбаджия, е наричанъ още „господарь“. „Прѣдъ него, казваше ни единъ старецъ — българинъ, който ялъ нѣкога бой отъ едного чорбаджия — всички треперахме и съ страхопочитание слушахме глупашкитѣ му слова. Той разполагаше съ нашата участь“. Властьта на чорбаджията, дива и брутална, народътъ е окачествявалъ съ думата „табихетъ“: „такъвъ е табихетя на чорбаджията“. Всички се плашатъ отъ него: „сиромаситѣ“ еднакво съ търговцитѣ... Въ сѣмейството си той е сжщински звѣръ. „Прѣди 20—30 години тукъ (въ Панагюрище) бѣше срамота и неблагоприлично, щото чорбаджията да обѣдва или вечеря заедно съ всичката си челядь. Чорбаджията всѣкога самъ ѣдеше, или съ нѣкои отъ дѣцата си, или пъкъ съ нѣкой гостенинъ. Жената, снахитѣ или дъщеритѣ му стоѣха прави, съ ржцѣ на пояса, та му принасяха щото поиска... Чорбаджията въ Панагюрище като че прѣдставляваше въ малъкъ видъ (миниатюра) нѣкогашнитѣ български боляри и съврѣменнитѣ турски бейове и това поради.... голѣмиятъ му домашенъ разкошъ, държението разни слуги, слугини, сеизе (да пазятъ и гледатъ конетѣ), ясакчие (въоржжени хора да пазятъ чорбаджията кога пжтува, а понѣкога и въ града, като се разхожда да вървятъ слѣдъ него и т. н.). Въобще, чорбаджиитѣ бѣха доста строги къмъ челядьта си. Еднажъ единъ хвърли отъ чардака 22—23 годишния си синъ, защото прѣминалъ пжть на другъ чорбаджия... та горкия момъкъ наскоро умрѣ; другъ удари

на стара и нова Византия винаги сж се ползували съ благоволението на България. Но и сръбскитѣ „князе“ сж яли трици прѣдъ нашитѣ чорбаджии.

снаха си съ чобука по главата, защото му не подала кафето прилично, та ѝ откжсна ухото"[1]).

Ала Алтжнъ Калоферъ позналъ и „табихетя" и алчностьта на тая пасмина: той почувствувалъ новото зло толкова по-силно, че до тоя часъ калоферци не знаяли нито що е притѣснение, нито що е грабежъ. Сега тѣ разбрали и едното и другото. „Въ Калоферъ, спомня си Христо Ботйовъ 2—3 години слѣдъ като се прости съ Мар-Гидикъ, познахъ азъ чорбаджията и сиромаха, турчина и народа". Положението на масата бѣше станало крайно нетърпимо. Освѣнъ чорбаджии и сиромаси, Калоферъ не познаваше други класи. Първитѣ бѣха грабнали въ ржцѣтѣ си цѣлото производство на гайтанъ и др. Търговията бѣше въ тѣхни ржцѣ. Цѣла Калоферска република се бѣше прѣвърнала къмъ 1850—60. години на наемникъ, който продаваше работната си сила срѣщу 20—30 пари на день или срѣщу 20—30 гроша за цѣли мѣсеци. Наистина, животътъ въ оная епоха не бѣше много скжпъ. Старитѣ, доживѣли до насъ, за да ни забавляватъ съ своитѣ приказки, съ въздишка си спомнятъ миналото. „Тогава, ще чуешъ да ти разправя нѣкой 80—90 годишенъ старецъ — еди кое струваше петь пари, а сега петь гроша. Бѣдно се живѣеше и тогава, но поевтино струваше". Но и по-убийствено. Защото —

Смокъ е засмукалъ животъ народенъ
Смучатъ го наши и чужди гости . . .

Животътъ не бѣше скжпъ, но затова пъкъ водѣше къмъ едно систематическо израждане, духовно и физическо. Нѣкогашния духъ на независимость, се замѣни въ Калоферъ съ малодушие, съ духовна нищета. Само хайдутитѣ горѣ, дѣто чорбаджията — шпионинъ

[1]) П. П. Карапетровъ, Материали за описване града Панагюрище и околнитѣ му села, Срѣдецъ 1893. стр. 56—58. Забѣлѣжка 50.

неще ги засѣгне съ своята „патерица", ще отнесатъ съ себе си традицията за свобода и ще я пазятъ до урѣченъ часъ . . . Масата, раята ще се подложи на единъ грабежъ, непознатъ нийдѣ, защото е дивъ, черенъ като черната чума. Ние имаме възпѣто това състояние отъ самия Ботйовъ. Той ни остави единъ разказъ, по който поколѣнията — оние, които нѣкога ще си наумяватъ за 19. вѣкъ и ще правятъ разлика между своето положение и това на своитѣ прадѣди, — ще сждятъ, каква е била епохата, какви сж били хората, какъвъ е билъ типътъ на чорбаджията и сиромаха. Дѣйствието става въ Алтжнъ Калоферъ. Митя Ченгелътъ взелъ отъ чорбаджи Михалаки въ заемъ 15 гроша, които станали съ лихви тридесетъ за единъ мѣсецъ. На опрѣдѣления срокъ, Ченгелътъ фалиралъ: бѣдниятъ селякъ нѣмалъ съ що да се издължи на щедрия заимодавецъ, затова билъ хвърленъ въ затвора по чорбаджийска повеля [1]). Цѣлъ мѣсецъ лежи въ зандана Митя Ченгеля, а жена и дѣца гладуватъ въ кжщи. Най-сетнѣ, сиромахкинята намислила да смѣкчи коравото чорбаджийско сърдце, повлича цѣлъ роякъ дриплювци подиръ себе си (— българинътъ не се лени да произвежда много дѣца — !), и се изтръсила въ чорбаджийскитѣ палати.

— Моля ти се, Киръ Михалаки — започнала Ченгелка — имай милость отъ бога, — пусни Митя изъ хапуса. За 30 гроша цѣлъ мѣсецъ вече какъ лежи — а азъ сама жена, какво да правя? Толкова дѣца, а залакъ хлѣбъ нѣма въ кжщи . . . . отъ вчера не сж яли.

— А че несъмъ те каралъ азъ да раждашъ толкова дѣца. Сиромаси хора сте — да сте правили

[1]) П. П. Карапетровъ твърди въ цитираната книга (стр 56. и др.), че панагюрскитѣ чорбаджии се занимавали само съ търговия и др., и не били лихвари. Изключението не е правило: — лихварството бѣше обично занятие на чорбаджиитѣ,

економия — цинично изрекалъ чорбаджията, който не познавалъ другъ богъ, освѣнъ своята кесия.

До колко положението на „сиромаха“ е било несносно, се вижда още отъ нѣколко анекдота, запазени въ споменитѣ на Ботйови съврѣменници, разправяни отъ самия поетъ при весело настроение, но които съ своята комичность ни рисуватъ цѣлъ миръ, цѣла епоха. Ние споменахме сждбата на Калеко Миташътъ. За скръбь голѣма на нѣкои българи, които искатъ да прикриватъ чоголитѣ изъ нашето минало, защото тѣ съставляватъ елементъ и на нашето настояще — тая сждба сподѣляли мнозина събратя на Калеко Миташътъ. Имало нѣкой си Калоферски екземпляръ, който съ цѣлата си вънкашность наподобявалъ бѣдния Иовъ. Единъ неговъ чепикъ, който приличалъ на каикъ, отколкото на обувка, му причинявалъ ужасно тежки болки. Но и оригинални разправии. Изъ селскитѣ ли друмища мине — разбужда кучетата, отъ които, ако би рекалъ да се брани, биха покжсали и послѣдния парцалъ на гърба му. Въ чаршията три пжти на день ялъ бой затова, че силниятъ тропотъ отъ тая ладия — обувка безпокоилъ „гражданитѣ“. Най-сетнѣ, бѣдниятъ Иовъ рѣшилъ да се отърве и отъ боя, и отъ чепикътъ си. Безъ да го зърне нѣкой, запиротилъ скжсаната грамада на чорбаджиискитѣ керамиди. Завалѣло дъждъ, който като изъ ведро ливналъ въ покоитѣ на чорбаджи Н. Покачили се да видятъ, какво има горѣ — чепикътъ на Никола Касапски. Бой на сермия. Другъ пжть сжщата калевра била хвърлена въ Тунджа. Отива чорбаджи хаджи Гендо да лови риба — и съ първо хвърляне, срекмето засѣднало. Лакомиятъ чорбаджия помислилъ, че е уловилъ нѣкой шаранъ: мъкне съ голѣма сила, а въ срекмето каикътъ на Калоферския сиромахъ. Пакъ бой.

Тѣзи разнообразни анекдоти, проникнати съ веселъ хуморъ, ни рисуватъ цѣлото подневолно положение на

Калоферъ. — Но чорбаджията не се задоволявалъ само да експлоатира раята; това е въ духътъ на неговата обществена сила. Той владѣе срѣдствата за производство, слѣдователно — неговитѣ материални интереси го насърдчаватъ все къмъ по-безчовѣчно ограбване труда на наемника, на сиромаха и на вдовицата. Това може още да се счита за търпимо, или както изгубилиятъ чувство на самосъзнание робъ често се изразявалъ — „така е било, така ще и да бжде“. — Но чорбаджията е една сила, една власть въ Калоферъ: той прилага и царскитѣ закони. Той е призната власть въ България, а въ Калоферъ, чорбаджията е нѣщо като монархъ, който дѣли мегданъ срѣщу нравствения авторитетъ на даскалъ Ботю. „Надали има градъ или село, гдѣто своеволието на чорбаджиитѣ да се е развило до толкова, както въ Калоферъ. Въ него, освѣнъ мюдюрина и нѣколко заптии, други турци нѣма, и всичкото зло, всичкото тиранство е прѣдоставено на самитѣ чорбаджии, които сж агенти и ортаци на правителството“.[1]) Тѣзи чорбаджии, съ баснословното си тиранство ще започнатъ да се ползуватъ до безсрамни размѣри и отъ „примѣритѣ отъ турско правосждие“, които незакъснѣли да се явятъ слѣдъ знаменитата дата 18. февруари. Турското правителство, вѣрно на думитѣ си — да реформира България, ще си създава изкуственни процеси, ще насъсква селата едно противъ друго за мнимо обсебени пасбища, отъ които чорбаджиитѣ ще ударятъ кьоравото: тѣ ще захванатъ да грабятъ на едро. Силния и лукавия всѣкога гледа да се размжти водата. Въ Калоферъ се явилъ силенъ порой, който завлѣкълъ мухитѣ, но голѣмитѣ бръмбари останали читави. Този порой създаде турското правосждие прѣзъ 1856. година: въ него Калоферскиятъ чорбаджия и сиромахъ сж изписани като великденско яйце. „Прѣди

[1]) Хр. Ботйовъ, Съчинения, стр. 167 (наша редакция).

10—12 години, разправя Ботйовъ,[1]) правителството въ Пловдивъ тайно бѣше подигнало селата около Калоферъ да отнематъ мерата, която съ фермани е подтвърдявана отъ самитѣ султани за Калоферско, и читацитѣ напущаха говедата си, попълниха до самия Калоферъ и съ оржжие непущаха никого да ги изгони. Калоферскитѣ чорбаджии това и чакали. Тѣ възпрѣха сиромаситѣ да идатъ да си оттървятъ мератата тъй, както имъ я отнеха читацитѣ, и отидоха въ Пловдивъ та „отвориха давия", която трая до оназъ година и струва на Калоферъ 500.000 хиляди гроша, отъ които половината глътнаха самитѣ чорбаджии, а половината Пловдивскитѣ аги и молли. И ето какъ ставаше това: додѣше пролѣть, читацитѣ напущатъ говедата си въ мерата, чорбаджиитѣ тичатъ въ Пловдивъ и тамъ лежатъ като магарета по ханищата, пиятъ, ядатъ и пълнятъ кесиитѣ на агитѣ, до дѣ издадатъ едно емирнаме, и ето ги, като се опасе вече трѣвата, идатъ и съ емирнамето показватъ 50—60 х. гроша разноски, които разхвърлятъ по сиромащьта като правителственъ данъкъ. Тъй се повтаряше сѣка пролѣть — сѣка пролѣть купуваше Калоферъ своята мера отъ правителството, а тя се пасеше отъ турски говеда". — „Не може вече да търпи народа! дотегна на сиромаси! Жени вдовици, които на гръбъ носятъ дръвца да се грѣятъ зимасъ и цѣлъ день въртятъ чакръка и вратеното да изкаратъ 3 гроша на недѣля да прѣхранятъ дѣцата си, а 300 въ годината да платятъ и нахранятъ царя си, па ако нѣматъ да имъ продадатъ чергата, съ която се завиватъ, и мѣдника, съ който се ператъ — такива сиромаси повече отъ 24 се облекоха въ козинови човали, намѣсто ризи,

[1]) Съч. стр. 168,169. За сжщитѣ събития по-рано бѣше писалъ и бащата на поета (вижъ посоченитѣ по-горѣ броеве на „Царигградски В-къ").

и излѣзоха да посрѣщатъ Азисъ-паша, който тогава идеше въ Калоферъ да обиколи вѣрната рая, и да му се оплачатъ. Бѣднитѣ! отъ варваринъ милость искаха и викаха: „аманъ отъ чорбаджии! юря отъ данъци!" и сълзи като градъ течаха отъ очитѣ имъ..."

Единъ европеецъ, който е наминалъ прѣзъ 1863. година изъ бждаща Румелия, увѣряваше свѣта, че въ Турция изобщо, както и въ Румелия, всѣка класа давала извѣстенъ контингентъ прѣстжпления, които привличали вниманието на правосждието, и че всичко онова, което се денонсирало противъ Турция, противъ нейнитѣ реформи, не сжществувало, освѣнъ въ въображението на тѣзи, които cherchaient à rabaisser l'autorité musulmane dans l'esprit des puissance étrangères.[1])

Цинизмътъ на нѣкои западноевропейски учени бѣше пословиченъ прѣзъ тая епоха!

X.

Тѣзи тъй характерни явления, непосрѣдственно наблюдавани отъ младия Ботйовъ, му правили силно впечатлѣние, тѣ дали насока на цѣлото му дѣтско развитие. Въ една безгранично свободна република, каквато прѣдставляваше Калоферъ; въ обятията на една весела природа, въ която шумътъ на чарка по-рано билъ само едно необходимо, но полезно разнообразие, засѣднала една класа хора, която дигнала ржка надъ цѣлата република, надъ нейното добро, надъ нейната балканска пѣсень, и надъ нейното бждаще! При тѣзи условия и глухиятъ би чулъ писъкътъ, който взелъ да се раздава по течението на Тунджа, и слѣпецътъ съ пръстъ би усѣтилъ пропастьта, която дѣли бѣдни отъ богати. Даскалъ Ботю заелъ своето мѣсто. Добри войвода се качилъ горѣ, кждѣто се подвизавали толкова негови прѣдшед-

[1]). Jules Zeller, L'Anneé historique за 1863.

ственици: хайдутското хоро се завило надъ Мара Гидикъ. Тукъ се правятъ засѣдания народни и се произнасятъ присѫди противъ чорбаджийската каста. Ботйовъ слуша тайнственнитѣ и страховити мълви, които слизатъ по плещитѣ на Балкана, вслушва се въ тѣхния шумъ и намира отмъщението справедливо. — „Тѣзи изѣдници, казвалъ шестнадесетгодишния ученикъ отъ Калоферската академия, — трѣбва да се избиятъ. Народътъ не трѣбва да търпи змии да му пиятъ кръвьта. Всички трѣбва да станемъ хайдути". Още дѣте, още въ момчешки години, на които българското невѣжество не позволява да се занимаватъ съ „голѣми работи", Христо Ботйовъ върви въ лѣво, сир. по своя пѫть, който ще го заведе на Голгота. Голѣмата разлика между бѣдни и богати му дѣйствувала поразително. Но онова, което ни прави впечатлѣние днесъ, то е, че Ботйовъ още въ тая несъзнателна епоха на своя животъ живъ жалѣе, дѣто не може да се качи на Балкана, при Добри, при Левтера, при тѣхната вѣрна дружина, да присъедини и той дѣтския си гласъ къмъ мѫжкото отмъщение на тие левенти. Смътно си спомняше Д. Горовъ прѣди нѣколко години, че Ботйовъ признавалъ, какъ по цѣли нощи не можѣлъ да склопи очи, защото възрастьта му прѣчила тогава да бѫде приетъ отъ Добри. „Разпалено, както всѣкога — ми правеше признанията си Ботйовъ, разпалено говорѣше за Добри, за неговия високъ моралъ, като скърбѣше, че калоферскитѣ чорбаджии го издали и погубили". Добревата чета жива оживѣла въ сърдцето на шестнадесетгодишния Христо. Но щомъ днесъ той е недостоенъ за нея, като малолѣтенъ (— по-късно ще го видимъ нейнъ вдъхновитель —), той ще се задоволи да пѣе нейнитѣ пѣсни прѣдъ свирѣпото око на чорбаджи Недѣлчо, и ще пригърне по-близко до състраданието си участьта на сиромаситѣ. Той ги търси, ходи по чаркове и градини, или въ дюгени, кюкне между тѣхъ, както

правеше съ разбунения училищенъ народъ, разправя имъ нѣщо отъ историята, за патриции и плебеи, прави аналогия между положението на калоферскитѣ илоти и това на плебеитѣ отъ старитѣ врѣмена, или ще свърже положенито имъ съ положенията, рисувани въ разказитѣ, които въ прѣводъ слушалъ отъ своя баща. И калоферската сиромащь зѣпала, и отъ това нѣкакъ ѝ олѣквало.

Мизерията се вижда по-лека, когато узнаешъ, че не само ти я носишъ на плѣщитѣ си.

Калоферскитѣ илоти били благодарни за това на даскалъ Ботйовия синъ. Ние не знаемъ само едно: какъ сѫ се отнасяли тѣзи илоти къмъ неговитѣ думи, които не веднажъ и дважъ повтарялъ като ехо на присѫдитѣ, ковани на Мара Гидикъ — че „тѣзи изядници — чорбаджиитѣ, трѣба до единъ да се избиятъ". Но имаме основание да прѣдполагаме, че Калоферския ученикъ не ще е срѣщалъ опозиция. Защото той е продължавалъ своята наивна агитация почти до 64. година, и защото, прѣзъ всичкото врѣме на тая хайдушка пропаганда, народнитѣ страдания го увличали еднакво, както и самобитностьта на народния характеръ, и неговата унила пѣсень.

Еднажъ — това било на връхъ распѣти петъкъ прѣзъ 1863. година — вѣчно замисления даскалъ Ботю минувалъ прѣзъ чаршията на горнята махала и му привлѣкло внимание нѣкаква навалица отсрѣща, изъ която се чувалъ силенъ гласъ, приличенъ на проповѣдь. Полюбопитствувалъ даскалъ Ботю да надникне срѣдъ навалицата и поразенъ останалъ, когато видѣлъ своя синъ, възкаченъ на камъкъ бѣлъ, да говори за сиромащьта и за хайдутитѣ. Младиятъ ораторъ доказвалъ своята стара теза, че на сиромащьта трѣбва да „поотлекне", а когато я потиска чепикътъ, трѣбва да го хвърли. Слѣдъ това, съ дѣтско непостоянство, прѣминалъ на друга тема: казалъ двѣ три-думи за Добри, когото сега може би „плиска дъждъ" изъ „бука", и

завършилъ съ пѣсеньта „Страхиле страшна войвода“. Бащата отминалъ. Привечерь, той могълъ да му каже само двѣ думи: „още имашъ зелено около устата“.

Сигурно, скромниятъ въ други случаи даскалъ Ботю е далъ право на малолѣтния си синъ. Защото и бащата, който всѣкога държалъ страната на унижените, не е билъ чуждъ за чувствата, които въ тая минута вълнували младиятъ ораторъ. „Много далече ще отиде, май съ дѣтето му“ — често пжти бъбрялъ самъ на себе си даскалъ Ботю. Тѣзи думи подслушани еднажъ отъ самиятъ синъ, стигали му да се убѣди, че бащата живѣе съ сжщитѣ осѣщания, които почватъ да измжчватъ и него. Синътъ разбралъ бащата, бащата — синътъ. На тая почва, на почвата на народнитѣ страдания, тѣ мълкомъ се разбрали. Въ тактиката тѣ ще се раздѣлятъ, а по-сетнѣ и въ друго нѣщо. Сега — тѣ си още приличатъ. Както едина, така и другиятъ — двамата сж израснали въ срѣдата на народа, който нѣмаше нито едно черно пѣтно въ своето неизвѣстно минало, но който търпѣше цѣлата тяжесть на своето кърваво настояще. Както синътъ, така и бащата — двамата цѣнѣли еднакво скжпитѣ черти въ характера на масата, и скърбѣли, че условията сж тъй лоши, толкова неблагоприятни, за да се запазятъ по-здравитѣ елементи, и да се развиятъ като морални цѣнности въ бждащето. Идеалистътъ — баща, обаче не губи търпѣние: еволюционистъ — народникъ по убѣждение, той вѣрва, че злото нѣма да бжде безконечно. Всичко ще се нареди съ врѣме, както трѣбва.

Дóврѣме синътъ възприема сжщето убѣждение, отврѣме неговитѣ осѣщания го каратъ да приближи съчувствията си къмъ нелегалния протестъ — хайдутството, а слѣдъ година-двѣ той ще донесе въ Калоферъ революция.

Ние ще видимъ този силуетъ посрѣдъ една сѣнка отъ мракъ и отъ тегло да се прояви съ всичката ширина на своя погледъ, съ чистотата на народната душа, незаразена отъ егоизмътъ на богатитѣ класи, — съ всичката сила на едно робско отмъщение, благородно по своитѣ пориви, защото е народно.

Дѣтето ще наякне. Момъкътъ нѣма да измѣни на неговитѣ дарби.

Гръцката легенда учи, че Талесъ е останалъ четири години неподвиженъ, за да основе класическата философия. На нашиятъ юноша ще стигатъ двѣ буйни години, за да завърши мисъльта на революционна България.

ГЛАВА ВТОРА.

Далечъ отъ родния край.

Радость и сълзи. — Гений срѣдъ пигмеи. — Христо Ботйовъ въ Одеса. — Режимътъ въ Ришельевската класическа гимназия и непримиримиятъ духъ па Христофоръ Петковъ. — Какъ сж се отнесли и какъ сж открили способноститѣ на Христо Ботйовъ като ученикъ? — „Это ложъ". — Богъ-човѣкъ или човѣкъ-богъ. — Постояннитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ. — Въ водовъртежа на рускитѣ революционни гнѣзда. — Какво изнесе Ботйовъ изъ Русия? — Малко история. — Русия прѣзъ срѣдата на миналия вѣкъ. — Политическата реакция и тайнитѣ общества. — Христо Ботйовъ ржководитель на одеския кржжокъ. — Историята съ единъ катехизисъ. — Нощнитѣ скандали. — Басни и лъжи. — Едно тайно засѣдание. — Първо бѣгство. — Въ Знаменка. — Учитель комунистъ. — Второ бѣгство.

I.

Бърже разбралъ даскалъ Ботю на кой господъ ще се кланя синътъ му, скоро открилъ той способноститѣ на своя синъ. Проповѣдникъ на 15-годишна възрасть, скитникъ въ цвѣтж на своитѣ години, — обща участь за всички подранили реформатори, даскалъ Ботю прѣдчувствувалъ, че неговиятъ синъ неще свърже двата края на едно, че той ще тръгне по съвсѣмъ другъ пжть. Опитвалъ се той не еднажъ да даде насока на Христовото развитие въ частни бесѣди. Колкото и да му повлияли по-новитѣ руски писатели, бащата билъ всецѣло завладѣнъ отъ историческитѣ идеи на Карамзина за прѣимуществата на славянството и отъ тѣзи на

Венелина. Даскалъ Ботю, който наблюдавалъ къмъ кждѣ отива младиятъ умъ подъ впечатлѣнията, които му правили първитѣ откжслеци изъ двама-трима руски поети, се загрижилъ да тури „непоклатима" основа въ развитието на сина си, както той разбиралъ. — Съ поть на челото — спомнялъ си за тие години самъ поета — се мжчеше горкиятъ ми баща, да ме убѣждава, че по-високъ умъ отъ Карамзина нѣма, и че славянската идея трѣбва да завладѣе синца: въ нея било нашето спасение. За него цѣлата наука се свършваше съ Карамзина. — Тогава, на оние години, младиятъ Христо не могълъ да противопостави никакви аргументи противъ теориитѣ на Ботю Петковъ. Но той всѣкога отговарялъ съ една прѣдвидливость, която озадачавала бащата: тоя забравялъ, че освѣнъ съ Карамзина, неговиятъ синъ се запозналъ отчасти и съ друга литература, която оставаше много назадъ руския историкъ. Синътъ вече знаеше, че има бѣдни и богати, чорбаджии и сиромаси, хайдути и турци —, а това му стигаше, за да туря поне по единъ въпросъ надъ бащинитѣ си бесѣди, ако не повече. Дѣтето не могло да разбере, какъ ще се рѣши славянската идея при наличностьта на тие факти. Свивалъ младиятъ Христо рамѣнѣ прѣдъ това положение, и запѣвалъ нѣкаква хайдушка пѣсень. Това било всичкиятъ му отговоръ. Въ класъ и въ кжщи неговата фантазия започнала да работи. Нищо не минавало безполезно за тая буйна глава. Приказкитѣ на майка и близки той прѣвръщалъ на пѣсни, калоферскитѣ факти — въ мисъль. Христо Ботйовъ не се задоволявалъ само да рецитира народнитѣ пѣсни, толкова изобилни въ Алтжнъ Калоферъ; той ги възпроизвеждалъ, а чуеното и видено изъ живота на Калоферската република възпѣвалъ, драскалъ по учебницитѣ или черната дъска въ форма, каквато усвоилъ отъ народната поезия. Ако прѣзъ ученическитѣ години въ Калоферъ мизерниятъ образъ на българския чорбаджия се сложилъ въ

въображението на Ботйова, тоя на хайдука билъ почти завършенъ. Съ пламенни думи, свойствени на горѣщиятъ му темпераментъ, младиятъ Христо пѣелъ или декламиралъ пѣснитѣ за хайдутитѣ, както никой отъ неговитѣ връстници — съученици, които не могли да видятъ „прилика“ между онова, което тѣ знаятъ, и онова, което прославения „палавникъ“ казвалъ. Най-обикновенната случка, или вулгаризирана пѣсень, каквито били на мода, Христо Ботйовъ ще възпроизведе досущъ самостоятелно, ще ѝ придаде новъ смисъль, новъ колоритъ, ще я развие въ по-друга форма —, ще я направи неузнаваема. Единъ силенъ духъ, посрѣдъ нѣкаква умствена нищета.

Бащата разбралъ прѣимуществата на дѣтския умъ.

Даскалъ Ботю виждалъ, че неговата колиба нѣма да побере буйниятъ му синъ, нито науката въ Калоферската академия ще задоволи неукротимата жажда у единъ бърже растещъ интелектъ. Сѣдейки въ класъ — ученикътъ гледа къмъ Мара Гидикъ; сѣдейки на общата трапеза — синътъ мечтаелъ за подвизи, за отмѫщение на „изѣдницитѣ“.

За да не му ядатъ орли месата по Балкана, сирѣчь — за да не стане хайдукъ, даскалъ Ботю рѣшилъ да направи синътъ си „ученъ“, „хрисимъ просвѣтитель“.

Около края на лѣтото 1864. година, той самъ скѫтвалъ багажа на своя синъ, когото изпращалъ за Русия съ купъ прѣпорѫчителни писма, до Тошковича, до тогова и оногова, до цѣлото „българско настоятелство“, което спечелило привилегия отъ руското правителство то да настанява българскитѣ младежи изъ рускитѣ учебни заведения, то да се грижи за тѣхната издръжка, то да бди за тѣхното повѣдение.

Голѣма била радостьта на майката, на бащата, на синътъ и на селото тоя день. Майката мечтаела, че слѣдъ нѣкоя и друга година синътъ ѝ ще се върне „голѣмъ човѣкъ“, може би съ нѣкакъвъ „чинъ“ на руски баринъ, по-красивъ и по-великолѣпенъ отъ своя баща! Бащата, колкото вдумчивъ, толкова и веселъ, че синътъ ще стане ученъ, ще прослави неговото име, неговия родъ, тоя день залиталъ насамъ-нататъкъ, угаждалъ на младиятъ пѫтникъ, поучавалъ го едно — друго, разправялъ му за рускитѣ нрави, съвѣтвалъ го да „слуша“ Тошковича и да се прѣдпазва отъ нихилиститѣ, които „като черве“ запъпляли изъ Русия, да си гледа „уроцитѣ“, за да се върне „ученъ“. Само една дълбока тѫга — и тогава и по-сетнѣ, засѣднала въ дъното на бащинската душа, не могълъ да скрие даскалъ Ботю; тая тѫга се чете въ послѣднитѣ му съвѣти, и въ първата (и послѣдня) сълза, която се отронила нѣкога отъ коравитѣ очи на Ботю Петковъ: „сине, помни баща и майка!“ — свършилъ послѣднитѣ си думи бащата, и дигналъ шарената кисерия къмъ мокритѣ си очи. . .

Заплакало дѣтето, заплакала майката, заплакалъ и твърдия баща.

Това било на Калоферския топракъ.

Оттатъкъ синурътъ, който дѣлилъ Калоферската република отъ Казанлъшката олигархия — синътъ мѣрналъ послѣденъ погледъ къмъ веселия къ тѫжнитѣ си прѣдчувствия керванъ, слѣдъ което всички „анатардисбания“ изфирясали като димъ. Младиятъ Христо замечталъ за новата земя, въ която — мислилъ си той — има повече свобода и повече хора; замечталъ за новия свѣтъ отъ идеи, който ще срѣщне тамъ „отвѫдъ морето“; замечталъ за „новия животъ“, който го очаквалъ, и отъ който бързалъ да вкуси. „Навѣрно, и училищнитѣ другари ще сѫ по-други, отколкото у насъ“, продължавалъ да мечтае седемнадесетгодишния момъкъ, който започналъ да се осѣща „като освободена птица“. . . „Всичко трѣба да е по-друго т а м ъ“. И неговиятъ духъ го прѣнесалъ въ Русия, изъ сво-

бодно нѣкакво многолюдие, което спори, разсжждава, бори се за идеи, създава пѣсни, създава красота, щастие и животъ...

И той ще се бори, и той ще спори, и той ще създаде красота. Началото нѣма да заглъхне изъ Калоферъ. Въ тая минута той ще си позволи единствената незапрѣтена свобода въ своето отечество — пѣсеньта, той ще даде воля на душата си, докато не е изгубилъ челата на Мара Гидикъ и Юмру Чалъ, ще си попѣе за гората и за хайдука, които тамъ ще замѣни съ свобода и съ наука. И монотонния гърмежъ на талигата, която возила изъ неравния междуселски друмъ нашиятъ ученикъ, билъ заглушенъ отъ мелодията на неговата любима пѣсень:

Горо ле, горо, зелена —
Вижда́ ли, горо, хайдути,
Кара Танаса, Инджето —
Прѣзъ тебе, горо, да минатъ —
Вѣрна дружина да водятъ...

Това билъ гласътъ на утрѣшния Одески ученикъ. Неговиятъ мечтателенъ духъ въ тая минута го прѣнесалъ въ една далечна земя и въ областьта на поезията...

II.

Въ Одеса Христо Ботйовъ прѣкара не повече отъ двѣ, двѣ и половина години. Още отъ първия день му замирисало на ботушъ, още отъ първия день той видѣлъ, че на руския мужикъ не е завиденъ живота подъ режима на казака. Първото впечатлѣние, което произвела Одеса на нашия младежъ състоѣло въ това, че всички хора, били тукъ мълчеливи, изплашени. Восъчниятъ образъ на населението, и липсата на онова многолюдие изъ улицитѣ на „голѣмия градъ", за което си мечталъ, прѣвърнали изъ еднажъ неговитѣ понятия за „великата

империя". Вмѣсто буйни тълпи и весели лица, той срѣщналъ единъ омълчанъ народъ, който като да е завладанъ отъ нѣкоя фатална мисъль. По улицитѣ свободенъ билъ само казака, който разсуквалъ изъ въздуха юриспруденцията на Русия — класическата нагайка. Татъкъ нѣйдѣ, около Александровски площадъ или Екатеринински переулокъ Ботйовъ самъ съ очитѣ си видѣлъ, какъ единъ „сищикъ" посочилъ едного на казака, тоя завъртѣлъ единъ пжть нагайката около врата на нѣкакъвъ непознатъ момъкъ, и го повлѣкалъ незнайно дѣ. Другъ пъкъ бѣгалъ, подгоненъ съ свирки и тояги отъ очитѣ на руската полиция — мѣстнитѣ „дворовие". Но никой не се притичалъ въ помощь на жертвитѣ. Улицитѣ опустѣвали. Очевидно станало на младиятъ българинъ, че въ приказкитѣ изъ България за свободата въ Русия има нѣщо невѣрно, или нѣщо прѣинъчено. — Ако тукъ има по-голѣма свобода, отколкото у насъ, какви сж тѣзи камшици и тѣзи сищици — се питалъ попадналия въ чуждо младежъ; какво е това мълчание; какво означаватъ тѣзи омислени образи; тази восъчность на лицата; тази тайнственность въ походката; тази гробна мълчеливость? И всичко му се видѣло загадка. Цѣлиятъ този външенъ обликъ на живота въ новата за него страна, му говорѣлъ като символъ, но Христо Ботйовъ е още новъ, чуждъ за срѣдата —, той не отбира добрѣ нито езикътъ ѝ, нито ритъмътъ на нейното устройство. Мълчатъ всички — замълчалъ и той; мислили всички —, вмислилъ се и той.

За негово щастие, символътъ, който му говорилъ съ дръзкия езикъ на нѣкогашния свинксъ: „или ме отгатни, или ще те изямъ" — му се показалъ много по-понятенъ, отколкото могълъ да си прѣдположи.

Който искалъ въ тѣзи врѣмена да опита лезетя на руския животъ, той билъ длъженъ да влѣзе или въ участъка, или въ училището. Еднакъвъ духъ на притѣснение и

тукъ, и тамъ. Кнутътъ, който толкова много наскърбяваше благородната душа на императрица Анна прѣзъ 17-ти или 18-ти вѣкъ, още се ползувалъ съ еднакво уважение въ участъка и въ училището. Педагогическитѣ мждрословия на нѣкои писатели малко нѣщо го били облагородили, приложенъ въ училищата. Педагогическитѣ реформи на Пирогова не били на мода. Старата казашка тупордия царѣла еднакво на улицата, въ участъка и училището. Тука, като на длань се виждала цѣла Русия, съ нейнитѣ пороци и слабости.

Христо Ботйовъ, който бѣше напусналъ едно робство, незабавно узрѣлъ, че е попадналъ въ ново робство, но тоя пжть не въ робството на алтжнкалоферската академия, която — споредъ сетнитѣ му признания — била цвѣте прѣдъ рускитѣ училища, а въ примкитѣ на една система, която по принципъ отрицава понятието свобода.

Слѣдъ като билъ подготвенъ отъ съгражданина си Х. Павловъ по нѣкои прѣдмети, както и въ по-бързото засвояване на езика —, прѣзъ мѣсецъ септември 1864. година нашиятъ калоферецъ постжпилъ за редовенъ ученикъ въ четвърти класъ на класическата гимназия.

Първиятъ общъ погледъ, който хвърлилъ изъ класната стая, го натъкналъ на цѣлъ рой разсжждения. — Тиранията е тирания — си казвалъ той, но все пакъ въ една империя, която е записала нѣколко голѣми имена въ историята, трѣбва да се крие по-другъ животъ.

Този „по-другъ животъ“ Х. Ботйовъ позналъ вторията день, на 5. септември, доколкото можѣха да си спомнятъ лицата, отъ които сме черпили свѣдѣнията за тая глава. Нѣкакъвъ русокосъ младежъ отъ кждѣ карпатитѣ се показалъ „упрямъ“ при отговаряне на въпроситѣ, които му задавалъ „възпитателя“, и затова върху главата му се изсипали цѣлъ купъ ругатни: сволачъ, негодяй и др. п. изрази, свойственни на руския рѣчникъ, но които никога не се харчатъ по културнитѣ

пазарища, тука били въ голѣмо изобилие. Слѣдъ това „упрямій“ ученикъ билъ подлаганъ на физически изтезания и на „оскачдаляване“ прѣдъ цѣлия „въспитателски персоналъ“.

Вторъ подобенъ случай на руска учебна дисциплина Христо Ботйовъ наблюдавалъ третия день отъ стжпването си въ класическата гимназия: тоя пжть обаче, неговата чувствителность не му позволила съвсѣмъ да пасува, както на 5. септ. — Въпросътъ се състоялъ въ слѣднето. Учительтъ по руска история запиталъ нѣкой си Степанъ Григориевичъ, какво било царуването на императоръ Павелъ. — „Такова, отговорилъ наивниятъ Степанъ, че въ послѣдствие самъ императорътъ бѣше одушенъ въ зимния дворецъ отъ своитѣ чокои“. Лаконическиятъ отговоръ на Степана Григориевича не само не подхождалъ на масалитѣ, които прѣподавательтъ разправялъ по-прѣдния часъ, но той билъ цѣлъ сюрпризъ за него и за голѣма часть отъ класа. Въ Русия всѣки могълъ най-много отъ всичко друго да говори за царя, на първо мѣсто, и сетнѣ за бога, — разбира се всѣкога съ благопочтение, — но да се говори за насилствена смърть — това било изрично забранено. За насилствена смърть могло да се говори, но когато се касае до „народни прѣдатели“ или до далечни епохи. За лица, живи още, или за сждбата на царе, паметьта на които ходи още между живитѣ, могло да се говори съ голѣма прѣдпазливость. Но лаконистътъ Степанъ прѣскокналъ границитѣ на допустимото. Той си позволилъ една дързость, която могла да „зарази“ атмосферата. Благовъзпитаниятъ прѣподаватель стжпилъ въ своитѣ безгранични права да дизенфикцира неочаквано пръснатата зараза. Еднадвѣ плѣсници оглушили цѣлата стая. Неочакванъ билъ отговорътъ на Степана Григориевича, неочаквана била и физическата реакция противъ неговата „свобода“. Това дигнало злъчката на нашиятъ класикъ, изъ гжрдитѣ

на когото глухо се разнесли до най-близкитѣ чинове думитѣ: „това е нова тирания“.

Отъ този день нататъкъ започналъ новия животъ за Христо Ботйовъ. Той разбралъ, че въ това голѣмо учебно заведение има сѫщо потиснатъ народъ, какъвто имаше и въ Алтѫнъ Калоферъ, и за него би било недостойно, ако не пригърне сѫдбата му близко до своето сърдце. Скоро завързалъ той приятелство съ най-буйнитѣ и непримирими „другари“, които, естественно, най-често обирали славата на училищната дисциплина; бърже той ги разбралъ, като неприятели на тиранската редъ въ класа и извънъ класа, — незакъснѣлъ и самъ да имъ се открие „що за стока е“. Двѣтѣ страни се разбрали: сѣкашъ, тѣ се очаквали, тѣ си дали rendez-vous прѣзъ двѣ гори и едно море.

Занизали се дни на работа, дни изткани отъ буйства, отъ умственъ трудъ и отъ неочаквани послѣдици. Съ тиранизиранитѣ „другари“, той не се бави да завърже интимни връски: всички тѣ били членове на нѣкакви кружоци, въ които се чели забранени писатели, изучвали се прогонени изъ училищата теории, разсѫждавало се за „11. юлий“, за „48. година“, за „декабристи“, за „89. година“ и пр. Отрази отъ тази тайна образователна работа се явявали по нѣкога въ училището, — тѣхнитѣ виновници въ класъ, които изпитвали милостьта на гимназиалната дисциплина били се учили тука, въ тие свърталища, скрити отъ свѣта и отъ зоркото око на сищика. Нашиятъ Ботйовъ се намѣрилъ прѣдъ новъ свѣтъ. Той това и очаквалъ. Вратата на тѣзи забранени клубове, въ събранията на които могли да присѫтствуватъ само правовѣрни и изпитани „другари“, му се отворили изъ единъ пѫть и той скоро се убѣдилъ, че забраненото на улицата се намира тука, че изгоненото изъ училището е въ тайнитѣ кружки.

III.

Единъ любопитенъ въпросъ е, начинътъ по който изпитанитѣ руски другари „открили“ въ лицето на нашия ученикъ не само единъ свой вѣренъ другарь, но и „болгариномъ съ сильными умственними способностями“.

Горниятъ протестъ, който се запечатилъ въ паметьта на неговитѣ съврѣменици, не билъ послѣдниятъ: случаятъ създалъ ново обстоятелство, което ще стрѣсне малко нѣщо и училищното началство. Това било пакъ въ часътъ по история. Историята, като съкровищница на кално и свѣтло минало, е най-виновна — по нѣкога — за грѣшкитѣ на хората. Сѫщиятъ строгъ прѣподаватель по история, който бѣше тъй жестоко наказалъ Степанъ Григориевичъ за неговия дързъкъ, непозволенъ отговоръ, държалъ лекция върху френската революция, която поглъщала цѣлото врѣме и на „другаритѣ“ въ извънкласното имъ самообразование. Учениятъ прѣподаватель съ тяжестьта на академическата логика доказвалъ, че революцията всѣкога води къмъ тирания, че е отрицание на божественитѣ закони за хармонията въ свѣта, и че тя всѣкога издига до управлението необразованитѣ и груби тълпи, които иматъ винаги нужда отъ просвѣтеното рѫководство на единъ монархъ. Академикътъ-учитель, който се мислилъ за пъленъ господарь надъ своето ученическо стадо, изпадналъ въ нѣкакъвъ делириумъ, особно, когато стигналъ да доизчерпи убѣждението си, че и отъ сега нататъкъ, свѣтътъ ще си тече тъй, както досега, и че въ името на каквито начала да се дигатъ революциитѣ, тѣ ще довеждатъ до ново тиранство, като ще убиватъ и моралъ и всички човѣшки добрини.

Думитѣ „моралъ“ и „добро“ били въ най-голѣма употрѣба прѣзъ онова врѣме, и съ тѣхъ рускитѣ „въспитатели“ дѣйствували силно върху младитѣ умо-

ве. Тѣ обръщатъ свѣта въ нѣкаква мистификация, недостжпна за нашитѣ познавателни способности, а върху дѣтскитѣ чувства, освѣнъ това, тѣ дѣйствуватъ угнѣтително.

Въ одеската класическа гимназия, управлявана отъ най-строгия „директоръ", какъвто рускитѣ училища познавали до тогава, „моралътъ" и „доброто" стоѣли върху крайчеца на езика у всѣка прѣподавателска уста. Въ тая минута на захласнато внимание изглеждало рѣчьта или лекцията на рускиятъ академистъ да е произвела поразително впечатлѣние върху класа, защото по четиритѣ направления на класната стая царувала идеална тишина.

Нашиятъ ученикъ обаче, излѣзълъ изъ нетърпѣние. „Это ложъ, это заблужденіе" — извикалъ той отъ своето мѣсто, и се дигналъ на крака. Съ двѣ три думи, по-бързи отъ единъ мигъ, той възразилъ на учения даскалъ, че „революциитѣ водятъ къмъ иедално равенство, а когато тѣ се вършатъ отъ цѣли народи — щастието отъ тѣхъ ще бжде пьлно" . . . . „Рано или късно тиранитѣ ще паднатъ — продължилъ Христофоръ Петковъ — а вашитѣ филипики не струватъ лула тютюнъ". „Что за иностранная сволочъ" — изревалъ разярения прѣподаватель: „садитесь на скамейку" — и дръпналъ нѣкаква бѣлѣжка въ училищния тефтеръ.

Прѣзъ междучасието Христофоръ Петковъ обиралъ аплодисменти отъ новия училищенъ народъ, сърцето на който той завладѣлъ, ти си рѣчи, къмъ края на първото полугодие.

Изглеждало, че новата желѣзна дисциплина неще бжде въ състояние да подвие „твърдия българинъ", както започнали да го титулуватъ въ директорската стая. Клѣтиятъ Тошковичъ, кѣколко пжти ходилъ до класическата гимназия и не еднажъ викалъ при себе да съвѣтва синътъ на Калоферскиятъ даскалъ, въ когото той — Тошковичъ, хранилъ голѣми надежди, и отъ когото баща му очаквалъ много нѣщо. Резултатъ никакъвъ: „злото" растѣло.

Д. ... ДЕОРГАНИЗИРАНИ ФОНДОВЕ

Но това „зло" взело най-голѣмъ „връхъ", когато къмъ срѣдата на слѣдоющата година Христофоръ Петковъ „совершилъ преступленіе, наказуемое съ дисциплинарной и человѣческой точки зрѣнія".

Единъ енергиченъ питомецъ на Казанската духовна академия билъ пратенъ нея година за прѣподаватель по „духовнитѣ и морални науки". Като всѣки новъ прѣподаватель по законъ божи, и тоя господинъ обичалъ най-много да дрънка за „бога" и за „атеизма". — Богъ е великъ, започналъ една своя лекция този духовникъ: отъ него изхожда всичко и къмъ него се връща всѣко дѣяние; той е свѣтлината на свѣта, и щастието на човѣчеството. Атеиста — това е антихриста, това е свиня, мръсна и отвратителна. — Мерзавецъ — изкрѣщялъ „твердій болгаринъ". „Богъ — это ничего; человѣкъ — вотъ богъ. Мы и наши дѣйствія, всѣ мы подчинени природними законами. Наука все, а вашій богъ — вотъ что свиния".

Рекалъ и сѣдналъ.

Това десятилѣтие, прѣзъ което стжпи кракътъ на Христо Ботйовъ върху руска земя, сѣверната страна бѣ наводнена съ „запрѣтени учения". Естественно-научнитѣ трудове на Бюхнера и Молешота, сѣха най-много четени и популяризирани. Понятието за бога, както се слагаше въ бъбривата, но полезна за врѣмето си уста на Бюхнера, неговата теория за сътворението на свѣта и човѣшкото битие, както и учението му за морала, наредъ съ дарвиновата теория за произхода на органическия свѣтъ — си бѣха пробили пжть въ руската наука. Писаревъ пишеше въ „Отечественитѣ записки" общедостжпни статии, разпространяваше въ популярна форма отвлеченитѣ теории на западно-европейската наука, будѣше умоветѣ къмъ възстание про-

тивъ невѣжеството и противъ убийцитѣ на природния моралъ. Цѣла плеада учени, публицисти, литератори доказваха нуждитѣ отъ просвѣщение, отъ борба съ прѣдразсждацитѣ, отъ коренни реформи. Всичко бѣше подхвърлено на критика, въ това число и бога. Врѣмето бѣше атеистическо. Нашиятъ ученикъ, наполовина освободенъ отъ заблужденията въ Калоферската академия, се почувствувалъ посрѣдъ новата научна и литературна атмосфера, като риба въ вода: неговиятъ духъ овладѣлъ сега съвсѣмъ нови хоризонти, обхваналъ нови проблеми, по-широки, по-съдържателни. Въ година и половина той се почувствувалъ достатъчно нарасналъ да промишлява не само върху „резонитѣ" на настоящето, върху неговата „неразумность", но и върху „неразумностьта" на онова начало, отъ което, споредъ училищнитѣ правила „зависи битието на човѣка".

Като пръвъ изразъ на неговата зрѣлость и на способностьта му да рѣшава по-сложни научни проблеми, се явили горнитѣ два протеста на „здравия разумъ": тѣ му създали „слава" и „уважение" между рускитѣ „другари", тѣ го издигнали високо въ очитѣ на интелигентнитѣ младежи, които въ скоро едно врѣме ще му отредятъ и почетното мѣсто въ своята срѣда. Христофоръ Петковъ нѣма да бжде Христо Ботйовъ ако не надрасне срѣдата и условията, ако не вземе ржководството на една организация, която слѣдъ петь мѣсеца, откакъ я подчинява подъ могжщия си гласъ, ще дигне на кракъ цѣлата одеска администрация.

IV.

Животътъ на Христо Ботйовъ въ Одеса стои много далечъ отъ прѣдположението, че сериознитѣ занятия сж напуснали поета и че се прѣдалъ изключително на „авантюри". Има авантюри и авантюри. Има авантюри врѣдни за развитието на личностьта, така да се каже

— сждбоносни за правилнитѣ функции на найнитѣ духовни и физически органи; има авантюри, които създаватъ отъ личностьта завършенъ човѣкъ, помагатъ на неговото развитие, заякчаватъ умътъ и волята, каляватъ характера, донасятъ повече знания и житейска опитность. Първитѣ убиватъ личностьта, вторитѣ я прѣраждатъ. Ако можемъ да наречемъ послѣднитѣ авантюри, Ботйовъ ги е прѣживѣлъ, или още по-добрѣ — тѣ сж се изживѣли въ него. А на пръва ржка, тѣзи авантюри сж се изчерпвали съ сериозни литературни занятия и съ непрѣкжснато завършване на собственото му духовно азъ. Наистина, по силата на услосията, Ботйовъ ще се впусне въ „вулгарни авантюри", той ще тръгне по единъ пжть, който кара филистеритѣ да се чудятъ; ще върши дѣйствия, прѣдъ които благовъзпитанитѣ ще хапятъ джуки. Но Христофоръ Петковъ още не е въ тая пора: той е въ началото на своето пълно литературно образование, съзнава ясно и повече отъ всички, че му сж нуждни знания, не схванати „абстрактно", но съпоставени съ живата дѣйствителность, провѣрени — така да се каже. Погълнатъ цѣломъ въ изучване новата наука, която му разкрили тайнитѣ кржжоци, Христофоръ Петковъ не забравялъ, че татъкъ, задъ морето, има цѣлъ единъ народъ потиснатъ, който чака свободата, за която мечтаели новитѣ му другари, но който не е вкусилъ нито половината отъ оная литература, наука и изкуства, които той заварилъ въ Русия. И неговиятъ умъ заработилъ въ двѣ посоки: да прѣсъздаде себе си, както казахме — да завърши своето азъ, и да удовлетвори своята амбиция, сир. да тури начало на новата българска литература.

Първиятъ признакъ, че неговата буйна глава е била заета съ този въпросъ, ние срѣщаме въ единъ фактъ, признаванъ отъ много страни, но отъ който нѣкои вадятъ противни заключения.

Христо Ботйовъ никога — поне намъ не е извѣстенъ абсолютно нито единъ фактъ, крйто да ни противорѣчи, — никога не извършвалъ дѣйствие, което да не е подчинено на неговата воля, или пъкъ, да не изхожда изъ нуждитѣ на неговата дълбока душа. Новитѣ факти, които притѣжаваме, ни каратъ да заключимъ, че и най-голѣмото немирство отъ страна на българския поетъ, се е налагало отъ необходимостьта на ползата, или отъ това, че една велика душа всѣкога намира резони да реагира по най-разнороденъ начинъ на външнитѣ явления.

Още звънти въ ушитѣ на съврѣменници една случка, станала въ одеската гимназия, която е притурила много нѣщо къмъ „откритието" на рускитѣ гимназисти, че прѣдъ себе си тѣ иматъ не единъ обикновенъ човѣкъ.

На единъ Ботйовъ съученикъ отъ одеската гимназия дължимъ ние факта, куцо описанъ и отъ Ст. Заимовъ въ неговитѣ несполучливи поправки върху „Биографическия опитъ" за поета отъ З. Стоянова [1]), който състои ето въ що. Все около сѫщето врѣме — доколкото се простиратъ свѣденията ни, — когато Христофоръ Петковъ създалъ апология на „човѣкътъ-богъ", и накаралъ прѣподавательтъ на божескитѣ науки да излѣзе изъ кожата си, другъ прѣподаватель по словесность станалъ свидѣтель на трето „выступленіе выпрямаго болгарина". Руснакътъ-учитель правилъ разборъ на единъ отъ типоветѣ въ Гоголевитѣ произведения, по всѣка вѣроятность на Плюшкина. Плюшкинъ, еднакво съ героитѣ въ „Ревизоръ" и „Мъртвитѣ души", сѫ най-много занимавали рускитѣ гимназисти и, като нови произведения, както по своя замисълъ, така и по живота, който кристализиратъ въ себе си, всѣко щудиране надъ тѣхъ събуждало новъ интересъ у ученицитѣ, които обикновено, за смѣтка на типове въ литературни произведения, прѣд-

[1]) Мсб. I. 204.

полагатъ повече, отколкото тѣ съдържатъ. Гоголевскитѣ типове, както и тѣзи въ произведенията на Тургенева, будили още повече интересъ и затова, че тѣ всички засѣгали нѣкои болни мѣста изъ съврѣмения животъ, до които публицистиката се приближаваше съ страхъ. Въ дадения случай, чрѣзъ помощьта на образитѣ, съ които борави, художникътъ си позволилъ по-голѣма свобода и, заглеждайки далече въ съотношението между явленията, изкаралъ на показъ личности, които служели за прицѣлна точка на критиката, окошарищени отъ смѣхъ и мизерия.

Казаниятъ часъ прѣподавательтъ по словестность, който, очевидно, обичалъ прѣдмета си, искалъ да заинтересува своитѣ ученици повече отъ всѣки други пѫть, затова открилъ цѣла бесѣда. Всички слушали. Всѣки напрѣгалъ вниманието си да съгради нова мисъль върху въпроситѣ на учителя, да даде новъ отговоръ. Христофоръ Петковъ не закъснѣлъ и тоя часъ да докаже, че той ще бѫде Христо Ботйовъ. Тъкмо когато единъ отъ собственитѣ му „другари" се напъвалъ да доказва на прѣподавателя, слѣдователно — и на класа, че значението на тоя отрицателенъ типъ (Плюшкинъ) е „грамадно", защото се „криелъ дълбоко въ психологията на рускитѣ землевладѣлци", Христофоръ Петковъ прихналъ отъ смѣхъ и плѣсналъ съ рѫцѣ. Отговорътъ на руския гимназистъ останалъ половината на езика му. Думата сега ималъ Христофоръ Петковъ. Съ свойственната бистрота на умътъ си, той скоро съпоставилъ нѣколко аналогични типа изъ всемирната художественна литература и прѣнесълъ своитѣ слушатели въ атмосферата на единъ животъ, за който тѣ слушали като прѣзъ сънь. Дѣйствително, въ тая минута, когато плѣсналъ съ рѫцѣ, смѣейки се, той си рисувалъ една оригинална картина, която внесла малко хуморъ въ омълчания класъ — : неговото въображение му нарисувало една сцена, какъ Калеко Миташътъ — оня сѫщия, съ когото прѣди

врѣме подържаше бойкотарския духъ у своитѣ подданници, — възсѣдналъ хаджи Недѣлча, знатенъ калоферски чорбаджия, и го прѣпускалъ по главната улица на Алтжнъ Калоферъ чакъ до калоферската „катедрала“. Тукъ Калеко Миташътъ спиралъ своето добиче и продължавалъ да се забавлява съ него: кукуригалъ като пѣтель, възсѣднатъ на рамѣнѣтѣ му, мяукалъ като бухалъ, лаялъ като куче и т. н. съ цѣль — да покаже на събралата се тълпа „отличителнитѣ свойства на народния изѣдникъ“.

Това обстоятелство, което издава силна мечтателность у Христофора Петкова, е важно: то доказва, че въображението на одескиятъ гимназистъ винаги работило, но то всѣкога го водило къмъ вѣренъ пжть — да провѣрява плодоветѣ на собствената си фантазия, които се явили тъй рано, безъ всички да видятъ литературно облекло, да сравнява онова, къмъ рисуването на което го подбуждалъ българския животъ — съ създаденото отъ една литература, която ние не можемъ да видимъ и дó вѣка.

Личи по всичко, че елементарнитѣ творчески способности, които бѣше проявилъ въ Калоферъ, тукъ нѣма да замратъ — хранителната литературна почва ще да имъ даде повече мощь, — тѣ ще се възмогнатъ, ще се проявятъ въ по-завършенъ видъ, ще ни очертаятъ съ нѣколко главни линии физиономията на утрѣшния поетъ.

Въ класъ или извънъ класъ „мечтателностьта“ никога не напускала одеския гимназистъ. Заетъ умътъ му, както ще видимъ, съ изслѣдване по-сложни явления, Христофоръ продължавалъ да работи надъ художественото си развитие, всестранно за да проникне въ тайнитѣ на руската изящна литература и критика. Стоѣлъ година-двѣ и повече въ Русия, това му стигало за да бжде въ състояние да прави оцѣнки и да разпрѣдѣля способноститѣ на писателитѣ по значението на тѣхнитѣ дарби. Художественниятъ стихъ го силно увличалъ; Ботйовъ цѣнилъ високо съвършенството на формата у Пушкина и други нѣкои западноевропейски поети; самъ той побързалъ да не остане надирѣ отъ тѣхъ. Но ефектитѣ, които се постигатъ съ формата, казвалъ Христофоръ Петковъ, трѣбва да сж въ контактъ съ чувствата, съ идеитѣ, които въплътява едно литературно произведение. Той станалъ „неоспоримиятъ“ литературенъ критикъ въ класъ. При бесѣдитѣ, отъ които се вачгетисалъ горниятъ прѣподаватель, защото выпрямій болгаринъ много започналъ да си развързва езика, при тѣзи бесѣди, Христофоръ Петковъ прилагалъ една оригинална тактика: той сѣдѣлъ на стола, обикновенно тихъ, потъналъ въ мисли, или чертайки нѣщо върху бѣлитѣ полета на учебника или въ нѣкоя тетрадка. Бидейки въ класъ, Христо Ботйовъ никога не е присжтствувалъ съ умътъ си въ класната стая, или по-добрѣ — само тогава, когато прѣдмета на класния урокъ ималъ нѣкаква закачка съ неговитѣ умственни и поетически интереси. Въ противенъ случай, Христо Ботйовъ се е занимавалъ съ себе си, защото двѣ минути внимание „стигало да разберешъ глупоститѣ на тие диваци-прѣподаватели“. Той си чертаелъ върху тетрадки формитѣ на карикатуритѣ, сътворени отъ неговата фантазия, или съчинявалъ ученически стихотворения, сатири и други по адресъ на „дурацитѣ-учители“, весели пародии, и сериозни еротически и революционни химни. Такива още на ученическата скамейка Христо Ботйовъ създалъ цѣлъ томъ. За съжаление, тѣ не сж дошли до насъ, за да видимъ, какъ се е градило поетическото развитие у класния мечтатель, за да присътствуваме при групиране художническото чувство у единъ поетъ, създаденъ въ тревога, отхраненъ въ робство. Смътно ни говорятъ споменитѣ, че въ нѣкои отъ тѣзи класни произведения Христофоръ Петковъ се цѣлъ цѣлненичекъ рисувалъ, защото „за-

глеждалъ“ по-далечъ отъ своитѣ връстници: въ голѣмиятъ брой на тѣзи произведения, четени въ класъ на всеуслишание, наддѣлявало бунтарското чувство, позивъ противъ тирани и мжчители. Не липсували стихове, насочени и противъ крѣпоснической абсолютизмъ, както и противъ солдатската педагогическа система, каквато сжществуваше въ одескитѣ училища. Нѣколко отъ тѣзи оригинални произведения могълъ да откупи съ два карцера, а пѣсеньта „За царя“, въ която имало толкова карикатура, колкото и сериозна поезия, прѣждеврѣменно щѣла да му посочи вратитѣ на гимназията, и на Русия...

При една отъ горнитѣ бесѣди, както наумихме, Христофоръ Петковъ приложилъ съ пъленъ успѣхъ своята тактика. Даскалъ и ученици „дрънкали“ нѣщо за поезията. Съ изключение нѣколцина „другари“, които сподѣляли литературнитѣ възгледи на Ботйова, цѣлиятъ останалъ класъ възприемалъ метафизическитѣ бръщолевения на прѣподавателя, които водили умътъ къмъ лѣность и къмъ гражданско равнодушие. — Поезията е като Диана, пародиралъ думитѣ на прѣподавателя си единъ гимназистъ; въ нея е извора на истината и на живота; въ нея се крие пълната наслада. Тя е убѣжище за човѣшката душа, кждѣто може да намѣри пълно спокойствие. — Христофоръ Петковъ, привидно заетъ съ своитѣ стихове и карикатури, се дигналъ наново и гръмналъ, като че гори колибата на даскалъ Ботю: „вы снова говорите глупостей. А вотъ что пишетъ Бѣлинскій, а вотъ что говоритъ Чернышевскій“. И се впусналъ да оборва „теориитѣ“ на прѣподавателя, които тоя зазубрилъ по познатитѣ тогава ржководства, всички построени върху „пиитиката“ на Ломаносова. „Вашиятъ авторитетъ е знаменитъ, но той е недостоенъ за нашето врѣме. Поетическитѣ възрѣния на Ломоносова стоятъ по-ниско отъ съврѣменното състояние на руската литература“ — заключилъ Христофоръ Петковъ

и се згушилъ на мѣстото си, тържествующъ отъ побѣдата. Неговото изложение, че поезията е отразъ на живота, че нищо извънъ природата и човѣшкия животъ не може да интересува човѣка, и че само ретроградитѣ могатъ да бръщолевятъ за „чиста поезия, въ която човѣшката душа да плува като бъбрекъ въ лой“ —, всичко това произвело ефектъ на класа, който онѣмялъ. Самъ класниятъ прѣподаватель не могълъ да възрази съ нищо, а се задоволилъ да забѣлѣжи, че „это слышкомъ много съ сторони Христофора Петкова“.

Около сжщето врѣме и при сжщитѣ обстоятелства Христо Ботйовъ е продължавалъ да обработва нѣкои отъ своитѣ бждащи литературни произведения, които овѣнчаха името му. „Хайдути“ — която се появи въ печата на 1871. година въ Браилската Дума на българскитѣ емигранти, но която се пръкна въ душата на поета още къмъ 1860—62. година, когато държеше пламенни слова по мегданитѣ изъ Алтжнъ Калоферъ, тукъ, въ Одеса, нараснала и почти била завършена. Нѣщо повече — новитѣ условия прибавили единъ новъ елементъ къмъ стария сюжетъ, пакъ изкусно приспособенъ къмъ основната мисъль на поемата. Героятъ и тогава, когато авторътъ за пръвъ пжть е въодушевявалъ класнитѣ си другари, четейки имъ я на руски, и по-сетнѣ, когато е завѣща на българската литература, е единъ и сжщъ: самъ поета, скритъ подъ името Чавдаръ. Въ дѣйствителность, поетътъ е пратенъ далечъ отъ роденъ край, въ едно чуждо село, да бжде аргатинъ на душмани. Продаденъ на чужди хора, той е изгубилъ свободата си, която търси, и за която ще зарѣже всичко. Свободата е единъ принципъ! Какво му струва на юнака, че нѣкой ималъ нужда отъ повече робе? Той нѣма да бжде робъ, той ще скжса робскитѣ вериги и ще иска да отиде на хайдушкото сборище въ Стара Планина душманитѣ да гони, враговетѣ да наказва.

Що ма си майко продала
На чуждо село Аргатинъ:
Овци и кози да пася,
Да ми се смѣятъ хората...
. . . . . .
Проклѣтъ билъ човѣкъ вуйка ми,
Проклѣтъ е, майко — казвамъ ти —
Неща при него да сѣда...
При татка искамъ да ида,
При татка въ Стара Планина;
Татко ми да ме научи
На к'ъвто иска занаятъ...

Тъй строго, рѣшително пита Чавдаръ майка си, зарадъ любовьта на която героятъ обича свободата. Той е вече голѣмъ, нарасналъ е въ своето съзнание да дѣли мегданъ съ народнитѣ душмани, които немилостиво ще гони съ своето отмжщение, за да бжде крило за слабитѣ и потиснатитѣ. А такъвъ герой заслужава слава, заслужава поезия, защото е станалъ от'екъ на народни болки, на вдовичи плачъ и на черно робство.

Кой незнай Чавдаръ войвода,
Кой не е слушалъ за него?
Чорбаджия ли изѣдникъ,
Или турскитѣ сердари?
Овчарь ли по планината,
Или пъкъ клѣти сюрмаси?
Водилъ бѣ Чавдаръ дружина
Тъкмо до двайсеть години,
И страшенъ бѣше хайдутинъ
За чорбаджии и турци;
Ала за клѣти сюрмаси
Крило бѣ Чавдаръ войвода!
За туй му пѣе пѣсеньта...

Рускитѣ „другари" разбирали много добрѣ субективната мисъль на поета: чорбаджиитѣ и турцитѣ въ България, съ хубавото управление на които ги запозналъ Христофоръ Петковъ, въ Русия се наричали помѣщици и руско правителство. Останалото се разбирало отъ само себе си. Въ България има „хайдушки сборища" на Стара Планина, въ Русия — тайни кружки, въ които се рѣшавала сждбата на помѣщика и на царя. Робството и тукъ и тамъ създавало своитѣ врагове, героитѣ на сободата, които на едно мѣсто носятъ името Чавдаръ, на друго мѣсто Пугачевъ, Пестелевъ или др. — името не важи, то е нѣщо второстепенно, което нуждата сама посочва.

V.

Горнитѣ случки, които рисуватъ едва половината отъ живота на нашия герой, издаватъ основнитѣ елементи на неговия характеръ, постоянитѣ черти въ неговия духъ, които ще видимъ и въ произведенията му. Ботйовъ търси да разсшири понятията си, да развие умътъ си, да разкрие пружинитѣ на обществения животъ, който е толкова неуреденъ, да разкрие тайнитѣ на неравенството, което му се хвърли прѣдъ очи още на Калоферската ученическа скамейка. И той намира всичко въ „несправедливата" дѣлба хората на „бѣдни" и „богати", съзнание, при сформиране на което му спомогнаха и новитѣ общественно-литературни условия въ Русия. Но онова, което лежеше въ основата на неговото развитие — тука, въ руската срѣда — израсна още по-голѣмо, още по-съвършенно. Чувството къмъ красотата не напусна Ботйова никога, то го теглеше къмъ гората, къмъ Стара Планина, която крие въ себе си цѣлата поезия на българина, неговото понятие за красота, неговата естетика. Чавдаръ мечтае за тая Стара Планина —, той ще избѣга въ нейнитѣ красиви пригждки, ще вкуси отъ сладоститѣ на нейната омайна

природа. Поемата „Хайдути“ е скрила дълбоко въ редоветѣ си това чувство. Но тя съдържа и друго едно чувство, или още нѣколко чувства, които по-сетнѣ ще бждатъ артистически развити въ „Хаджи Димитъръ“, въ „Гергьовдень“, „Въ механата“ и др. Тѣзи чувства, събрани въ „Хайдути“, издигатъ Ботйовъ-ученикътъ високо надъ Одескитѣ гимназисти, посочватъ глъбината на една душа, способна да координира екстремитѣ на човѣшкото развитие, „необходимостьта“ отъ свободата, нуждата отъ всеобщо равенство и щастие съ върховната повеля на природата, която е едно отрицание на сжществующето неравенство. Първо отъ тѣзи основни чувства, проникнало цѣлото сжщество на поета, което нѣма да го напустне въ никое негово дѣйствие, е силната любовь и дълбоката умраза. Чавдаръ обича майка си, обича рода си, племето си, което е поробено отъ ближни и далечни, отъ българи и турци. Чавдаръ мрази открито, дълбоко, искренно: мрази свои и чужди, по-силни и по-слаби, стига тѣ еднакво да тежатъ на гърба народенъ, стига тѣ да олицетворяватъ народното зло. Отъ силна любовь къмъ роба, той ще зове на бой; отъ безмѣрна умраза къмъ тиранитѣ, той ще свие сабя надъ душманска глава. Ще крѣщи и вѣчно ще тръби за борба, защото „въ борбата е изворътъ на живота“.

Пъкъ който иска да тегли —
„Тежко му“ нима ще кажа?
Юнакътъ тегло не търпи —
Ала съмъ думалъ и думамъ:
Блазѣ му, който умѣе
За честь и воля да мъсти —
Доброму добро да прави,
Лошия съ ножа по глава, —
Пакъ ще си викна пѣсеньта!.

Тази пѣсень е висока, буйна, силна —: проникната съ любовь и умраза, съ обичь и отмъщение, съ проповѣдь — да се основе царството божие долѣ на земята, кждѣто „човѣкътъ-богъ“ е изпждилъ глупостьта на дивакътъ-учитель и лъжата на „пияния попъ“. Тази пѣсень скоро, слѣдъ день-два, ще стигне своето логическо завършване и ще посочи на поета славата и несрѣтата.

Сега той трѣбва да влѣзе въ кржжока на одескитѣ гимназисти и да се намѣси по-активно въ дѣятелностьта на „другаритѣ“.

Но тази активна намѣса, която иде слѣдъ първата „неприятность“ съ училищната дисциплина, още повече подхранила опозицията на Христофора Петкова противъ единъ режимъ, който сега му се виждалъ двойно насилнически. Режимътъ въ Одеската гимназия съ своя полицейски надзоръ отнемалъ не само свободата на ученика, но той убивалъ свободния духъ, рѣжелъ крилѣтѣ, мачкалъ дарбитѣ, съкрушавалъ способноститѣ. Режимътъ въ Калоферската академия му се виждалъ „цвѣте“ прѣдъ тази гъста отмосфера отъ нравственни унижения и физически насилия. — „Тази тирания не отговаря на развитието на руската наука — казалъ единъ пжть Христофоръ Петковъ на своя класенъ наставникъ. Вие имате такива свѣтли имена, пъкъ надминавате и Турция съ своя деспотизмъ“. Този „протестъ“ билъ направенъ отъ Христофора Петкова, когато училищната власть взела да подушва тайнитѣ събрания и да прави строги мъмряния на „подозрѣнитѣ“. Случаятъ говорилъ доста краснорѣчиво, за да бжде повиканъ за послѣденъ пжть хрисимия Николай Мироновичъ, който сами вече незнаялъ, съ какво да помогне на властьта. Тошковичъ изпадналъ въ едно ибришимлия положение: отъ една страна той не искалъ да разваля калимерата съ властьта, отъ която ималъ толкова голѣми облаги, отъ друга — Христофоръ Пет-

ковъ билъ синъ на даскалъ Ботю, прѣдъ таланта на когото одескиятъ богаташинъ хранилъ голѣма почить. Най-сетнѣ интересецътъ си е интересъ. Тошковичъ рѣшилъ да дигне покровителството си отъ единъ „чапкжнинъ", отъ когото щѣло да стане човѣкъ, когато той, Тошковичъ, си види тилж. — „Отъ тебъ нѣма да излѣзе нищо — се нахвърлилъ Тошковичъ върху нашия гимназистъ, когато тоя по една необходимость посѣтилъ кантората на своя „благодѣтель": каква е тая чорлавость отъ тебе, какви сж тие скандали въ училището, съ какви хора си се събиралъ! Чапкжнинъ!" — завършилъ чувствителния богаташъ, и блъсналъ вратата на кантората си. Слѣдъ три дни, въ началото на м. юни 1866. година — била затворена за Христофора Петкова и капията на Одеската гимназия.

Понѣкога единъ мигъ рѣшава сждбата на личностьта.

Широкиятъ друмъ на общественното поприще се открилъ прѣдъ осемнадесетгодишния младежъ. Той това и чакалъ.

Вторъ пжть неговия кракъ не стжпилъ нито въ гимназията, нито въ кантората на Тошковича. Въ първата по ненависть къмъ единъ режимъ, който не познавалъ мѣрки на притѣснението, въ кантората на одеския чокоинъ — отъ умраза къмъ „олицетворения капиталъ", както и къмъ единъ малодушенъ доносчикъ, който инсинуиралъ синътъ прѣдъ бащата. За да свали отъ себе си всичката отговорность, Тошковичъ „насолилъ" хубавѣ „чапкжнинътъ" прѣдъ даскалъ Ботю, съобщилъ му въ какво го провинила училищната власть, казалъ още на калоферскиятъ професоръ, че синътъ му е „изгубена работа", и че ако желае доброто на дѣтето си, той е длъженъ да го повика назадъ, да му тегли сто ока бой, и да го даде на занаятъ. „Само ендезето може би ще укроти тоя своенравецъ, думалъ Тошковичъ: това не прилича на човѣкъ"!

Бащата, който ималъ горѣ-долѣ прѣдставление, до какво дередже би изпадналъ синътъ му, ако бжде изключенъ, писалъ Тошковичу все пакъ да бди надъ него, на проф. Григоровича — да му събере юздитѣ съ авторитета си, а на Христофора Петкова — да си „налѣга парцалитѣ", да се „покорява" на учителитѣ си, и да гледа да вземе „занаятъ на ржка".

Съвѣтитѣ и заплашванията дошли късно: Христофоръ Петковъ изчезналъ въ одескитѣ кржжоци, изъ които се чувствувалъ и по-свободенъ, и на мѣстото си. Птицата живѣе въ въздуха, рибата — въ водата, а Христофоръ Ботйовъ — изъ революционнитѣ гнѣзда.

Сношенията между България и Русия, т. е. между баща и синъ, се скжсали. Още прѣди нѣколко мѣсеци, като прѣдчувствувалъ близката развръзка на отношенията, които се създали между него и гимназията, самъ Христофоръ Петковъ писалъ на баща си: „невъзможно е да се търпи и стои. Тукашнитѣ учители и наредби не сж човѣшки, но звѣрски. Трѣбва да бжде човѣкъ отъ камъкъ, та да може да изтърпи . . ." Даскалъ Ботю „помирисалъ" кждѣ ще избие клина, но свикналъ да гледа на доброто съ двѣ очи, посъвѣтвалъ синътъ си да бжде благоразуменъ. „Азъ казахъ още прѣди нѣколко врѣме, какво ще произлѣзе. Що се отнася до Тошковича — той е едно мекере на властьта, съ него не искамъ да имамъ никакво зимане — даване". Съ тоя кратъкъ отговоръ, съдържанието на който е толкова категорично, се свършили сношенията между Калоферъ и Одеса. Бащата неще знае синътъ нито кждѣ е, нито що прави. Единъ неочакванъ день случаятъ ще му го донесе въ Калоферъ съвършено прѣобразенъ по духъ и по възрасть.

VI.

Около петь или шесть мѣсеци, слѣдъ окончателния разривъ съ официалната наука и съ „българското

настоятелство", прѣдставлявано отъ Тошковича, прѣстоя Христофоръ Ботйовъ въ Одеса.

Освободенъ отъ даскалската схоластика, той се прѣдалъ съ цѣлата си душа на „дѣлото" на конспирацията. За него не сѫществува вече нищо друго, освѣнъ литературата, науката и социализмътъ. Новото поприще го погълнало, той е умътъ и сърдцето на одеската младежка организация, която създала отъ калоферскиятъ ученикъ единъ непримиримъ революционеръ.

За да знаемъ обаче, какъвъ излѣзе Христо Ботйовъ изъ Русия, нуждно е да знаемъ, какви бѣха организациитѣ, които тъй рано му разтвориха вратитѣ си, и членоветѣ на които сѫ били съ него въ непосрѣдствени сношения до 1876. нѣколко дни прѣди катастрофата надъ Враца, а така сѫщо — и началата, които господствуваха въ тѣзи организации.

Конспирацията въ Русия се захвана день слѣдъ великитѣ реформи на Петра I. Като създаде една бюрократическо-полицейска държава, великиятъ реформаторъ създаде едновръменно и неизбѣжнитѣ послѣдствия, „които новата европейска култура внасяше въ Русия", а сѫщо така и „всички политически задачи, цѣлата оная борба за власть между класитѣ, съсловията и групитѣ", която съставлява главната тъкань на външнитѣ събития въ европейската история прѣзъ послѣднитѣ нѣколко вѣка. Тѣзи „послѣдствия" по-малко се виждаха прѣди 18, но вече прѣзъ 19. вѣкъ, при капралството на Николая първи станаха непоносими и раздвижиха по-либералната часть отъ руската интелигенция. Двадесетѣхъ и 30-тѣ години се изпълниха съ движението на най-първитѣ тайни организации, декабриститѣ, които дѣйствуваха посрѣдъ интелигенцията и войската. Капралската дѣсница на Николая I. обаче, не срѣщна голѣма опозиция, за да тури подъ ключъ устата на волнодумната интелигенция. Отъ 1825. година ще-неще

— инелигенцията се затвори наново между тѣстнитѣ стѣни на конспирацията и тука се прѣдаде на „културна работа".

Конспирацията е едно неблагодарно политическо оружие, ала въ историята на руската култура тя изигра своята роля. Пропѫдени отъ полицейската реакция, първитѣ хора на интелигенцията се завърнаха въ тѣснитѣ кружки и въ тѣхъ спорѣха, чепкаха, създаваха науката и литературата на Русия. Нѣколко години по-прѣди цѣлата интелигенция хранеше илюзии нѣкакви да помогне на мужика въ сътрудничество съ правителството. Тя искаше — такова бѣше нейното първо заблуждение — да приеме върху си ролята на посрѣдникъ между научната, нравствена и философска мисъль у виднитѣ борци на човѣчеството" и „многомилионнитѣ маси на рускиятъ народъ", съ други думи — искаше да приеме върху себе си „ролята" на интелигенцията отъ края на 17. вѣкъ, ала жестоко бѣ измамена въ надеждитѣ си. Тя не разбираше прѣдварително, че въ края на крайщата, всѣка културна борба е тѣсно свързана съ рѣшението на извѣстни политически въпроси, и че въ едно класово общество всѣка човѣшка дѣятелность неизбѣжно носи политически характеръ. „Пробудена къмъ новъ животъ отъ притокътъ на научнитѣ и политически идеи, руската напрѣдничава интелигенция бѣ обхваната въ началото на петербургския периодъ отъ илюзията, че само съ току-що казаната културна роля тя може да направи нѣщо заедно съ правителството, при неговото енергично съдѣйствие. Но скоро дошелъ случаятъ да я разувѣри. Тя е могла да стане културна сила за прогреса на отечеството само като дѣйствува независимо отъ полицейско-бюрократическата власть, дѣйствувайки противъ послѣднята". И въ края на всичкитѣ несполуки, интелигенцията приема върху себе си тая истори-

ческа роля.[1]) Тази роля изпълни „по единъ блѣстящъ начинъ“ интелигенцията прѣзъ 40-тѣ години, която проповѣдваше „хуманитарни идеи“, а нейнитѣ приемници създадоха въ Русия умственната атмосфера, която изработваше въ тѣхнитѣ най-добри прѣдставители неразривната връзка между двата велики принципа на човѣшкото развитие: принципътъ на научната критика и принципътъ на самоотверженото служене на идеята[2]). Тая умственна атмосфера „дала възможность на слѣдующитѣ поколѣния, оставайки поради необходимитѣ условия на руския политически строй върху почвата на идейния социализмъ, да се укаже възприемчива къмъ този социализмъ въ неговитѣ научни форми“. Обаче, тѣзи „научни форми“ на социализма руската интелигенция прие едва къмъ края на 70-тѣ години. Основнитѣ положения на научния социализмъ бѣха написани още на 1847 г., но тѣ неможѣха да завладѣятъ умоветѣ на рускитѣ литератори, научно-философското мировъзрѣние на които е още далечъ отъ непосрѣдственото рѣшение на руския политически въпросъ, и се движи въ затворения кржгъ на „идеалитѣ на личната и обществената нравственость“. Научниятъ социализмъ въ западна Европа се създаде слѣдъ като се наложи „социалния“, работническия въпросъ, слѣдъ като работническата класа бѣ нараснала въ опитъ и съзнание, и постави едновремѣнно съ нѣколкото кървави буни, свои, специфични за положението ѝ, класови проблеми.

Руският политически режимъ прѣчеше да се изострятъ класовитѣ противорѣчия и да се изработи класовата мисъль въ руската социологическа наука, условията спомагаха политическитѣ въпроси да се прѣ-

[1]) П. Л. Лавровъ (П. Миртовъ), Нарднки-пропагандисти 1873—78. годовъ. С.-Петербургъ, 1907. стр. 7.

[2]) ibid. стр. 7.

връщатъ въ отвлечени нравственни проблеми, които витаѣха изъ „нуждитѣ на личностьта и обществото“. При тази атмосфера пробиваха си пжть изъ Русия ученията на Сенъ-Симона, на Фурие, Прудона, цѣлиятъ утопически и анархически социализмъ, които бѣха на изживѣване въ западна Европа; само въ закъснѣлитѣ съ економическото си развитие страни и въ деспотическата империя намѣриха богата почва да прѣбжднатъ тѣзи идеи докждѣ началото на 80-тѣ години, врѣме, което съвпада съ нахлуването на научния социализмъ и въ Русия.

Но най-сетнѣ, цѣла верига вжтрѣшни и външни събития заставиха руската интелигенция да дѣйствува и на практика, макаръ още въ кржга на социализмътъ, изчерпянъ чрѣзъ „науката“ на утописитѣ и анархиситѣ отъ школата на С.-Симона и Прудона.

Начало на тая практика, слѣдъ първия несполучливъ опитъ на „декабриситѣ“, срѣщаме къмъ края на 40-тѣ години, главенъ органъ на която се явява кржжокътъ на Петрашевци, смѣтанъ за „единъ отъ центроветѣ на социалистическитѣ идеи въ Русия“. Възприелъ напълно въ гледитѣ на французскитѣ утописти, но проникнатъ съ силна вѣра въ близкото бждаще[1]), този кржжокъ възвѣсти като главни свои искания: прѣмахване крѣпосничеството, въвеждане сждопроизводство съ сждебни засѣдатели и свобода на словото, т. е. искания, които не излизатъ изъ прѣдѣлитѣ на „най-скромната програма на либералната буржуазия“.[2]) На 7. априлъ 1849. година, день, въ който е роденъ Фурие, Петрашевци произнесли пламенни рѣчи въ честь

[1]) „Изъ отечеството на Сенъ-Симона, Кабе, Фурие, Луи Блана и въ особености на Жоржъ Занда, се лѣеше върху насъ вѣрата въ човѣчеството; оттука възсия върху ни увѣреностьта, че златния вѣкъ е не задъ насъ, а прѣдъ насъ“ (Н. Щедринъ, „За рубежомъ“).

[2]) П. Л. Лавровъ, Народники-пропагандисти, стр. 15.

на „новия миръ, откритъ отъ него“ (Фурие), изказвали своитѣ надежди, че „ще рухне и ще се провали всичкото това овѣхтяло (дряхло) грамадно вѣковно здание и мнозина ще удуши то при разрушението си“. Съ своя ентусиазмъ отъ „новитѣ идеи“ и „новиятъ миръ“, откритъ отъ Фурие, Петрашевци отишли до тамъ, щото тѣ нервно очаквали „скорошното тържество“ на „идеитѣ“ и на „мира“.

Слѣдъ декабриститѣ, Петрашевци създадоха първитѣ революционни традиции въ Русия, събитията ги теглили къмъ себе си, мъкнѣли ги вънъ изъ затворенитѣ врати на конспирацията и ги принудили въ името на собственитѣ имъ „идеи“, да се обърнатъ къмъ обществото.

Дѣятелностьта на Херцена, който твърдѣше, че социализмътъ е една „разумна необходимость“, се яви по-нататъшна стжпка въ развоя на революционното съзнание на Русия. Херценъ постави открито въпросътъ за обекта на революционната дѣятелность. Въ № 107. на своя „Колоколъ“, той писа: „трѣбва да се обръщаме не къмъ „обществото“, а къмъ народа и не да прѣдлагаме въпроси, а направо да излизаме отъ положителното начало: че да се живѣе при настоящия редъ е невъзможно, а по-добро отъ това да бжде неможе докато властьта е въ царски ржцѣ... „Обществото“ никога нѣма направо да тръгне противъ правителството и никога нѣма да даде на народа доброволно, щото му е нуждно. Обществото — това сж помѣщицитѣ-чиновници, у които има едно и сжщо начало, едни и сжщи стремления съ правителството, общность на интереситѣ, общность на прѣстжпленията“...

Но съ настжпване 1849. година настжпила реакция и въ дѣятелностьта на Херцена. Нѣколко несполучливи възстания въ Миланъ, погромътъ на революцията отъ 1848. година, избиването на френскитѣ републиканци прѣдъ собственнитѣ му очи, и още нѣколко други несполуки на „народнитѣ революции“ изъ Европа, окончателно разрушиха неговия „революционенъ задоръ“ —; Херценъ изби жегълътъ: започна да издава журналъ не съ рѣзка революционна, а съ либерална програма. Това подбило кредита на руския изгнанникъ въ вжтрѣшна Русия. „Най-сетнѣ, неговитѣ (на Херцена) надежди въ възможностьта, че императоръ Александъръ ще създаде нѣкакво добро... окончателно дискредитираха журнала въ очитѣ на републиканската партия“ — пише единъ съврѣменникъ.[1]) Херценъ е почти умаловаженъ за движението и неговото мѣсто ще земе цѣла мрѣжа отъ революционни организации, които съ началото на 60-тѣ години се намножаватъ изъ всѣки градъ. Прѣзъ 60-тѣ години нѣмало учебно заведение, което да не било наводнено отъ „възмутителнитѣ идеи“, както се изразявало правителството. Прѣзъ септември 1861. г. една прокламация „къмъ младото поколѣние“ раздвижила полицията изъ цѣла пространна империя. Надеждата на Русия — се казва въ тая прокламация — съставлява Народната Партия изъ младото поколѣние на всички съсловия; слѣдъ това въ всички угнѣтени, въ всички на които е тежко да носятъ крестную ношу на рускиятъ призволъ... и въ 23-милионния освободенъ народъ, комуто на 19. февр. 1861. година откриха широкъ пжть къмъ европейския пролетариатъ. Гответе се сами за тая роля, която ви прѣдстои да изиграете — се провикватъ авторитѣ на прокламацията: зрѣйте въ тая мисъль, съставлявайте кржжоци отъ едномислящи хора, увеличавайте числото на прозелититѣ, числото на кржжоцитѣ. Вѣдь, въ комнатѣ или на войнѣ, право умиратъ не легче!

„Възмутителната прокламация“ била пръсната по цѣла Русия.

---

[1]) Матеріали для исторіи революціоннаго движенія въ Россіи въ 60-хъ г. г. Рус. Историческая Библіотека, № 2. стр. 43—44.

Слѣдующата година нова организация, по-многобройна и по-дръзка въ своитѣ пориви, изплашила царското правителство: „Млада Русия“ обгърнала всичката младежь изъ вжтрѣшностьта, и дѣйствувала отъ името на нѣкакъвъ „Руски централенъ народенъ комитетъ“, който заплашва „самодържавниятъ деспотизмъ“ съ революция... „Изходътъ отъ това гнѣтуще, страшно положение, което уничтожава съврѣменния човѣкъ и въ борба съ което се губятъ неговитѣ най-добри сили, казва се въ една прокламация на Млада Русия — е единъ— революция, революция кървава и неумолима, — революция, която е длъжна да измѣни радикално всички, безъ изключение всичкитѣ основи на съврѣменното общество и да затрие партизанитѣ на днешния редъ“.[1]) „Млада Русия“ е разбрала „причинитѣ“ на „всички бѣдствия терзающи Русия“, и за това тя не спира прѣдъ никакви прѣпятствия да съкруши самодържавния деспотизмъ: „единственниятъ източникъ на всички бѣдствия, които терзаятъ Русия, е самодържавния деспотизмъ; подъ негово влияние се е сложилъ цѣлия настоящъ гибеленъ редъ на нѣщата, който ни мори и уничтожава всѣкакво равитие... Измжчени и лишени отъ всички човѣшки права, всичкитѣ класи на руското общество почувствуваха най-сетнѣ потрѣбность отъ новъ свободенъ животъ...[2])

Едноврѣменно съ Млада Русия, се създало и друго тайно дружество, не по-слабо съ влиянието си, което поставяло по-опрѣдѣлени политически задачи. За свой дългъ „Земля и Воля“ признавала да „подготвя революцията въ Русия на коренни социалистически начала“, а за най-близка „задача“ — да побърка на правителството да даде нѣкаква непристойна конституция, като разпространявало идеята за свикване учрѣдително

[1]) М. Лемке, Политическіе процеси, стр. 94. и слѣд.
[2]) Матеріали, стр. 65.

(самосозванное) народно събрание. „То (Земля и Воля) открито съзнаваше, че Народното събрание се сбуславя прѣдварително съ уничтожението на правителството... То искаше, по такъвъ начинъ, да се свика Народно събрание, за да може народътъ самъ, събранъ въ лицето на своитѣ избрани довѣрители, да постави главнитѣ основи за своя новъ битъ.“[1]) Срѣдство за да постигне тая цѣль било «здраво сплотената и широко разпространената организация отъ пропагандисти въ срѣдата на интелигенцията, която била длъжна да способствува за «по-сетнѣшното образуване друга широка народна организация отъ въоржжени борци, тъй като жизнениятъ елементъ срѣдъ образованитѣ съсловия... е само единъ и той може да носи въ народното съзнание революционната мисъль».[2])

Всичко заработило въ Русия. Полското възстание, наскоро потушено съ нечувано звѣрство, възбудило още повече страститѣ, макаръ полската революция да не бѣ никаква социална революция. Негодуванието на кржжоцитѣ кипи прѣдъ изтжпленията на самодържавния деспотизмъ: тѣ ще обявятъ рѣшителна революция на реакцията. А пъкъ „ако ли възстанието не сполучи — тръбѣла Млада Русия, ако ние ще трѣбва да заплатимъ сами съ живота си за дръзкия опитъ да дадемъ на човѣка човѣшки права, ще тръгнемъ къмъ ешафота нетрепетно, безстрашно, и като туримъ главата си на дръвника или въ обръча, ще повторимъ сжщиятъ великъ позивъ: да живѣе руската социална и демократическа република!“[3]) На 1864 — 66. години кржжоцитѣ излизатъ между народа, започватъ пропаганда, отначало чисто културна, а слѣдъ това и политическа, и съ 4. априли 1866. година, се турило нача-

[1]) Народное Дѣло, № 23. стр. 33. и слѣд.
[2]) П. Л. Лавровъ, loc. cit. стр. 11—12.
[3]) Матеріали, стр. 46.

лото на тѣхния разгромъ: съ разтрѣлянето на единъ отъ най-виднитѣ членове на организацията „Ишутинци“, изпъкнало безсилието въ политическата дѣятелность на тѣзи организации.[1])

VII.

Ехо отъ безпримѣрната дѣятелность на революционитѣ организации се разнесло на югъ по Русия и намѣрило отзвукъ въ одескитѣ учебни заведения. Тукъ, както въ университетитѣ изъ сѣверна и централна Русия, закипѣлъ единъ трѣскавъ животъ на организация и умственно издигане между университетската и училищна младежь. Одесци се показали не по-малко отзивчиви къмъ народнитѣ болки, отколкото бѣлоруси и малоруси. И тѣхъ сждбата на Полша и тая на мужика засѣгала, може би — по-отблизку. — Открай врѣме, та до днесъ, часть отъ южна Русия, Херсонската губерния съ Одеса, много често и въ по-сурови форми понасяше свирѣпостьта на казака и жестокостьта на режима. Не се минавало година да не създаде правителството нѣкой погромъ надъ чужденцитѣ, който се отразявалъ и върху учащата младежь. Като наблюдавали по-отблизу способностьта на правителството да лѣе кръвьта на мирното население, одесци, слѣдователно, имали повече възможность да дойдатъ въ опозиция съ реакцията. И тѣ дошли. Първитѣ конспиративни организации въ ю. Русия се създали съ оние въ Петербургъ и Москва, и се намирали въ постоянни сношения съ тѣхъ.

Но въ Одеса, както по цѣла южна Русия, заедно съ горнитѣ организации, намѣрило широко разпространение не само учението на френскитѣ утописти; по силата на нѣкои мѣстни условия, тука нихилизмътъ билъ равномѣрно разпространенъ съ социализмътъ на Добролюбова и Чернишевски. Около 1862. година, по

[1]) П. Лавровъ, loc. cit. стр. 12.

заповѣдь на Муравиевъ, лейтенантъ на и-ръ Александъръ, солдатитѣ накжсали на парчета цѣла една знатна полска фамилия, въ която ималъ основание да се съмнява убиецътъ, че е гнѣздо на „възмутителни идеи“. Когато синътъ-студентъ влѣзналъ въ домътъ си, той падналъ въ несвѣсъ: той не можелъ да разпознае нито сестра си, нито майка си — тъй безобразно били накълцани отъ палачитѣ. Неговитѣ другари, родни руси, му дали честната си дума да отмъстятъ за прѣстжплението: „Horreur! едногласно извикали всички студенти, като колѣничили прѣдъ нозѣтѣ на своя другарь и цѣлувайки му ржцѣтѣ. Ние сме руси, притѣснителитѣ на твоето отечество; но ние ти се заклѣваме, че ще отмъстимъ за твоята смърть. Муравиевъ лѣпна едно кърваво пѣтно на руското име. О! да живѣе Полша! смърть на царя, който насърдчава тая гнусота!“ Нихилистическата организация се появила: онова, което до тая година било нѣщо неопрѣдѣлено, за нѣколко мѣсеца се развърнало въ една широка отмъстителна организация. [1]) Тази послѣднята си поставила за цѣль да разруши „всичко“, а на членоветѣ си прѣпоржчвала съ рѣдка енергия да вървятъ „напрѣдъ“. Неустановенитѣ догми на нихилизма, плодъ на историческитѣ руски условия, си пробили пжть и въ южната часть на херсонска губерния. Но по нѣкакъвъ капризъ на случая, тука конспирацията получила не този широкъ агитационенъ, бихме казали, повърхностенъ характеръ, както въ нѣкои други университети. Южно-рускитѣ кржжоци послѣдвали примѣрътъ на часть отъ петербургскитѣ конспирации: и тѣ обърнали кржжокътъ въ единственно научно учрѣждение, въ органъ на общественната мисъль. Заедно съ нихилизма, съ утопиитѣ на Сенъ-Симона и Фурие, основателно изучавали

[1]) P. Frédé, La Russie et le nihilisme, Paris 1880. стр. 282.

одесци Чернишевски, литературнитѣ и философски възгледи на когото напълно завладѣли учащата се младежь.

Частно върху одескитѣ кржжоци и лично върху Христофора Петкова рѣшително влияние е ималъ Чернишевски. Възванията на Млада Русия, циркуляритѣ на Земля и Воля, както и нихилистически догми, тука били подлагани на критика; отъ тѣхъ одесци, въ лицето на най-видния си членъ-ржководитель, какъвто станалъ Христо Ботйовъ прѣзъ втората половина на 1865. година, възприемали два елемента: необходимостьта отъ революция и запознаване „народа" съ принципитѣ на „социализма". По отношение кореннитѣ послѣдици отъ революцията, която ще настжпи скоро, одесци и частно Христофоръ Ботйовъ стоѣлъ на гледището на Н. Г. Чернишевски, който непрѣставаше да твърди, че въ руската селска община има елементи за основа на новото, слѣдреволюционно врѣме. „Отрицание и критика на буржуазния строй и либерализма", споредъ по-кънснитѣ „Спомени на Землеволеца", земали крайно остъръ, напрѣгнатъ характеръ, въ организациитѣ, намиращи се подъ влиянието на идеитѣ, проповѣдвани отъ Добролюбовъ и Чернишевски. „Рѣзкото разграничение интереситѣ на обществото отъ интереситѣ на народа, като работническа маса" съставлявало „основния неизмѣненъ критерий", отъ гледището на който се изслѣдватъ и рѣшаватъ всички по-крупни обществено-економически явления. „По този начинъ, социалистическитѣ симпатии, ако не социалистическото мировъзрѣние, служели за тази висша инстанция, къмъ която тѣ апелирали всѣки пжть, когато се изпрѣчи затруднение при поставянето или рѣшението на една или друга социална проблема". [1]) А най-голѣмата „социална проблема" за прѣживѣваното врѣме, споредъ конспирациитѣ бѣше, несъмнѣно, въпросътъ „за освобождението на многомилионното работническо население изподъ ярема на капитала, наслѣдственната собственость и държавата". [1]) Но какъ ще стане това „освобождение"? Въпросътъ бѣше сложенъ, а пъкъ да се получи по-бързъ отговоръ, къмъ който се стремѣха конспирациитѣ, силно прѣчеше апатията на народа, неговото равнодушие къмъ позивитѣ за „демократически" реформи, за „социални прѣобразования", за „руска република". Въ лицето на Христофора Петкова и Судзиловски, който по-сетнѣ става единъ отъ виднитѣ членове на анархическия кржжокъ въ Цюрихъ, „рѣшението" на проблемата обаче, се намира въ двѣ нѣща: въ свободната федерация на свободнитѣ работници, били земледѣлчески или фабрично-занаятчииски, и второ — въ усвояване принципитѣ на „новата наука", на социализма. Въ Русия, както и въ други нѣкои славянски земи, началата на такава една „социалистическа организация" сжществуватъ. Чернишевски ги виждаше въ селската община, въ занаятчиискитѣ и работнически здружавания изъ градоветѣ и селата —, тамъ ги вижда и Христофоръ Петковъ. Съ силни аргументи, на които сериозно неможеха да възразятъ, доказваше Н. Г. Чернишевски прѣимуществата на руската селска община прѣдъ европейското економическо развитие. [2]) За него западната цивилизация води къмъ пролетаризиране, а самото това обстоятелство е прави неприемлива за руския мужикъ; пролетаризирането на маситѣ е една язва за западнитѣ народи, за тѣхната цивилизация, отъ която язва Русия е прѣдпазена и трѣбва да се прѣдпазва. Наистина, историческото развитие, пишеше Чернишевски,

[1]) П. Лавровъ, loc. cit. стр. 22.

[1]) Ibid. стр. 16.

[2]) Впрочемъ, Н. Г. Чернишевски защищаваше руското общино землевладѣние само до 1858. год. По-сетнѣ, тази мисъль му стана чужда (вж. „Н. Г. Чернишевскій" отъ Г. Плехановъ, стр. 128, 288, 309, 315. и др.).

върви къмъ своитѣ първоначални форми: то започна отъ комунизма, къмъ него ще се върне, съ тая разлика, че новата форма ще е по-висша, по-развита.[1]) Но Рускиятъ народъ е запазилъ първоначалната форма на комунизма, къмъ който води съврѣменното економическо развитие: остава на новата „народна революция", която ще настжпи, когато маситѣ възприематъ „социалистическиятъ идеалъ", да я развие по-нататъкъ, да я осъвършенствува. Русия нито ще мине, нито трѣбва да мине прѣзъ капитализма, за да стигне до социализма: безъ да страда отъ язвата на капитализма, тя ще осжществи социализма. Нуждно е само да се просвѣти народа отъ революционната интелигенция („лучшихъ людей"), която въ даденията случай трѣбва добрѣ да познава своитѣ „длъжности" и „отговорности".

Съ тѣзи идеи и съ своеобразниятъ „социализмъ" на П. Ж. Прудона, който намираше голѣма свобода всждѣ, кждѣто дребнобуржуазната култура подавя начинающето се капиталистическо развитие, Христофоръ Петковъ борилъ своитѣ противници въ одеската конспирация —: тѣхъ той се помжчилъ да усвои, защото друга литература въ Русия нито е сжществувала, нито е могла да проникне. Спомняте си, че въ Русия отъ всичко най-малко се разпространяваше прѣзъ 60-тѣ години научния социализмъ, провъзгласенъ чрѣзъ Ко-

[1]) Н. Г. Чернишевскій, Сочиненія, т. VI. 182. Като говори за лионскитѣ тъкачи, Чернишевски вижда тѣхното спасение въ „децентрализацията на производството". За лионскиятъ работникъ, пише Ч., „начало за освобождението му отъ господаря се заключава въ устрояване на своя собственна занаятчийница извънъ градътъ". По-надолѣ, като говори съ какви срѣдства ще се постигне това, продължава: „За начало би било достатъчно, ако се образуватъ дребни хазяйства и мастерски на отдѣлнитѣ сѣмейства, а сетнѣ нѣма да е труденъ прѣходътъ къмъ дружества и наредба, на обща смѣтка фабрики съ механически двигатели".

мунистическия Манифестъ (1847.), и най-много отъ всичко се разпространяваше утопическиятъ социализмъ на французскитѣ писатели отъ колѣното на Луи Блана, Сенъ-Симона и др., както и несистематизиранитѣ възгледи на Прудона. Но Русия прѣзъ 60-тѣ години прѣживѣваше едно прѣходно врѣме: пролетариатъ у нея нѣмаше тъй сцѣпленъ въ градоветѣ, както въ другитѣ латински земи, пакъ освѣнъ това, политическата реакция малко възможность даваше на интелигенцията да погледне на развитието тъй, както гледаха на него нѣмскитѣ хегелиянци отъ лѣвото крило. По една сурова необходимость, руската интелигенция се ограничи въ едни затворени условия, които сами удариха отпечатъкъ върху нейнитѣ „теории". Но теориитѣ, идещи отвънъ, като прудонизма и утопическиятъ социализмъ, не носѣха нищо ново. Новото въ тѣхъ бѣше това, че трѣбва да се върши пропаганда въ името на „новитѣ идеи"; оригиналното още бѣше това, че прудонизмътъ провъзгласи собственостьта за кражба, и държеше отговорни за злинитѣ личноститѣ, обикновенно царетѣ и духовенството. Но колкото „оригинално" и да бѣше произнесена анатемата противъ собственостьта, религията, царетѣ и поповетѣ, тя не съставляваше нѣщо ново за западна Европа. Тази анатема не проникваше и въ сжщностьта на противорѣчията между труда и капитала, които бѣха станали вопиющи въ срѣдата на мин. вѣкъ. „Азъ не само подържамъ заедно съ економиститѣ, че собственостьта не олицетворява нито морала, нито обществото — пишеше Прудонъ; но още, че тя по своя принципъ е прямо противна на морала и на обществото, тъй сжщо, както политическата економия е антисоциална, защото нейнитѣ теории сж диаметрално противоположни на социалния интересъ."[1])

[1]) P.-J. Proud'hon, Système des contradictions économique ou philosophie de la misère, 3-то изд. Paris 1867. t. II. стр. 237.

Цѣлата дѣятелность на Прудона се изчерпяше да доказва злинитѣ отъ собственостьта. „Азъ нѣмамъ друга заслуга на земята, самъ признаваше той въ цитираната „Философия на мизерията", освѣнъ това опрѣдѣление на собственостьта: la propriété, c'es le vole[1]). Собственостьта, която трѣбвало да ни направи свободни, ни направила апусчии. Какво казвамъ? — тя ни изроди, като ни направи слуги (valets) и тирани (tyrans) едни за други.[2])

Наскоро, когато се яви Philosophie de la misère, К. Марксъ даде (1847.) точната оцѣнка на прудонизма и на книгата, която имá толкова голѣмо влияние въ романскитѣ земи. „Всѣко економическо отношение има една добра и една лоша страна: това е единствената точка, върху която г. Прудонъ не се лъже. Добрата страна той вижда изложена отъ економиститѣ; лошата — il le voit dénoncé par les socialistes. Jl emprunte aux économistes la nécessité des rapports éternels, il emprunte aux socialistes l'illusion de ne voir dans la misère que la misère. Jl est d'accord avec les uns et les autres en voulant s' en référer à l' autorité de la science . . . il veut planer en homme de science au-dessus des bourgeois, et des prolétaires; il n'est que le petit bourgeois, ballotté constamment entre le capital et le travail, entre l' économie politique et le communisme".[3]) И като казва, че политическитѣ и

[1]) Тамъ, стр. 257.

[2]) Тамъ, стр. 230. Когато Прудонъ забравяше една своя стара мисъль, той изказваше нова, която по форма и съдържание отрича първата: собственостьта ни води къмъ тирания, но и друго нѣщо има: „който тури ржка върху ми, за да ме управлява, е узурпаторъ и тиранинъ; азъ го обявявамъ мой неприятель". („Les confessions", стр. 17.).

[3]) Karl Marx, Misère de la philosophie, Appendice I. стр. 260.

философически трудове на Прудона всѣкога иматъ двойственния и противорѣчивъ характеръ на неговитѣ економически изслѣдвания, Карлъ Марксъ пише: „L' audace provocante avec laquelle il (Прудонъ) porte la main sur le sanctuaire économique, les paradoxes spirituels avec lesquels il se moque du plat sens commun bourgeois, sa critique corrosive, son amère ironie, avec çà et là un sentiment de révolte profond et vrai contre les infamies de l'ordre des choses établi, son esprit révolutionnaire, voilà ce qui électrisa les lecteurs de Qu' est-ce que la propriété? et imprima une puissante impulsion dès l'apparition du livre. Dans une histoire rigoureusement scientifique de l' économie politique, cet écrit mériterait à peine une mention".[1])

Но тази трѣзва оцѣнка не бѣ стигнала до Русия; тя е писана още прѣди срѣдата на вѣка, сирѣчь едноврѣменно съ Комунистическия Манифестъ, ала и слѣдъ двѣ десятилѣтия още, читателитѣ на Що е собственность? продължаваха да се увличатъ отъ духовититѣ афоризми на Прудона и отъ системата на неговитѣ противорѣчия. Доколкото се простиратъ свѣдѣнията ни, измежду рускитѣ конспирации отъ 60-тѣ години, освѣнъ Що е собственность? се ширили и „Изповѣдитѣ на единъ революционеръ"; въ тѣхъ, както и въ Философия на мизерията, духовититѣ порадокси, къмъ които оригиналниятъ умъ на Прудона бѣше прѣдразположенъ, го водятъ до единъ чикмасъ-сокакъ, въ който Прудонъ се е чувствувалъ всѣкога „щастливъ". „Социализмътъ — пише Прудонъ — схваща социалния редъ, като резултатъ отъ една наука positive et objective; но, както всѣка научна фантазия той е принуденъ да вземе своитѣ хипотези за реалности, своитѣ утопии за

[1]) K. Marx, Ibid. стр. 254—255.

институции".[1]) Това опрѣдѣление на социализмътъ „е вѣрно, защото то не може да бжде не вѣрно" (Пакъ тамъ, стр. 16.). Фантастичнитѣ порадокси докарваха Прудна до противорѣчие, противорѣчията — до отрицание на социализма и до... отрицание легалното право на труда да се защищава прѣдъ капитала. „Гревата на работницитѣ е незаконна (illégale) и то не само споредъ наказателния Code, който казва това, но и споредъ економическата система, споредъ необходимостьта отъ установения порядъкъ. Че всѣки работникъ индивидуално има свобода да разполага съ своята личность и съ своитѣ ржцѣ, това може да се търпи; но работницитѣ чрѣзъ коалиции да се опитватъ да изнасилватъ монопола — това обществото не може да позволи".[2]) А не можеше да се позволи „коалицията", защото самъ Прудонъ къмъ края на своята кариера пригтрна баноквитѣ операции, като единственно социално срѣдство за отмахване на „мизерията". Той отмахваще една „мизерия" чрѣзъ възстановяването на друга мизерия — банковата операция. До тази щастлива „операция" дохождаше Прудонъ по силна любовь къмъ „нашата бждаща организация": „Oui, enfin, la société a voulu la propriété, et toutes les législations du monde n'ont été faites que pour elle."[3])

---

[1]) P.-J. Proud'hon, Les confessions d'un révolutionaire, Paris 1850. стр. 14. Къмъ края на своя животъ Прудонъ стана рѣшителенъ противникъ на социализма; слѣдъ като наговори една система отъ противорѣчия въ Philosophie de la misère, Прудонъ сравняваше социалиститѣ съ демагозитѣ, доктринеритѣ (старата радикална партия въ Франция) и абсолютиститѣ: absolutistes, doctrinaires, démagogues et socialistes, tournèrent incessamment leurs regards vers l'autorité, comme vers leur pôle unique" (Les confess. стр. 18.).

[2]) P.-J. Proud'hon, Philosophie de la misère, t. I. стр. 235 и 237.

[3]) P.-J. Proud'hon, loc. cit. t. II. стр. 187.

Колкото науката да бѣше напрѣднала съ новитѣ открития, колкото социологията да бѣ изпрѣварила врѣмето, и макаръ трудоветѣ на Маркса да посочиха единственната пружина на социалното развитие —, що се отнася до Русия, ние се намираме още въ врѣмето на Кабе, който бѣше наслѣдилъ доста характерни черти отъ диалектиката на Робеспиера — единъ отъ многото учители на френския утопистъ. И въ най-трудни минути на борба, и когато е поразявалъ противницитѣ си, Робеспиеръ всѣкога започвалъ или свършвалъ така: la fraternité ou la mort! Запитанъ отъ своитѣ ученици, жедни за велики знания, да имъ изложи догмата на научния комунизмъ, Кабе се бѣ измъкналъ съ слѣдния отговоръ, напечатанъ въ официалния органъ „Populaire":

Mon principe, c'est la fraternité.
Mon théorie, c'est la fraternité.
Mon système, c'est la fraternité.
Ma science, c'est la fraternité.

Кждѣто утопическиятъ социализмъ неможеше да отговори категорично на въпроситѣ, той строѣше параболи. Въ отрицанието той бѣше ясенъ, откритъ; това му помагаше да възпита герои, готови да прѣтърпятъ най-тежки мжки за своитѣ идеи: утопическиятъ социализмъ — ако е обичайно така да се изразимъ — бѣше повече една вѣра, отколкото едно убѣждение. Защото, той не бѣше наука: утопическиятъ социализмъ не познаваше диалектиката, — метафизиката на 18-то столѣтие го бѣше напълно овладала. Отъ тукъ призтичаше негли неговата слабость и сила, които възприе Христофоръ Петковъ, и които се отпечатиха върху неговата публицистика до 1875. година. Само нѣколко врѣме прѣдъ смъртьта на поета тоя почувствува единъ слабъ лъхъ отъ научния социализмъ: около 1875. той ще види въ ржцѣтѣ си първия томъ на „Капитала", но бържеразвиващитѣ се събития ще му погълнатъ

вниманието, за да не може да се вглъби въ неговата философия, та тъй да завърши своето развитие...

До това врѣме той ще стои върху почвата на сѫщето гледище, на което стоеше Чернишевски или Прудона, и съ единъ по-силенъ ра́змахъ на своето оригинално въображение, ще сътворява една по-прикладна мисъль въ нашата национална публицистическа литература. „Нашиятъ народъ има свой особенъ животъ, пишеше поетътъ нѣкоя и друга година слѣдъ побѣгването си изъ Русия, — особенъ характеръ, особна физиономия, която го отличава като народъ, — дайте му да се развива по народнитѣ си начала и ще видите, каква часть отъ общественния животъ ще развие той; дайте му или поне не бъркайте му да се освободи отъ това варварско племе, съ което той нѣма нищо общо, и ще видите, какъ ще той да се устрои. Или не видите сѣмето, зародишътъ въ неговитѣ общини безъ всѣка централизация, въ неговитѣ еснафи, дружества, мѫжки, женски и дѣтински?...“[1]) За да прояви народа „своя характеръ“ и да развие сѫщите начала, които сѫ запазени въ неговитѣ общини, той срѣща голѣми прѣчки отъ всѣкждѣ: отъ турци и правителство, отъ чорбаджии и духовенство — „тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днесъ носи на шия ключоветѣ на неговитѣ окови“.[2]) Поетътъ признава, че вълци виятъ отъ всички страни надъ беззащитния народъ, за това не се двоуми по-скоро да опрѣдѣли и диагнозата и „радикалния“ лѣкъ: „изходъ отъ туй тежко и гнусно положение не сѫ новитѣ окови, новото раздѣление на тиранството, а народната революция, радикалния прѣвратъ, които сѫ триумфални врата за всѣки народъ, особено за нашия, който нѣма прѣминало, нѣма настояще, а има само едно бѫдаще и бѫ-

[1]) Съчинения, стр. 162 — 163.
[2]) Съчинения, стр. 153.

даще свѣтло, защото съ другитѣ славяни той ще има що да каже въ свѣта, що да внесе въ човѣщината“.[1])

Изъ цитирания пасажъ четемъ основнитѣ елементи въ мировъзрѣнието на Чернишевски, изъ по-горния за поповетѣ е мѣтналъ сѣнка анархизмътъ на Прудона. Съ тѣзи идеи живя поетътъ въ одескитѣ конспирации, тѣхъ тръгна той да пропагандира на югъ изъ Бесарабия и въ турска България...

VIII.

Прѣзъ пролѣтнитѣ мѣсеци на 1866. година одеската конспирация се размърдала. Затворена въ себе си дълго врѣме, прѣдадена съ цѣлата си душа да изучава философскитѣ, литературни и политически въпроси, тя най-сетнѣ разбрала, че е врѣме да излѣзе „между народа“. Самъ Христофоръ Петковъ нѣмалъ героичното търпѣние да чака, докато революцията „съзрѣе отъ само себе си“. Споредъ него „трѣбва да се хвърли искрата между самия народъ“. Възраженията на одесци, че масата е още апатична, не хванали дикишъ. „Ние не можемъ вѣчно да крѣщимъ между четиритѣ стѣни — се провикналъ Христофоръ на едно събрание, въ което се рѣшавала сѫдбата на царя и на конспирацията. Ние ще се впуснемъ въ пропаганда и ще докажемъ на народа, кой е неговия приятель и кой е неговия душманинъ. Правителството го води къмъ разрушение и израждане. Ето кое народътъ не разбира. То го води къмъ разрушение на неговитѣ огнища, на неговитѣ артели, на неговитѣ общини, въ които е залогътъ на неговото бѫдаще“. На това събрание Христофоръ Петковъ билъ извънъ себе си. Само Судзиловски и Степанъ Григориевичъ привеждали аналогични на неговитѣ съображения за необходимостьта отъ пропаганда на идеитѣ между народа. — „Че какво най-

[1]) Съчинения, стр. 160 — 161.

сетнѣ — се провикналъ Судзиловски: народътъ слуша за насъ и ни мисли за чудовище. Врѣме е да види, че ние сме готови да мрѣмъ за него". — „Ако спасението е въ народната революция, кога ще дойде тя? Социалистическата пропаганда е нуждна, за да разсѣе невѣжеството и да ускори революцията" — завършвалъ Христофоръ Петковъ.

Къмъ края или срѣдата на м. май излизането между народа било рѣшено. За да не се „изплашатъ" бѫдащитѣ „прозелити" — трѣбвало да се захване отъ непосрѣдственнитѣ болки на народа. Да се каже на народа, че той трѣбва да запази институциитѣ на своитѣ общини и дружества, въ които е скрито неговото бѫдаще, а така сѫщо — да му се докаже, че цѣлата държава съ царе, помѣщици, духовенство и т. н. тѣгне върху него, врѣди му, защото яде труда му, безъ да произвежда нѣщо — слѣдователно, рано или късно „трѣбва да се очисти отъ тѣзи паразити". Въ името на „новиятъ социалистически строй, който ще изцѣри всѣка язва въ народния животъ" — тръгнала конспирацията по нощна и дневна пропаганда.

Мѣсецъ-два новитѣ пропагандисти вършили своето дѣло, безъ особни спънки. Въ гостилници или ателиета, тѣхното слово противъ царя, противъ „пияния попъ" и помѣщика гърмѣло на сермия. Единъ случай, който далъ начало да се създаде легенда около името на Христофоръ Петковъ, е характеренъ и за пропагандиста и за конспирацията. Всѣко движение, всѣка пропаганда е съпроводена съ трудности и съ опасни рискове, особно въ една деспотическа страна. Но опасноститѣ могатъ да се избѣгнатъ или съ прѣдвидливость, или съ новъ рискъ. Христофоръ Петковъ, като „неустрашимъ българинъ", притежавалъ дарбитѣ и на риска и на прѣдвидливостьта: тамъ, кѫдѣто не помагала послѣднята, героизмътъ или рискътъ му подавали помощьта си.

Нѣкакъвъ социалистически катехизисъ, за който ние можахме да чуемъ най-смътни спомени, разпространявала одескатата канспирация, освѣнъ литографирани „прокламации" и „разяснения". Този „социалистически катехизисъ" отъ рѫцѣтѣ на единъ „спропагандиранъ" прозелитъ попадналъ въ жиляститѣ рѫцѣ на одеската полиция. „Прозелитътъ" помирисалъ кауша. Отъ въпросъ на въпросъ, той билъ принуденъ да посочи лицето, което му втъкнало „катехизиса" въ рѫцѣ. Това лице билъ не другъ, а Христофоръ Петковъ, който нощувалъ у нѣкоя си стара полякиня, посвѣтена въ „дѣлото". По една повелителна необходимость, выпрямій болгаринъ билъ повиканъ на очна „ставка", която дала тоя резултатъ, че самъ Христофоръ Петковъ се окумилъ въ съсѣдния каушъ, въ който билъ затворенъ „прозелита". Очевидно, „другаритѣ", които веднага били освѣдомлени отъ вѣрната полячка „относительно печальной судьби Христофора Петкова", съ нищо не могли да помогнатъ на „молодій тюремщикъ". Ала не забравяйте, че хитростьта е единъ инстинктъ. Нея приложилъ и Христофоръ Петковъ, за да се избави. Надзирательтъ на каушитѣ, който ще е билъ по всѣка вѣроятность човѣкъ наивенъ, съ добра душа, запиталъ дълбоко умисления Христофоръ, не желае ли съ нѣщо да му услужи. Христофоръ Петковъ, всѣкога бързъ въ отговоритѣ, и въ... изобрѣтателность-а, това и чакалъ. „Си-часъ" отговорилъ, че единстенната услуга, която желае отъ него е — да му позволи да набие „прѣдателя", затворенъ въ отвъдния каушъ. „Это одинъ изъ рѣдкихъ подлецовъ" — казалъ Христофоръ Петковъ, и влѣзълъ въ кафеза на прѣдателя. Слѣдъ като му стоварилъ нѣколко удара върху нещастната глава — Хрисофоръ Петковъ се прибралъ въ своя каушъ „ни лукъ ялъ ни лукъ мерисалъ". Той ще очаква сега „послѣдствията", прѣдвидени отъ него съ математическа точность, както отсетнѣ говорилъ прѣдъ „другаритѣ". „Пострадавшиятъ"

се оплакалъ на по-горнето началство за побоя; назначено било слѣдствие. „Это подлость — изкрѣщялъ Христофоръ Петковъ: какъ узникъ я не имѣлъ никакой возможности выходитъ, а тѣмъ менѣе входить въ его каушъ. Это новая клѣвета“. Надзирательтъ билъ солидаренъ съ показанията на Христофора Петкова: удоволствието, което му причинила една тупаница между двама „узника“, той не искалъ да замѣнява съ „подозрѣнието“ на началството, че самъ покровителствува единъ „размирникъ“. Неговитѣ показания подкрѣпили възраженията на Христофора Петкова, за когото нѣмало вече никаква мжчнотия да докаже, че и въпросътъ съ „социалистическия катехизисъ“ е „самая наглая вымисель“... Неговата „невиность“ блѣснала като слънце: слѣдъ три дневна борба съ гадь и нечистотии — Христофоръ Петковъ, за голѣмо удивление на „другаритѣ“, които „кроили“ нѣщо за неговото освобождение, билъ пуснатъ на свобода.

Случката съ „катехизиса“ обаче, създала силно подозрѣние у одеската полиция, която имала основание да се безпокои. Въ продължение на нѣколко мѣсеца изъ Одеса се носели слухове за нѣкакви пропагандисти, които сновели изъ трактири и „погреби“, говорѣли противъ царь и проповѣдвали революция. По това врѣме не билъ заглъхналъ още и процесътъ противъ Чернишевски. Остриятъ слухъ на одеския „сищикъ“ зачулъ една нощь изъ отсрѣщния трактиръ на Екатеринская нѣкаква глъчва и името „черни...“ Хрумнало му на умъ, че тоя трактиръ билъ посѣщаванъ най-често отъ нѣкакви „неблагонадеждни“ хора, и че въ тая минута, какъ-нельзя, ще се проповѣдва нѣщо опасно: откжслечнитѣ звукове „черни...“, „рев...“ и пр. го подсѣтили да изпълни „дълга си“, защото, сигурно, тукъ се говори за Чернишевски, за революция или нѣщо подобно. Неговитѣ прѣдчувствия не го лъгали. Тукъ дѣйствително имало нѣщо като събрание,

дѣйствующето лице въ което билъ пакъ Христофоръ Петковъ. Сищикътъ надзърналъ. Всички останали вцѣпени по мѣстата си. Рускитѣ сищици, които сж възпитани съ вѣкове да бждатъ „диви“, сж и „психолози“. Одескиятъ сищикъ се помжчила да сплаши „гуляющата“ тълпа, прѣдъ която нѣмало нищо друго, освѣнъ нѣколко самоваря и безбройно число стакани за чай. — „Какъвъ е този Чернишевски, какви сж тѣзи революции — гръмналъ сищикътъ. Разидитесь!“ — заповѣднически казалъ той, и хвърлилъ кръвнишки погледъ надъ събранието. Тълпата изтръпнала. Само Христофоръ Петковъ, изъ устата на когото прѣди минута текла лава противъ царь и богъ, който възпѣвалъ името на Чернишевски, като знаме на народната революция — билъ спокоенъ. „Пожалуйста, баринъ, я говорилъ для черновіе бумаги, какъ самое лучшее произведеніе русской національной промишленности; никакой революціей здѣсь нѣтъ и мы боимся отъ ей какъ и вы“ — съ равнодушенъ тонъ продумалъ Христофоръ Петковъ и поканилъ царския човѣкъ да вкуси отъ сладката захарь... „Христофоръ Петковъ, ты, братъ, геній, ты спасилъ насъ какъ провиденіе“ — се раздумали отъ четири страни „другаритѣ“, които и сами не знаяли, какъ да постжпятъ въ критическата минута.

Но, колкото и да прикривала конспирацията своята дѣятелность, другъ единъ случай дошелъ да я разруши и да пръсне съвсѣмъ нейнитѣ членове.

Прѣзъ 60-тѣ години подполната литература, както и стихотворнитѣ пародии, въ които има повече бунтъ и по-малко поезия, изпълваха агитацонния каталогъ на крижоцитѣ. Както въ Петербургския, и въ цѣлорускитѣ студенчески и ученически крижоци, така и въ одеския, най-голѣма агитационна сила и, слѣдователно, съ най-голѣма популярность се ползувало едно стихотворение отъ неизвѣстенъ авторъ, което дало поводъ на одеската полиция да шъкне пилцитѣ изъ

полето. Христофоръ Петковъ, който въ нищо не оставаше надирѣ, побързалъ да го изучи и да си служи съ него, като срѣдство за пропаганда.

Една вечерь — това било въ нѣкаква гостилница на Екатерининская улица —, когато аудиторията била достатъчно пълна, за да почне своята „пропаганда", Христофоръ Петковъ се качилъ на единъ столъ и викналъ:

Долго насъ помѣщики душили
Становые били,
И привикли всякому злодѣю
Подставлять мы шею...
Мы де глупы, какъ овечье стадо,
Стричь да брить насъ надо.
Про царей попы твердили міру,
Съ пьяна или умру...

Прѣди да изкаже думата „умру", блъснало нѣщо вратата и трима „бангели" отъ одеската полиция се юрнали къмъ оратора. Въ полицейския домъ имало донесение, че за тая вечерь е „опрѣдѣлена пропаганда" еди дѣ си, слѣдили подставенитѣ сищици що се върши, и понеже цѣльта имъ била да изловятъ „инициаторитѣ", въ това число и подозрѣния българинъ, който е вече записанъ въ джандарскитѣ книги като „празношатающій ся", тѣ чакали само да бжде открито събранието. Нахлули тѣ въ аудиторията и като стрѣли се хвърлили къмъ „прѣдседателя" и „оратора". Нека кажемъ, че Христофоръ Петковъ прѣзъ това врѣме бѣ навършилъ 18-та си година и че върху своитѣ юнически плешки той можеше да понесе цѣлъ балканъ. Въ минутата, когато му се изпрѣчила горнята опасность, той не мислилъ за никава хитрость: думитѣ се още точили изъ устата му, когато „безобразната полиция", безъ ничие позволение, прѣкрачила срѣдата на аудиторията. Очевидно, врѣме за „разсжждение" нѣмало, — трѣбвало да се

дѣйствува бърже и мжжки. Повече отъ половината прозелити очистили аудиторията, когато Христофоръ Петковъ започналъ да „дѣйствува": едного приспалъ съ единъ ударъ задъ тила, другъ събиралъ зжбитѣ си въ шъпи, а третиятъ отъ сищицитѣ затрупалъ въ едно кюше съ столове, маси и храчки.—„Да бѣгаме сега" — извикалъ той на Судзиловски, който едничекъ наблюдавалъ тая главоломна борба.

Отъ тоя часъ, Одеса станала тѣсна и за конспирацията, и за Христофоръ Петковъ.

IX.

Нѣколцина български историци, запознати прѣзъ купъ за грошъ съ събитията въ Одеса, създадени отъ одеската конспирация и Христофора Петкова, съградиха цѣлъ порой отъ измислици и лъжи по адресъ на поета. Христо Ботйовъ билъ чапкжнувалъ изъ Одеса, скиталъ по неморални заведения, сътворявалъ нощни историики, и т. н. Това го направило невъзможенъ и за гимназията, и за полицията (?), и за българскитѣ нотабели отъ българското настоятелство. Изпжденъ отъ гимназията—той се прѣдалъ на нощни авантюри; едвали невършилъ посрѣдъ бѣлъ день нетърпими за ф или стерската нравственость прѣстжпления; подгоненъ отъ полицията — той се скрилъ у нѣкоя полячка, която го хранила четири мѣсеци, плюсъ още нѣколко подозрѣния, които стигатъ до отношенията между Оргонъ и Тартюфъ, сетнѣ безслѣдно се изгубилъ, безъ да го знае и любовницата му. И много още подобни, дори включително и живота на поета въ Знаменка. Всички тѣзи басни и онѣзи, съ които ще се срѣщнемъ за напрѣдъ, имаха първоначалния си източникъ въ книгата на З. Стояновъ, който за свое щастие, лъжеше съ esprit. Но никой отъ по-новитѣ писатели не хвърли подозрѣние върху тѣзи басни, които противорѣчатъ на цѣлата истина. Едни дойдоха да поправятъ имената и да попълватъ лъжи-

тѣ, други — да приематъ лъжата за истина, за да съградятъ нови лъжи върху старата. И еднитѣ и другитѣ не знаѣха за какво и за кого пишатъ. Тѣ не познаваха нито срѣдата, нито хората, създадени отъ нея. Х. Ботйовъ отиде въ Русия буенъ и жеденъ за знания; некорумпиранъ въ чувствата си въ Калоферъ, той неможеше да се развали *до* влизанието си въ одескитѣ конспирации, а слѣдъ влизането си въ кржжоцитѣ, той излѣзе изъ тѣхъ съ всичката нравствена и човѣшка чистота, съ високия моралъ за лични и обществени добродѣтели, на които го научиха конспирациитѣ. Ние видѣхме, въ какво се изчерпяше главната работа на кржжока въ Одеса, а Христофоръ Петковъ, който бързаше да се начете, за да стигне „другаритѣ" по развитие, едва подвакса да отговори на нуждитѣ, които създаде положението му на членъ и ржководитель на одеския кржжокъ. Заедно съСудзиловски и Ф.Волховский,който слѣдъ случката на Екатерининска улица, е останалъ да продължи „дѣлото" едва слѣдъ 3 — 4 години, сж поели върху си черната работа на организацията — да изградятъ нейния духовенъ животъ. Освѣнъ съ частно четене и пропаганда да „посвѣтяватъ въ дѣлото" нови хора, тѣ били длъжни да държатъ ежеседмично реферати върху философски, литературни и политически въпроси. Ние имаме споменитѣ на единъ дѣецъ отъ 60-тѣ години, близко запознатъ съ живота на кржжоцитѣ, които (спомени) разкриватъ цѣлото положение на вжтрѣшния кружковъ животъ. Членоветѣ на кржжоцитѣ периодически сж се събирали за съвмѣстни занятия, да четатъ вѣстници, списания, и въобще да размѣнятъ мисли. [1]) Школната наука не ги удовлетворявала: тя не давала отговори на мисли и въпроси, които вълнували, силно измжчвали буйниятъ умъ и чувствителното сърдце на младежьта. Личностьта, споредъ убѣждението на кржжоцитѣ, трѣбва да бжде разностранно развита. Безъ товае немислима нейната нравствена чистота, а така сжщо личното щастие и обществената полза. Само идеалътъ на личното самоусъвършенствуване е най-близкото срѣдство, за да се достигнатъ и цѣлитѣ на обществената полза.[1]) Но понеже и при това условие общественниятъ идеалъ остава все пакъ тъменъ, неизясненъ, затова кржжоцитѣ сж почувствували нужда отъ една дълга работа на мисъльта. Започнали да изработватъ програми за сериозни занятия: прѣдметъ за „страстно изучение" сж политическа економия, история, социология, философия и др. „Съставляватъ се реферати по разнитѣ отрасли на знанията — продължава сжщиятъ авторъ — и се четатъ въ кржжоцитѣ. Подигатъ се нови въпроси, завързватъ се прѣния, обяснения, разсжждения. Мисъльта, еднажъ начнала да работи, естественно, неможе да се спрѣ въ една сфера. Въпроситѣ изъ областьта на теоретическитѣ знания прѣдизвикватъ неизбѣжно цѣла редица въпроси отъ практически характеръ. Животътъ се промъква въ тази чисто теоретическа работа на мисъльта, който ѝ придава жизненость, по-голѣма енергия и сила. Явленията отъ обществения животъ, текущитѣ събития изъ политическия свѣтъ еднакво ставатъ прѣдмети за щателно изучване. [2]) „Умственниятъ кржгозоръ се разширява, мисъльта крѣпне, убѣжденията се създаватъ, явява се сждбоносния въпросъ: какво да се прави (что дѣлатъ?)?" [3])

Прѣдадени на тази сериозна умствена работа, заети съ страсть да изучаватъ въ прѣводъ или оригиналъ Прудона (неговитѣ Економически противорѣчия, Изповѣди и Що е собсвенностъ?), Луи Блана (неговитѣ съчинения върху революциитѣ въ Франция), Ланге

[1]) Вж. „Воспоминанія Землевольца".

[1]) „Воспоминанія Землевольца".
[2]) Ibid.
[3]) Ibid.

(неговия Работнически въпросъ), Н. Г. Чернишевски (Политическа економия и др.), и т. н. — заети най-сетнѣ съ практическия въпросъ да се сближатъ съ „народа“ и „да му бждатъ полезни“, конспирациитѣ, отъ друга страна, се стремѣли да запазятъ личностьта чиста, цѣлна, неразвалена. Основани съ цѣль да даватъ на членоветѣ си „материална, умствена и нравствена взаимопомощь“[1]), кржжоцитѣ сж спазвали идеални отношения и сж отглеждали личности, които да служатъ за „украшение на нацията“. „Отношенията между членоветѣ (на кржжоцитѣ) бѣха съвсѣмъ братски, пише другъ съврѣменникъ. Искренность и безусловна прямота съставляваха тѣхното първо основание. Всички се познаваха единъ другъ, като членове на едно и сжщо сѣмейство, ако не повече, и никой не искаше да скрива отъ другитѣ нито една своя стжпка не само въ своя общественъ, но даже и въ частния си животъ... Тѣзи идеални отношения...бѣха способни да влияятъ върху нравственното развитие на личностьта. Тѣ именно създадоха такива личности съ сърдце отъ злато и чугунъ... които въ всѣка друга страна биха били гордостьта, украшението не нацията“.[2]) Ние се намираме въ най-идеалистическия периодъ на умственното и нравственно развитие на кржжоцитѣ: ние се намираме въ врѣмето на Кирсанова и Лопухова, въ врѣмето на „Что дѣлать?“ Това врѣме отъ нищо създаваше нѣшо, — то създаваше въодушевени идеалисти, герои, които тръгнаха изъ народа, за да му занесатъ благата вѣсть на социализма. Единъ отъ тѣзи въодушевени и чисти идеалисти бѣше и Христофоръ Петковъ. Подгоненъ отъ Одеса, жребеятъ му се падна да слѣзе още по-на-югъ, между селското население, двойно по-просто отъ градското, да го просвѣти, да го раздвижи, да го „посвѣти“ въ революцията и въ комунизма...

[1]) Ibid. — „Членоветѣ на кржжока — пише другъ съврѣменникъ — живѣеха ту на една квартира, ту на различни, но никога не забравяха принципа, положенъ въ основата на тѣхното общежитие и взаимни отношения — пълна общность и неразделность на имуществата“ (П. Ловровъ, loc. cit., стр. 45).

[2]) С. Степнякъ, Подпольная Россія, стр. 74. и слѣд.

X.

Само день или два подиръ схватката въ гостилницата на Екатеринская прѣстоялъ Христофоръ Петковъ въ Одеса. Прѣзъ тие два дни конспирацията могла да има едно събрание, на което взето било рѣшение да се укриятъ слѣдитѣ на прѣстжплението, и на първо мѣсто — най-видния актьоръ въ него — Христофоръ Петковъ. По Ботйово лично настояване се съгласила конспирацията да го „делегира“, като учитель по-на-юго-западъ отъ Одеса, кждѣто острото око на руската полиция нѣма тъй скоро да го открие. Съ нейни срѣдства, или съ срѣдства, събрани отъ „другаритѣ“, потеглилъ Христофоръ Петковъ за селото Знаменка, познато до тогава слабо и на географолозитѣ, а още по-малко на сищицитѣ: тие послѣднитѣ стоѣха далечъ отъ селата. Полицията тръгна въ рускитѣ села по диритѣ на революционеритѣ. Революционеритѣ запознаха сищицитѣ съ рускитѣ села...

Въ Знаменка прѣстоя Христофоръ Ботйовъ около шесть мѣсеца и тукъ той се помжчи — безуспѣшно — да приложи теориитѣ на комунизма и да пръсне свѣтлината на културната работа. Тука, въ единъ край, който билъ свидѣтель въ изключителни врѣмена само на безредия и насилия, вършени отъ казацитѣ, нашиятъ поетъ отнесълъ и високиятъ оня моралъ, който бѣше наслѣдилъ отъ Алтжнъ Калоферъ и който конспирациитѣ развили въ по-висша форма — дали му, така да се рѣче „практически резонъ“.

Прѣзъ 60-тѣ години въ Русия си бѣха спечелили реномето на всѣка новость педагогическитѣ принципи, изработени въ Ясная Поляна и тѣзи, проповѣдвани отъ

Н. А. Добролюбова въ списание „Съврѣменникъ“. Л. Толстой искаше да се прѣнесатъ дѣцата въ природата, при природна обстановка да се учатъ, а Добролюбовъ, единъ отъ най-сериознитѣ критици по въпроса за възпитанието, като поправяше яснополянския мечтатель, настояваше да се даватъ на дѣцата знания изъ положителната наука, да се развиватъ тѣхнитѣ умственни и нравственни способности — да се развиятъ отъ тѣхъ граждани, годни за полезна общественна дѣятелность. Съ години, съ десятилѣтия и вѣкове рутинната педагогика е убивала умственнитѣ способности на дѣцата, отъ незапомнени врѣмена схоластиката е омачквала чувствата, дарбитѣ, и е израждала поколѣнията. Трѣбва коренни реформи въ учебното дѣло, за да се прѣобрази духътъ на новитѣ поколѣния. Тази реакция въ руската педагогическа литература противъ остарѣлитѣ догми на схоластическата педагогика намѣри отзвукъ въ кржжоцитѣ, защото отъ официалнитѣ катедри нея никой не смѣеше да застжпи. За подобна дързость пжтя къмъ Сибиръ бѣше всѣкога отворенъ. Защото, реакцията противъ рутината въ педагогическата наука означаваше реакция противъ цѣлия политически режимъ, който самъ крѣпеше, ако не създаваше тая рутина. Въ Русия въпроситѣ на образованието и възпитанието ставаха политически въпроси, както и произволътъ на мѣстна нѣкоя градска глава. Но онова, което гонѣха изъ вратитѣ нахлуваше прѣзъ прозорцитѣ, като епидемическа зараза. Негодуванията на учащата се младежь противъ старитѣ педагогически традиции бѣха едно явление обикновенно: а Христофоръ Петковъ, който по природа неможеше да понася стѣсненията, протестираше най-грѫмливо. „Дайте ни свобода на духътъ и не ни учете на глупости“ — казалъ той на прѣподавателя-педагогъ, когато тоя искалъ да убѣди ученицитѣ-гимназисти, че „повиновението е майка на гения“.

Като учитель въ Знаменка, Христофоръ Петковъ завелъ новъ редъ изъ знаменското училище въ духътъ на принципитѣ, които изучилъ у Добролюбовъ и конспирацията. Формалноститѣ били конфискувани, въ земанията и даванията между учитель и ученици въвелъ пълно равенство, побоятъ, който вселилъ въ дѣтската душа страхъ и отвръщение къмъ училището, билъ изхвърленъ: плѣсницата замѣнилъ съ усмивка, тоягата — съ думитѣ: „ти, братъ, не сдѣлалъ харашо — это должно совершиться какъ-нельзя“, и т. н. Всичкитѣ занятия ставали на открито и безъ принуждение. — „Вие, любезни дѣца, трѣбва да знаете, че сте свободни хора; вие трѣбва да се научитѣ на свобода“. За да създаде отъ дѣцата „свободни люде“ и „добри граждани“, Христофоръ Петковъ стжпчалъ съ двата крака главния прѣдметъ и въ тогавашнитѣ руско-бесарабски учебни заведения — „законъ божи“, и го замѣнилъ съ история. Той не искалъ да заблуждава „бждащитѣ граждани“: щастието може да се извоюва и безъ богъ; богъ е първиятъ неприятель на човѣшкото добро.

Но ако има педагогика за малкитѣ, има педагогия и за голѣмитѣ. Христофоръ Ботйовъ не е дошелъ въ Знаменка да учи само малкитѣ и да печели пари: той се спаси отъ ржцѣтѣ на одескитѣ сищици не да търси спокойствие, а да намѣри „условия“ да приложи на практика своя моралъ и своитѣ „принципи“. Въ това отношение, въ двѣ или три посоки се разлжчилъ животътъ на нашия поетъ въ Знаменка. Голѣмъ любитель на природата, той прѣкарвалъ свободното си врѣме въ екскурзии съ дѣцата — нѣщо непознато въ оние врѣмена, — и на ловъ. Ловътъ билъ за него едно удоволствие и едно упражнение. Като двигатель на бждащата народна революция, която ще е „кървава“, той трѣбва да владѣе оржжието. Ловътъ е една школа за свободно служене съ оржжието, затова Христофоръ Петковъ се постаралъ да я мине напълно. Въ Русия

само ловътъ е позволената свобода. Въ тѣзи ловджийски занятия Ботйовъ правилъ впечатлѣние на Знаменскитѣ жители: Христофоръ Петковъ се показалъ не само отличенъ стрѣлецъ, но нему не мигало окото и прѣдъ никаква опастность. Тамъ далечъ на часъ-два, имало нѣкакъвъ си „вълчи върхъ“: пиле не смѣяло да прѣхвъркне отъ свирѣпата гадь, която на цѣли стада виела посрѣдъ бѣлъ день, камо ли човѣкъ да стжпи. Така гласелъ селскиятъ страхъ. Христофоръ Петковъ се хваналъ на басъ, че не само ще се качи горѣ, но и ще донесе ловъ. На слѣдующия день цѣлото село се събрало да види „стария вълкъ“, който нѣколко пжти слизалъ въ селото, убитъ отъ „героятъ-учитель“. Ботйовъ поискалъ единъ голѣмъ ханджаръ, раздѣлилъ животното на двѣ, и държалъ първата лекция по анатомия прѣдъ ученици и прѣдъ цѣлото село. Но Христофоръ Петковъ е Христофоръ Ботйовъ, той нито измѣнява на убѣждението си, нито на характера си. — Има и други вълци — казалъ той. Най-опаснитѣ вълци сж въ градоветѣ, тѣ разполагатъ съ власть и богатства, съ войска и полиция. Тѣхъ трѣбва да избиемъ, ако не искаме да опустошаватъ цѣли села и градове. Вижте помѣщицитѣ! Какво работятъ тѣ и не смучатъ ли кръвьта ви. Вижте царетѣ! Вижте поповетѣ! — Ние трѣбва да организираме живота си по нашитѣ народни начала и да не позволяваме никому да краде труда ни — завършилъ „анатомическата“ си рѣчь Христофоръ Петковъ. Отъ този день младежитѣ въ село Знаменка станали неговитѣ най-вѣрни приятели: съ тѣхъ той сподѣлялъ радости и скърби, съ тѣхъ той дѣлилъ залъкътъ си. Започнали се дългитѣ нощи на дългитѣ проповѣди. — Всичко отивало отъ зло на-по-зло. Край нѣма да иматъ злинитѣ, ако човѣкътъ самъ не помисли за себе си; равенство трѣбва да се основе на земята. Първиятъ, който е казалъ: това е мое — е първиятъ тиранинъ за човѣцитѣ. Ние

трѣбва да кажемъ: всичко на всички и моето да стане „наше“. Любовь и братство трѣбва да има между васъ. Но дебелитѣ глави на „комуниститѣ“ отъ село Знаменка дигали рамѣнѣ и не разбирали нито отъ „комунизмъ“, нито отъ „социализмъ“. Еднажъ Христофоръ Петковъ се опиталъ да разкрива на селенитѣ тайнитѣ на „новата наука“. Описалъ имъ съ блѣскава фантазия економическото равенство, което социализмътъ щѣлъ да въведе чрѣзъ селски и градски организации, чрѣзъ мжжки и женски дружества, както училъ знаменития Чернишевски, доказвалъ имъ, че нѣмало да има убити отъ бѣдность селяни и разкапани въ разкошъ помѣщици и царе, съобщавалъ имъ още, че социализмътъ, който ще дойде слѣдъ всемирната революция на народитѣ, ще въдвори голѣма свобода и мѣстото на поповетѣ, ще се заеме отъ науката, че социализмътъ искалъ жената да е свободна и да има права, каквито има и мжжа—, разправилъ имъ още много други работи. Ала аудиторията въ Знаменка не била тъй въодушевена, както въ Одеса: тя спала.—Всичко това, говорили мнозина, трѣбва да е хубаво, ама ние не го разбираме. Само частния животъ на учителя имъ давалъ донѣкждѣ прѣдставление, какво е това социализмъ и какво равенство ще донесе той на народа. Една проста срѣда винаги олицетворява „теориитѣ“ съ личния животъ на тѣхния проповѣдникъ. Какъвто е господарьтъ, такъвъ ще е и слугата, какъвто е проповѣдника—такова ще е и учението му. За щастие, животътъ на Христофоръ Петковъ е дѣйствувалъ по-убѣдително върху жителитѣ на село Знаменка, отколкото неговитѣ отвлечени проповѣди.

Тука, въ Знаменка, при Ботйова билъ прѣпратенъ отъ одесци единъ малорусъ, който изчезва въ споменитѣ подъ името Иванъ Ивановичъ. Иванъ Ивановичъ (собственото му име, искатъ да кажатъ нѣкои, било Шапченко) билъ офицеръ отъ руската ар-

мия, посвѣтенъ въ живота на конспирациитѣ. Самъ той е убѣденъ комунистъ отъ школата на Христофора Петкова. Подозрѣнъ отъ правителството, че разпространява „възмутителни идеи“ между армията, както и „прокламациитѣ“ на тайнитѣ кржжоци, билъ повиканъ въ карцера, за да го прѣпратятъ въ Сибиръ. Но Иванъ Ивановичъ сполучилъ да побѣгне на югъ, въ Одеса, отъ кждѣто нашитѣ хора го прѣпратили при поета. Съ тогова Ивановичъ (Шапченко), когото ще срѣщнемъ и по-нататъкъ, Христофоръ Петковъ повелъ животъ на интимни, братски начала, съ което очудвали и мало и голѣмо. Новитѣ хора станали притча во езицѣхъ. Тѣ внесли съвсѣмъ ново нѣщо въ простия животъ на Знаменка, която се удивявала и не вѣрвала на очитѣ си. Двамата комунисти сподѣляли едно легло, тѣ не знаяли що е мое и що е твое, всѣки день тѣ смѣнявали облеклата си и въ труда си единъ другъ се замѣствали. Дружели съ момцитѣ, играели по хорища, любували се на момитѣ и дѣцата, които наричали „надеждата“ на свѣта, и пр.

Тази идилия, която изключва лъжата и фантазията на нашитѣ историци, [1]) продължила 5—6 мѣсеца. Ала

[1]) З. Стояновъ казва, че въ Одеса нѣкой си д-ръ Браделъ услужилъ Ботйову съ своя паспортъ, че съ този паспортъ побѣгналъ неизвѣстно гдѣ, че слѣдъ мѣсецъ-два „чули въ Одеса ближнитѣ му приятели, че той се настанилъ учитель въ едно бесарабско българско село, Задунайка“, че тука се борилъ съ караконджоли, че ималъ селянка любовница, че ставалъ деверъ, че ходилъ да калесва и да згодява, че пехливанствувалъ по кърища и мегдани, че никаква книга тукъ не хваналъ, а се занимавалъ съ буйства, че станалъ казакъ, че се подвизавалъ въ нощни кражби, че въ училищния дворъ завъдилъ разни гадове и животни: кокошки, гжски, пуйки, котки, кучета, вълци и още много др. (Опитъ за биография, стр. 53—64.). Иванъ Ивановичъ падналъ отъ небето, а това било цѣло щастие за Ботйова, безъ тоя да го познава, че изцѣрилъ нѣкакъвъ натиренъ негоденъ конь, който станалъ за ибретъ и пр. и пр.

двѣ нови обстоятелства се намѣсили, тѣ създали отъ своя страна голѣми подозрѣния, които пропжждатъ нашитѣ хора изъ Знаменка.

Одесци непрѣставали да държатъ нашитѣ въ теченето на „дѣлото“. Всички разпореждания, прокламации и др., идещи отъ сѣверъ и центъра: вѣстници, списания и друга литература, имъ били прѣпращани. „По свѣтенитѣ“ въ Знаменка, които виждали нѣща, дотогава и не сънувани отъ тѣхъ, взели да се збутватъ. Тѣ чували за нѣкакви нови хора, които правителството прѣслѣдвало и пращало далечъ въ солницитѣ изъ Сибиръ. Дали и двамата неканени граждани на Знаменската селска община не сж отъ тѣхъ? Ами ако ги подуши правителствово? Ами ако и насъ сполѣти сжщата участь? Това не може да бжде!

Това едно.

Второ, Иванъ Ивановичъ—не извѣстенъ на селенитѣ какъвъ е и отъ дѣ иде —, умѣялъ да язди на конь, като сжщински казакъ. Той научилъ и Христофоръ Петковъ да язди, който въ скоро врѣме, както въ всичко друго, и въ това задминалъ „учителя“. Двамата „учители“ ще грабнатъ нѣкоя кранта отъ селския мегданъ, ще я възсѣднатъ гърбомъ, и прѣпускайки я, ще правятъ всевъзможни фокуси. Това не по малко правѣло впечатлѣние на селянитѣ. Що за чортове—питали се тѣ . . .

логичности и безлогичности. Ст. Заимовъ отъ своя страна ни донася „откритието“, че всичко това е вѣрно, защото Ботйовъ „търсилъ точката за подпорка (точка опори)“ въ Знаменка, а не Задунайка, както твърди З. Стояновъ, като „става укротитель на хищнитѣ звѣрове“ (Мсб. I. 210). Въ едно и сжщо врѣме човѣкъ не може да бжде двѣ различни нѣща: и учитель и казакъ, и образцовъ наставникъ на мало и голѣмо и укротитель на звѣрове, ала за нашитѣ историци невъзможното стана възможно. У господина Д. Т. Страшимирова звѣроветѣ и гадьта на първитѣ двама се прѣвърнаха въ бухали и кукумявки (вж. Христо Ботйовъ като поетъ и журналистъ, стр. 116—120).

Тъкмо къмъ края на петия или шестия мѣсецъ, откакъ дошелъ Христофоръ Петковъ въ Знаменка, тадѣва се установилъ на врѣменна квартира нѣкакъвъ кавалерийски полкъ. Христофоръ Петковъ и Иванъ Ивановичъ безъ да подозиратъ, че ще произлѣзе нѣщо, завързали знакомство съ офицеритѣ и долнитѣ чинове. Тѣхнитѣ комунистически убѣждения ги приближавали къмъ хората, къмъ свѣта, но не ги отдалечавали отъ опасноститѣ. Тѣ пожелали да печелятъ партизани. До великата народна революция оставало малко врѣме, а тие диви казаци трѣбвало да се „просвѣтятъ".

Най-напрѣдъ тѣ завързали по-близко приятелство съ началствата. Правили имъ посѣщения, кусали отъ тѣхната чорба, излизали на полето съ тѣхъ, когато имали дневни занятия, и т. н. Като страстни ѣздачи, тѣ се възползували отъ услугитѣ на любезнитѣ офицери, които оставяли на тѣхно разположение своитѣ катани. Но, както на селянитѣ отъ Знаменската община, така и на изпеченитѣ казаци, силно впечатлѣние правило това, че и „учителя" и ноговия „гостъ" изкусно въртѣли оржжие, по-виртуозно скачали или възкачвали на гърба на коня, и по-безстрашни имъ се виждали въ бѣганицата. Що за хора сж това — започнали да се питатъ началствата. Тѣхниятъ въпросъ се спосрѣщналъ съ удивленията на селото. Слѣдъ една седмица вече, когато Христофоръ Петковъ поразкрилъ душата си, когато взели двугласно рѣшение съ Ивана Ивановича „да посѣятъ сѣмето на революцията" и „между по-добритѣ казаци", всичко се разбрало. „А вотъ что, казали тие послѣднитѣ. Какъ кажеться, вы одни изъ непримиримыхъ елементовъ". Разривътъ билъ неминуемъ. Новата опастность за двамата комунисти, които по еднажъ се бѣха измъкнали изъ ржцѣтѣ на сицицитѣ, се изпрѣчила. Началствата отъ казашкия полкъ не само не били наклонни да възприематъ „новитѣ идеи", но тѣ били и смъртни врагове на всички

царски душмани. — „Всички революционери сж безбожници и кучета" — изревалъ единъ «висши чинъ», и поканилъ останалитѣ „чинове" на „съвѣщание". Прѣди да дочакатъ неговата „резолюция", нашитѣ хора заблагоразсждили да не осъмнатъ въ Знаменка. Сжщата нощь единиятъ одухалъ още по-на-югъ, а другиятъ тръгналъ къмъ западъ.

По-късно тѣ узнали единодушното рѣшение, взето въ този военен съвѣтъ: — да вържатъ учителя и неговия „гостенинъ", и съ всичкия багажъ отъ подполна литература, която слѣдния день извлѣкли изподъ скромното имъ легло, да ги изпратятъ армаганъ на херсонския сатрапъ.

ГЛАВА ТРЕТА.

На пжть за Алтжнъ Калоферъ.

Една неизвѣстность. — Христо Ботйовъ казакъ? — Той и Чайковски. — Единъ политически двубой. — Излъгани надежди. — Въ Калоферъ. — Ботйовъ учитель. — Старитѣ истории и първата любовь. — Възвишени чувства. — Христо Ботйовъ и Добри войвода. — Събранията на Балкана. — Единъ революционенъ клубъ отъ 1867. година. — Първата публична рѣчь противъ робството. — Прѣдчувствията на страха. — Отчаянието на бащата и уплахата на „обществото". — Възкръснали илюзии.

I.

Една голѣма неизвѣстность запълва второто бѣгство на Христофора Петкова изъ ржцѣтѣ на царскитѣ хора. Кждѣ се е луталъ той съ вѣрния си Иванъ Ивановичъ прѣзъ оная фатална нощь слѣдъ свадата съ рускитѣ „чинове", съ какви срѣдства, какъ и гдѣ е прѣскокналъ той границата, за да влѣзе въ България — нашитѣ свѣдѣния сж не сигурни, за да установимъ съ положителность обстоятелството. Една версия говори, че нашитѣ хора не сж напуснали сжщата нощь Знаменка, макаръ да сж били доста далечъ отъ училището, въ което квартирувалъ Ботйовъ. Нѣкой по-отблизо посвѣтенъ момъкъ, който вдъхвалъ у Христофора Петкова по-здрава надежда, комуто нашия поетъ открилъ и майчиното си млѣко, който напълно билъ кръстенъ въ новата вѣра, ги скжталъ у себе си, криелъ

ти нѣколко дни изъ изби и тавани, докато могли да намѣрятъ „каналъ" да се измъкнатъ на чужда територия. Друга една версия, по-малко сигурна отъ първата, повѣствува, че двамата комунисти прѣкарали извѣстни дни на „вълчия връхъ", кждѣто „чиноветѣ" не прѣдполагали, че ще отиде жива човѣшка душа, тука ги навѣстявалъ нѣкой си Тимофей, вѣроятно алюзия на лицето, за което говори първата версия. Трета и послѣдня една версия, която може би се приближава до истината, колкото и първата, дума, че тѣ не сж се бавили никакъ въ Знаменка, а просто „всѣки тръгналъ по свой пжть", т. е. нашиятъ човѣкъ за България, а Иванъ Ивановичъ за Ромжния. Като хора на „идеята", тѣ всѣкога били „на щрекъ": както Христофоръ Петковъ, така сжщо и Шапченко, познати по своята непримиримость прѣдъ одеската конспирация, били снабдени отъ тая послѣднята съ тескерета още при настаняването на малорусина у Христофора, за да разполагатъ съ тѣхъ „на всѣкой случай". Често Христофоръ Петковъ, напримѣръ, подмѣталъ нѣкои и други думи прѣдъ младежитѣ, че по-рано или по-късно загине, това му е безразлично, стига да изпълни дългътъ си къмъ човѣчеството. — Човѣкъ трѣбва да пази живота си за другитѣ, не за себе си. Ние не сме егоисти. Нашиятъ егоизмъ се състои само въ единъ инстинктъ: да се самосъхраняваме за благото на бѣднитѣ. — Въ тѣзи думи послѣднята версия намира горѣ-долѣ основание: „инстинктътъ" на нашитѣ комунисти ще ги е каралъ винаги да се сѣщатъ за „прѣдпазителни мѣрки". Незнаешъ отъ гдѣ ще ти дойде изненадата. — Отъ една страна инстинктътъ за самосъхранение, отъ друга — убѣждението, че тѣхната пропаганда, може би, ще ги изложи на нови прѣслѣдвания, довеждало нашитѣ хора до съзнание да бждатъ готови всѣки пжть да теглятъ прѣзъ границата. И тѣ, говори послѣднята версия, дѣйствително потеглили. Нея нощь отъ селото лип-

сали два коня. Вѣроятно, двамата бѣгълци ще си сж услужили съ тѣхъ докждѣ границата, слѣдъ което сж ги харизали на вълци и гарвани.[1])

Както и да е, около края на зимата 1867. година ние намираме Христофоръ Петковъ въ Сливенъ при Чайковски, съ когото е водилъ приятелство день-до-пладне. — Христофоръ Петковъ слушалъ за полския литераторъ още въ Русия. Чайковски и нѣколцина други герои отъ прѣди 1863. година се ползуваха съ голѣма извѣстность на равно съ геритѣ отъ 1830. година. Около имената на всинца се носеше, не безъ основание, по една легенда и въ сума тие легенди даваха заключението, че пръснатитѣ емигранти подготовляватъ нѣкаква силна революция, която ще помете европейския деспотизмъ и заклѣтитѣ неприятели на полската свобода.

На 1815. година още великитѣ сили раздѣлиха Полша като залъкъ. Едно парче на нѣмци, друго на руси — това било всичко. Полската аристокрация и благороднитѣ, които играели голѣма роля въ политическата история на Полша, клѣкнали,—тѣхния гласъ не се слушалъ. Едно символично затишие настанало по цѣла Полша слѣдъ фаталната подѣлба. Но това била външната, измамлива страна на единъ таенъ заговоръ, който нито великиятъ херцогъ Константинъ, пълномощникъ на царя, нито и-ръ Николай могли да разберат, и още помалко императорския м-ръ принцъ Любецки, който самъ, съ подходни мѣрки, тикналъ напрѣдъ индустриалното

[1]) Навѣрно, когато е билъ Ботйовъ въ Знаменка, ще да се е срѣщалъ съ Раковски, за което гатка и З. Стояновъ. Но ние казваме „навѣрно", защото освѣнъ прѣдположенията, други достовѣрни факти ни липсуватъ. Раковски е билъ въ ю. Русия и въ Бесарабия прѣзъ май—юли 1866. година. Допустимо е да се е срѣшалъ съ Ботйова. Но какъ, гдѣ и по кой пжтъ сж се опознали -- това е неизвѣстно. Ние не можемъ да си присвоимъ свободата, която е привилегия за З. Стояновъ, Д. Т. Страшимировъ и други, да окичваме неизвѣстностьта съ измислици.

развитие на Полша. Засилена така економически, наскоро сподѣлената Полша си дала тайна клѣтва да се освободи и да накаже своитѣ грабители. Легендарниятъ герой Лукашински създалъ първитѣ тайни организации, и въ деньтъ, когато Николай първи отишелъ въ Варшава да го коронясатъ за царь на Полша, едно голѣмо възстание избухнало, което щѣло насмалко да откжсне главата на руския самоуправникъ. Репресията дошла на реда си. Но тя не убила полската революция. Лукашински загиналъ мжченически, но спомѣнитѣ за тогова знаменитъ конспираторъ оживѣли въ сърдцето на всѣки истински полякъ, а името му станало прѣдметъ на единъ хероически култъ между младежьта.[1]) Този култъ подгрѣялъ революционеритѣ на 1830. година, които имали за глава Домбровски. Сега революцията била по-опасна. Политическата франкмасонерия, основана отъ Домбровски, за нѣколко години направила голѣми успѣхи. Въ сѣнката на литературната и философска афилиация (affiliation), тя спечелила на своя страна буйната университетска младежь; чрѣзъ войнишкото другарство—завладѣла армията, а чрѣзъ дружба — народа.[2]) Влиянието ѝ се пръснало по цѣла Полша, и върху всичкия народъ. Дори фалиралитѣ благородни, толкова многобройни въ Полша, се въоржжавали за неравната борба: очакванията били всеобщи, неописуеми; отъ брѣговетѣ на Вистулъ (Vistule) до тѣзи на Неманъ (Niémen) on taillait des bois de lances.[3]) Въ този общъ кипежъ, революцията била опрѣдѣлена да избухне за края на февруари 1831. Но една случайность я наложила четири мѣсеца по-рано. Единъ царски указъ повелявалъ да се дигне полската армия, да потегли за границата противъ Франция, въ която юлската революция още

[1]) Louis Blanc, Histoire de dix-ans (1830—1840.). Paris 1846. t. II. стр. 23.

[2]) Ibid. стр. 153.

[3]) Ibid. стр. 154.

не бѣше затихнала: поляцитѣ ще вървятъ напрѣдъ въ боя, а руската армия ще стои задъ гърба имъ. Тази безчовѣчна заповѣдь дигнала изъ единъ пжть негодуванието на поляцитѣ. На 27. ноември (1830.) тѣ провъзгласили революцията въ Варшава, съ надежда, че ще запалятъ цѣла Полша. Съ викове: „не, Полша, ти не си безъ защитници", които издаватъ единъ благороденъ ентусиазмъ, съ викове: „на оржжие"! — всички търчели къмъ центъра на Варшава, всички давали разпореждания. Работницитѣ, които участвуватъ въ всѣка революция съ цѣлата си душа, въоржжени, тичали изъ улицитѣ съ една екзалтация, която стигала до самозабрава.[1]) Парижката революция, ехото на която стигнало до поляцитѣ, ги още повече въодушевявала. „Възбуждението бѣше чудесно — пише единъ историкъ. Правѣха всички несмѣтни жертви. Женитѣ даваха въ съкровището своитѣ обици и своитѣ пръстени. Богатитѣ граждани дигаха на свои разноски цѣли ескадрони." Никога подобна опасность, каквато заплашвала Полша, не е раждала такива източници за противодѣйствие.[2]) „Героическата трѣска, която прѣзъ първитѣ дни на революцията въодушевяваше столицата на Полша, нѣма нищо аналогично въ историята. Въ Литва! — бѣха казали. И народътъ, съ своя удивителенъ инстинктъ, повтаряше: въ Литва!"[3]) Този удивителенъ ентусиазмъ се чулъ и въ Парижъ. Отзивчивъ къмъ революциитѣ, парижкиятъ народъ разнасялъ славата на Полша въ всичкитѣ локали и театри. Юлскитѣ революционери се спирали по улицитѣ на революционния градъ съ думитѣ: Полша е свободна. „Това бѣше за Франция единъ националенъ праздникъ, една втора юлска революция" — пише Луи Бланъ. „Да помогнемъ на

[1]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 159.
[2]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 164.
[3]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 163.

нашитѣ братия въ Полша!" — говорели всички по всички страни.[1])

Но... слѣдъ радостьта идатъ сълзитѣ. Коварна Европа прѣдоставила пълна свобода за дѣйствие на Русия, която потопила цѣла Полша въ трауръ. „Нощьта на 29. ноември venait de couvrir de son ombre des scènes héroïques, mais aussi de tristes massacres."[2]) Слѣдъ тая поголовна сѣчь, наутрето, 30. ноември, „викътъ за независимостьта на Полша изкачаше изъ всички уста," уви! викъ, задавенъ въ рѣки отъ кръвь и човѣшко мѣсо... Революционеритѣ се разбѣгали, а Домбровски се спасилъ въ Парижъ.

Тъй печално се завършила революцията отъ 1830. година.

Още по-печално завършила тая прѣзъ 1863.

Русия имала двата първи опита, — тя не искала трети пжть да си пари ржцѣтѣ. Нейнитѣ шпиони изпълнили цѣла Полша, и когато прѣзъ 1863. година, отдълготаената революция избухнала, казацитѣ изпълнили до най-тънка подробность даденитѣ имъ заповѣди. Ако ноемврийската революция отъ 1830. година не намира нищо аналогично въ историята, по свирѣпостьта съ която е потушена тая отъ 1863. година остава единственна въ всѣко едно отношение. За да бжде уничтожена възможностьта даже за всѣки бждащъ опитъ, народътъ трѣбвало да се смаже на всѣка цѣна. Отъ пеленаци до бѣлобради старци — всички били съсичани. Зеръ — едно дѣте е единъ бждащъ революционеръ. Тиранитѣ се плашатъ отъ сирацитѣ, които смучатъ отмъщението изъ гжрдитѣ на своитѣ овдовѣли майки.

[1]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 167.
[2]) Ibid. стр. 160. Ср. още Metternich, Mémoires, t. VII. стр. 167, 287. и др.; Chodzko, Massacres de Galicie, Paris 1861.

II.

Разгромътъ на 1863. година донесълъ пълно разочарование и за тази малка часть отъ полската интелигенция, която по едно чудо избѣгнала явната смърть. Чайковски, единъ отъ водителитѣ на по-старото движение, изгубилъ вѣра, че Полша ще може да се освободи безъ външна намѣса. Двѣ-три възстания, толкова здраво замислени и тъй умно организирани, не донесли нищо, освѣнъ сѣчь надъ народа. Но героизмътъ на възстанницитѣ? Но готовностьта на работницитѣ и на екзалтиранитѣ народни маси да слагатъ коститѣ си прѣдъ олтаря на отечественната независимость? Христофоръ Петковъ, който познавалъ отъ игла до конецъ полската история и знаелъ нишкитѣ на всичкитѣ народни движения, не губилъ куражъ. Той виждалъ въ дългата верига отъ революции едно: че тиранитѣ потушаватъ възстанията съ кръвь и опустошения. Но могатъ ли тиранитѣ да царуватъ надъ гробища? Той виждалъ още, че кръвьта ражда още по-голѣмо отмъщение: че всѣко бждаще възстание е по-силно и по-цѣлесъобразно; че силитѣ на революцията растнатъ, тѣзи на тиранитѣ намаляватъ; че несполукитѣ на поробенитѣ народи ги учатъ да се съюзяватъ противъ съюза на тиранитѣ, и че — послѣднитѣ революции го научили: съединенитѣ сили на сиромаситѣ ще скръшатъ врата на деспотизма. Епопеята отъ 1830. до 1863. било въ Франция, Германия или въ Полша, му вдъхвала силна вѣра, че днитѣ на тиранитѣ сж прѣброени. Онова, което е нуждно въ дадения исторически моментъ, то е да се проповѣдва тѣсенъ, братски съюзъ между всички народи, и да се поведе всемирна борба противъ робството и тиранията. На това съзнание го научили послѣднитѣ революции. Той вѣрвалъ — тъй говорѣли неговитѣ свѣдѣния изъ Русия, очевидно, недостатъчни, че и Чайковски, партизанинъ на едно велико движение, ще е побѣгналъ въ деспотическа Турция, не да се тури въ услуга на единъ деспотизмъ, за да круши неговия прототипъ, а да работи за освобождението на всѣки потиснатъ народъ, въ това число — и за освобождението на България. Нима може единъ патриотъ въ изгнание, народътъ на когото е правилъ опити да хвърли чуждия яремъ, а сега стѣне подъ руско робство, да не желае освобождението на другъ единъ народъ, намиращъ се сжщо така подъ чуждо робство? Очевидно, не. Поне тъй мислилъ Христофоръ Петковъ до срѣщата въ Сливенъ.

На друго мнѣние е билъ неговиятъ събесѣдникъ.

Прѣзъ една хладна зимна вечерь на 1867. година Христофоръ Петковъ се отрекомандувалъ на Садъкъ паша. Отъ пролѣтьта 1866. година тоя засѣдналъ съ полка си на квартира въ Сливенъ и спечелилъ „обичьта“ на мѣстното население. Вѣроятно, говорѣла първата илюзия у нашия поетъ, полскиятъ патриотъ трѣбва да е „прѣвзелъ калето отъ вжтрѣ“. Ако Садъкъ паша е единъ турски офицеръ, а по кръвь полякъ-патриотъ, и ако неговото име се еднакво почита изъ Сливенския мемлекетъ, колкото се приказва въ Полша и въ Русия, той нѣма да е като всички турски офицери, и, елбетя — неговата цѣль неще е да подържа робството, а тъкмо обратно: съ срѣдства на деспотическа Турция, ще иска да сломи нейния деспотизмъ. Съ тази илюзия и още, че Чайковски, като бѣглецъ, трѣбва да се приближава къмъ комунистическитѣ идеи на българския поетъ, тоя пожелалъ да свърже приятелство съ него.

Първата срѣща не дала нищо опрѣдѣлено. Садъкъ паша, талантливъ литераторъ и каленъ авантюристъ, говорилъ повече за литература и за положението на Полша. Придавалъ ужъ извѣстно значение на революционната литература и на тайнитѣ дружества, безъ да доизкаже напълно мисъльта си. Но непропусналъ да забѣ-

лѣжи, че нищо нѣма да е въ състояние да сломи и онова движение, което се създавало въ вжтрѣшна Русия. Симпатиитѣ на Чайковски били на страната на революционеритѣ, които въ Русия дошли слѣдъ тѣзи въ Полша. — На тая почва, изглеждало, че полякътъ и българинътъ сж се разбрали. Първиятъ е дошелъ въ Турция да създава нови полкове, дисциплинирани и европейски обучения, за да сломи деспотизма на ...Русия.

Както и да е, първитѣ впечатлѣния задържали Ботйовъ извѣстно врѣме при Садъкъ паша. Между двамата поети се завързала дружба на тѣсно приятелство. Вѣроятно, Христофоръ Петковъ ще е пожелалъ да кусне малко и отъ „солдатската каша", защото талимитѣ, които усвоилъ въ Знаменка, и тѣзи, които пснаучилъ отъ сливенския гарнизонъ, утрѣ ще повтори въ Калоферъ. Садъкъ паша билъ възхитенъ отъ новиятъ българинъ: турскиятъ офицеринъ далъ свобода на Христофоръ Петковъ да влиза и излиза свободно изъ казармитѣ, въ които нашиятъ човѣкъ започналъ да дѣйствува тъй, както и въ Знаменка... Но идилията се развалила, когато Садъкъ паша билъ прѣдизвиканъ да разкрие всичкитѣ си карти.

При единъ разговоръ, който станалъ втората седмица, откакъ нашиятъ пристигналъ въ Сливенъ, Христофоръ Петковъ и Садъкъ паша се счепкали за гушитѣ. Нашиятъ човѣкъ, който не обича да сваля вода отъ деветъ дерета, пожелалъ да има съ Садъкъ паша единъ политически разговоръ и всѣки да опрѣдѣли сферитѣ на своето влияние, както се говорило к тогава.

Нека кажемъ за свѣдѣние на читателитѣ, че идването на Садъкъ паша въ Сливенъ въ сжщность не било съвсѣмъ безъ цѣль. Настаняването на неговия полкъ въ Сливенъ се дължело на висши политически (и културни!) съображения. Въ Сливенския санджакъ, по коритото на Тунджа и въ цѣлата околность, българскиятъ елементъ се бѣ засилилъ по това врѣме и

като по-рѣшителенъ протестъ противъ османския режимъ, хайдутското движение започнало да се изражда тждѣва въ политическо движение. Великотурскитѣ патриоти се обезпокоиха. Мидхатъ паша се закахъри да слѣе българския елементъ въ голѣмия потокъ на османското племе, и при тази непосилна за него робота, той бѣше прѣдложилъ особни административни и училищни реформи: асимилацията на християнитѣ Мидхаду се виждала толкова по-лесна, защото въ това му идеше на помощь и политиката на европейската дипломация. Съ малка разлика въ основата на тактиката, сжщето мислѣлъ и Чайка Чайковски. Той смѣталъ да се даде нѣкаква автономия на дунавскитѣ славяни, но да бждатъ подчинени на Турция и да работятъ за нейното величие. За да се постигне това, трѣбва да се въведе обща воинска повиность за мюсюлмани и християни. Асимилацията ще бжде пълна, а тронътъ на султана ще добие една „яка подпора". Къмъ тие практически срѣдства Садъкъ паша прѣдложилъ и друго: да се захване съ прѣвъзпитанието на младежьта. Франция, която желаеше една силна Турция, го насърдчавала въ тая просвѣтителна акция. Самъ Гизо, който бѣше дѣйствувалъ съ голѣма жестокость противъ юлскитѣ революционери, подпомагалъ парично Чайковски, за да прѣвъзпита „българската младежь" въ такъвъ духъ, че „да бжде една гаранция за вѣрность спрямо Високата порта". Всичко това трѣбвало да се направи часъ по-скоро отъ гледището на една велика идея: засилени така около трона на Великия падишахъ, засилена самата Турция съ новия асимилиранъ християнски елементъ, единъ прѣкрасенъ день ще нахълтатъ войскитѣ имъ въ Полша, ще провъзгласятъ нейната независимость, а слѣдъ това оржжията ще бждатъ обърнати и противъ Русия... Отъ гледището на тая велика утопия Чайковски осждилъ полската революция прѣзъ 1863. година. По-първитѣ възстания, въ които участвуваше, го бѣха научили, че Полша

ще падне въ по-голѣмо робство, безъ помощьта на една външна държава, Турция. Затова той се отнесълъ прѣзъ 1863. до княза Чарторийски, да не поощрява и най-малкото движение противъ руското владичество, защото Полша ще бжде изтощена и съсипана.[1]) За сега, всичко трѣбва да затихне, усилията да бждатъ насочени къмъ вжтрѣшното засилване на великата османска империя, която продължаваше да яде своитѣ поданици.

Чайка Чайковски бѣше единъ човѣкъ съ забѣлѣжително възпитание; но повече поетъ, отколкото мислитель — той се отличаваше съ темперамента на едностранчиво развитие, а хладностьта на неговото сърдце не отговаряше на неговото художническо призвание. Възпитанъ въ школата на французкия либерализмъ отъ първата половина на 19. вѣкъ, той бѣше наклоненъ къмъ компромиси, къмъ политически опуртюнизмъ тамъ, кждѣто сжбитията налагатъ революционното дѣйствие. По своитѣ идеи, по своитѣ чувства и нрави, по цѣлия складъ на своя умъ, Чайка Чайковски не е билъ човѣкъ за народни революции, въ които вѣрата и убѣждението правятъ едно цѣло. Съ своя култъ къмъ френския либерализмъ, той е клонилъ да измѣнява всѣки пжть на едно народно движение, което може да постигне реални резултати, колкото е по-самостоятелно. Съ своята утопия да се създаде една засилена Турция, безъ да измѣни нейната готическа система, въ която неизбѣжно ще се увеличатъ всичкитѣ елементи на една азиятска цивилизация, той не е съзиралъ, колко скжпи интереси ще бждатъ пожертвувани, и колко назадъ може да отиде историческото развитие на балканскитѣ държавици, които може би биха имали полза отъ една федерация, но не федерация османска, въ която по-мър-

[1]) Вж. и мемоаритѣ на Чайковски, часть отъ които сж помѣстени въ кн. X. на Мсб. стр. 432. и др.

шавитѣ крави ще изѣдатъ по-тлъститѣ. . . . Мечтатель по натура, добъръ войникъ по професия, студенъ въ чувствата си и като поетъ, Чайка Чайковски останалъ посрѣдственъ политикъ.

Въ бесѣдата — имаме основание да прѣдполагаме, послѣдня отъ тоя родъ —, която си опрѣдѣлили двамата поети, Чайковски оклюмналъ съ всичката слабость на своя социаленъ утопизмъ. Той падналъ „въ немилость“ прѣдъ българския комунистъ. Онова, което Ботйовъ не знаялъ, защото никой не му го е казалъ, или защото при продължение на 10—12 дни Садъкъ паша не доизказвалъ, при тая бесѣда му просвѣтнало. Когато платоническитѣ съчувствия на Чайковски къмъ полското и руско освободително движение той замѣнилъ съ критика, и когато начерталъ своята военно-културна система прѣдъ нашия човѣкъ, Ботйовъ не се подвоумилъ да го обяви за ортакъ на султана и единъ отъ върлитѣ душмани на неговия народъ. До прѣди 1855. година, когато Христофоръ Петковъ буйствуваше по Тунджа и пѣеше първитѣ пѣсни за хайдутитѣ по рунтавата снага на Мара Гидикъ, Съдъкъ паша билъ изпращанъ изъ България да трѣби Тотю, Танасъ, Раковски и др., които бѣха запъпляли изъ шумацитѣ. Името „Садъкъ паша“ се било разчуло тая година, Добри говорилъ за него на „чуката“, и ехо отъ неговия сърдитъ гласъ слизалъ надолѣ по Алтжнъ Калоферъ. Но нея година всички, въ това число и Христофоръ Петковъ, знаяли „Садъкъ паша“, не „Чайковски“. Сега нашиятъ комунистъ, който прѣживѣлъ илюзията на десеть деня, че въ лицето на полския патриотъ ще има единъ вѣренъ сътрудникъ, си спомнилъ и за неговото минало.

— Каква е вашата политическа програма? — запиталъ Христофоръ Петковъ.

— Културна — отговорилъ Садъкъ паша.

— Въ що се състои вашата култура? — запиталъ повторно комунистътъ.

— Българитѣ трѣбва да се просвѣтятъ — отговорилъ Садъкъ паша; вие имате нужда отъ една национална черква и отъ национална армия; вие трѣбва да се зближитѣ съ турското правителство и заедно съ турския елементъ да развиете своята националность: въ духовното и политическо зближение съ правителството и османския народъ е залогътъ за вашето национално бѫдаще.

— Ние нѣмаме нужда нито отъ едното, нито отъ другото, нито отъ третото! — хрипкаво го прѣкѫсналъ нашия поетъ, който незабавно пристѫпилъ да доказва на заблудения Садъкъ паша, каква дълбока пропасть дѣли двата народа. Възраженията на Чайковски, че неговитѣ възгледи се приемали и отъ такива знаменити дѣйци на българското възраждане, като Палаузовци, били отблъснати отъ Ботйова съ това, че въ българския народенъ животъ имало по-здрави елементи за една самостоятелна политическа борба, и че въ името на новитѣ начала, за които се борятъ и въ Парижъ, и въ Варшава, и по четиритѣ направления на Русия — българскиятъ народъ ще се избави и „отъ своитѣ приятели и отъ своитѣ неприятели". — „А вамъ, продължилъ Ботйовъ, народътъ нѣма да прости услугитѣ, които принасяте на неговитѣ тирани"...

Рекалъ, и съ излъгани надежи тръгналъ за къмъ Алтѫнъ Калоферъ.

III.

Сѫботенъ день било, когато къмъ икиндия срѣдъ пазарището на долнята махала Христофоръ Петковъ слизалъ отъ една каруца, покрита съ прахъ и тиня. Като пазаринъ день днесъ имало голѣма навилица отъ цѣло Калоферъ и отъ съсѣдни нѣкои села. Очитѣ си всички обърнали къмъ новопристигналия пѫтникъ. Тоя

билъ нѣщо необикновенно: левентъ момъкъ, съ спрѣтнато, но-скромно европейско облекло, съ дълга черна коса, съ орловъ проницателенъ погледъ и съ внушителна стѫпка. Христофоръ Петковъ се запѫтилъ право къмъ колибата на даскалъ Ботю. Всички разбрали, че това е даскалския синъ, който се „завръща отъ учение". Оние приказки, които бѣха заглъхнали въ продължение на нѣколко години, получили новъ ходъ и тръгнали да обикалятъ селото въ по-друга вариация. Синътъ изглеждалъ много строгъ и по-напетъ отъ баща си; освѣнъ това, подъ веселата усмивка, която била отписана вѣчно на класическото му лице, имало една тѫга и нѣкаква умисленость. Немирниятъ Христо се изпрѣчилъ прѣдъ зиналитѣ уста на Калоферци като една енигма. — „Той е свършилъ наукитѣ си, казали мнозина — ще остане въ Калоферъ и ще ни заяде душитѣ". Чорбаджи Недѣлчо, който пръвъ се мѣрналъ прѣдъ очитѣ на одеския гимназистъ, изтръпналъ. Едно дълбоко убѣждение у стари хора ни приказва, че тая вечерь Недѣлчо чорбаджи трѣбва съ дявола съвѣтъ да е правилъ: даскалскиятъ синъ заминалъ край него и „добъръ день" не му рѣкалъ: мѣтналъ „кръвнишки" погледъ върху му и като хала потѫналъ въ Витлеемската пещеря. — „Какво означава това — питалъ Недѣлчо чорбаджи единъ съсѣдъ; хлапе съ хлапе — днесъ пристига и каукъ не ти салатисва!" — „Днесъ ученитѣ сѫ такива — отговорилъ съсѣдътъ: голѣмѣе се."

Майката и бащата, които не очаквали своя синъ, когото мислѣли за изгубенъ, останали грѫмнати. Изъ невидѣло дошло първото чедо на майката, неочаквано се изправила цѣлата радость прѣдъ отчаяния баща.

Слѣдъ обикновеннитѣ пожелания, измѣсени съ цѣло вѣдро сълзи и отъ двѣтѣ страни, бащата зиналъ да продума нѣщо за Одеса, за Тошковичъ, за българското настоятелство, за професори и учители, и за още

много други работи. — Какъ сж старитѣ приятели — запиталъ даскалъ Ботю. Какъ е Тошковичъ, какъ е професоръ Григоровичъ. — Не ме интересува нито едина, нито другия — отговорилъ Христофоръ Ботйовъ: единиятъ яде сиромащьта, а другиятъ ще изѣдатъ молци.

Благоразумниятъ баща капитулиралъ отъ тая точка, прѣминалъ на другъ въпросъ. На синътъ било крайно неприятно да говори за прѣдставителитѣ на чорбаджийската община, защото „никой никаква полза отъ тѣхъ нѣма." „Че какъвъ е Тошковичъ, говорилъ Ботйовъ: въ що се състоятъ наговитѣ заслуги къмъ България. Въ това ли, че подържа нѣколко ученици! Че какъ ги подържа; съ какви пари, отъ дѣ е взелъ той това злато, съ което пръщатъ каситѣ му. Да не би той самъ да е нѣкоя златоносна мина, та черпи изъ себе си тие рубли и жълтици, или източникътъ е другадѣ." И синътъ се отпусналъ да държи първия урокъ по политическа економия на своя бившъ учитель. — „Богатствата не падатъ отъ небето, рекълъ синътъ: трѣбва да има едни, които да работятъ, които съ трудътъ си да трупатъ стоки, обърнати въ пари, и други, които да крадятъ тѣзи пари. Източникътъ на всѣко богатство е труда; източникътъ на богатствата, които иматъ Ротшилдовци и други, е труда на работника. Вотъ и все, казалъ по руски Христофоръ Петковъ. А колкото за богатствата на Тошковича — благодаримъ за такива богатства. Съ така печелени милиони ти ще бждешъ петь пжти по-голѣмъ благодѣтелъ и отъ Тошковича, и отъ цѣлото българско настоятелство. Хайдушка филантропия!"

Бащата взелъ да се втилява, „помирисало" му „нѣщо". Даскалъ Ботю не е вчерашенъ: „има си хасъ този синъ да се е нагълталъ съ новата попара, както пишеше Тошковичъ — уцапахме я тогава!" Даскалъ Ботю е живѣлъ повече въ Русия, и прѣзъ

негово врѣме имало нѣкои корави глави, които шушукали, които „бъркали нѣкаква каша". Слушалъ той, че има тайни организации, създаватъ се нови, проповѣдватъ се въ тѣхъ „непримирими идеи", и още много други. Цѣлата атмосфера въ Русия била заразена съ революция, и слѣдъ Кримската война, вече много работи взели да се вършатъ „ашекере". Чулъ смътно бащата прѣзъ ржка-двѣ за прѣслѣдванията на революционеритѣ-пропагандатори, за процеса на Чернишевски, за „позорътъ" на който го изложило правителството, като го приковали върху „позорния стълбъ" на пескитѣ въ Петербургъ, и че особно младежьта била силно възмутена отъ постжпката на властьта и много подобни. Нови теории защъкали изъ Русия и отъ тѣхъ били заразени безъ изключение всички учебни заведения. Не е чудно и тоя хаймана да е глътналъ вждицата! Но Христофоръ Петковъ не е дѣте за да го хокашъ: двѣ тънки черни пиявици се виѣли по горнята му бърна, дълга като снопъ черна коса подала надъ буйнитѣ му рамѣнѣ, за политическа економия говори, смѣсилъ еднажъ-дважъ имената на Миля, на Прудона, на Сенъ-Симона, даже на Ласаля — имена, които били „гордостьта" на „съврѣменната цивилизация", но които бащата за пръвъ пжть слушалъ. Изглеждало, че „това хлапе" е отишло много далечъ: той знаялъ не само познатитѣ на бащата писатели, но нови знаменитости, които, несъмнѣно, трѣбва да сж носители и на нови теории.

Възрастьта, когато не дава наука, донася практически опитъ.

Даскалъ Ботю ималъ опита да бжде малко поделикатенъ къмъ сина си, чувствувайки прѣимущества на неговата начетеность. Къмъ възмжжалия умствено комунистъ най-разумното поведение е да бждешъ прѣдпазливъ: инъче, не само ще те напердаши здраво съ аргументи, но и ще бждешъ два пжти ужиленъ на

едно мѣсто. Даскалъ Ботю си знаялъ „стоката“ прѣди да напустне Калоферъ, а щомъ като Христофоръ Петковъ сега дава текне и на Тошковича, и на Григоровича — ще да е станалъ още „по-лютъ“. Резонитѣ на благоразумието сѫ очевидни. — „Ами какъ прѣкара откакъ напусна гимназията, кѫдѣ ходи и защо се не обади толкова врѣме“ — не безъ особна боязнь дипломатствувалъ „строгия“ баща.

Нѣма нужда да казваме, че слѣдъ борбата въ Сливенъ, Христофору Петкову се прѣдставило новъ случай да излѣе болкитѣ на душата си. Първо и първо, той забѣлѣжилъ на баща си, че за единъ просвѣтенъ като него човѣкъ, не трѣбвало да сѫществува въпросъ, кѫдѣ е и що прави неговия синъ. Ако синътъ е пригърналъ пѫтя на народнитѣ страдания — казалъ Христофоръ Петковъ, това ще рѣче, че той е полезенъ човѣкъ. А полезния човѣкъ не е излишенъ никѫдѣ. Второ, въ Русия имало голѣмо поле за работа. Разкрилъ прѣдъ даскалъ Ботю, че неговиятъ дългъ го вика да просвѣтява сиромащьта, която стѣне подъ двойно иго — физическо и духовно, че за това просвѣщение трѣбали хора, и че „подлецъ е оня образованъ човѣкъ, който не посвѣти живота си на новата наука и на бѫдащата революция“. Бащата, който се опиталъ да поправи или попълни синътъ, съ аргументи изъ своитѣ любими писатели, билъ заставенъ да млъкне, защото, отсѣкалъ Христофоръ Петковъ: „съ авторитети хората прѣстанаха да рѣшаватъ човѣческитѣ проблеми“. Животътъ самъ за себе си е проблема: той създава самъ срѣдства за да бѫде рѣшена тая проблема, но трѣбва да умѣешъ да проберешъ срѣдствата. Най-великата проблема на 19. вѣкъ, казалъ синътъ, е освобождението на народитѣ отъ игото на царетѣ, духовенството и капитала. Тази проблема налага и своето срѣдство: народната революция.

Колкото да удовлетвори едно бащино любопитство, Христофоръ Петковъ съобщилъ на калоферския професоръ, че този дългъ той изпълнявалъ въ Одеса и въ Знаменка, а сега е дошелъ въ България да „продължи своята дѣятелность.“

— Най-новото учение е комунизма — продължилъ нашия поетъ, и въ него е спасението на човѣчеството.

Станало излишно да разправя за срѣщата си съ Садъкъ паша. Даскалъ Ботю го побило студенъ потъ. Синътъ му е „глътналъ вѫдицата“, отишелъ е по дяволитѣ —, значи, Тошковичъ билъ правъ. „Чешки да не бѣхъ го пратилъ въ Русия“ — измъмрялъ бащата, и думитѣ му заглъхнали изъ сѣмейнитѣ „секрети“.

IV.

Въ Калоферъ прѣстоя Ботйовъ цѣли 5—6 мѣсеца и това врѣме той самъ нарича най-свѣтли дни въ живота си.[1]) Тѣ неможѣха да бѫдатъ неблагодарни дни за човѣкъ, като нашия поетъ.

Прѣдварително трѣбва да кажемъ, че благоразумниятъ баща все таилъ капка надежда да подвие врата на упрямия комунистъ. Дано, най-сетнѣ, се вчовѣчи! — Единственното поприще, на което можеше да се подвизава човѣкъ прѣзъ тъмното робство, бѣше училището. Цѣлата интелигенция, съ изключение чорбаджийскитѣ синове, които можели свободно да се изкачатъ по стълбитѣ къмъ голѣми държавни мѣснети, цѣлата интелигенция, казваме, която съ гладъ се добираше до сладкитѣ плодове на науката, се „посвѣтяваше въ служение народу“, сир. даскалуваше. Криволяво тука се печелеше хлѣба — най-важното за всѣки човѣкъ, безъ особни претенции и безъ никакви душевни потрѣбности —, и второ — по една или друга причина, колкото и да е буенъ човѣкъ, малко по-малко,

---

[1]) Съчинения, стр. 164.

училищниятъ режимъ, тежкиятъ трудъ го принуждава къмъ „по-положително“ гледане на нѣщата. Стига характерътъ да прилича на восъкъ, а волята на лоена свѣщь —: въ продължение на година-двѣ даскалското поприще създава отъ личностьта единъ автоматъ, полезенъ за обществото и негоденъ за нищо...

Практичниятъ даскалъ Ботю, който още отъ самото начало „отпусналъ“ юздитѣ на своя синъ, помислилъ, че щомъ го посвѣти въ тайнствата на даскалската професия, тоя „ще се залови за работа“ и ще тръгне изъ пжтя, по който ходѣли всички. — Въ Знаменка ти си учителствувалъ, но тука е съвсѣмъ друго — казалъ даскалъ Ботю. — Той взелъ синътъ си „на практика“ въ Калоферската академия и му далъ да прѣподава нѣкаква физика. Тя била положителна наука, синътъ ще може да създаде у ученицитѣ интересъ къмъ нея. Случило се да се разболѣе бащата. Синътъ, като законенъ наслѣдникъ на неговитѣ имущества, наслѣдилъ го по право и въ училището. Нѣколко мѣсеца подъ редъ, докато даскалъ Ботю пазилъ леглото, Христофоръ Петковъ билъ пълния диктаторъ въ Калоферската академия. Той зарѣзалъ настрана „дивакътъ-учитель“. Нѣколко спорове по текущи въпроси изъ педагогическата наука и общественния животъ ималъ съ тѣхъ, но противницитѣ му винаги тържествували съ пълното си невѣдение. — „Че вие незнаете бъкелъ, какви просвѣтители сте! — имъ се сопналъ Ботйовъ. Хората сж отишли два вѣка напрѣдъ, а вие!“ — За неговата буйна глава не сжществувалъ въпросъ за възможность и невъзможность; той не искалъ да знае, че въ България нито е имало литература, нито свободенъ политически животъ, нито свободенъ достжпъ на чужда литература. — „Вие сте просвѣтители и трѣбва да знаете всичко, или поне да не дрънкате глупости“. Имало единъ споръ и по комунизма. Думата била съвсѣмъ нова за професоритѣ отъ Алтжнъ-Калоферската академия. Когато Ботйовъ заговорилъ за комунизма, а професоритѣ, безъ да разберать понятието, все се мжчили да оборватъ, да му „доказватъ“, че това, което той имъ говорилъ, било „фантазии“, тѣ се подмамили и го запитали, какво е собственно „комунизмъ“, — Ботйовъ да имъ обясни онова, противъ което тѣ отваряли уста. Ботйовъ не искалъ да просвѣтява непросвѣтени просвѣтители. — „Комунизмъ е всичко онова, което вие не разбирате“ — отговорилъ имъ той, и считалъ въпросътъ за изчерпенъ.

Било че схваналъ слабостьта въ организацията на Калоферската академия, или че не искалъ да изпада въ противорѣчие съ себе си, като прѣстжпи една велика заповѣдь на своя дългъ, който откърми у него Одеса, Христо Ботйовъ повторилъ миналото, съ незначителенъ огледъ къмъ новитѣ обстоятелства.

Калоферското училище се обърнало на академия по военното изкуство и социалнитѣ науки, но академия, която — лично за Ботйова — била пълно копие на висшата школа въ село Знаменка. Дѣцата не сж стадо телци, за да се укротяватъ съ тояга. Възпитанието и образованието се прѣдаватъ чрѣзъ езика; не заслужава името възпитание онази система, която си служи съ насилие. Въ Калоферската академия цацарувала пълна автономия. Съ нѣколкото суровици, съ които си служила „дървената педагогия“, макаръ прѣслѣдвана отъ даскалъ Ботю, той подпалилъ печката, и въпрѣки положението си на „практикантъ“, заявилъ, че ще има да се разправя съ оногова, който дръзне да фаворизира допотопнитѣ срѣдства. Ние живѣемъ въ вѣкътъ на науката, не въ вѣкътъ на варваризма. Бой сжществува само въ Русия, но тя е на прага на варварството. Въ отношенията между ученици и учители Христо Ботйовъ сжщо внесълъ новъ духъ. Историята въ Знаменка била повторена тука „съ качулка“. Практикантътъ-учитель не само не допускалъ да се забѣлѣ-

жва тъй нарѣчената „власть надъ ученицитѣ“, но напрямо изличилъ изъ паметьта на школницитѣ понятието повиновение. Когато се съзнава значението на една постжпка, тогава въ областьта на морала нѣма мѣсто за подчинение или налагане. Но съзнание на постжпкитѣ има при равни положения. Неравенството изключава равенството въ сжжденията и цѣлесъобразностьта на дѣйствията. Двѣ личности при различни положения, иматъ не еднакво развитие, умствено или нравствено, и ще се различаватъ съ разнодѣйствие. Това съзнание е тъй елементарно просто, като всички истини спасени отъ приструвки, че не се нуждае отъ галиматията на човѣшкото краснодумие. Като убѣденъ комунистъ, Ботйову не било чуждо: въ Знамеѣка, може би, пръвъ отъ всички, той го приложи на практика. Въ Калоферъ, кждѣто се мѣркатъ простички мухи, нарѣчени „даскали“, той не би билъ на мѣстото си, ако не докаже на несвѣдущитѣ, що е „ново възпитание“. „Равенство“ между „власть“ и „рая“ било прокарано до оня край: ученицитѣ били свободни да разполагатъ съ врѣмето си, както щатъ. Интересътъ е всичко: създайте интересъ у дѣцата, изложете имъ богатствата на науката въ форми, достжпни за тѣхното схващане, разкрийте имъ реалния миръ, който ги заобикаля, безъ да го обличате въ заблужденията на глупавата вѣра — и вие ще ги спечелитѣ и за себе си, и за науката, и за училището. Ботйовъ прилагалъ тая проста теория и получавалъ неочаквани успѣхи; Ботйовъ се ползувалъ съ правилата на абсолютната свобода затова дѣцата отъ другитѣ класове съ нетърпение очаквали края на учебния часъ, за да окошарищатъ „батя Христо“. Но въ всичко това имало знание и изкуство. Да знаешъ едно нѣщо, неще рѣче да го проповѣдвашъ. И обратно. Ботйовъ знаеше и владѣеше изкуството да си служи съ знанията. Затова, отъ неговитѣ „чудновати теории“ никой неможелъ да се ползува въ Калоферската академия, освѣнъ той. Останалитѣ „просвѣтители“ гледали като истукани.

Освѣнъ съ пълната свобода и равенство между власть и рая, въ часоветѣ на Христофоръ Петковъ обаче, трѣбва да е имало и друго нѣщо, та сж се лѣпили около него ученицитѣ като мухи по медъ. И наистина, имало: въ неговитѣ часове ставали работи, които привеждали въ ужасъ познатия на читалелитѣ „персоналъ“.

„Какво прави тоя човѣкъ съ дѣцата?“ — се питалъ „персонала“; ще да ни опече нѣкое яйце на вратоветѣ, та ще се чудимъ въ кой камъкъ да сипемъ...

Единъ отъ персоналътъ полюбопитствувалъ да „провѣри“ „какво се върши“ въ часоветѣ на „практиканта“. Нисшата култура не познава политеса на по-висшата: тя заварва тая послѣднята, както се е рѣкло, въ флагрантъ-дели, т. е. казано чисто български — по бѣли гащи. Безъ да тропа, сир. безъ да поиска „позволение“, „персоналътъ“ открѣхналъ вратата и надзърналъ въ класната стая. Класната стая на „практиканта“ приличала на военен лагеръ: петдесетината ученика били раздѣлѣни на отдѣления съ тѣхнитѣ „капорали“, и всѣко едно взело позиция. Това билъ теоритиченъ урокъ по военното изкуство. — Ние утрѣ ще бждемъ изпрѣчени срѣщу тирана, а не знаемъ какъ да се защищаваме! Сжщиятъ день синътъ на даскалъ Ботю свикалъ своята рота отъ „горнитѣ класове“ и въ стройни редове я прѣкаралъ прѣзъ Алтжнъ Калоферъ за къмъ горнята ржтлина. Тамъ ще дѣцата да видятъ на практика, какъ се води борба противъ врага. Калоферътъ, извѣстно ни е вече това —, който не знаялъ що е тирания, не могълъ да си обясни, каква е тая „слобода“ отъ даскалския синъ. Движението на „ротата“ не приличало на разходка! Извънъ селото всѣко отдѣление вземало свое направление съ неговитѣ аван-постове и мрътви стражи, па най-сѣтнѣ се раздавало едно

продължително „урра“, което цѣпило Балкана и оглушавало долината. Двѣтѣ неприятелски войски се нахвърляли една върху друга, давили се за гушитѣ, оставали подиръ себе си „трофеи“ въ видъ на фесове и парцали отъ дрехи, а „генералътъ“, тържествующъ, наблюдавалъ „хода на битката“, за да направи сетнѣ своитѣ бѣлѣжки.

Но дѣцата не сж сжщества само отъ ржцѣ и крака: неговата теория учеше, че тѣ сж утрѣшни граждани, бждащето на страната. А гражданинътъ трѣбва да бжде всестранно развитъ. Той трѣбва да познава устройството на своя частенъ и обществен животъ, трѣбва да знае своитѣ права и длъжности, той трѣбва да знае „кой пие и кой плаща“, и кому плаща. Но за да знае тие работи, естественно, той трѣбва да бжде „просвѣтенъ“. Христофоръ Петковъ турилъ начало и на гражданското възпитание, като захваналъ отъ училището. Физиката се прѣвърнала въ история, а историята на цѣла революция. Запозналъ ученицитѣ отъ „ротитѣ“ що сж това царе и папи, казалъ имъ, че откакъ свѣтъ свѣтува сиромахътъ е подложенъ на бѣдствия, като посочилъ Алтжнъ Калоферъ за нагледенъ примѣръ. Не срѣщналъ много спънки да докаже на „ротитѣ“, че богъ — това е една лъжа, и че освѣнъ природа, ние не виждаме нищо друго; че трѣбва да се прѣзира оня глупецъ, който заблуждава хората съ религия или подобни глупости: религията е човѣшка измислица и съ нея си служатъ тиранитѣ. Тя трѣбва да се изкубне изъ душата на измжчвания народъ и да се замѣни съ свѣтлитѣ истини на чистата наука.

Всички тѣзи проповѣди, талими и подобни се видѣли на „раята“ съвсѣмъ ново нѣщо и забавително. Съмняваме се, че тя е разбирала всѣкога смисъла на Ботйовитѣ „теории“: рѣдки сж били изключенията едно дѣте, отгледано отъ старото сѣмейство и възпитано въ азиятската училищна наредба, да прояви разбирателски способности.

Всички не се раждатъ съ еднакви дарби, пъкъ освѣнъ това — механическото възпитание, основния двигатель на което бѣше „фалагата“, деградираше умътъ, убиваше сърдцето, атрофираше чувстата. Може би само отдѣлни стръмища на чепинския Балканъ да се приближаватъ до хубоститѣ на Алтжнъ Калоферъ. Цѣлата верига отъ планини и наклони, отъ земя и небе, отъ животъ и природа — всичко тукъ, въ Калоферъ, бѣ и е поезия. Външната красота на природата се отразяваше върху образътъ на неговото население, измжчвано отъ гладъ и мизерия. Вжтрѣшната хармония на нейното битие — се е отпечатила върху характера и чувствата на малкитѣ, които не приличатъ на себе си, когато станатъ голѣми. Едно бѣдно и гладно население въ майчинитѣ ржцѣ на една красива природа, е раждало чада съ широки души, съ обичь къмъ красивото и съ стремежъ къмъ висшитѣ блага на битието. Но робството парализираше тие стремления, дървената педагогика ги доубиваше.

Христо Ботйовъ бѣ прѣкаралъ режимътъ на тая дървена педагогика, и разбираше много добрѣ, до какви послѣдствия довежда тя. По-добра учителка отъ природата нѣма. Наблюдавайте дѣцата кога играятъ въ кжщи и на полето: слѣдете, въ какво се проявяватъ тѣхнитѣ склонности, и вие ще разберете, отъ какво иматъ нужда тѣ, и по нагонътъ на тѣхнитѣ нужди, по опжтванията, които ви дава тѣхната природа — насочвайте тѣхното възпитание, тѣхното развитие. Учительтъ трѣбва да бжде наблюдатель — и като схване духътъ на човѣшката природа, да не ѝ противорѣчи съ дѣйствията си. Едно изкуственно дѣйствие въ областьта на възпитанието трѣбва да е едно естественно дѣйствие. Изкуството трѣбва да иде слѣдъ природата. Тъй става това въ цѣлия органически и неорганически миръ, въ цѣлия животъ на общата майка —, тъй трѣбва да става и въ областьта на човѣшкото развитие.

Но „персоналътъ“ е разбиралъ инъкъ цѣлото си положение: той е умѣялъ да навива нервитѣ като сиджими, безъ да култивира тѣхната тънка чувствителность, усѣтностьта къмъ хубавото, къмъ красотата; той е умѣялъ да „научи“ „раята“ кой е билъ Новоходоносоръ или Иродъ, но не да развие способностьта ѝ да разбере явленията изъ религиознитѣ борби на човѣчеството; той е умѣялъ, умѣе и днесъ, да засади тжпость ѫ заблуда —, но не да дигне по-високо умътъ надъ цѣлата мизерия, и да създаде отъ дѣтето човѣкъ, достоенъ за името, което му е отредило естеството. „Персоналътъ“ убива живота и поезията — ето всичко.

Христо Ботйовъ, като поетъ и мислитель, напротивъ, развиваше и едното и другото у своитѣ „роти“. — Погледнете наоколо си, училъ той дѣцата; погледнете какви хубости, какви ненагледни картини. Обичайте природата, радвайте се на Балкана, любувайте се на горския здравецъ и на градинското лале. Слѣдъ като избавимъ народа — всички ще станемъ поети... И Балканътъ ехтѣлъ съ пѣсни, които стигнали до Добри. Тоя се надвѣсилъ отъ чуката и видѣлъ синътъ на даскалъ Ботю.

V.

5—6 мѣсѣца въ Калоферъ не биха били най-свѣтли дни отъ цѣлия животъ на поета, ако той не бѣше далъ пълна воля на своята душа: на своитѣ възвишени стремления къмъ подвизи и къмъ красота. Калоферската природа, наистина, прѣдразполага къмъ любовь, къмъ душевна резигнация и къмъ героизмъ. Тя съчетава въ себе си поезията съ живота. Ако въ Калоферъ поетътъ бѣше позналъ чорбаджията и сиромаха, сжщиятъ Калоферъ го научи да люби и силно да мрази. Христофоръ Петковъ любеше съ всичката нѣжность на чувствата си, и мразеше съ цѣлото си сжщество като

революционеръ, който е открилъ .непримирима война на цѣлъ свѣтъ: на враговетѣ на прогресъ, на народъ, на добро.

Тукъ, въ Калоферъ, по примѣрътъ на „голѣмитѣ градове“, каквито бѣха Пловдивъ, Загора, Пазарджикъ, покрай мжжко, било открито и дѣвическо училище. Калоферци не искали да сж надирѣ отъ другитѣ: нека и момичето да се учи на четмо и писмо.

Освѣнъ единъ-два сукмана, които изпълнявали длъжностьта на надзиратели или прѣподаватели по всичко и по нищо, душа на дѣвическата академия била нѣкоя си Парашкева Шушулева, първа красота и първа изгора. Тя се учила въ Русия въ сжщата епоха, когато и поета е билъ тамъ, — донесла всичката непринуденость, цѣлата естественность на дѣвическитѣ чувства, както учеха традициитѣ на 60-тѣ години. Пеша — както галено ѝ думалъ поета до края на своя животъ — била въплотеното добро и красота. Първа по умъ, първа и по хубость въ Алтжнъ Калоферъ.

Христофоръ Петковъ, когото интересуваше всичко, побързалъ да събере свѣдѣния за „невиданной грацией“.

— Коприщенка — отговорилъ даскалъ Ботю; свършила въ Киевъ, учена, умна и красавица. Добра учителка е.

Атестацията, която далъ бащата, накарала Ботйова часъ по-скоро да свърже познанство съ „грацията.“

Имало общо съборище на персонала отъ двѣтѣ академии, мжжка и женска, въ което щѣлъ да се разглежда нѣкакъвъ културенъ въпросъ: въпросътъ за значението на женскитѣ дружества. Въпросъ, отъ интересъ и за българския поетъ. По онѣзи врѣмена, вратата на „съвѣтитѣ“ бѣха отворени за всѣки интелигентенъ човѣкъ и още повече за човѣкъ, като Христофора Петкова. Че бива ли да се говори за „значението на женскитѣ дружества“ и нашиятъ човѣкъ да

подсмърча вънъ отъ „засѣданието“! Ако не бѣха му отворили вратата, той самъ би ги блъсналъ. Така и станало.

Въ това съборище, на което „поискала дума“ и Пеша, но на което послѣденъ ораторъ не билъ българския поетъ, пламнали двѣ сърдца, нейно и негово. Ботйовъ поздравилъ младата дѣвица за „напрѣдничавитѣ ѝ идеи“, стисналъ ѝ мжжки ржка въ знакъ на съчувствие, а тя му отговорила съ румена усмивка. . .

Идилията била завързана.

Калоферци взели да си плюятъ въ пазухитѣ и да правятъ кръстъ.

— Мари, думала селската врачка — това е съвсѣмъ ашекере: градъ ще падне, — чума ги чумосала.

Христофоръ Петковъ, който не бръсне нито бога нито царя, ще вземе Пеша „подъ ручка“, ще я изведе по шубрачнитѣ брѣгове на Тунджа къмъ „Чафадарица“, и ще ѝ шепне за любовь, за поезия и за хайдути. Искренитѣ души се разбиратъ скоро: тѣ не чакатъ схоластиката на думитѣ, нито бъбривостьта на врѣмето. Тѣ рѣшаватъ кратко и спънкитѣ ломятъ, както силниятъ порой чупи прѣчката, която му прѣгражда движението. Викторъ Хюго обичаше силно, стихийно Адела. Двѣтѣ млади сърдца купнѣеха да се съберат на интимна приказка, на дружна засѣдка, да си прикажатъ образитѣ на своитѣ мечти. Единъ коравъ баща, студенъ като камъкъ, бѣше тѣхниятъ неприятель. Стихийната любовь надви. Маргарита, Дездемона и още много други — страдаха отъ бащи, които криѣха въ сърдцата си змии. Христофоръ Петковъ не бѣше жена: и да бѣ му се изпрѣчила коравостьта на бащинското сърдце, той би я счупилъ; и да бѣ му се противилъ моралътъ на „обществото“, той би го заплюлъ. За нашиятъ революционеръ животътъ не е писано яйце, но за него всичко е до колѣнѣ. — Ние нѣма да бждемъ мжченици на подозрѣнието — думали си двамата любящи: въ нашето съзнание, личната любовь обгръща любовьта на човѣчеството. — Любовьта е лъжа за подозрѣнието: за искренитѣ хора, тя е откровение, тя е святая святихъ, въ която сичко се кръщава, расте, идеята става по-чиста, по-великодушна, защото чрѣзъ нея говори едно битие, което ни е създало. Идеалистътъ Ботйовъ и съзерцателната Пеша имали всичкитѣ резони на своето съзнание да прѣзратъ глъчвата на селскитѣ квакерки и сумтенето на съсѣдитѣ простаци. Той е мжжъ, а тя любовница на единъ мжжъ. Двѣ сърдца, които се взаимно разбиратъ, тѣ се и взаимно подкрѣпятъ. И Ботйовъ подавалъ юнашка дѣсница и зовѣлъ:

Запѣй и ти пѣсень такава,
Запѣй ми, дѣвойко, на жалость,
Запѣй какъ братъ брата продава,
Какъ гинатъ сили и младость,
Какъ плаче сирота вдовица,
И какъ теглятъ безъ домъ дѣчица!

5-тѣ мѣсеци въ Калоферъ не сж само свѣтли дни: тѣ сж една история на единъ цѣлненъ животъ, тѣ сж една епопея. Прѣдъ насъ сж не само споменитѣ на съврѣменници: нотомството разполага съ единъ документъ неизученъ до сега, не изслѣдванъ, цѣненъ само като поетическо произведение, когато въ него е написана половина отъ биографията на поета, който прѣзираше лъжата колкото и чорбаджиитѣ. Въ това стихотворение — «До моето първо либе» — е нарисуванъ и поета, и човѣка, и бунтовника, и любовника. Всички ни говорятъ съ единъ гласъ, въ единъ тонъ, въ единъ духъ — всичкитѣ сжщесвуватъ за една цѣль — благото на рода, доброто на родината, щастието на човѣчеството. Ботйовъ е скжпилъ душевнитѣ и физически

качества на своята „изгора“. За една нейна усмивка той лудъ лудѣе; сълзи като градъ падатъ отъ едри очи

За погледъ милъ и за въздишка —;

чедото на България купнѣе по нейната дъщеря, която е въплотявала нейната хубавина, нейния чарь, нейнитѣ добродѣтели. Защото — казалъ бѣ поета на дѣцата —: всички трѣбва да станемъ добри, всички ще станемъ поети нѣкога, когато веригитѣ прѣстанатъ да дрънчатъ зловѣщо, когато робътъ стане свободенъ човѣкъ, когато трудътъ възтържествува и вдовицитѣ нѣма да лѣятъ горчиви сълзи... Но той е поетъ и сега, той е щастливата звѣзда на онова бждаще, което ни очаква, къмъ което трѣбва да се стремимъ! Ние тогава, а той днесъ, подранилото цвѣте на нашата близка бждница, ще люби, ще се бори, ще цѣни рѣдкитѣ нѣща въ прѣходното — ще дига мжжка дѣсница за свое и чуждо щастие. Това не е илюзия: поетътъ създаде цѣлъ миръ отъ подвизи —, той нѣма да позволи никому да посѣгне на неговата надежда, лишена отъ себичностьта на обикновенното тѣсногржде.

Дължа на Ботйовъ съврѣменникъ, който ми е далъ часть отъ вѣрнитѣ факти, съ които градя живота на поета, единъ документъ, достоенъ за вниманието на читателя. Ние не му придаваме изключително значение. Но той съставлява елементъ отъ монументалната душа на поета, който и въ дни на изгнание умѣе да цѣни своето вторично азъ — своето вѣрно либе. Поетътъ твърдѣ често, почти до прѣплуването на славянската рѣка за Врачанския Балканъ, често е пѣлъ, наричалъ и съ страшна закана питалъ:

„Краса природы совершенства —
Она моя, она моя —
Кто вырвѣть дѣву у меня!?
Она моя, она моя...

Пускай идутъ цары земные
Съ толпами войновъ своихъ...
И самъ создатель съ лазурнаго чертога
Съ своими херувимами и серафимами
Затрѣпеталъ бы передъ меня —

Она моя, она моя . . .

Тази „она“ — не е никоя друга, освѣнъ Пеша. Всѣки пжть, когато другаритѣ Ботйови задирали поета и му продумвали за първо либе, той пѣелъ:

„Кто вырвѣть у меня
Красоту природы?...“

„Никто!“ — съ страшна сила имъ поетътъ отговарялъ. Той е взелъ пародията, ако не се лъжа, изъ Лермонтовия „Демонъ“, ала да би нѣкой си позволилъ да оскверни неговата свѣтая святихъ, той не би избѣгналъ рискътъ на Пушкина...

Онѣзи, които умѣятъ да четатъ, тѣ ще опрѣдѣлятъ мѣстото на горнята пародия въ живота на единъ двадесеть годишенъ поетъ. Но оние, които умѣятъ и да разбиратъ — тѣ ще видятъ, че чувствения миръ у поета е подчиненъ на една система отъ идеи, и на едно по-висше съзнание. Нашата теза има въ своя полза цѣла грамада отъ факти, както и изповѣдьта на поета — „До моето първо либе“.

Ботйовъ обича първото либе до гробъ; вече баща, той купнѣе да го види съ дружина хайдути, кондисалъ надъ Алтжнъ Калоферъ. Този купнѣжъ е единъ фактъ.

Ако ли, мале майнолйо
Живъ и здравъ стигна до село,
Живъ и здравъ съ байрякъ въ ржка,
Подъ байрякъ лични юнаци...
О, тогазъ майко юнашка;

О, либе мило, хубаво!
Берете цвѣтя въ градина,
Кжсайте бръшлянъ и здравецъ,
Плетете вѣнци и китки
Да кичимъ глава и пушка.

Тогава ще поетътъ либе да прѣгърне

Съ кървава ржка прѣзъ рамо
Да чуй то сърдце юнашко,
Какъ тупа сърдце играе;
Плачътъ му да спра съ цалувка,
Сълзи му съ уста да глътна...
Пакъ тогазъ... майко, прощавай!
Ти, либе, не ме забравяй!...

Но това ще бжде тогава, когато завѣтнитѣ мечти на поета станатъ реална дѣйствителностъ. Сега „скръбь дълбока владѣе“ въ юнашкото сърдце. Тази скръбь издига единъ по-високъ идеалъ отъ егоизма на любовьта —, за него трѣбва да се пожертвуватъ всичкитѣ сили, та тогава ще дойде редъ и за мило либе, и за мила усмивка. Въ гжрдитѣ на поета всичко е съ рани покрито

И сърдце зло въ злоба обвито!

Ти имашъ гласъ чуденъ—млада си,
Но чуйшъ ли какъ пѣе гората?
Чуйшъ ли какъ плачатъ сиромаси?
За тозъ гласъ ми купнѣй душата,
И тамъ тегли сърдце ранено,
Тамъ! дѣ е се съ кръви облѣно!

Филистеритѣ изъ българската литература сж наклонни да съзрятъ въ буйнитѣ думи на поета нова

авантюра! „За разнообразие“—еднодушно се произнесе „литературната критика“ Ботйовъ е скачалъ отъ една крайность въ друга: отъ любовь—къмъ бунтъ, отъ убийства—къмъ кражби! Резони! А-а! да би било лекомислието по-здържано и да не е туй нахално въ претенциитѣ си....

Поетътъ е раненъ, въ кръвь бликнала душата, тамъ го теглило сърдце ранено — и съ хероиченъ гласъ вика на своята красота:

О, махни тѣзъ думи отровни!
Чуй какъ стене гора и шума,
Чуй какъ ечатъ бури вѣковни,
Какъ изреждатъ дума по дума —
Приказки за стари врѣмена
И пѣсни за нови теглила!

Защо е ранено сърдцето на поета; защо у него всичко въ кръвь е облѣно; защо го тегли „тамъ“ нѣкаква стихия, която принуждава заповѣднически да моли първо либе да чака уреченъ часъ? Защо? Защо?—Отговорътъ, непосрѣдственъ и категориченъ, ни дава самъ поета: „....Умисленъ—говори той—влизахъ въ Калсферъ, но сърдцето ми тупаше силно и азъ горѣхъ отъ нетърпѣние да се срѣщна съ нѣкого отъ другаритѣ си, да го питамъ и разпитвамъ: кой дѣ е, кой какъ е, какъ сж агитѣ, дѣ убиха Лефтера, дѣ е Добри?—за всичко що ме интересуваше. Не трѣбваше да чакамъ нощьта — и не дочакахъ я! — Щомъ влѣзохъ въ хана, прѣдъ очитѣ ми се прѣдстави страшно зрѣлище: жени, дѣца и дѣвойки пищѣха, мжже се лутаха насамъ-нататъкъ.... сѣко се тълпѣше, всѣко искаше да види. Тука майки се раздѣляха съ синъ, жени съ мжжъ, сестра съ братъ, дѣца дребни съ бащица и всѣко думаше: жива раздѣла! Жива раздѣла! Прощавай синко, прощавай татко, прощавай бате — чичо,

вуйчо — прощавайте!.. Други гласове тжжни, но твърдо, отговаряха: вие прощавайте! Господъ да прости!

И синджири дрънкаха изъ народа....

Слѣдъ малко викътъ поутихна, народътъ насѣда наоколо по земята и азъ можахъ да видя, кои бѣха причина на тази смутня. Десетина души, навързани на верига, почернѣли отъ бой и мжки, насѣдаха около прощална, наредена трапеза и тжжно, мрачно обръщаха очи къмъ народа, който лѣеше вече безмълвни сълзи, горещи сълзи, и глухо, но дълбоко, въздишаше... Но ето кжръ-сердаря, ето още жандари; тѣ грозно изгледаха народа, грубо закрѣщеха и подкараха вързанитѣ. Па́къ викна народътъ, па́къ писнаха жени и дѣца, па́къ сълзи, па́къ прѣгръщания, прощавания и прощавания тежки, святи, искренни...

Но кои бѣха тѣзи злочести, като звѣрове заковани въ желѣза? О, единъ тѣхенъ погледъ, една тѣхна дума, и доста бѣше. Другаритѣ ми, наши другари, братя! Хайдути, народни хайдути! Мжчно посрѣщнахъ тѣхнитѣ погледи, ала погледътъ на единъ ме прониза въ сърдцето, и сълзи слѣдъ сълзи покапаха по гжрдитѣ ми. Никола Дели-Стояновъ боленъ отъ трѣска, осакатялъ отъ бой и просвѣтналъ отъ мжки и страдания, качваха го въ талига, а той като метна погледъ къмъ народа, който погледъ срѣщнахъ и азъ — извика: „прѣдатели ме изѣдоха, майко!“

Съ безкрайна скърбь, съ страшна злоба въ гжрди влѣзохъ въ стаята си — повѣтствува още поета, и се залѣпихъ на прозореца. Насрѣща въ кафенетата чорбаджии играяха на табли и книги; други съ женитѣ си отиваха на разходка и весело разговаряха; черква клѣпеше и викаше народа на молитва... А азъ — въ главата ми се въртѣха страшни мисли — и думахъ си: пролѣли ли сж тѣ, пролѣлъ ли съмъ азъ, и ще пролѣя ли толкова кръви, колкото сълзи пролѣ днесъ невинниятъ народъ?...

Бѣдниятъ народъ! Проклѣти да сж прѣдатели, проклетъ да е всѣки тиранинъ, помазаникъ божи!...“

Но не е само това: поетътъ говори за прѣдатели, които погубили единъ народенъ човѣкъ. Тѣзи прѣдатели, които играятъ на табла и книги по кафенета, и равнодушно гледатъ на живопогребанитѣ десеть души „другари“, ще погубятъ нѣщо по-скжпо, — тѣ ще се опитатъ да очистятъ и Христофоръ Петковъ...

Обстоятелствата на тая тжжна история спадатъ подъ настоящата рубрика, затова ние ще продължимъ своя разказъ.

VI.

Една цѣлна, завършена натура, е всѣкога отзивчива на явленията изъ външния миръ. Още отъ дѣте, Ботйову правѣха впечатлѣние различнитѣ състояния въ Алтжнъ Калоферъ, и още на ранна възрасть у него кипна отмжщение противъ народнитѣ изѣдници. Дошелъ въ Калоферъ сега по двойна заповѣдь: по внушение на своя духъ и по рѣшение на Одеската конспирация, Христофоръ Ботйовъ наблюдава съ очитѣ на своето възмжжало съзнание страшната пропасть, зинала между разнитѣ класи отъ една страна, между тѣхъ и правителството — отъ друга. Какво ще прави? Не за разнообразие, а да издигне умоветѣ и да повика негодуванията, не да насити жаждата си за авантюри, а да прибере силитѣ на сиромащьта въ едно, въ една организация, той ще излѣзе отъ кжщата на Пеша или отъ Калоферската академия, за да отиде при Добри, който го вика, за да влѣзе въ селската кръчма, кждѣто младежьта и сиромащьта го чака. Чу Добри новата бунтовническа пѣсень, която се разнасяше въ подножието на Балкана — и разбра, че тя му иде на помощь; знаеше и Ботйовъ, че горѣ се подвизава народниятъ хайдутинъ, който носи отрицателнитѣ дѣйствия на своето врѣме и който е узапилъ чорбаджи-

итѣ въ тѣхнитѣ кражби. — Кждѣ е Добри, запиталъ Ботйовъ слѣдния день другаритѣ си съученици отъ Калоферската академия. — Горѣ! отговорили тие. Това му стигало. Ботйовъ познава Добри Коприщенеца. Той е отъ четата на Ангелъ войвода, билъ байряктаринъ на Лефтеря, четата на когото се състоѣла повече отъ калоферци, които ходѣли въ Цариградъ на работа. Както Ангелъ и Лефтеръ — повѣствува нашия поетъ, тъй и Добри, бѣха отъ онѣзи класически хайдуци, въ които се явява живота на народа поробенъ съ всичкитѣ отенъци на характера му, на обстоятелствата, които ни очудватъ съ добрини, очудватъ ни и съ злини. Тѣ ходѣха хайдути, както казватъ турцитѣ за насъ — за да покажатъ своето поетическо мжжество прѣдъ рода и врага и да отвръщатъ за обиди, сторени тѣмъ и на сиромаси, отъ турци и чорбаджии; затуй въ тѣхния животъ нѣма нищо такова, което би могълъ да осжди човѣкъ по каквато ще логика. (Съчинения, стр. 171).

Одескиятъ конспираторъ цѣни тие високи морални качества на народнитѣ хайдути; но той се научи още въ Одеса, че едно робство, тежко като олово, може да се свали чрѣзъ народна революция и когато у нейнитѣ партизани проникне единодушие, когато тѣ схванатъ необходимостьта отъ тая революция. Частичниятъ бунтъ не може да потресе едно вѣковно робство. Ефектътъ, който той произвежда изъ мѣстодѣйствието, скоро заглъхва, а робството продължава да свирѣпствува повече, и робътъ усѣща по-тежка перустия около шията си. Нашитѣ хайдути, които носѣха класическитѣ добродѣтели на българския народъ, проявяваха единъ по-високъ моралъ въ дѣйствията си. Тѣ не бѣха егоисти, инъкъ не биха понесли тежкия кръстъ на несрѣтата. Но, колкото да бѣше голѣма моралната сила на тѣхнитѣ дѣйствия —, бунтътъ имъ не можеше да постигне никаква широко-национална

цѣль. Тѣ дѣйствуваха разединено и още не съзнаваха нуждата отъ политическо дѣйствие, естественно свързано съ създаването на една народна организация.

Христо Ботйовъ разбра по-инъкъ дѣйствията на хайдутитѣ. Тѣ ще бждатъ органъ на „народната революция“: хайдутитѣ сж живия протестъ противъ робството, но протестътъ имъ трѣбва да се обедини, и да се корегира наспоредъ назрѣлитѣ нужди на врѣмето.

Годината, когато Ботйовъ е цалуналъ баща и майка, Добри бѣ въ Калоферъ. Слѣдъ като се подвизавалъ изъ Анадола съ Лефтера и слѣдъ убийството на послѣдния, Добри забѣгналъ та се скрилъ у другаритѣ си въ Калоферъ цѣлата зима на 1867. година. Като не го свъртяли тѣснитѣ улици на старо-планинската столица, той излизалъ съ другаритѣ си на Мара Гидикъ, за да държи въ респектъ хорското внимание. Но позналъ Ботйовъ своя човѣкъ, позналъ и Добри своя вдъхновитель. Започнали се седѣнкитѣ въ кръчмитѣ и събориштата по Балкана. — Нашиятъ протестъ, казалъ Ботйовъ на Добри, трѣбва да бжде насоченъ и противъ чорбаджиитѣ и противъ турцитѣ: тѣ сж едно,— тѣ сж равно душмани на народа. Но вашата дѣятелность трѣбва да служи за примѣръ въ друго отношение: да се организира цѣлия народъ, да се дигне една голѣма народна революция, която да измете и чалмата, и калимявката, и чорбаджията.— Ако Христофоръ Петковъ бѣше държалъ единъ урокъ по политическа економия на стария даскалъ Ботю, ако той си бѣше развързалъ езика повече, отколкото позволявало врѣмето и обстоятелствата прѣдъ ротитѣ, за него не сжществувалъ абсолютно никакъвъ резонъ, да не разкрие докрай душата си, цѣлото си мировъзрѣние прѣдъ народнитѣ хайдути —неговитѣ надежди и опора, и прѣдъ селската младежь, която той ще революционизира. Народнитѣ хайдути, дѣйствително, бѣха хора необразовани: тѣ носѣха стихийно бунта—повече нищо. Христофоръ Петковъ пристжпилъ

да ги запознае съ „основанията“ на „народната революция“, разграничилъ на парчета враговетѣ на народа, и слѣдъ единъ анализъ на економическитѣ и политически причини, които създавали бѣдни и богати, робе и притѣснители — той доказалъ на Добри и неговитѣ другари, че борба трѣбва да се води по всички линии. Просвѣтнало прѣдъ очитѣ на самобитния хайдутинъ. Много назадъ останали и Тотю, и Филипъ и други. Добри разбралъ отъ думитѣ на нашия поетъ, че трѣбва да се бие за всенародно благо, за народна република! Но революционеръ неще каже фантазьоръ. Революционерътъ строи своитѣ системи върху почвата на историческото развитие и върху факти изъ ежедневностьта. Той изучава миналото, за да прѣдвиди бѫдащето, но стоейки върху почвата на бѫдащето, той е въ непримирина борба съ настоящето. Дѣйствията на революционера трѣбва да се свържатъ въ всѣки моментъ съ интереситѣ на онеправданитѣ класи, които му даватъ сила за утрѣшната революция. Животътъ, който е разнищенъ отъ противорѣчия, е въплотена революция, както и революцията е въплотенъ животъ. До послѣдния часъ отъ историята на теглата, въ който тие ще бѫдатъ прѣмахнати, животъ и революция ще означава едно и сѫщо нѣщо. По силата на едно чувство, по силата на едно ясновидство, и като възпитаникъ на рускитѣ шестдесетници — Ботйовъ е схващалъ тази връзка, която му налагала и нуждата отъ жива борба на мѣстна почва.

Видѣхме до кѫдѣ бѣше стигнала мизерията на Калоферъ: чорбаджийската класа си бѣше разпасала учкура и въ лѣво и въ дѣсно обираше. Тя се ползуваше отъ положението си да взема сто за едно и да плаща петь пари надница за единъ убийственъ трудъ; тая класа, съ непозната въ историята алчность, се ползуваше и отъ изкуственнитѣ процеси, съчинявани отъ самото парвителство, за да скубе народа. Когато Христо

Ботйовъ се върна въ Калоферъ, процесътъ за калоферската мѣра бѣше въ своя разгаръ, а чорбаджиитѣ дерѣха отъ едно яре двѣ кожи. Но, почакайте синковци! ще видите и Вие бялия вълкъ... Христофоръ Петковъ не каза „добъръ день“ на Недѣлчо чорбаджи, слизайки отъ сливенската талига: той го изгледа кръвнишки и бутна капията на даскалската колиба. Това не е безъ значение, това не е безъ смисъль...

— Какво стана съ мерата, запиталъ Ботйовъ.

— Продължава, тѫжно въздъхналъ бащата. Оголиха народа. Изпродадоха и мѣнцитѣ на сиромащьта.

— А защо имъ не изрѣжете главитѣ на тие кучета! — викналъ още първия день синътъ.

Но Добри е тука. Слѣдъ като се разбрали „по всички въпроси“, двамата хайдука — Добри и Христофоръ Петковъ, рѣшили да изкара първия горѣ една по-силна чета отъ млади момци, която ще слиза и обира въ името на „народната революция“, а на чорбаджиитѣ далъ ултиматумъ... „Наистина, спомня си Ботйовъ три години по-сетнѣ — въ три години хайдутлукъ тѣ — Добри и неговата дружина — много обири направиха, много убийства; но отъ убититѣ имаше ли поне единъ, който да не бѣше изгорилъ най-малко 10 сиромашки души, а отъ обранитѣ — който да не обира свѣта срѣдъ пладне? Не бѣха ли всичкитѣ народни изядници?“ [1])

Свѣтлитѣ дни ставатъ исторически дни.

Часъ-два въ училището — Христофоръ Петковъ взелъ да снове прѣзъ останалото врѣме на деньтъ до Балкана, до съсѣдни села и въ кръчмата. Запъпляли хайдути насамъ-нататъкъ да прилагатъ инструкции, които имъ давалъ войводата или инспира-

---

[1]) Съчиненія, стр. 172. По спора за гората, за който иде рѣчь въ текста, вижъ и кореспонденциитѣ на Ботю Петковъ въ цитиранитѣ броеве на „Цариградски Вѣстникъ“.

тора. Събранията на Мара Гидикъ зачестили. Оголели сиромаси, посвѣтени въ новата вѣра, въ новата надежда, че „народната революция“ е близко, че тя ще имъ донесе или повърне откраднатото, слушали и пѣснитѣ и рѣчитѣ на нашия комунистъ, и отъ това имъ ставало по-леко. — Дигай високо знамето на революцията — викалъ комунистътъ на войводата. Бий всѣка народна гадь, всѣки читакъ — отмъщавай за най-малкото зло! — И броятъ на бунтовницитѣ растелъ, увеличилъ се колкото пѣсъкътъ на морското дъно: въ всѣко село по Гиопца имало и конакъ, въ всѣка кжща и ятакъ. Младежитѣ получили едно „развито чувство“ за революция и тѣ, заедно съ цѣлата Добрева дружина, ще чупятъ правителственни и обществени вериги. „Всичкитѣ ги познаваме, съ мнозина сме били приятели, и всички излѣзоха хайдути не да гграбятъ и убиватъ било кого било, както правятъ турскитѣ злодѣйци, а да се избавятъ отъ веригитѣ правителственни и обществени, и да отмъстятъ на тѣзи, що тъй безмилостно глобѣха бѣдния народъ.“ [1])

Прѣзъ това врѣме кръчмата на Минко Калмукътъ въ горнята махала се прѣвърнала на политически клубъ, въ който се рѣшавала и сждбата на Турция, и тая на чорбаджиитѣ, и оная на царетѣ. Добри е пратенъ на Балкана, но неговото дѣло, дѣлото на „народната революция“, би пропаднало, ако не се спечели сиромащьта, която най-голѣмъ интересъ има да разруши държавата. Ржцѣ — попукани отъ работа, лица — изпити отъ денонощно бдѣние надъ иглата или чарка, до сега отчаяни и обезвѣрени, взели да пълнятъ селската кръчма, въ която първо мѣсто държалъ даскалския синъ. Принципитѣ на комунизмътъ били разгледани на кръчмарската маса отъ алфа до омега.

[1]) Съчинения, стр. 172.

Съ живописенъ слогъ доказалъ Ботйовъ на калоферскитѣ плебеи, че слѣдъ народната революция, тѣ ще изгубятъ само тежкото си робство, а ще спечелятъ едно по-сносно положение. „Новата наука заповѣдва на всички да работятъ и да нѣма сиромаси и богати. Комунизмътъ е новото християнство за народитѣ. Той ще отсѣче ржцѣтѣ на изѣдницитѣ и тиранитѣ, той ще донесе равенство и братство между народитѣ.“ И съобщавалъ Ботйовъ, че „новата наука“ печелила все повече партизани, и не е далечъ деньтъ, когато ще грейне „слънцето на новия животъ“. За да направи достжпна проповѣдьта въ клуба, той се ползувалъ отъ положението на Калоферъ, отъ неговата кратка история, и примѣритѣ отъ турското правосждие, които Калоферци наблюдавали. Противъ правителството, чорбаджията и царя, ето кждѣ трѣбва да бждатъ насочени стрѣлитѣ.

Покрай жестокитѣ рѣчи противъ чорбаджийската каста и правителството, Христофоръ Ботйовъ държалъ и нѣколко антидинастически рѣчи, една отъ които направила силно впечатлѣние. За да докаже, че царетѣ сж винаги една национална опасность, Христофоръ Петковъ се докосналъ до сждбата на Людовика XVI. „Народътъ, казалъ нашиятъ комунистъ, искаше да се освободи, искаше да се избави отъ феодализма и провъзгласи всеобща революция. Но когато неговитѣ законни избраници засѣдавали въ народното събрание да ограничатъ правата на кралската власть, Людовикъ XVI. създалъ контра революция. Уловенъ като лисица въ капанъ, и запитанъ, защо на 23. юни 1789. година пратилъ войски да заградятъ народното събрание, като искалъ да диктува закони на нацията, той отговорилъ: „защото не сжществува законъ, който да ми забранява това. Азъ бѣхъ господарь да заповѣдвамъ на войскитѣ да тръгнатъ“. Този тиранически отговоръ — продължилъ рѣчьта си българския комунистъ — показва, че царетѣ не само сж една постоянна опасность,

но че царската власть е произволна. Това показва, че народитѣ не могатъ да иматъ нищо общо съ царетѣ. Всѣки царь е едно чудовище, което нородътъ трѣбва да убие. Забравилъ, види се, само да продължи въ духътъ на Сенъ-Жюста,[1]) че „ако царьтъ е единъ човѣкъ, той е единъ неприятель, който трѣбва да бжде убитъ още по-скоро.“ — „Султанъ, царь, кралъ или князь — това е все едно: заедно съ правителствата и чорбаджиитѣ, тѣ сж заговоръ противъ живота на народитѣ.“ — Кипели страститѣ, разпалили се мозъцитѣ, тичнали млади и стари — чувствено подмладѣли, къмъ Мара Гидикъ, да ломятъ „обществениитѣ и правителственни вериги“. Читакъ не смѣелъ говедата си да пусне въ калоферска мера, чорбаджиитѣ взели да се гушатъ не въ кафенета, а въ кжщи —; и тѣ взели да си шушукатъ нѣщо.

Дошелъ деньтъ 11. май 1867. година.

VII.

Изтежко пъшкалъ едва що привдигналия се отъ болничното легло баща. Слушалъ и виждалъ той съ очитѣ си, що върши синътъ му, и трудно понасялъ мъмрянето на чорбаджиитѣ калоферски. Съчувствувалъ той на синътъ въ мжжката му агитация. Защото и самъ ще да се е убѣдилъ, че „на тѣзи „магарета“—чорбаджиитѣ „само колътъ може да дойде доака.“ Но онова, което немогълъ да прѣглътне лесно бащата, била крайностьта на синътъ. — „Поне да бжде по-прѣдпазливъ — иди-дойди, ала както я кара, скоро ще подпали цѣлата Гиопца“.

---

[1]) Аналогични на горнитѣ думи, които дължимъ на точни спомени, намираме въ една рѣчь на Сенъ-Жюста, която е държалъ французския революционеръ къмъ края на 89. година. La royauté est chos hors nature; nul rapport naturel de peuple à roi; un roi est un monstre qu'il faut étouffer“. (Вж. J. Michelet, Histoire de la révolution Française, томъ VI. стр. 167.).

Единъ разговоръ въ общината, станалъ съ цѣль да се нажули даскалъ Ботю, за да „посжди немирниятъ“, ни дава слабо впечатлѣние за характера на Ботйовата пропаганда.

— Какви сж тѣзи маскарлъци отъ него — казалъ чорбаджи Недѣлчо: дойдатъ дѣцата отъ училище и ми разправятъ, че имъ говорилъ противъ бога и противъ богатитѣ. Нищо не ставало ясакъ въ дюната, само измѣни ставали, а всичкото зайре се запазвало. Какво е това?

— Това е наука, чорбаджи — отговарялъ даскалъ Ботю, новата наука учила, споредъ както разправя Христо, че ето това, демекъ, всичко което ни обикаля, е́ това, което виждашъ съ очи и пипашъ съ ржцѣ, се казва вещество; то си промѣня вида, формата, но не се губило. Ти можешъ да умрѣшъ — но отъ тебе нищо нѣма да се изгуби.

— Какъ така ще умра, изкрѣщялъ чорбаджи Недѣлчо; ами защо е дрънкалъ противъ бога, противъ поповетѣ и противъ султана?

— Това е негова работа — отговорилъ даскалъ Ботю. Тъй сж го научили въ Русия, така говори. Никой не може да отиде противъ своята наука.

— Ами какви сж тѣзи лудории изъ кръчмата на Калмукътъ, какво прави той съ оня чапкжнинъ, който бѣга по Мара Гидикъ, и защо снове по селата...

Студенъ потъ побило цѣлото тѣло на болнавиятъ още даскалъ. Чорбаджиискитѣ шпиони подшушнали всичко, каквото се говорѣло въ революционния клубъ, и чорбаджиитѣ знаели, че народната революция ха-днесъ, ха-утрѣ ще избухне, а тѣхнитѣ глави даскалскиятъ синъ въ селското хорище щѣлъ на пръте да побие и ще ги украси съ надписи: „изядници“.

— Всичко това какво е, ако не бунтъ противъ царщината? — запиталъ чорбаджи Недѣлчо. Сѣпни му малко юздитѣ, докато е рано...

Съ голѣмо огорчение напусналъ „общината“ Ботйовия баща и цѣлъ день трѣска го трѣсла. — „Тѣзи маскари, не си поплюватъ на ржцѣтѣ — казалъ на себе си той; малко ли майки сж разплакали?!“ Но да „направи бѣлѣжка“ и на „немирникътъ“, не смѣелъ. Той говори постоянно за революция, за изядници, за кръвь — прѣдъ такъвъ човѣкъ. естественно, трѣбва да бждешъ внимателенъ.

На 10. май 1867. год. цѣлиятъ персоналъ отъ Калоферскитѣ академии трѣскаво се приготовлявалъ за великия праздникъ. Училищата били накичени съ вѣнци, всичко било приготвено, а селския кехая отъ тритѣ хълма въ Калоферъ съ високъ гласъ възвѣстилъ на народа, че утрѣ е праздникътъ св. Кирилъ и Методи, въ голѣмия училищенъ дворъ ще се отслужи молебенъ, затова чорбаджиитѣ заповѣдвали: жени, мжже, дѣца, млади и стари, да бждатъ тамъ.

На 11. цѣло Калоферъ въ празднично облекло се стѣкло да се любува на праздника. Подредени били Ботйовитѣ „роти“, а възпитаницитѣ на революционния клубъ очаквали часъ по-скоро де се свърши попското мърморене, за да се появи „бати Христо.“

Бащата, който си знаялъ стоката, не искалъ да го пусне да говори: на академическото съвѣщание попървия день заявилъ, че по слабость, той неможе да издържи една „сказка“, каквато „подобава за случая“, затова се обърналъ къмъ по-стария персоналъ съ настояване единъ отъ по-опитнитѣ колеги да „вземе сказката.“ — „Христо е младъ още за тие работи“ — избързалъ да забѣлѣжи хитрия баща. — „Не, не, — обърналъ се тоя: азъ ще държа сказката.“ Рѣшено — свършено. — „Хемъ бжди по-здържанъ и прѣдпазливъ — забѣлѣжилъ му даскалъ Ботю вечерьта, когато сѣднали на софрата. Онѣзи красти и вчера ма са хокали.“ — „Азъ зная“ — отговорилъ синътъ.

Може и сами да се досѣщате, че даскалъ Ботю цѣлата нощь е прѣкаралъ въ най-безпокойни сжнища. Слѣдующия день обаче, той отново падналъ на леглото.

Трѣбва да кажемъ, че въ тая епоха всички „сказки“, казвани на праздникътъ св. Кирилъ и Методи безъ изключение сж били едно калпаво славословие на султанъ и патрика. Безъ да се помене свѣтлото име на подишаха, безъ да му се изпѣе нѣкои нескопосанъ химнъ, като тоя съчиненъ отъ П. Р. Славйковъ —

„... слава, честь и похвала
По всичка да гърми земля,
Султанското да слави имя!
И Българския нашъ народъ
Прѣзъ всичкия си свой животъ
Да вика: „много му години“! —

не е могло да мине нито едно национално тържество, а пъкъ на св. Кирилъ и Методи тие химни стигали своя връхъ. Може би Калоферъ, който извадилъ най-скжпото си облекло за тоя день, да е мислилъ, че одескиятъ гимназистъ ще „изтърси“ нѣкое славословие поербапъ отъ всички досегашни. Това ние не знаемъ. Но онова, което знаемъ е, че сжщиятъ день и нощьта срѣщу 11. сж станали двѣ тайни събрания, на които се взело рѣшение да присжтсвуватъ на молебена всички калоферски прозелити на новата вѣра. Въ тие двѣ събрания били набѣлѣжени и главнитѣ точки на „революционната рѣчь“. Съдържанието на рѣчьта трѣбвало да се изчерпи първо съ това, като се изложи много на кратко, миналото на българския народъ, сетнѣ да се каже нѣщо за падането на България и нататъкъ цѣлата рѣчь да се върти противъ съврѣменната тирания, противъ султана и противъ чорбаджийтѣ, като не се пропусне случая „прѣдъ всичкия народъ“ да се обяватъ „цѣлитѣ на народната революция“. А когато ора-

торътъ говори — прозелититѣ, разпръснати между народа на купчини, ще потвърдяватъ думитѣ му съ викове: „вѣрно“, „браво“ и други.

Програмата била изпълнена, дошелъ редътъ за „сказката“.

Христофоръ Петковъ скокналъ на единъ високъ бѣлъ камъкъ[1]) и развѣялъ дългитѣ кѫдри. Старитѣ жени взели да се споглеждатъ една друга, когато стигналъ до „съврѣменното положение“, чорбаджи Недѣлчо се изкашлялъ и дръзналъ да продума, че „тѣзи работи насъ не ни минуватъ“. Сякашъ, Ботйовъ това и чакалъ. Полемиката бѣше неговата стихия, като литераторъ и публицистъ, — като ораторъ на 11. май той доказалъ, че съ нея може да си служи и за „практически цѣли“. Възползуванъ отъ възраженията“ на чорбаджията, той блъсналъ съ кракъ и се обърналъ къмъ него. По-малодушнитѣ баби заблагоразсѫдили да очистатъ полето на тая гледка: „мари, че може ли пъкъ толкова: да прѣкослови и на чорбаджи Недѣлко. Втаса тя“. Христофоръ Петковъ продължавалъ своята. Чорбаджи Недѣлчо се разфучалъ и тръгналъ подиръ страхливитѣ баби. — „Погледнете ортака на правителството — рѣкълъ Христофоръ Петковъ; ето и останалитѣ му аркадаши. Ние нѣмаме нужда отъ чорбаджиитѣ, тѣ сѫ едно зло“. — „Вѣрно!“ — подемала ротата и прозелититѣ. Когато станалъ да изложи задачата на новата народна революция и завършилъ съ думитѣ: „да живѣ свѣщенната свобда!“ — едно силно урра разцѣпило Калофера, което Тунджа разнесла надолѣ по цѣлата котловина.

Много вдовици, окрадени отъ чорбаджиитѣ, плакали, когато Ботйовъ рисувалъ халътъ имъ; много из-

[1]) Този камъкъ и до день днешенъ се подмята изъ голѣмия дворъ на основното днесъ училище, нѣкогашно вмѣстилище на Калоферската академия.

пити лица просвѣтнали, когато нашиятъ комунистъ имъ рисувалъ бѫдащия рай; безчислено количество млади сърдца хайдушки затуптѣли, когато имъ заговорилъ за новитѣ подвизи, които робътъ очаква отъ тѣхъ.

Тоя день е билъ първото тържество за Ботйовитѣ идеи, послѣдниятъ день отъ тежкитѣ мѫки за бащата — и сѫдбоносния день за „другаритѣ“ на Христофора Петкова.

Засѣгнати въ своето честолюбие и интереси, ранени тежко въ сърдцето отъ дръзката рѣчь на „чапкѫнина“ и отъ бурнитѣ акламации на народа, чорбаджиитѣ направили още на 11. слѣдъ обѣдъ „съвѣтъ“, въ който рѣшили да очистятъ „немирнитѣ глави“, а сѫщо така да се освободятъ и отъ „даскалския синъ“.

VIII.

Въ първата изповѣдь до майка си, поетътъ ѝ говори:

Не плачи, майко, не тѫжи,
Че станахъ ази хайдутинъ,
Хайдутинъ, майко, бунтовникъ,
Та тебе клѣта оставихъ
За първо чедо да жалишъ!
Но кълни, майко, проклинай
Тазъ турска черна прокуда,
Дѣто насъ млади пропѫди
По тази тежка чужбина...

Чорбджийскиятъ съвѣтъ обявилъ поета за „вагабонтинъ“, а Добри съ неговата дружина за „разбойници“. По логиката на правителственнитѣ ортаци, „разбойницитѣ“ трѣбвало да се избиятъ, а вагабонтина, като синъ на единъ всепочитанъ даскалъ — да се пропѫди. Рѣшението било изпълнено по всичкитѣ закони на чорбаджийската подлость. Нѣкой си Иванчо Клатната, нарѣченъ още

Гюладжията, единъ отъ шпионитѣ на властьта и на калоферскитѣ чорбаджии, който въ сѫщето врѣме служилъ и за водачъ на царскитѣ потери, сполучилъ да се вмъкне въ лагера на четата въ Стария Балканъ, и по единъ подълъ начинъ убилъ Добри войвода. Участьта на останалитѣ „другари" ни е извѣстна: съ думи, откѫснати отъ обляно въ кръвь сърдце, Ботйовъ ни е разправи. Гледката е била неописуема. Когато Христофоръ Петковъ се научилъ за неочакваната кончина на Добри, сѣдка не го хванала на едно мѣсто. Той тичалъ изъ селото като смаянъ, съвѣтвалъ се съ приятенитѣ, какъ да се притекатъ на помощь горѣ на Балкана, но . . . късно. Часть отъ дружината била пръсната, други избити изъ засада, а трета часть, около 10-ина души, влачили синджири. Тѣхъ Ботйовъ срѣщналъ да каратъ откъмъ Балкана, за тѣхъ ни повѣствува той въ познатитѣ редове. „Жално е юнакъ да падне! Тежко му, който се хване!" Чорбаджиитѣ изиграли своята роля. Тѣ се спасили отъ единъ бичъ, който е билъ едно крило за бѣдния народъ.

Събитието подѣйствувало силно върху чувствителната душа на поета.

Той забравилъ и любовь и майчина усмивка; — потѫналъ въ мисли, той чертае нови планове противъ тиранитѣ и прѣдателитѣ. Той не губи надежда. Смъртьта на единъ революционеръ създава десеть нови. Тиранитѣ и прѣдателитѣ правятъ всѣкога непълни своитѣ смѣтки. Тѣ мислятъ че отсѣчената глава не говори, когато смъртьта на бунтовникътъ има по-краснорѣчивъ езикъ. Убийството на единъ или десетки бунтовници не е прѣмахване на условията, които сѫ ги създали. Когато тиранитѣ оросяватъ земята съ човѣшка кръвь, това ще каже, че тѣ сами торятъ почвата за по-голѣмо отмъщение. Христофоръ Петковъ не е чуждъ на тая мисъль. Добри, неговитѣ другари, съ които той прѣкара 5 — 6 мѣсеца въ Калоферъ и на Мара Гидикъ, поднаха, но сѣмето

е хвърлено: съ него едноврѣменно сѫ работили Раковски, Хаджи Димитъръ, и толкова други — : масата е раздвижена, тя ще се вдигне, тя нѣма вѣчно да влачи синджири. И въображението поетово рисува цѣла картина — т а м ъ, кѫдѣто

. . . буря кърши клонове,
А сабя ги свива на вѣнецъ;

т а м ъ, кѫдѣто сѫ зинали
страшни долове,
И пищи въ тѣхъ зърно отъ свинецъ.
И смъртьта й тамъ мила усмивка,
А хладенъ гробъ сладка почивка.

Борбата е открита и, въ нейно име, той ще напусне майка и скѫпо либе, за да стои здраво на своитѣ позиции. Ала не за изненада на поета, даскалъ Ботю прѣстаналъ да гледа равнодушно на сина си: избиването на Ботйовитѣ другари, заканитѣ на чорбаджиитѣ, оплахата, която неговата майска рѣчь произвела въ благороднитѣ калоферски общественни срѣди, както и шушуканията между кѫръ-сердаря и чорбаджи Недѣлко, всичко това стрѣснало бащата, който заблагоразсѫдилъ да спаси буйния Христо: „— така нѣма се отиде дълго врѣме." Христофоръ Петковъ си позволилъ еднажъ да хвърли нѣколко храчки върху чорбаджиитѣ, които, слѣдъ избиването на четата, пакъ се почувствали свободни, а това прѣстѫпление дигнало тѣхната жлъчка. — „Вие не само сте изѣдници, но сте и най-мръсни прѣдатели — казалъ имъ въ очитѣ Христофоръ Петковъ. Вие убихте Добри, вие ще доубиете народа."

Нѣмало никакво съмнѣние, че както за Добревата чета прѣди седмица — двѣ, така и за Христофоръ Петковъ с е г а, станало съвсѣмъ тѣсно въ Калоферъ. Чорбаджиитѣ сѫ силни съ властьта, която държѣли въ рѫцѣтѣ си — тѣ нѣма да се подложатъ вѣчно да ги

третира единъ даскалски синъ, „който яде тѣхния хлѣбъ“ ...

Мило и драго залагалъ даскалъ Ботю да скжта нѣколко стотини гроша, за да проводи синътъ далечъ отъ България, да се учи отново на наука и... да го избави отъ явна смърть.

Прѣзъ нощьта на 14. септември, Христофоръ Петковъ за послѣденъ пжть се видѣлъ съ своето „първо либе“.

На 15. той потеглилъ отново за Русия.

Въздъхнали си чорбаджиитѣ, отлекнало на чорбаджи Недѣлко. Възрадвала се и буля Ботйовица, че първо чедо „кандисало“ отново да се учи, та вмѣсто „нехранимайко“, голѣмъ човѣкъ да стане...

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Бѣгство изъ България.

На пжть за университетска наука? — Желанието на бащата и тайното рѣшение на синътъ. — Въ Гюргево. — „Фаталната“ срѣща. — Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Въ кръчмата на Царски. — Единъ разговоръ за Добри. — Протестътъ и заканитѣ на хжшоветѣ. — Христо Ботйовъ влияе върху хайдушкитѣ убѣждения на Хаджи Димитъръ. — Една весела нощь. — На пжть за Букурещъ. — Едно „топло мѣсто“. - Два мѣсеца въ медицинското училище. — При смъртния одъръ на Раковски. — Въ Браила. — Дѣдо Желю, Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Триумвиратъ. — Тайното рѣшение. — За Одеса?

I.

Всѣки новъ день прибавялъ нови факти за рѣшението на бащата часъ по-скоро да избави синътъ си отъ Калоферъ. Неговата дълбока обичь къмъ първото си чедо, и убѣждението му, че синътъ носи дарби, които биха били украшение за родъ и за отечество, карали даскалъ Ботю да не е равнодушенъ нито къмъ ръмжението на чорбаджиитѣ, нито къмъ клюкитѣ по сокацитѣ. Много често вече захваналъ синътъ да пѣе и декламира руски революционни пѣсни, още не дообработената добрѣ „Хайдути“ —, много зачестили инцидентитѣ между Хрисофора Петкова и чорбаджиитѣ. Слѣдъ съвѣта на 11. май, послѣдвало новъ чорбаджийски съвѣтъ, специално за даскалския синъ. Да не бѣха имали прѣдъ себе си даскалъ Ботю, чорбаджиитѣ биха отдавна свѣ-

тили масло и Ботйову. Ако съ единъ махъ уничтожиха цѣла чета, която бѣ звладѣла Балкана и сърдцата на жителитѣ отъ цѣла Гиопца, ако накараха всички „прозелити“ да се сплашатъ, колко по-лесно би било да прѣтрѣпятъ Христофора, който нито се криелъ, нито избѣгвалъ срѣщата съ „неприятеля“. Но даскалъ Ботю самъ е една морална сила и не е чудно, единъ скандалъ надъ неговиятъ обиченъ синъ да костува и главата на чорбаджи Недѣлчо. Ще затриятъ синътъ на даскала, но прѣди да се подлагатъ на рискъ, като ненадѣйно дигнатъ цѣла Гиопца противъ себе си, нека употрѣбятъ послѣдни усилия. Благоразумието, ако не е полезно, въ всѣки случай, не е излишно. Убийството на единъ човѣкъ не е убийство на една муха.

Било е нѣкой день на мѣсецъ септември, когато „съвѣта“ повикалъ бащата да му направи бѣлѣжка „за послѣденъ пжть“, та да „прибере юздитѣ на сина си“. „За тебе и за доброто на чадото ти сме те повикали, рекълъ чорбаджи Недѣлчо. Изтрѣпахме оние чапкжни и рѣкохме, че всичко ще миряса. Твоятъ Христо продължава да мжти водата. Остави дѣто не ни зачита за мангжръ, но си е позволилъ да оскърби и кжръ-сердаря. Ние ти казваме, че животътъ на синътъ ти е въ опасность. Зжбятъ се читацитѣ — сетнѣ не отговаряме“. Гузната съвѣсть на чорбаджиитѣ даскалъ Ботю прочелъ много добрѣ. Че може да „стане нѣщо“ — мислилъ си бащата, това е вѣрно: колко пари ти чини да дигашъ ерява, слѣдъ като бжде притрѣпанъ? Пъкъ и дѣ има правосждие? Правдата обикаляше границитѣ на империята, но тя се страхуваше да надникне въ Турция. Хиляди стрѣли бѣха насочени противъ нея. Ще дигнешъ селото противъ истинскитѣ убийци: всѣко чудо за три дни.

Въ този послѣденъ „съвѣтъ“, доколкото намъ е извѣстно, даскалъ Ботю все не оставилъ безъ защита синътъ си. Но все пакъ той напусналъ „засѣданието“ съ дълбокото убѣждение, че „Христо часъ по-скоро трѣбва да вземе дръметѣ“. Такова било убѣждението и на майката. Самъ поетътъ не билъ на противно мнѣние. Обаче, всички горни факти, както и признанията на Ботйовъ, че той е прѣслѣдванъ отъ калоферскитѣ чорбаджии съ заплашвание да бжде убитъ — говорятъ, че рѣшението да избѣга изъ България, не е съвпадало съ желанието на бащата да го избави отъ опасность, за да го направи „голѣмъ човѣкъ“. Интимното рѣшение на Христофора е било да побѣгне изъ гората, но бидѣйки сила. Такава той можеше да бжде само при помощьта на единъ старъ авторитетъ. Обаче, всичкитѣ нему познати хайдути бѣха избити. Добри падна, а слѣдъ смрътьта си тоя не осави наслѣдникъ, популяренъ между народа, съ когото Ботйовъ би могълъ да продължи неговото дѣло. Останалитѣ живи момци влачеха синджири. На кждѣ да тръгне? Да пропаднатъ плановетѣ, да изгинатъ сѣмената, хвърлени между народа за великата народна революция — това не може да бжде! Той е слушалъ, че всички хайдути бѣгатъ въ Ромжния, че тамъ се намиратъ героитѣ на бждащето вардиньско събитие, че може би „Хаджията“ и „Караджата“ ще сж тамъ —: съ тѣхъ той ще се срѣщне, както и съ Раковски, съ тѣхъ той ще да промисли новъ планъ за дѣйствие, за нова пропаганда. Неговото рѣшение още отъ Одеса — да пропагандира идеитѣ на революцията, не го напуща. Революцията не е актъ на единъ моментъ: докато настжпи, тя трѣбва да се подготви.

Такова е било интимното рѣшение на Христо Ботйовъ, когато даскалъ Ботю му обявилъ, че „тука е безполезно да си губи врѣмето“. Вѣчно да бждешъ даскалъ не е килипиръ. Въ бждаще България щѣла да има нужда отъ повече учени хора, а гимназиалното образование е недостатъчно. Иди — думалъ даскалъ Ботю —, иди въ университета и всецѣло се прѣдай на науката. Не-

дѣй забравя таланта си. — Христо Ботйовъ приелъ съ голѣма радость прѣдложението на бащата. — „Да се махна отъ тѣзи звѣрве, казалъ той, да се пръждосамъ далече отъ убиицитѣ на народа“.

Два дни прѣди бѣгството,[1]) бащата и синътъ имали единъ малъкъ споръ относително „маршрута“. Даскалъ Ботю настоявалъ „за по-голѣма краткость“ синътъ да мине прѣзъ Цариградъ — Одеса, за Москва. — „Този пжть ми е отвратителенъ, възразилъ Ботйовъ. Бѣгамъ отъ изѣдници, ще отивамъ въ столицата на тиранитѣ“. И настоявалъ той да мине прѣзъ Русчукъ — Гюргево — Букурещъ и т.н. Единъ прѣдвидливъ баща би могълъ да се осъмни въ настойчивостьта на Ботйова да мине право прѣзъ Балкана за Гюргево. Но даскалъ Ботю билъ по-скроменъ въ подозрѣнията си. Той не допускалъ, „че артъкъ синътъ ще бжде толкова хитъръ“ — нарочно да начертае тоя „маршрутъ“, за да се срѣщне съ нѣкакви бунтовници . . .

Бащата кандисалъ. „Ще минешъ отъ тамъ, но бжди внимателенъ. Недѣй се бави по пжтя. Тегли право за университета!“

На 15. септември 1867. година бащата за послѣденъ пжть цалуналъ красивия си синъ съ триста заржци да бжде „благоразуменъ“ и „прилеженъ“, а майката — съ плачъ пригръщала своя соколъ, молейки го — да не ги забравя.

---

[1]) Неоспоримъ е факта, че слѣдъ случкитѣ, описани въ прѣдшедствующата глава, чорбаджиитѣ измѣнили на първото си рѣшение — да пропждятъ изъ Калоферъ Христофора Петкова: тѣхното послѣдно рѣшение било да очистятъ и Ботйова, както направиха съ Добри. Прѣди да забѣгне — а по убѣждението на бащата, съ което умисломъ заблудилъ и великодушнитѣ чорбаджии — да замине да се учи —, Христо Ботйовъ се е криелъ извѣстно врѣме въ кжщата на попъ Петко, близу до църквата Св. Богородица.

Потеглилъ Ботйовъ нагорѣ прѣзъ Балкана и хиляди мисли запъпляли изъ главата му. Далечъ отъ робската земя, той ще свободно да проповѣдва своето слово, ще да печели партизани за идеитѣ си между бѣгалцитѣ, ще се види съ Желю и съ Хаджията, за които му бѣше говорилъ нѣщо Добри, ще имъ прикаже сждбата на Добревата чета — пакъ и самъ единъ денъ ще осъмне надъ Калоферския Балканъ, дѣто на шишъ ще върти и Недѣлчо чорбаджи, и Гюладжията, и кжръ-сердаря. Въ неговата горѣща фантазия това врѣме се рисува да е близко. То ще настжпи толкова по-бърже, колкото повече пропагандира, колкото повече дѣйствува за възприемането на „новитѣ начала“, които той пося въ Калоферъ и въ които ще посвѣти старитѣ хайдути. Споредъ Ботйова, който бѣше възпитанъ въ по-друга школа, отколкото Раковски и други, простото харамийство трѣбва да се прѣвърне въ политическо хайдутство, да вземе характерътъ на политическа партия, та да воюва за опрѣдѣлени политически идеали. Дѣйствията на всичкитѣ войводи трѣбва да носятъ политически характеръ. Политическото хайдутство започва съ Раковски, но съ Левски — Ботйовъ то става революционна сила. Хайдушкото движение въ Сърбия и Херцеговина по необходимость бѣше политическо движение. Такова трѣбва да бжде и българското, като освѣнъ това въ дѣйствията си трѣбва да носи по-богато съдържание. Той ще отиде въ Ромжния и ще каже на хайдутитѣ, въ това число и на Раковски —, които би срѣщналъ тамъ, какви трѣбва да сж тѣхнитѣ задачи. Въ Калоферъ Ботйовъ надрасна „хайдушкия уставъ“, въ Ромжния — ще начертае повисокитѣ начала на българската революция. Даже Левски ще възприеме неговитѣ идеи за република, която радикализмътъ на Каравелова умаляваше до единъ невидимъ минимумъ. Ботйовъ върви въ стжпкитѣ на голѣмитѣ европейски движения: неговитѣ учи-

тели не сж дребнитѣ спишки причинени отъ не тъй сложнитѣ балкански условия; велики наставници на българския поетъ по въпроситѣ на революцията бѣха западнитѣ обществени движения, създадени отъ поразвитъ животъ. Тие движения поставяха крупни проблеми, напримѣръ, и тая за рѣшението на великия социаленъ въпросъ, слѣдъ който ще се ликвидира съ социалната мизерия. Въ организацията на българската революция, Ботйовъ ще се помжчи да постави и тая проблема. България трѣбва да участвува въ прогреса на човѣчеството. Тя е запазила цѣнности, достойни за европейската цивилизация: нуждна ѝ е свобода, и то свобода пълна, а така сжщо устройство по образецътъ на по-модернитѣ републики.

II.

Ромжния бѣше обетованната земя за българскитѣ хайдути. Наскоро хвърлила веригитѣ на робството, младата държава симпатизираше на всѣко освободително движение и отваряше границитѣ си всѣкиму, който бѣгаше отъ робство, отъ тирани, да спаси живота си за да прѣскокне тайно отвъдъ и пакъ да се качи по Странджа или Момина Чука. Въ медения мѣсецъ на своето освобождение, наддунавското кралство заплати своята дань прѣдъ несъградения олтаръ на българската свобода. Гюргево бѣше постояния комшулукъ за българскитѣ хайдути. Читацитѣ отсамъ бдѣха денонощно, но оттамъ стражата спѣше, или се прѣструваше че спи. Хасанъ ага или домну Петреску, залисани ужъ въ риболовство, чакаха урѣчения знакъ да намѣстятъ каицитѣ на сигурни позиции, да поематъ бѣгълцитѣ-хайдути, да ги прѣхвърлятъ на ромжнски брѣгъ. Стара Планина бѣше марсовото поле за българскитѣ хайдути, Гюргево—тѣхния зименъ лагеръ. Тукъ тѣ се чувствуваха свободни, тукъ тѣ се събираха да размѣнятъ впечатлѣния, да починатъ, да събератъ сили за

прѣзъ напролѣть,—тука тѣ донасяха тжгата на България и въ буйни пиянски пѣсни ронѣха сълзи заедно съ нея.

Тука, въ Гюргево, идѣше и Христо Ботйовъ.

Щастливъ часъ и за българската литература, и за българската история.

Ние не бихме могли да кажемъ, какво щѣше да бжде Ботйовъ за България въ България; ние не бихме могли да туримъ подъ знакъ, каква роля би изигралъ той въ нашия животъ, ако бѣше останалъ въ Калоферъ. Слѣдъ Одеса, въ Ромжния той стана онова, което е за българската литература и за българското политическо движение: безъ него, това движение щѣше да е неджгаво, неговата организация щѣше да е непълна, мисъльта му едностранна, неговия размахъ вялъ, анемиченъ, слабодушенъ. Русия даде на Ботйова умъ, скверната деспотическа страна му посочи революцията, Ромжния му даде практиката. Два елемента, които само той и никой другъ не можа да внесе въ движението. Още единъ пжть ще кажемъ, благословенъ да е часътъ, трижъ по-благословено да е мѣстото, кждѣто за пръвъ пжть стжпи кракътъ на поета върху ромжнската земя... Наистина, Ромжния не даде Ботйову лично щастие, Ромжния не прие българския поетъ като прѣдставитель на съсѣдния народъ. За нея той бѣ чужденецъ, както всички други, — или като социалистъ, много по-опасенъ за нейното държавническо спокойствие отъ всички хжшове, взети вкупомъ. Но Ромжнии запази Ботйова отъ българскитѣ чорбаджии и отъ турскитѣ кжръ-сердари, за да тури първитѣ по-здрави основи на нейната култура. Незамѣнимъ за движението прѣзъ най-бурнитѣ години 1866—76. въ което внесе и умъ и тактъ, той стана трижъ по-скжпъ за културата на нова България. Но това той стана въ Ромжния. Може би и затова поетътъ и наддѣля надъ упоритостьта на стария да-

скалъ. Прѣдчувствието е най-искренния приятель. То съвѣтваше Ботйова да потърси убѣжище отвъдъ ромжнския брѣгъ, кждѣто ще намѣри втори „другари“ слѣдъ другаритѣ, паднали въ Стара Планина.

И по пжтя отъ Калоферъ „за Москва“ той не „пжтувалъ“, — той е лѣтѣлъ.

На 17. или 19. септември вечерьта Ботйовъ замръкналъ въ Гюргево, въ кръчмата на Димитъръ Царски. Въ Русчукъ, чини ми се, Стоилъ Поповъ, единъ отъ замѣсенитѣ въ Мидхатъ-пашовитѣ реформаторства, съ когото случайно се срѣшналъ, му посочилъ „свърталището на хжшоветѣ“. Стоилъ Поповъ е билъ нѣщо като дѣсна ржка на Мидхатъ паша, и редакторъ на вилаетския вѣстникъ „Дунавъ“. Стоилъ Поповъ е знаялъ нѣщо за българскитѣ хжшове, за които Ботйовъ го питалъ съ голѣма прѣдпазливость. Може да се допусне само, че къмъ свѣдѣнията си изъ Калоферъ, чрѣзъ хората на Добри войвода за мѣстопрѣбиванието на хжшоветѣ, нѣщо ще да сж додали и тие на Стоилъ Попова, безъ тоя да подозира, че прѣдъ него стои единъ заклѣтъ душманинъ на султана.

Както и да е, отъ Русчукъ Христо Ботйовъ минава въ Гюргево съ прѣдварително рѣшение да потърси „народнитѣ хайдути.“[1])

Послѣднитѣ лжчи на есенното слънце замирали въ мжтнитѣ води на Дунава, когато нашия поетъ пристжпилъ прага на ниската кръчма. На одескиятъ възпитаникъ направила силно впечатлѣние обстанов-

[1]) Твърдѣнията на З. Стояновъ за срѣщата съ нѣкаква руска мисия, за свадбуването въ Русчукъ у сжщия Стоилъ Поповъ, който, казано между другото, играеше посрѣдническа роля между шпионитѣ и Мидхатъ паша, и т. н. (вж. Опитъ за биография стр. 82—96.), сж чиста фантазия. Глупость е сжщо така твърдѣнието, че отъ желание за „нови разнообразности и приключения, намислилъ (Ботйовъ) да потърси друга земя за живѣене“ (тамъ, стр. 82.).

ката на „народната“ кръчма, екстравагантната живописть по стѣнитѣ, набученитѣ по тезгяха и около него ножове, пищови, оржжия, и най-сетнѣ, източната автономия на езицитѣ — всѣки да бръщолеви каквото го е майка научила, и щото му е случаятъ показалъ.

— Господине, обърналъ се пжтникътъ къмъ съдържателя на кръчмата, — кажете ми, моля ви си, тука ли е Хаджи Димитъръ и кждѣ мога да го намѣря.

Нека кажемъ, че Хаджи Димитъръ бѣ нѣщо като диктаторъ надъ хжшоветѣ и тѣхенъ най-близъкъ наставникъ. Неговиятъ гласъ се е слушалъ, народнитѣ хайдути сж били длъжни да му се подчиняватъ, като знаѣли прѣдварително, че монархътъ никога не е злоупотрѣбявалъ съ своята власть. Властьта на Хаджи Димитъръ, както и на Стефанъ Караджата надъ хайдутитѣ, била самоволна власть; но тя не е била тиарническа въ обикновенния смисъль на думата. Ако се съгласеха читателитѣ, ние бихме назовали тая власть „морална сила“, която произтича отъ прѣимуществата на дадена личность надъ сума други личности. Въ Караесенскитѣ лозя и по Сливенския Балканъ, Хаджи Димитъръ бѣше нанесълъ първитѣ сполучливи атаки надъ турския монархизмъ, първитѣ битки бѣше изнесълъ надъ султанската згань, която лекомисленици наричаха „редовенъ аскеръ“, а тие побѣди вдъхнали вѣра голѣма у роба, че днитѣ на робството сж скжсéни... Хжшоветѣ, които участвували въ боя, видѣли и умѣлостьта на войводата, и неговата неустрашимость да лѣти срѣщу вражеския крушумъ. И тѣхната фантазия дѣйствувала. Отъ тукъ — повиновението прѣдъ единъ войвода, който на Балкана има само тѣзи прѣимущества надъ четата, че опрѣдѣля цѣль на нейното движение, направлява боя и дава крилѣ на момцитѣ, а тука — въ кръчмата на Царски, той сжщия ги сжди на редъ и примѣрность.

Когато влѣзналъ непознатиятъ пжтникъ, всичко бръщолевѣло. Когато запиталъ — всичко млъкнало и

усочило погледи къмъ новия човѣкъ. Гласътъ на послѣдния издавалъ нѣкакво желание и нѣкаква сила. Трогнатъ отъ обстановката, още въ първата минута нашиятъ поетъ твърдо закрачилъ къмъ „господаря“ и съ мжжки гласъ го запиталъ за войводата. Една импулзивна натура бърже реагира на външнитѣ явления. Здравиятъ инстинктъ не чака да му пускашъ инжекции, за да те повлече тамъ, дѣто сж твоитѣ чуства, твоята мисъль, твоето сърдце. Надаренъ съ умъ, надаренъ съ прѣдвидливость, съ цѣлия опитъ на историята, на руската конспирация и на Добревата чета — Христо Ботйовъ не могълъ да чака формалности, да бжде „прѣдставенъ“ на героя, нито пъкъ тоя разбиралъ отъ „етикециитѣ“ на новитѣ цивилизаторски врѣмена. Хаджи Димитъръ чака всѣки човѣкъ на дѣлото съ открити обятия, Христо Ботйовъ е тръгналъ „нови братия“ да търси, душата си тѣмъ да разкрие, та революция да дига. Революцията не е въпросъ на вѣжливость, а въпросъ на сила. Ботйовъ търси да създаде тая сила и, да чака, той нѣма врѣме.

— Азъ съмъ, отговорилъ твърдъ единъ гласъ.

Това било гласътъ на Хаджи Димитъръ.

Разбрали се още съ първата срѣща двамата султанови душмани, разбралъ се хайдука съ комуниста, и още сжщата вечерь Христо Ботйовъ спалъ до дѣсното рамо на Хаджията.

— Какъ е Добри, питалъ Хаджи Димитъръ.

По нѣкаква невѣроятность на нѣщата, Хаджи Димитъръ не се научилъ за участьта на Добри и неговата чета. Той мислилъ, че Добри се подвизава или изъ Одринско, или нѣйдѣ изъ Тракийскитѣ висини, но да прѣдполага, че е загиналъ мжченически — мисъль не му минавала. — Ахъ, другаритѣ ми, извикалъ Христо Ботйовъ, и сълзи потекли изъ очитѣ му. Всички до единъ изгинаха, прѣдадени отъ чорбаджии-изядници. Благоприятенъ случай се прѣдставилъ прѣдъ

нашия поетъ да дигне единъ паметникъ въ сърдцата на хжшоветѣ за Добри войвода. Правъ, на крака, описалъ той неговитѣ морални добродѣтели, качествата на неговия характеръ и еволюцията, която настжпила у него. Отъ бунтовникъ, той станалъ революционеръ въ модерната смисъль на думата — продължилъ славословието си Ботйовъ: неговия бунтъ не бѣше бунтъ само противъ нѣкои изядници, но противъ цѣлата тирания, противъ тиранията на турчина и притивъ чорбаджийството, което е ортакъ на турцитѣ. Добри билъ станалъ републиканецъ, първата република на Балканския полуостровъ щѣлъ да провъзгласи въ Гиопца и тя щѣла да се чувствува щастлива безъ султанъ и безъ чорбаджия, безъ царь и безъ попъ. Ала чорбаджии го прѣдадоха, турци го убиха — гръмналъ съ трагически гласъ младия поетъ, и неочаквано цѣлата кръчма на Царски екнала отъ протеститѣ на хжшоветѣ. — „Ще отмъстимъ и на турцитѣ и на чорбаджиитѣ“ — ревнали тие, и запѣли:

Нещеме ний богатство,
Нещеме ний пари —
Но искаме свобода,
Човѣшки правдини...

III.

Въ срѣщитѣ си съ Хаджи Димитра, нашиятъ поетъ гледалъ да го спечели за своитѣ идеи, или поне — да го приближи до сжщата цѣль на хайдушката организация, каквато възприе Добри. Хаджи Димитъръ, роденъ въ Сливенъ, отгледанъ на Балкана, не е слушалъ за „нови движения“, за „нова наука“, нито за „високата“ и „благородна“ цѣль, която си поставяла „народната революция“. Наслѣдникъ на старитѣ хайдути, той се отличаваше отъ тѣхъ по това, че се биеше противъ турцитѣ, противъ „турската тирания“.

Една стжпка, която го приближава къмъ политическия бунтъ, но която още не съставлява цѣла революция. Революция има тогава, когато дѣйствуватъ организирани сили противъ единъ сжществующъ режимъ, за да го счупятъ и замѣнатъ съ другъ режимъ. До 1867. година въ България имаше бунтъ, нѣмаше революция въ непосрѣдственния смисъль на думата; имаше чети, нѣмаше организирано възстание. Ботйовъ, който таеше героическа обичь къмъ нашитѣ класически хайдути, неможеше да измѣни на своето Одеско възпитание, на своитѣ понятия за революция. Пръвъ примѣръ за послѣдователность остави въ Калоферъ, вториятъ примѣръ ще наблюдаваме да даде задъ Дунава.

Първата работа на българския поетъ била да докаже на легендарния герой, че народитѣ днесъ се борятъ за по-други начала, и че задачата на българскитѣ хайдути трѣбва да бжде — да дигнатъ всеобща, народна революция. Четитѣ трѣбва да сж агенти на революцията, тѣ да подготвятъ народа, да му вдъхватъ любовь къмъ свободата и ненависть къмъ тиранията, да му пѣятъ вѣчно пѣсеньта на бждащето — и единъ день, съ общи сили, да се дигне цѣлата маса, за да се освободи отъ канени и отъ неканени гости. Една-двѣ чети не сж въ състояние да поклатятъ голѣмитѣ основи на деспотизма. Трѣбва много чети, хиляди възстаници, и цѣлъ народъ отъ мало до голѣмо — да махне дѣсница, за да се згромоляса „това мрънсно здание“. . . . Четитѣ трѣбва да се намиратъ въ България, за да бранятъ роба отъ насилията и кражбитѣ на читаци и чорбаджии, и да занесатъ тамъ началата на народната революция, да подготвятъ роба за нея, за великия день. — Всѣки день ще правимъ бунтъ — за да се приближимъ къмъ онзи день. Новата наука, комунизмътъ, ни учи, завършвалъ Ботйовъ убѣдителното си слово, да търсимъ общо равенство отъ революцията,

а такова може да има, когато революцията е народна, когато става съ силитѣ на народа.

Хаджи Димитъръ е възприелъ почти изцѣло научнитѣ обяснения на българския поетъ. Хаджията ималъ опита на 2—3 нахлувания, освѣнъ тѣзи на своитѣ прѣдшественици, знаялъ, че народътъ не ги гледа вражески, но самъ чувствовалъ, че „по-голѣмата сила създава по-голѣми чудеса“. — Трѣбва да се съвѣтваме и съ Дѣда Желя, казалъ Хаджи Димитъръ. Тая работа не е само за единъ. Но Дѣдо Желю билъ още по Балкана, а нашиятъ човѣкъ, който за 10—15 дни се запозна отъ игла до конецъ съ хжшовско Влашко, не могълъ повече да се бави изъ равно Гюргево. Хжшоветѣ и Хаджи Димитъръ сж спечелени за народната революция, Хаджията ще почака Желя, който слѣдъ мѣсецъ-два напуска Балкана — и тогава ще се срѣщнатъ на „съвѣщание“, за да прѣдприематъ една обща акция. Сега поетъ и хайдукъ ще си кажатъ „до виждане“, което нѣма да бжде далечно.

Прѣди да напусне Гюргево, Христо Ботйовъ обаче, пожелалъ да прѣкара една нощь въ пълна веселба съ народнитѣ хайдути, бждащитѣ негови сподвижници.

Той далъ, така да се каже, единъ „народенъ банкетъ“ на хжшоветѣ, въ който вцувнитѣ противъ свирѣпия тиранинъ и противъ кървопийцитѣ туркомани — се ляли еднакво съ молдавското вино. Цѣлата хжшовска колония била привикана за „веселбата“, която имъ устроява „ученото българче“. — Да отидеме, казвали си хжшоветѣ единъ другиму —, ще оталожимъ за день-два глада, пакъ и сладко приказва: все ще чуе човѣкъ нѣкоя и друга добра лакардия. Слѣдъ часъ — два кръчмата на Царски била вече тѣсна да побере разяренитѣ хжшове. Разярили се тѣ до такава степень, щото макаръ и да се върнали едва прѣди мѣсецъ и по-малко отъ Балкана, разбити и прогонени, тѣ горкитѣ, молили,

Хаджията, съ пяна на устата, да ги поведе посрѣдъ зима противъ тие агарянци — читацитѣ! — Сатряска! викали хжшоветѣ. Чашата на тѣхния революционенъ избликъ взела да прѣпълня, когато всѣкога здържания, но вжтрѣшно буенъ Хаджия, надулъ юнашки гжрди и викналъ своята любима „Янкина пѣсень". Хаджи Димитъръ — трѣбва да забѣлѣжимъ това —, колкото и необразованъ, познавалъ психологията на своя народъ. Съ пѣсни той е вкарвалъ четата въ огъня, съ пѣсни разтушвалъ теглото на хжша, съ пѣсни разнообразилъ тежкия животъ на изгнанието, клекналъ между дружина вѣрна зговорна. И неукитѣ хора знаятъ срѣдства да ентусиазмиратъ маситѣ. Народната пѣсень е първото срѣдство. Съ нея си служилъ Хаджията и най-често съ пѣсеньта за Янка войвода, която искаме да оставимъ на тие страници, като документъ. Подпрялъ чене съ дѣсна ржка, климналъ самуръ калпакъ надъ дѣсно око, и започналъ —:

Янка прѣзъ гора вървѣше,
Съ крушево листо свирѣше
И на гората думаше:

— Горо ле, горо зелена
И ти водице студена!
Вижда ли, горо, хайдути:
Кара-Танаса войвода
Изъ тебе, горо, да ходи
И мойто братче да води?

Птичка изпищя въ усое,
Та си на Янка продума:

— Янке ле, булка хубава,
Защо си толко хубава,
Кога си така глупава!?

Ако би гора думала
Не би я сѣкли дървари,
Не би я пасли овчаре,
Не би тя крила хайдути
Подъ своя бука зелена.

Още пиленце пѣеше,
Ето че иде дружина;
Кара-Танасъ я водѣше,
Иванчо байракъ носѣше —
Дълги имъ пушки на рамо,
Златенъ ятаганъ на поясъ,
Отъ чисто злато паласки
И чифте пъстри пищови —
Не можешъ да ги познаешъ,
Кой имъ е юнакъ войвода!

Янка си отри сълзитѣ,
Па ми се викна провикна:

— Горо ле, горо зелена!
Я развий листе широко,
Изкарай клоне високо,
Направи сѣнка дебела,
Че имамъ братецъ хайдутинъ
Изъ твойтѣ сѣнки да ходи,
Отборъ юнаци да води,
Да сече наши душмани
И цариградски султани!

На много мѣста пѣвецътъ бивалъ прѣкжсванъ, твърдѣ често по нѣкоя и друга чаша изгърмявала въ тавана, и още по-често се зжбили на тирана наелектрезиранитѣ хжшлаци. Пѣта пѣсеньта на Янка отъ обикновенъ селски бардъ и при обикновенни обстоятелства, тя буди спомени за свѣтли борби и за свободно

щифане изъ гори и шубраци. Но изпѣта отъ Хаджи Димитъръ, който олицетворяваше протеста на цѣлия народъ противъ неговия вѣковенъ мжчитель, изпѣта отъ единъ прославенъ юнакъ и при горната обстановка, въ срѣдата на дружина — далечъ отъ родното пепелище, тя дигала духоветѣ, давала сила на крилѣтѣ, — разпаляла страститѣ до послѣдния градусъ. Пѣсеньта събира въ едно цѣло много елементи, много събития. Самотно и тжжно пристжпя Янка мома изъ букова гора и пита за своето братче; тя пита гората, която ще разбере отъ нейния езикъ, защото Балканътъ разбираше езикътъ на робството, защото той бѣше нямиятъ свидѣтель на това робство. Птиче подскача чевръсто и на Янка отговаря... гората тегли, както и народа, тя сама е онѣмяла, тя не дума. Но народниятъ поетъ е нетърпѣливъ: той не иска споръ, той не иска свада между мома и пиле, той иска дѣло: Кара-Танасъ, царьтъ на българскитѣ гори, единъ отъ старитѣ хайдути, който създаде най-свѣтли страници въ историята на българското хайдутство, се задава, и Янка вижда съ очитѣ онова, за което гората мълчеше, а птичето — не знаеше. Кое човѣшко сърдце нѣма да се облѣе въ сълзи отъ тая гледка, при тая обстановка? Ние искаме читателя още единъ пжть да прочете края на пѣсеньта: защото, въ никоя друга народна пѣсень заключението не е тъй силно, тъй хармонично по мисъль и по чувство, както въ пѣсеньта за Янка. Тука чувството стига до патосъ, мисъльта е обобщена до степеньта на самостоятелна идея. Съчетана съ мелодичния гласъ на единъ юнакъ, отъ цѣлото сжщество на когото диша физическа сила и нравственно първенство, при изпѣването ѝ пѣсеньта постига пъленъ ефектъ, чувствата бликватъ, сълзитѣ се ронятъ, споменитѣ крѣщятъ за отмъщение. Тие спонтанни качества въ нашия юначенъ епосъ сж цѣнни, — като творба на времето, тѣ сж неговия постояненъ елементъ. Тѣхъ скжпѣше и Христо Ботйовъ. Въ минутата, когато Хаджи Димитъръ кършилъ своя гласъ, нашиятъ поетъ не го здържало мѣстото му. Още не омлъкнала тълпата, слѣдъ като стихнали послѣднитѣ думи отъ Янкината пѣсень, той се дигналъ и казалъ своето слово за старитѣ войводи, пакъ самъ викналъ пѣсеньта за Чавдара:

Я надуй, дѣдо, кавала,
Слѣдъ тебъ да викна-запѣя
Пѣсни юнашки хайдушки,
Пѣсни за вѣхти войводи —
За Чавдаръ страшенъ хайдутинъ,
За Чавдаръ вѣхта войвода —
Синътъ на Петка Страшника!..

Христо Ботйовъ бѣше ораторъ и пѣвецъ. Днесъ не сжмалцина пѣвцитѣ, които пѣятъ „Хайдути“, но само Ботйовъ е могълъ да влѣе въ тая поема силата, която заразява чувствата, завладява сърдцата.

Хжшоветѣ изпаднали въ нѣкакъвъ делириумъ. Една художественна пѣсень, неравнено по-силна откъмъ изпълнение и по идея отъ пѣсеньта за Янка, изпѣта съ изкуство, събужда много повече спомени, издига много повече надежди, защото нейнитѣ слова формятъ съзнание за борбата, придаватъ на послѣднята мисъль, и въ трагизмътъ ѝ набѣлѣжватъ свѣтлитѣ точки на нейния сигуренъ успѣхъ.

Първи и втори пѣтли отдавна пропѣли, а нашитѣ юнаци продължавали да изпразднуватъ буретата на Царски, който „патриотически“ се ширилъ изъ момцитѣ и ги тупалъ по юнашки рамѣна... Нощьта, когато даскалъ Ботю сънувалъ синътъ си въ блаженнитѣ покои на Московския университетъ, какъ се обзавелъ и мирно заловилъ за университетска схоластика, Христо Ботйовъ пѣе буйни пѣсни, държи пламенни бунтовнически рѣчи прѣдъ хжшоветѣ, посвѣтява ги въ далечнитѣ миражи

на бждащето царство, и ги кара да се зжбятъ на тирана. Бащата сънува, че синътъ ще се завърне въ Калоферъ съ университетска мждрость, за да онѣмѣятъ устата на чорбаджи Недѣлчо; — синътъ, отъ своя страна, крои заговоръ противъ цѣлата царщина и смѣта, кой ще да е деньтъ, въ който ще да живи пече изѣдницитѣ — чорбаджии, въ това число и главатарътъ на Калоферскитѣ...

На утрето цѣлата хжшовска колония се цалувала съ нашия поетъ, когото съ хиляди благопожелания изпращала за Букурещъ.

IV.

Въ Букурещъ Христо Ботйовъ не е стоялъ дълго врѣме. За центъръ на българската емиграция служеше въ онова врѣме градътъ Браила. По висши политически съображения—да не си разваля кефа съ султана, ромжнското правителство не оставяше хжшоветѣ въ столицата. Или пъкъ, защото животътъ въ Букурещъ бѣ по-скжпъ отъ тоя въ провинцията, бѣдната емиграция се прибираше въ по-незнайни кжтове, по-отдалечени и по-ефтини. Браила събираше и интелигенция и хжшове. Разбира се, да би билъ нашиятъ човѣкъ дипломатъ—какъ и да е би останалъ въ Букурещъ; да би билъ съ амбицията на свръхъ човѣкъ, отъ когото по-уменъ и по-гениаленъ не може да има — би се спрѣлъ въ столицата на мамалигаритѣ, за да имъ докаже, що е умъ и що е политика; най-сетнѣ, да би билъ отъ оние маниаци, които разрѣшаватъ сложнитѣ проблеми на революцията съ глупость и съ фантазия, Ботйовъ би попропалъ капията на държавническитѣ влъхви, пъкъ и самъ би клюкналъ заедно съ тѣхъ да върши „голѣма политика". Нито едното, нито другото. Мѣстото на одеския конспираторъ не е посрѣдъ една тълпа отъ държавни маниаци, отъ литературни перпелешки, нито пъкъ се чувствувалъ той достоенъ дотолкова, колкото свръхъ

човѣцитѣ, за да се скжта въ столицата на новото кралство, кждѣто за него нѣмало още работа. Въ Браила ще отиде той, въ Браила, кждѣто изгнанницитѣ имаха и вѣстникъ, и печатница, пакъ и свободно отваряли уста противъ тирани. Цариградъ събираше слугитѣ на султана, Браила — неговитѣ заклѣти врагове.

Една срѣща обаче, съ докторъ Чобановъ въ Букурещъ отсрочила за кратко врѣме неговото желание по-скоро да кръшне татъкъ. Докторъ Чобановъ, у когото сжщо взела да кипи кръвьта слѣдъ срѣщата си съ поета, задържалъ тогова послѣдния мѣсецъ-два въ столицата на разкоша, докато опоскали и послѣднята аспра. Да тръгне босъ и гладенъ още втория мѣсецъ, слѣдъ като изнесълъ изъ Калоферъ цѣла ока ирмилици, е и срамно и калпаво. Да пише на даскалъ Ботю пра́ви-чини, макаръ и бакрацитѣ да изпродаде, пъкъ да прати каквото може и колкото може — още по-невъзможно. Какво прави той въ Ромжния?—би се запиталъ бащата. Да съобщи на многострадалния Ботю, че се е събралъ съ тогова и оногова, че е конфериралъ съ Хаджи Димитра и че чака Желю, то би значило да го разпори откъмъ гърба. Немога му писа нищо — думалъ Ботйовъ Чобанову: той и безъ това носи душата си въ кърпа . . .

Двамата хаймани мислили — кроили, и най-сетнѣ взели едно генерално рѣшение: да постжпи Ботйовъ въ Букурешкото медицинско училище, кждѣто давали и храна и топла стая. Не да слѣдва значи, не да рѣже човѣшки тѣла и да изучава сложнитѣ теории на ембриологията, постжпи Ботйовъ въ „медицинската школа".

Мѣсецъ или два, не повече, е могло да го сдържи „топлото мѣсто" и твърдата студенческа скамейка. —Не мога да търпя повече. Ще отида горѣ. Буйниятъ духъ, който съчинява революции по картитѣ, който промишлява за кончината на стария свѣтъ, не могълъ да се побере въ медицинското училище, което му се

виждало като кафезъ. То го ограничавало, стѣснявало, убивало. Освѣнъ това, съ съгражданинътъ Чобановъ могло да се говори за революция, но не и да се върши. Дай суровия материалъ — говорѣли си двамата „медици". Революция не се прави съ фрази.

Прѣзъ мѣсецъ януари 1868. година Желю прѣскокналъ Букурещъ и се установилъ въ Браила.

Двамата букурешки „медици" рѣшили часъ по-скоро да върви Ботйовъ, за да „вършатъ работа".

За не лишно би било да се отбѣлѣжи, че прѣзъ всичкото врѣме отъ излизането си изъ Гюргево, Ботйовъ не е могълъ да узнае нищо за прѣстарѣлия хайдутинъ: върналъ ли се е той изъ България и дѣ се намира [1]). Да би влѣзналъ въ Ромжния — разсжждавалъ Ботйовъ, трѣбваше да се отбие при Хаджията, а тоя е трѣбвало да го извѣсти. Нито едното, нито другото.

Есеньта 1867. година четитѣ въ България прѣтърпѣха една отъ послѣднитѣ кризи, която доказа на дѣйцитѣ, че старата система не ще даде никакви плодове. Инструктори въ турската армия имаше много, чужденцитѣ бѣха показали на турцитѣ какъ се трѣбятъ горски бунтовници, а освѣнъ това, и организацията на самитѣ чети бѣше се изживѣла, за да отговори на нуждитѣ на врѣмето, за да могатъ, слѣдователно, чети-

[1]) Трѣбва да е извѣстно на читателитѣ, че прѣзъ м. октомври сжщата година Ботйовъ е могълъ да се види втори пжть съ Раковски, безъ разговоръ, който сж водили двамата да ги доведе до нѣкакъвъ резултатъ. Раковски бѣше падналъ тежко боленъ, и на смъртния си одъръ той не е ималъ физическа възможность да бжде полезенъ на новото движение, което отмина смъртьта му. Види се, Раковски нищо да не е знаялъ и за послѣдното движение на Желю, защото той, очевидно, никакви свѣдѣния не е далъ на българския поетъ. Раковски умрѣ сжщия мѣсецъ, когато българскиятъ поетъ за прѣвъ пжть посѣти ромжнската столица.

тѣ да понесатъ една по-сериозна борба. Условията бѣха надраснали четническото движение. Борбата ставаше гражданска, политическа, защото паднаха въ конфликтъ по-назрѣли материални интереси —, тя изискваше по-нови методи, каквито общественото и економическо движение налагаше: организация на маситѣ за организирана съпротива противъ враждебнитѣ сили на националното възраждане. Това едно, и то бѣше най-сжществено. Въ тази организация можеше да намѣри подкрѣпа всѣки бунтъ, защото той тогава се явява изразъ на съзнати нужди, на признати задачи. Второ, четитѣ въ България, които имаха успѣхъ при разнебитената организация на турската армия, тогава, когато не се знаеше кой пие и кой плаща въ Турция —, прѣзъ края на 60-тѣ години не бѣха добрѣ въоржжени. Тѣ се биели съ шишенета, които се пълнятъ откъмъ гърлата, по единъ примитивенъ начинъ, когато неприятеля разполагаше съ усъвършенствувана система оржжие. Съ кратки думи, една слаба организация, която не отговаряше на високитѣ нужди на врѣмето, и едно слабо въоржжение, бѣха двѣтѣ главни причини да пропадне четническото движение, и то пропадна. Бузлуджа (1868.) го погреба, за да се яви въ по-друга форма — като организирана политическа революция, най-главнитѣ агенти на която бѣха Левски и Ботйовъ. Раковски умрѣ съ отворени очи да види това ново движение, но то стоеше още далечъ отъ неговото съзнание: Раковски остана на прага между старото хайдутство и новата политическа революция. Трѣбваше първото да прѣтърпи редъ несполуки и, отъ друга страна, условията за втората да съзрѣятъ напълно, за да се издигне и новата революционна мисъль, която имá своитѣ апостоли, и своитѣ мжченици.

Есеньта 1867. година и Хаджи Димитъръ, и Караджата, и Дѣдо Жилю, както казахме, прѣтърпѣха загуба. Балканитѣ, които до тогава ги протежираха противъ

потеритѣ, имъ измѣниха. Единъ подъ „Агликина поляна“, другъ надъ „Чемерика“ и т. н. — и тримата войводи бѣха прѣтърпѣли незамѣними щети; изъ сраженията тѣ излизаха герои, но побѣдени герои... Прѣзъ втората половина на септември Хаджията едва бѣше спасилъ живота на часть отъ четата; два-три мѣсеца слѣдъ катастрофата около Твърдица — урисницата се озжби на Желю. Всички се бѣха разбѣгали като пилци, и всички запѣха на тжженъ гласъ — :

Чернѣй горо, чернѣй сестро
Двама да чернѣемъ, —
Ти за листе, горо сестро,
Азъ за първи братецъ...

Дѣдо Желю, който се отличаваше съ характеръ, твърдъ като гранитъ, прѣскокналъ Дунава, и безъ да търси Хаджията, за сждбата на когото нищо не знаялъ, се отзовалъ къмъ Браила. Въ тоя градъ Желю е могълъ да бжде само къмъ края на мѣсецъ декември или началото на януари новата година, защото мѣсецъ слѣдъ настаняването му тукъ, Хаджи Димитъръ узналъ и съобщилъ Ботйову. Безъ да губи присжтствие на духътъ си, стариятъ хайдутинъ пакъ закоткалъ останкитѣ отъ разнебитената чета, като насърдчавалъ момцитѣ, че напролѣть, той „ще угаси кандилото на оние поганци.“ Дѣдо Желю Ямболченинътъ не е могълъ да разбере смисъла на своето поражение. Нападнаха ни ненадѣйно — обяснавалъ на „своитѣ“ причинитѣ на катастрофата, която го сполѣтѣла — разбиха ни, но нека имъ отида нá пролѣть; тогава ще си примѣримъ силитѣ.“ „Ти, Банко, обръщалъ се той къмъ едного отъ четницитѣ, ти направи голѣма грѣшка, дѣто не заприщи пжтя оттатъкъ: ако не ни бѣха ударили въ гръбъ, иди доди; а пъкъ ти, Дане — трѣбваше да ме чуешъ, кога ти викнахъ

да ударишъ оня зебекъ, който се бѣше заложилъ задъ дънера: тоя пезевенгинъ ми развали цѣлия планъ“.

Дѣдо Желю не разбиралъ, че „планътъ“ на всичкитѣ хайдути бѣше „разваленъ“ отдавна, че животътъ ги викаше долѣ, изъ градоветѣ и селата, на по-друга дѣятелность, и че за да отговарятъ на нуждитѣ на новото врѣме, старитѣ хайдути трѣбва да шанжиратъ и организация, и тактика, и прицѣлна точка.

Човѣкъ съ съврѣменни идеи за революция и бунтъ, Ботйовъ скжпѣше героизма на старитѣ хайтути. Това казахме. Но той не можеше да приеме примитивния начинъ на тѣхнитѣ дѣйствия.

Твърди и еднакво рѣшителни слѣдъ най-горчиви несполуки, мислилъ той, тая черта е нѣщо лично у българския хайдутинъ, която трѣбва да се използува.

И Ботйовъ ще се постарае да я използува, както той разбира, и както обстоятелствата му посочатъ.

Една „пусула“, която получилъ отъ Хаджията изъ Гюргево му казвала, че Ямболченецътъ е въ Браила. Върви при него — говорѣло се въ тая знаменита „пусула“ — и гледай да се разберете!

Прѣзъ мѣсецъ януари или началото на февруари 1868. година поетътъ дишалъ въздухътъ на скромна Браила.

Този градъ е произвелъ впечатлѣние Ботйову не толкова съ своята затворенось, колкото съ пълната автономия за хжшоветѣ да се чувствуватъ като „у дома си“. Браила била второ Гюргево откъмъ тая страна. Но тука имало и друго: тука имало повече бунтарски животъ, отколкото въ Гюргево. Въ Гюргево се застоявало едно незначително количество хайдути, голѣмъ брой се губили по съсѣдни села и градини, а тука — въ Браила, било по-друго. На по-голѣми ята хжшоветѣ обикаляли улици, градини и други публични мѣста, имало нѣщо като народно театро, вѣстникъ — прѣдназначенъ за нуждитѣ на емигрантитѣ, и т. н. Сѣкашъ

въ Браила билъ събранъ и умътъ на България и нейнитѣ бунтарски ржцѣ. Още направило впечатлѣние Ботйову и това, че въ Браила, повече отколкото въ Букурещъ, могло да се усѣща разликата между „чокоитѣ“ и „бѣднитѣ“, а както се сѣща читателя, за неговата пропаганда между елументи, съвсѣмъ откжснати отъ орждията на труда, това явление е характерно.

Непознатъ никому въ новия градъ, Ботйовъ направо потърсилъ Дѣдо Желю. Тоя го приелъ като свой човѣкъ, защото Ботйовъ съ нищо не будилъ подозрѣние у него. Рекомендацията отъ Хаджията, както и двѣ-три думи за Добри, хубаво извѣстенъ на Желю, зближили поета съ хайдука: тѣ станали двоица единосущна, която обръщала вниманието на браилската емиграция. — „Порасна работата на войводата — шушукали хжшоветѣ: съ това „гърче“ войводата крои нѣкакви планове . . .“

Тѣзи „планове“, скривани и отъ по-приближенитѣ до стария хайдутинъ, станали всеизвѣстна тайна, едва когато Желю обадилъ на момцитѣ да топятъ царвулитѣ . . .

Старитѣ хайдути имали причина да не обаждатъ всичко на своитѣ „подвѣдомствени“. Ще се напие нѣкой келешинъ, ще го хване крастата — и току вижъ, изкаже си и майчиното млѣко. И господъ скри тайнитѣ на сътворението, та Дѣдо Желю ли да имъ обажда всичко!

Единъ разговоръ, станалъ между поета и каления самогорецъ, е твърдѣ характеренъ. Ботйовъ, както го знаемъ, не третиралъ въпроситѣ съ политика. Познавайки хората, съ които говори, той дѣйствувалъ винаги съ открити карти. Прѣдъ Желю той не е могълъ да бжде по-здържанъ, отколкото прѣдъ Хаджи Димитъръ. Както прѣдъ тоя, така и прѣдъ Желю, той пристжпилъ направо по сжществото на въпроса — да го посвѣти въ новата революция. — „Та тъй, демекъ

— да влѣземъ между народа и да го дигнемъ на общъ карашмалъкъ. Така трѣбва да е по-хубаво“. Стариятъ влъкъ мислилъ, че младото Калоферче му крои нѣкой кюляфъ, та не искалъ веднага да кандише. Той приелъ по принципъ, както е обичайно да се пише днесъ, плановетѣ на Ботйова, и му казалъ да почака, докато „говори съ Хаджията“. — Щомъ другитѣ народи дѣйствуватъ, както ти говоришъ, продължавалъ самобитникътъ Дѣдо Желю, трѣбва да е по-хубаво: тѣ сж, демекъ, по-умни, по-учени и трѣбва да знаятъ, какъ ставатъ тие робсти“. — Че си щѣлъ да убиешъ единъ два манафа повече, какво отъ това — попростому аргументиралъ мисъльта си одескиятъ конспираторъ: тиранията не се чисти съ убийството на едно-двѣ заптиета, а като почнешъ отъ главата, изъ дъно. Всичкото здание на тоя гнилъ свѣтъ трѣбва да се срине съ земята. А това могътъ да направятъ народитѣ. Нашитѣ чети трѣбва да сж помощници на народа, когото трѣбва да научимъ, *какъ* и съ *що* ще се освободи.

Мисъльта на Ботйова е ясна; въ нея нѣмало мѣсто за двоумѣние, защото е логически синтезъ на двѣ крайности: необходимостьта отъ по-скорошна ранвересия на деспотическия режимъ съ възможноститѣ на една всеобща революция, и то при помощьта на реформирано старо хайдутство. . .

Дѣдо Желю и Ботйовъ рѣшили да повикатъ на съвѣщание Хаджията, „докато е още рано“, сир. докато не се е още разлистила гората.

V.

Нѣщо като триумвиратъ сж образували двамата изпечени хайдути и нашия комунистъ.

До Хаджията браилчане пратили аберъ — да напусне часъ по-скоро миризливата кръчма на Царски и да отиде при тѣхъ.

Хаджи Димитъръ посрѣщналъ съ голѣма радость съгласието на Желю, да се дѣйствува по „новиятъ начинъ“, както училъ Ботйовъ. Хаджията всѣки день „мислилъ“ върху „плановетѣ“ на „момчето“, откакъ му били изложени, и ги намиралъ все „по-намѣстото си“. — Убиха Танаса, падна Велко, затриха Лефтеръ, Добри и още толкова други: защо? Защо Тотю не завладѣ оня край, както говорѣше, защо Панайотъ побѣгна къмъ Сърбия, защо не успѣваме и ние? Все съмъ се питалъ отъ мѣсецъ-два и все съмъ отговарялъ, че ние трѣбва да я подкараме малко по-другояче. Неможе се биемъ вѣчно противъ цѣлата армия, ако дѣйствуваме всѣки на своя глава и кога-какъ се намѣри. — Тъй говорѣлъ Хаджи Димитъръ на Желю, който „нѣмалъ нищо противъ такова едно разсуждение“. — „Но нашата революция, училъ Ботйовъ двамата хжшове, има и това прѣимущество, че тя ще стане въ едно врѣме, когато всичкитѣ народи сж се раздвижили за свобода и по-човѣшки животъ. Въ тоя вѣкъ тиранитѣ сж се опълчили противъ „своитѣ“ народи, а народитѣ противъ своитѣ тирани. Въ тая неравна борба народитѣ ще тържествуватъ и тогава — горко на побѣденитѣ.“

Базата на революцията била опрѣдѣлена.

Главна цѣль ще бжде: общо възстание — революция народна, кървава, окончателна.

Ще се води „пропаганда“ по всички мѣста, дѣто се може и съ щото се може.

За обектъ на пропагандата, слѣдователно, и на „кървавата“ революция, ще служатъ селата и градоветѣ, въ първо врѣме оние, които най-много страдатъ отъ зулуми и притѣснения, сир. оние, въ които търпѣнието е стигнало „до гуша.“

Най-важниятъ революционенъ органъ, като подготвачъ и изпълнитель на възстанието, ще бждатъ четитѣ, които ще образуватъ гнѣзда въ опрѣдѣлени пунктове

на Балкана, ще се намиратъ въ тѣсни сношения помежду си, за да се знае „кой какво върши и докждѣ е стигнало дѣлото“.

Съ пукване на пролѣтьта, четитѣ ще навлѣзатъ въ България, ще кондишатъ на Балкана, и всѣка една „ще върши своята работа“.

Това рѣшение, което трѣбвало да се пази въ най-голѣма тайна, за да не би тиранитѣ да осуетятъ „плана“ прѣждеврѣменно, триумвиратътъ възнамѣрявалъ да обади и на другитѣ войводи „за общо съгласие“.

Обадено ли е то или не ние не знаемъ.

Но, доколко „тайното рѣшение“ е ставало съ „общо знание“, може да се види отъ това, че Левски, който току що бѣ започналъ да обикаля България, се е научилъ за него по-късно.

Самъ Ботйовъ не се сѣтилъ за Левски въ тоя моментъ на екзалтирана „пропаганда“ между двамата хайдути. Слѣдъ по-малко отъ година[1]) тѣ ще се срѣщнатъ, и може би само подъ негово влияние, Карловскиятъ апостолъ ще приеме възгледа на Христо Ботйовъ за радикална, „коренна“ революция. Въ тоя моментъ, по нѣкаква обяснима случайность, тѣ дѣйствували разединено, безъ знание единъ за другъ...

Рѣшенията на триумвиратътъ обаче, съвпадали до нѣйдѣ съ рѣшенията на българскитѣ комитети между 1869—1873. година, за които иде рѣчь по-долѣ: и триумвиратътъ и българскитѣ комитети искали революция, съ тази разлика, че Хаджи Димитъръ и Дѣдо Желю, както ще видимъ, въпрѣки волята на Ботйова и въпрѣки формалното имъ съгласие, станаха жертва на старитѣ грѣшки.

---

[1]) Василъ Левски се научилъ за горното рѣшение мѣсецъ или два слѣдъ конспиративното съвѣщание въ Браила и е мислилъ да мине съ четата на Хаджи Димитъръ. До тая епоха, до епохата на Хаджи Димитровата чета, Левски и Ботйовъ не сж се познавали или срѣщали лично.

Всѣко рѣшение рано или късно трѣбва да прѣвърне въ дѣло. Било че инстинктътъ на хайдутинътъ ги влѣкълъ къмъ гората, или подъ засѣдналото у тѣхъ съзнание — да отидатъ между народа, сир. да изпълнятъ едно рѣшение, взето подъ силното настояване на одеския комунистъ, Хаджи Димитъръ и Дѣдо Желю почнали да промишляватъ за „срѣдства". „Срѣдства", за да се дигне една чета отъ 40 — 50 души, не се изисквали богъ знае какви. За старитѣ хайдути била отъ първа необходимость „пушка", „фишеци" и дебелъ чепкенъ. Това е всичко. Храна и други принадлежности давала гората, чобанитѣ, които пълнѣха горитѣ, и селото. Съ една дума, бюджета на старитѣ хайдушки чети се е състоялъ отъ двѣ пера: хлѣбъ и крушумъ.

За да въоржжи своята чета, Хаджи Димитъръ не срѣщналъ никакви затруднения: часть отъ неговитѣ „момчета" си запазили старитѣ оржжия, старитѣ ямурлуци,—стигало само „да натопятъ царвулитѣ" и да потеглятъ. Така и направили. Хаджията взелъ сбогомъ съ другитѣ двама съзаклятници — Дѣдо Желю и Христо Ботйовъ, и тръгналъ за къмъ своя край, сир. за Бузлуджа. Той ще се покатери на Балкана, ще засѣдне около Върбовка и ще чака Желю, докато му прати „пусола" отъ своето царство. Но Желю, който билъ познатъ между българитѣ като поголѣмъ „джанабетинъ" отъ всички извѣстни войводи, не тръгналъ, не могълъ дори да мръдне отъ Браила, защото му били вързани и ржцѣтѣ и краката. Той се луталъ насамъ-нататъкъ да намѣри срѣдства, но безуспѣшно. За да въоржжи своята чета, той ималъ нужда отъ повече помощь, която нийдѣ не намиралъ. Старитѣ чорбаджии отъ Букурещъ и Одеса гледали своитѣ смѣтки. Тѣ не симпатизирали на бунта, още по-малко на четитѣ, които могатъ да изпразднуватъ тѣхнитѣ каси, но не да ги пълнятъ. Мѣсецъ-два-три и повече тичалъ нагорѣ-на-долѣ Дѣдо Желю и все до единъ и

сжщи резултатъ дохождалъ — до нищо. Той, както и Хаджи Димитъръ, говорѣли думитѣ на Ботйова за народна революция, но не се досѣщалъ старитъ влъкъ, че народна революция се прави вжтрѣ, между народа, че четитѣ трѣбва да излизатъ извжтрѣ, но не да идатъ отвънъ, и че само при тие условия се намиратъ лесно и „срѣдства" и всичко друго, необходимо за едно възстание.

Но обстоятелствата помогнали Желю да излѣзе по-скоро изъ „безизходното положение": Хаджията му обадилъ, че „миналъ"[1]), а день-два слѣдъ това, Минко Загорченинътъ, който по чудо се спасилъ отъ турския ятаганъ, занесълъ тжжната вѣсть, че Хаджи Димитъръ загиналъ отвъдъ, при Бузлуджа...

И Дѣдо Желю и Христо Ботйовъ останали, грьмнати отъ печалната вѣсть. Убийството на Хаджи Димитъръ и Караджата осуетило наполовина тѣхния „планъ": Дѣдо Желю останалъ почти съкрушенъ, двойно по-убитъ морално, защото щѣлъ да измѣни на хайдушкитѣ си мечти — всѣко лѣто да господарува надъ „Игликова гора," а Христо Ботйовъ — че неще заснове наново между села и Балканъ да проповѣдва свѣтитѣ начала на революцията, свѣщеннитѣ думи на свободата...

Въ нашата историческа литература [2]) сжществува

[1]) Ще си спомнятъ читателитѣ, че четата на Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджата, която мина Дунавътъ при Вардинъ, броеше 120 хжша. По-първитѣ чети, водени отъ сжщитѣ войводи, не сж броели повече отъ 60—70 души. Около 30—40 отъ бунтовницитѣ сж имали нѣкаква „муниция" прѣди тръгването на четата. За въоржжението на останалитѣ момчета Хаджи Димитъръ е турилъ въ ходъ една юнашка кражба: съ съдѣйствието на двама ятака — слуги у една влахкиня, тѣ задигнали отъ тая доста тежка сума злато, което прѣвърнали въ олово и барутъ.

[2]) Вж. у З. Стояновъ, Опитъ и пр., стр. 110; у Д. Т. Страшимировъ, Критически опитъ, стр. 130—31, 138; Ст. Заимовъ, Мсб. I. 218.

мнѣние, че Христо Ботйовъ щѣлъ да бжде „писаръ“ или „байрактаръ“ на Желю, и че тѣ двамата ходили въ Одеса прѣзъ зимата на сжщата 1867—68. година. З. Стояновъ говори на посочената подъ линия страница, че Дѣдо Желю „издалъ указъ за назначението му (на Хр. Ботйовъ) бждащъ неговъ байрактаръ въ Стара Планина“, а единъ редъ по-долѣ той го прави „писарь на стария войвода“. който билъ безкниженъ, което, разбира се, не е едно и сжщо нѣщо. Вѣроятното отъ всичко това е само едно: че Ботйовъ е рѣшилъ да мине съ Желю съ опрѣдѣлена мисия, безъ да може да напусне ромжнската земя. Цѣлата зима на 1867—68. година, Ботйовъ не е прѣкаралъ въ Браила: той се движилъ до Исмаилъ при докторъ Чобановъ, който билъ тука по командировка. На една срѣща между Ботйовъ и Желю, станала въ Исмаилъ у д-ръ Ч. тѣ сж говорѣли на старата тема — за събиране чети и за заминаване въ България. Но за никаква Одеса не е ставало дума, нито за „писарство“ и „байрактарство“. Отъ друга страна, нито Ботйовъ, нито Желю сж могли да помислятъ за Русия: прѣди година Ботйовъ едва се укри отъ ржцѣтѣ на сищицитѣ; колкото за Желю, и нему би се видѣла тѣсна Русия по простата причина, че неговия „джанабетликъ“ стигналъ до Тошковича и до мирната българска колония. Веднага слѣдъ събитията прѣзъ есеньта на 1867. година двамата бунтовници не сж могли да помислятъ за гостуване въ Русия; тѣ имали причина да замрузнатъ за винаги въ Ромжния, отколкото да се подлагатъ на унижения въ Одеса, а може би, вмѣсто на българския Балканъ, да осъмнатъ нѣкой божи день въ солницитѣ...

ГЛАВА ПЕТА.

Животътъ на Христо Ботйовъ въ Ромжния.

Отъ 1868. до 1872. г. г. — Животътъ на Ботйовъ въ Браила. — Злополучията на гения. — Борба съ живота. — Въ Исмаилъ. — Страшното ханче. — Епизоди. — Ботйовъ учитель. — Една нова любовь. — Пакъ въ Браила. — Въ печатницата на Паничка. — Хр. Ботйовъ и в. „Дунавска Зора“. — Прѣди това. — Старитѣ другари и новитѣ познати. — До 1870. година. — Срѣща съ Левски. — Разкази и догатки. — Годината 1871. и начало на литературната дѣятелность на Ботйова. — Кръчма-редакция. — Единъ апотеозъ на Парижката комуна. — Мжчнотиитѣ. — Мистификация и дѣйствителность. — Касотрошение, убийства, обири. — Пирамидалнитѣ глупости на нашитѣ историци.

I.

Цѣли десеть години Ботйовъ прѣкара въ Ромжния, години бурни и пълни съ приключения.

Както видѣхме, слѣдъ мѣсецъ-два, въ началото на 1868. Ботйовъ се установи въ Браила. Но късметя му тука не можалъ да проработи. Хжшоветѣ, доведени отъ Дѣда Желя, били обектъ за „обществена пропаганда“, но не доходни: тѣ се повече нуждаели отъ срѣдства за живѣене, съ каквито нашиятъ човѣкъ вече не разполагаше. Дѣдо Желю отъ своя страна билъ голъ като пушка. Той носилъ името „хайдукъ“ само по турския кодексъ, но въ дѣйствителность, неговото хайдутуване, което било хайдутство на всички размирници — българи, му носило по-голѣма нищета и по-нетърпими ли-

шения. Притежавамъ свѣдѣния, устни и въ ржкописъ, отъ старъ единъ българинъ, не литературенъ, но съ наивно съзнание човѣкъ, който не прави отъ показанията си капиталъ за да издига своята бѣдна личность, и мога да установя, че докато Желю се е тюхкалъ отъ гдѣ и какъ да намѣри пари, за да скжрпи една чета отъ 30—40 души, той е билъ тикнатъ въ дранголника, за „кражби", които имали произхождението си въ глада и въ нуждата да въоржжи своята бждаща чета. Около войводата се навърталъ цѣлъ орлякъ гладници, които искали хлѣбъ и вино, безъ да се сѣтятъ за работа... — Идете работете, кучета кръстави, имъ крѣскалъ Желю, — но никой не слушалъ: отвикнали и безъ това отъ работа, тѣ се „оправдавали", че най-сетнѣ утрѣ ще сложили кости на Балкана: „сега ако не се наживуваме, на оня свѣтъ ли?" Тази проста логика, жестока и неумолима, принуждавала войводата да нѣмѣе и да стжпи съ двата крака въ капана. Нагласили нѣкакъвъ обиръ съ двойното намѣрение: да скжтатъ нѣщо за дневна прѣхрана и да отдѣлятъ часть отъ „кражбата" за въоржжение на въображаемата чета. Но тъкмо когато компанията, която имала за дѣсна ржка Желю, а за лѣва — Христо Ботйовъ, намислила да пристжпи къмъ „дѣло", ромжнската полиция започнала да прѣслѣдва всички подозрителни личности отъ цѣлата страна. Причината била тази, че Хаджи Димитъръ излѣзналъ изъ Ромжния, която Турция държела отговорна за анархията, внесена въ гробната тишина на мирната османска страна. Турция направила „дипломатически" въпросъ отъ „насърдчението", което Ромжния давала на българскитѣ комити. Ромжния отъ своя страна искала да си омие лицето. Безъ да гледа на законъ и на традиционитѣ оние права, които си спечелили българскитѣ емигранти — централната власть дала инструкции всички бездѣлни и съ неопрѣдѣлено занятие да се вкаратъ въ пушкарията. Въ Браила тая пролѣть (1868.) дошелъ

новъ полицемейсторъ, нѣкой си Сканови, който отбиралъ отъ човѣщина, колкото свиня отъ кладенчова вода. Първиятъ, който му падналъ на зжбъ, е прѣстарѣлия Дѣдо Желю, който току що билъ мушналъ една тесла въ пояса и тръгналъ да търси Ботйовъ за великия подавигъ... Нашиятъ поетъ, прѣоблеченъ като гостилничарь, могълъ да прѣкрои една-двѣ улици по-нататъкъ отъ печатницата на Дѣда Паничка, за да се укрие и побѣгне къмъ Исмаилъ. Буйствата на Сканови обаче, заплашвали свободата на всичкитѣ хжшове. „Работата е много сериозна", оправдавалъ дѣйствията си тоя ревностенъ слуга на „закона" и на „инструкцията". „Вие трѣбва да ми посочите и останалитѣ си хора — говорѣлъ той на порядъчнитѣ търговци, защото инъче всичко ще стане на буклукъ". Очевидно било, че „новакътъ" щѣлъ да забърка нѣкоя по-голѣма каша. Тогава нашиятъ герой, прѣди да си плюне подъ краката, тайнимъ образомъ дава идеята, а Савичъ (Ангелаки) заедно съ мирния Паничка е привели въ изпълнение: рано сутриньта, кой день ние не знаемъ, изъ Браила се намѣрили 50—60 екземпляра анонимни заплашителни писма, адресирани до Сканови. „Г-не, четѣло се въ тѣхъ: възпрѣтналъ си се да изловишъ злочеститѣ гарибалдовци, които сж въ правото си да мрътъ за свободата на своята татковина, но ти мислишъ ли, че нѣма кой да ти търси смѣтка за това ти гнусно дѣло? Мисли за сетнѣнитѣ!" Адресирано „на грижата на г-на полицаина — Тукъ", т. е. въ Браила, заплашителното писмо стрѣснало ревностния блюститель на закона: той капитулиралъ, пакъ и шумътъ отъ петрушанската афера билъ къмъ заглъхване.

Христо Ботйовъ, който по една необходимость на дѣлото турилъ начало на единъ животъ, пъленъ съ мистерии, се завърналъ пакъ въ Браила, не слѣдъ много врѣме. Сждбата на Дѣдо Желю го интересувала, пъкъ и отъ друга страна въ Браила го при-

вличало друго нѣщо: широкото поле за дѣятелность между емиграцията, която въ Исмаилъ се броела на пръсти. „Онова куче, пишелъ му Паничка отъ Браила, си налѣгна парцала. Ела тука: има работа". Въ началото на м. августъ 1868. Ботйовъ се домъкналъ въ Браила, за да тегли каиша на глада и на мизерията. Работа въ печатницата на Паничка имало колкото за „господаря"; затова, съ цѣль да подпълни съ нѣщо своя бюджетъ, Христо Ботйовъ се принудилъ да поеме коректорска длъжность въ редакцията на в. Дунавска Зора, печатанъ у Паничка, но редактиранъ отъ Войникова. Тази длъжность той бѣше поелъ още прѣзъ началото на февруари 1868. год. Двата български вѣстника, издавани въ Браила, се нуждаели отъ „сили", т. е. отъ сътрудници или „помагачи", а както Войниковъ, така и Ангелаки Савичъ, редакторъ на вѣст. „Хитъръ Петъръ", съзрѣли тая „сила" въ лицето на Ботйова. Но гагаузкото произхождение на Савича, както и глупавото направление на неговия вѣстникъ, не привличали Ботйова[1]). Той отишелъ при Войникова. Освѣнъ това, съ своята разнообразна и по-положителна работа, Войниковъ будилъ повече съчувствие. Войниковъ бѣше вѣстникаръ, драматически писатель и организаторъ на театро. Самъ той, като учитель, не чувствувалъ изключителна нужда отъ пари, слѣдователно — доходитѣ отъ вѣстника и др. отивали по прѣдназначение. Работницитѣ на Войникова, когато тѣхното число не надминавало цифрата двѣ, имали поне два комата хлѣбъ въ три дни... Другитѣ „редакции" не давали и това, а Дѣдо Паничка отпускалъ таванътъ на печатницата за богъ да прости.

[1]) Какво е било личното мнѣние на Ботйова за редакторътъ на тоя вѣстникъ, се вижда отъ слѣдното обръщение, написано безъ съмнѣние отъ него, бидейки въ редакцията на в. „Независимость": „Г-ну Ангелаки Савичу въ Браила. Послѣдниятъ брой на вашия достохваленъ хлапаръ „Хитъръ Петъръ" е до толкова ядовитъ и до толкова остроуменъ, щото жителитѣ отъ Баламукъ сж се рѣшили да ви поднесатъ адреса и да ви дадатъ седмогодишна президентска власть. Сиромахъ, г. Савичъ! И това юродствующе кречетало по нѣкогашъ прави добро! Ако Браила да не би отгоила тоя вѣчно бръмчащи бръмбаръ, то глупостьта никога не би могла да триомвира въ всичкото свое величие. Ние съвѣтоваме г. Паничка да туря всѣка зарань по малко ледъ на президентовата глава, защото почти всичкитѣ гръцки философи сж умрѣли отъ бѣсъ" (в. Независимость, 1874. г. брой 44). За да напише това обращение къмъ Савича, редакторъ на „Хитъръ Петъръ" и Паничка, неговъ издатель, послужили Ботйову нѣкои и други безсолни закачки — макаръ и анонимно — по адресъ на независимиститѣ-революционери (вижъ в. „Хитъръ Петъръ" отъ мѣсецъ августъ, 1874. грдина).

Една случка обаче, принудила Ботйова да напусне словослагателското занятие и коректорската длъжность въ „Дунавска Зора" за два — три мѣсеца. Това е било, може би, недѣля — двѣ слѣдъ като наново поелъ длъжностьта коректоръ-словослагатель.

Атмосферата била наситена съ ненависть противъ турци и чорбаджии: слѣдъ погромътъ надъ Хаджи Димитъръ и слѣдъ прѣслѣдването на българскитѣ комити изъ Ромжния, негодуванието противъ чалмитѣ и особно, ако тие чалми покриватъ нѣкое тлъсто шкембе, стигнало до най-голѣмо напряжение. Хжшоветѣ изъ Браила и другитѣ градове мжчно се здържвали да не нападатъ „тиранинътъ", който тѣ въ своитѣ заблуждения понѣкога виждали и въ послѣдния мохамедовъ поданикъ. Христо Ботйовъ страдалъ въ малка мѣра отъ тая слабость, безъ да влага въ нея онази анархия, която невѣжеството и ниската култура на „хжша" нераздѣлно свързвали съ своята умраза.

Една слабостъ е ималъ нашиятъ поетъ — да търси чистъ въздухъ и тишина, когато всичко спи, и когато никой не могълъ да му бърка да съзерцава природата. Рано въ зори обичалъ той да прави своитѣ разходки изъ браилската градска градина, несмутена още отъ врявата на дѣцата или отъ зжбенето на българскитѣ хжшове. Въ Калоферъ и на Балкана е

широко, тамъ той се чувствува воленъ, а въ равно Влашко той потърсилъ да замѣни тая волность, Балкана и Тунджа, съ една педя градина... Тукъ все пакъ ще чуешъ гласъ на птица и ще усѣтишъ пролѣтната миризма на мака, които ще те принудятъ мисленно да се прѣнесешъ въ Балкана — мечтаелъ си нашиятъ човѣкъ. Вѣчно съ изгнаници, които не жалили неговия сънь и неговото спокойствие, постоянно заетъ съ чужди дертове —: да търси томува обувки, другиму хлѣбъ и пр. Христо Ботйовъ се чувствувалъ на свобода само прѣдъ пукване зора, и само по това врѣме, докато се намиралъ въ Браила, той е могълъ да се прѣдаде на своята мисъль, на своитѣ поетически видения, и на своитѣ планове за организирано възстание.

Прѣнесенъ въ своитѣ разсжждения, вдаденъ дълбоко въ себе си, ранно едно августовско утро той правилъ така обикновенната си разходка въ горнята градина. Да се случи по сжщето врѣме и часъ тоя день да се намирали въ градината и трима турци, сѣднали подъ една акация, съ дълги наргилета въ уста. Еднажъ-дважъ Ботйовъ заминалъ покрай тѣхъ, безъ да ги погледне, нито поздрави. Третиятъ пжть той забѣлѣжилъ, че „невѣрнитѣ кучета“ подхвърляли остри думи по неговъ адресъ, гаврѣли се съ дългата му черна коса, подигравали се съ „шейтанъ гяурлж“. Спрѣлъ се нашия поетъ и въпросително ги измѣрилъ съ очи: че били трима, та колко пари му чинатъ! Въ Одеса той мѣтна нѣколко сицика, та на тие ли клѣкави читаци ще се подложи да го гаврятъ?! Съ двѣ стжпки — Ботйовъ грабналъ единътъ читакъ и го разтрътилъ въ земята. Другитѣ двама го налѣпли като оси, но съ мръдване на дѣсна и лѣва ржка, тѣ се откачили отъ него. Единъ камъкъ по главата на най-яросния, билъ достатъченъ да прѣспи тогова, а третиятъ, капитулиралъ по всички линии, се загрижилъ съ неволята на своитѣ съвѣрници, отколкото

да прѣслѣдва гяурина, който се изгубилъ изъ градината.

Единъ убитъ турчинъ, единъ разтрътенъ и другъ контузенъ въ една мирна държава, и то отъ единъ човѣкъ, когото полицията имала основание вече да подозира богъ знае въ какви работи, не е малко нѣщо. Разтърчали се да търсятъ насамъ-нататъкъ, и найнапрѣдъ, неще съмнѣние, въ „народната печатница.“ Тждѣва се навъртяли всичкитѣ вагабонти, тждѣва трѣбва да е побѣгналъ и рошавиятъ българинъ, когото съзрѣли отъ съсѣдното кафене, когато се разправялъ съ мрътви и ранени. Но Ботйовъ билъ по-бързъ отъ Браилската полиция. Той шукналъ въ близкиятъ тѣсенъ сокакъ, прѣкроилъ го съ Кралимарковски крачки, и веднага се намѣрилъ въ печатницата на Паничка, който разбралъ-недоразбралъ причинитѣ на Ботйовото бѣгство, побързалъ да го смуши въ избата. — „Бързай сега, дъртако, бързай — пакъ послѣ ще се научишъ защо. Не е врѣме за много разпитване.“ — „Ако дойдатъ да търсятъ убиецътъ, викалъ Ботйовъ изподъ капака, ще кажете, че тукъ нѣма никакъвъ убиецъ и ще протестирате. Чухте ли, глупаци?“ — викналъ той на стария Паничка и на Киро Тулешковъ, които по това врѣме се кандилкали изъ печатницата. По думитѣ на Дѣдо Паничка, една неволна хитрость на Тулешкова заблудила стръвнитѣ полицаи. Когато тие нахлули въ печатницата и взели да търашуватъ, той се обърналъ къмъ „господаря“ и наивно го запиталъ, да не би да търсятъ оногова, който бѣгалъ изъ отсрѣщната крива улица и се вмъкналъ въ църквата Св. Петъръ? Полицаитѣ наострили уши: „татъкъ, казалъ нашия словослагатель, побѣгна единъ непознатъ — кръшна въ оная улица, може би той да е лицето, което гоните.“ Вниманието на акуратната полиция било отвлѣчено. Когато живопогребения Ботйовъ позналъ по стжпкитѣ, че е очистена печатницата отъ врагове, той надигналъ

капака на дупката, прѣзъ който билъ се вмъкналъ, и набърже събралъ информация „кждѣ сж“ и „далече ли сж.“ „Обраха си крушитѣ“ — билъ отговорътъ, който получилъ едноврѣменно отъ двѣ уста. — „Е, каква бѣше тая?“ — запиталъ Паничка. „Гледай си тамо каситѣ, пакъ не си увирай гагата, кждѣто не ти е работа. Прѣбихъ едно псе, такава бѣше. Ще мълчите и двамата, че езицитѣ ви ще отскубна.“

Казалъ това Ботйовъ и, безъ да рѣче „сбогомъ“ на мирнитѣ словослагатели, станалъ невидимъ.

II.

Мѣсецъ-два слѣдъ убийството въ Браилската градина ние губимъ диритѣ на нашия герой. По думитѣ на едни той отишелъ въ нѣкоя балта, и тамъ прилагалъ на практика своитѣ комунистически идеи, по твърдѣнието на други той се прѣдалъ на нощни авантюри, неизвѣстно гдѣ и съ каква цѣль, — твърдѣния, основани на догатки, на прѣдположения, които сж произволни, защото положителнитѣ факти липсуватъ въ тѣхното градиво.

Онова, което може да се твърди за сега съ право да се приближава до възможната дѣйствителность е, че Ботйовъ пакъ ще да е потърсилъ прикритието на своя старъ приятель — докторъ Ч. Като малка държавна власть, д-ръ Ч. могълъ не само да укрива „прѣстжпленията“ на нашия герой, но понѣкога самъ да се съгласява на неговитѣ опасни планове, за да спечелятъ петь гроша за „дѣлото“.

Както и да е, прѣзъ октомври 1868. година Войниковъ сформирувалъ надвѣ-натри една „народна трупа“, въ която главна актьорска сила виждаме нашия човѣкъ.

Оние, които сж виждали Ботйова на сцената, безъ да прѣувеличаватъ неговия артистически талантъ, разправятъ съ пълно уважение къмъ личностьта и

къмъ неговото изкуство, и за това занятие на поета. Дѣйствително, както по-късно, и прѣзъ 1868. година, Ботйовъ не поставяше високо литературнитѣ трудове на Войникова. Драмата на послѣдния се върти като чакръкъ: позазубрилъ двѣ-три правила отъ старитѣ драматици, Войниковъ мислѣше, че като се спази въ драматическото произведение „начало, срѣда и край“, т. е. споредъ теорията на старитѣ естетици — интрига (завръзка), развитие и развръзка, и като прилѣпи къмъ всичко това повече гюрултия, повече крѣсъкъ и необикновено количество бенгалски огънь, но по-малко литературна свѣсь, работата е свършена. Създаване на една обща идея, нейни неизбѣжни носители, обрисовка на лица, на тѣхнитѣ душевни и физически качества, защото сж живи носители на тая идея, създаване подходяща срѣда, въ която се развива дѣйствието по силата на една историческа или психологическа необходимость, всичко това бѣха въпроси, които не занимаваха патриотарската драма на нашитѣ първи драматурзи, въ това число и Войникова. Било по една слабость на литературното ни развитие, или по неджгавость на самитѣ писатели, било че условията бѣха оскждни, и не създаваше врѣмето своитѣ таланти, българскитѣ драматици отъ епохата на робството се задоволяваха да бждатъ пропагандисти, агитатори-драматурзи, но не художници. За да внесатъ художествения елементъ въ драмата нѣмаше у тѣхъ нито лични качества на таланта, нито пъкъ бѣха изработени литературнитѣ срѣдства, за да имъ дойдатъ на помощь при такава една сложна работа: езикъ, традиция, по-силенъ под'емъ на творчеството въ масата, въ съсловията, по-богатъ духовенъ исторически животъ. Отсжтствието на тие условия обѣдняваше българската драма; едностранчивото развитие на първитѣ писатели още по-вече подбиваше цѣната на тѣхнитѣ произведения. Онова, което можеше да се постигне съ творчество — тѣ го замѣняваха съ нѣкаква

механичность. Цѣлата българска драма, съ 1—2 все пакъ тъй слаби изключения, и днешната, прѣдставлява нѣкаква механическа измислица, значението на която нѣкога се изчерпяше съ това, че бѣше въ услуга на политическото движение.

Сигурни сме, че слабитѣ художественни достоинства на Войниковата драма сж били твърдѣ добрѣ познати на българския поетъ още когато той бѣ „слуга“ у администрацията на „Дунавска Зора“, защото нито авторътъ е познавалъ своя герой, когато е игралъ Ботйовъ главната роля въ „Покръщението на Прѣславския дворъ“, нито публиката. На сцената Ботйовъ изнасялъ съвсѣмъ ново лице, което говорило не на Войниковъ, а на Ботйовски езикъ, което мислило не както Свѣтолида, герой въ „Покръщението“, и което си създавало цѣли, каквито прѣдписвало богатото въображение на нашия поетъ. Да се подчини самостоятелниятъ духъ на Ботйова на едно механическо дѣйствие, да възприеме, да повтори думи, като тие:

„Съ слава!.. А що е славата за единъ който умира?— Нищо! Да мисли човѣкъ че умира съ слава е най-голѣмата глупость... Синца на този свѣтъ ще умремъ; никой не ще остане. Ний сме са родили за да умрѣмъ, а пъкъ или днесь си умрѣлъ или утрѣ — се на ли ще умрѣшъ? Човѣкъ на този свѣтъ нѣма насита; нъ мене ако питашъ, колкото по-скоро умрѣ човѣкъ, толкозъ по-добрѣ е за него; защото умира съ по-малко грѣхове..“ —,

думи, които правѣли впечатлѣние на безкритичната театрална публика, но нему, Ботйову, се виждали кухи, като празна кратуна; най-сетнѣ, да се подчини на цѣлата оная тараторология, която била приятна Войникову, но съ която естетическото чувство на Ботйова било въ явна вражда, нашиятъ поетъ не е могълъ самъ за себе си да допусне. Влѣзналъ „актьоръ“ въ „народната трупа“, той прѣдварително конфискувалъ образитѣ, лицата

скомбинувани отъ Войниковата бѣдна фантазия, създавалъ свои частни образи, други, нови лица, които могатъ да бждатъ дѣйствителни герои въ живота. Художникътъ Ботйовъ искалъ да изнесе на сцената виденията на своята собственна фантазия, които да се трѣпятъ за негови идеи, но не за безсмислицитѣ на посрѣдственни писарушки. И той ги изнесълъ. Всички сж ги виждали, които сж имали случай да посѣтятъ „театрото“ на Д. П. Войникова, и всички сж си казали, тогава и по-сетнѣ, че Ботйовъ е едно и че той неможе да цѣпи душата си на сто парчета, — че какъвто е идеалистъ въ теорията, такъвъ се явява и тогава, когато създава нова концепция изъ механическата канава на драматическитѣ безсмислици, — че какъвто е неумолимъ въ живота несрѣтнически, такъвъ изнася да бжде и прѣсъздадения отъ него герой, — че каквито проповѣдвалъ да бждатъ хората и за каквото ги училъ да се борятъ —, такива ги изнасялъ на сцената и за такива нѣща ги принуждавалъ да разбиватъ черепитѣ си. Споредъ едни, театрото е училище, споредъ други — вертепъ за забава, споредъ трети — всичко и нищо. Споредъ Ботйовъ — театърътъ е институтъ за борба, т. е. — мѣсто, кждѣто могатъ да се прѣселятъ въ умаленъ видъ общественнитѣ борби. Училище може да бжде театърътъ, но има училище и училище; вертепъ за забава може сжщо така да бжде театърътъ, но има забава и забава. Всѣко нѣщо получава истински смисъль при двѣ условия: каква душа ще му вдъхнешъ и при какви опрѣдѣлени, конкретни обстоятелства ще се нормира то. Единъ примѣръ въ връзка съ „народното театро“ на Войникова. Основано на 1866. година, отначало всички българи въ чужбина (Ромжния и Турция) го посрѣщнали симпатично. Но послѣ „публиката“ се раздѣлила на двѣ: едни поддържали В., други му дали гръбъ. Едни се възхищавали отъ неговитѣ „Райна Княгиня“, „Крумъ Страшни“ и пр., други не давали за тѣхъ и петь пари.

Оние, които могатъ да плащатъ — тѣ дали гръбъ Войникову, останалитѣ, които не могатъ да си закърпятъ и опинцитѣ — чупили вратитѣ, ако не имъ дадатъ билети „гратисъ“ — и нахлували въ салонитѣ: тѣ крѣщяли заедно съ гърмѣщитѣ актьори на сцената, викали заедно съ тѣхъ и аплодирали на всѣки викъ противъ грознитѣ мжчители. Богатитѣ, ако поради срамъ и зоръ сж посѣщавали — спали, или се прозѣвали. Защо? Много просто: Войниковата драма е отговаряла на настроението у всички, у които горѣло желание — часъ по-скоро да се ликвидира съ умразния режимъ, а никакъ не уйдисвала по гайдата на оние, които търсели миренъ животъ, защото, било при свобода или въ робство, тѣмъ е все широко около врата. Оние, които се борятъ противъ единъ старъ режимъ, щжтъ не щжтъ, самитѣ обстоятелства имъ налагатъ да нагодятъ всички културни срѣдства за борба къмъ своитѣ цѣли; оние, които плуватъ като бубрекъ въ лой и подъ ярема на султана и около скута на Виктория, тѣ отъ своя страна, щжтъ не щжтъ, сж принудени да вършатъ противното. Подобно нѣщо наблюдаваме и въ България и въ Ромжния къмъ българската литература и театрото отъ епохата, за която е дума на тая страница. Какво е струвало на Георгиевци и други — овци да си развалятъ кефа: че нѣкои разпалени глави, нехранимайковци, нѣматъ друга работа и се запрѣтнали нагорѣ — надолѣ да подготвятъ бунтове, какво имъ струва тѣмъ, благороднитѣ и високопоставени господа! Какво, най-сетнѣ, сж задължени тѣ да помагатъ на тие несрѣтници, които съ неблагоразумието си, съ своитѣ „крайности“, могатъ да развалятъ идеалнитѣ смѣтки на хубавитѣ и почитани господа!... Проклѣти да сж идеитѣ ви, и театрото ви — изрѣкли добритѣ богаташи, и си заключили капиитѣ.

Този фактъ блѣсналъ на лице, чини ми се, прѣзъ сжщата 1868. година, когато „народното театро“ обиколило Тулча, Галацъ, Гюргево и кондисало въ Букурещъ. Въ Браила всички се радвали, въ Тулча — всички плакали, въ Гюргево — всички искали да станатъ бунтовници, а въ Букурещъ, който събралъ каймакътъ на чорбаджийска България — второто прѣдставление останало съ десеть души актьори и съ петь мина сеирджии! Фертикъ! — „Насъ не ни трѣбватъ такива театри“, рѣкли чорбаджиитѣ, и прѣзъ кръста прѣсѣкли и актьори и всички. Неструватъ за лула тютюнъ нито пиеситѣ ви, нито игритѣ на вашитѣ артисти. Тази била компетентната критика на натурализиранитѣ бай-ганювци, които взели да чокойствуватъ. — „Какви ми ги ронеше тамъ оня, главния герой: кому продава той тие краставици — запиталъ единъ отъ „делегатитѣ“ на кантората Георгиевъ и с-ие. Какво бърка той тирания съ управия и турчинъ съ чорбаджия. Да не се намира въ Калоферъ или въ Одеса?“ — Единъ пжть произнесена тая чорбаджийска происжда, като зараза се пръснала между цѣлата колония, която взела да папагалствува: нищо не феля; голтаци, нѣматъ друга работа, дошле съ масали да ни залъгватъ. Букурещъ бѣше новъ по оново врѣме за движението, българската емиграция тукъ прѣкарваше въ дълбокъ сънь и почти до дохождането на Каравеловъ и Ботйовъ въ тоя градъ, богаташитѣ сж я много хубавичко, патриотически бихме казали доили. По тая причина, тя се намирала подъ духовното влияние на паричната аристокрация въ Букурещъ, и единодушно се присъединила къмъ неприязаньта на чокоитѣ къмъ Войниковското театро.

Клѣтиятъ Войниковъ и клѣтитѣ актьори — нѣмало що да правятъ. — Въ Браила имаше радость безъ пари, въ Гюргево имало революционни крѣсъци, но хжшоветѣ ги обсипали съ два товара вжшки, а въ Букурещъ тѣ не могли да изкаратъ за наемътъ на салона. Артистическиятъ съвѣтъ, който се състоѣлъ отъ всичкитѣ актьорски сили, тъй като по настояване на

Ботйова, принципътъ на централизацията билъ изхвърленъ като тиранически, и замѣненъ съ тоя на равноправието — артистическиятъ съвѣтъ, казваме, билъ свиканъ да „обсжди положението“ на „театрото“, което било по-вече отъ печално. — „Не върви, казалъ Войниковъ. Тъй не мога да я карамъ. Готови пари нѣма, а отъ прѣдставленията сами видите, какви сж доходитѣ“. — „Трѣбва да усилимъ дѣятелностьта между емиграцията — възразилъ главния артистъ: трѣбва да привлечемъ повече публика, па най-сѣтнѣ, на оние тикви трѣбва да се покаже дебелия край!“ — „Нищо неможе да помогне, повторилъ Войниковъ, който виждалъ истинскитѣ причини на „неуспѣха“, но не смѣялъ да ги каже прѣдъ главния артистъ: оттеглятъ ли чорбаджиитѣ благословията си, произнесатъ ли своята проклѣтия — толкова ми чини.“[1])

Можете и сами да се досѣтите, че тие думи на ревностния театралологъ дигнали злъчката на главния артистъ, който заявилъ Войникову, че когато по тоя начинъ се солидаризира съ тиквитѣ, той, Ботйовъ, не може да има нищо общо съ неговата трупа, и затова отъ тоя часъ я напуска.

И, както въ всички случаи, така и сега, той казалъ и не повторилъ.

Съ оттеглянето на главната артистическа сила, нещастното театро на Войникова се разпаднало: неогласениятъ директоръ разпусналъ „силитѣ“, събралъ си чуковетѣ, и се надигналъ, откждѣто дошелъ.

---

[1]) Впрочемъ, чорбаджиитѣ сж се „оттеглили“ отъ Войниковото театро и по друга една причина, която тѣ прикривали съ слабостьта на браилската трупа. Само ромжнското правителство, слѣдъ Петрушанската случка, не гледало съ добро око „народната трупа“, на която заедно съ отеглянето на чорбаджийската колония и прѣди нейното разпущане, било внушено, че ще бжде третирана извънъ законитѣ...

Останалъ Ботйовъ посрѣдъ ромжнската столица да се наслаждава на нейната красота и непривѣтность.

III.

Застояването на Ботйовъ прѣзъ зимата на 1868—69. год. въ Букурещъ за него е било колкото фатално, толкова и благотворно.

Враждата на чорбаджийския Букурещъ, която разколебала цѣла трупа, върху българския поетъ подѣйствувала въ обратна смисъль: за излишенъ пжть казалъ Ботйовъ, че върба грозде не дава, сир. — че отъ чорбаджия прокопсия нѣма. Зарѣзанъ срѣдъ улицата, той погледналъ наоколо си и намѣрилъ поле за нова дѣятелность. Основаната прѣзъ 1862. година отъ старитѣ „Добродѣтелна дружина“, въ която влизалъ и покойния Раковски, се разпаднала на двѣ половини, или по-добрѣ — отъ нея се откжснала една малка часть по-млади, по-дѣятелни и проникнати съ „народни“, сир. — съ революционни чувства младежи, въ първитѣ редове на които стоѣли, освѣнъ Раковски, още Чобановъ, Цѣновичъ и други. Срѣщу силнитѣ настоявания на Котленския хайдутинъ по-рано, да бждатъ приети въ Добродѣтелната дружина за членове и люде отъ долня ржка, работници и еснафи, чорбаджиитѣ отговаряли, че тѣ нѣматъ работа съ хора събрани отъ колъ и вжже, и че комуто не понася тѣхната политика, да си върви. Ясно станало на Раковски и другитѣ по-събудени младежи, че тѣ неще могатъ млѣ брашно въ воденицата на старитѣ: тѣ се отцѣпили отъ послѣднитѣ и заживѣли по своему. Струва ни се около 1866. или 1867. година, наскоро прѣди смъртьта на Раковски, дружеството „Братска любовь“ взело да котка по-бѣдничкитѣ и погодни да възприематъ „народнитѣ идеали“ голтаци, които захванали да се назоваватъ още и „Млада България.“

Като се огледалъ наоколо, Ботйовъ видѣлъ Братската любовь, запозналъ се съ Цѣновича (Д.) и на-

мислили да я посъживятъ. Но Братска любовь се нуждаела отъ Ботйова, като дѣйна сила, безъ да била въ състояние да прави добродѣтели, отъ каквито въ тая минута най-голѣма нужда ималъ българския поетъ: отъ облекло, храна и подслонъ.

Вѣроятно, въ сѫщето това читалище Братска любовь, Христо Ботйовъ е срѣщналъ единъ свой едноименникъ, Христо Карловченинътъ, който ще да е познавалъ всичкитѣ прѣлести на Букурещъ, защото слѣдъ като прѣспалъ една-двѣ нощи изъ непознати бордеи, третата вечерь той завелъ поета въ своитѣ чардаци — една уединена воденица извънъ града. Не повече отъ двѣ-три седмици ще да е продължавалъ съвмѣстния животъ на двамата Христовци, защото вече прѣзъ ноември 68. Ботйовъ ималъ за кратко врѣме при себе си, въ сѫщето жилище, Дяконътъ и никой другъ.

Василъ Левски се билъ върналъ отъ първата обиколка изъ България, дошелъ въ Братска любовь, кѫдѣто се срѣщнали съ Ботйова. Двамата уроженци на Гиопца се разбрали и си казали двѣ братски думи. До срѣщата си съ Ботйовъ, Левски се намиралъ, ти си рѣчи, подъ пълното влияние на Раковски. Тоя хайдутинъ, съ своитѣ фантастични теории върху българската история и съ своята открита душа, силно влияеше надъ възприемчивитѣ младежи, хипнотизираше ги, и тѣ възприемаха идеитѣ му напълно, безъ контрадикция. Цѣлата теория на Раковски за българскитѣ хайдути, едностранчива въ своята постройка и погрѣшна въ своето заключение, че стариятъ хайдутинъ е способенъ за политическа активность, безъ да измѣни своята природа, своитѣ традиции, пакъ и своитѣ задачи, и т. н. отчасти, ако не напълно, заразила и Левски. Създалъ си за цѣль да изтъква изключителнитѣ добродѣтели на българскотоминало, за да докаже прѣдимствата на българина прѣдъ всички останали нации, Раковски отричаше у послѣднитѣ положителното, и извънъ България не искаше да види нови творчески общественни сили. Затворенъ въ тая едностранчивось, въпрѣки стихийната сила на своя духъ, Раковски неможеше да разкрие за умътъ на послѣдователитѣ си по-нови перспективи, по-нови хоризонти. Неговитѣ едностранчиви теории държеха умътъ въ единъ омагьосанъ кржгъ отъ патриотически желания, които най-сетнѣ намѣриха своята гробница на Бузлуджа, заедно съ смъртьта на Хаджи Димитъръ, който сѫщо така бѣше миналъ школата на Раковски.

По-интелигентна натура отъ Хаджи Димитъръ, Василъ Левски могълъ да възприеме идеитѣ на Ботйова, по-чувствително да понесе тѣхното влияние, отколкото Хаджията, Дѣдо Желю, макаръ Левски да е прѣкаралъ съ Ботйова едва единъ студенъ мѣсецъ . . . Двамата старопланинци, отраснали при аналогична социална обстановка, въ долината на Гиопца, която познаваше неволята на експлоатацията, се попълнили, така да се каже, единъ другъ. Ботйовъ могълъ да посвѣти Дяконътъ въ своята вѣра да се основе една всемирна комунистическа република, и както се вижда отъ историята на нашитѣ революционни движения, много елементи отъ идеитѣ на Левски за организация и общественно право, ние ще диримъ въ идеитѣ на Христо Ботйовъ. Докждѣ обаче, е стигала тѣхната задушевность, която е възможна само между двѣ лица, способни еднакво да мислятъ, може да се види отъ едно Ботйово писмо, което ни запознава покрай друго и съ характера на неговия животъ слѣдъ разпадането на Браилската трупа. „Тие дни, пише Ботйовъ, мисля да държа сказка въ читалището Братска любовь, но какъ ще да сеява, не зная. При всичкото това критическо положение, азъ пакъ си не губя дързостьта и си неизмѣнявамъ честното слово...“ „Приятельтъ ми Левски, пише Ботйовъ по-нататъкъ въ сѫщето писмо—,съ когото

живѣемъ, е нечутъ характеръ. Когато ние се намираме въ най-критическо положение, то той и тогава си е такъвъ веселъ, както и когато се намираме въ най-добро положение. Студъ, дърво и камъкъ се пука, гладенъ отъ два или три деня, а той пѣе и все веселъ. Вечерь, дордѣто ще лѣгнемъ, той пѣе; сутрина, щомъ си отвори очитѣ, пакъ пѣе. Колкото и да се намирашъ въ отчаяность, той ще те развесели и ще те накара да забравишъ всичкитѣ тжги и страдания. Приятно е човѣку да живѣе съ подобни личности!..."

Приятното, за което говори Ботйовъ, не би било приятно въ сжщия смисъль, който му придава поета, ако дружбата, съжителството изкрай ромжнската столица, не е създавало у двамата революционери по-високи емоции, по-възвишени чувства на единство, на идеализмъ.

Факта е на лице.

Христо Ботйовъ държи редовни сказки въ Братска любовь не затова, че има нѣкаква материална облага; отъ тѣхъ или за тѣхъ той не получава нито петь пари хонораръ; Ботйовъ живѣлъ просто на юнашка вересия, като се задоволявалъ въ три дни дважъ да яде. Сказки сказва той въ Братска любовь не да насити стомахътъ си, но да отговори на една назрѣла обществена нужда. Чорбаджийското котило — Добродѣтелната дружина, трѣбвало да се разсипе; тя и безъ това водила полумрътвешки животъ, но нейниятъ фалшивъ престижъ трѣбвало да се порони. А това може да стане, като се влѣе повече животъ въ Братската любовь. Това едно. И второ, което въ очитѣ на Левски и Ботйовъ било много по-важно, е — да се закотка емиграцията, та да се подготви „за работа". — „Оние тикви искатъ да ни прѣчатъ, но ние ще имъ издигнемъ една стѣна, която ще си разбиятъ твърдитѣ глави", сир. чрѣзъ неуморна дѣятелность, съ постоянна просвѣта на хжшоветѣ, които взели да пълнятъ хотель „Габровени", „Дачия", както и пущиняцитѣ на Букурещъ, нашитѣ хора ще създадатъ една партия, много по-силна отъ златото на чорбаджиитѣ, и тогава тѣ ще ги турятъ на хлѣбъ...

Сказкитѣ на Ботйова въ читалище Братска любовь направили, щото чорбаджиитѣ да се пукатъ отъ лѣво и отъ дѣсно. На една отъ тѣхъ по любопитство да види, какво чинатъ „младитѣ", както и да се опознае съ синътъ на даскалъ Ботю, който пусналъ мухитѣ между краставитѣ магарета — дошелъ и прѣдставителя на Добродѣтелната дружина — Христо Георгиевъ, но билъ принуденъ часъ по-скоро да офейка. Щомъ го забѣлѣжилъ да се окуми въ аудиторията, нашиятъ поетъ, който не билъ турилъ залъкъ въ устата си цѣли два дни, поднесълъ такава люта чушка подъ носътъ на букурешкия богаташъ, щото улицитѣ, и безъ това тѣсни въ Букурещъ, му се видѣли още по-тѣсни. „Единъ кютюкъ виждамъ да е дошелъ тука, единъ отъ онѣзи, които служатъ богу и мамону, единъ търтей, който би продалъ и майка си за пари: единъ ортакъ на тиранитѣ и изядникъ на сиромащьта. Какво може да очакваме отъ Добродѣтелната дружина, какво може да очакваме отъ васъ? Между чорбаджията и хжша има изкопана дълбока пропасть и азъ не вѣрвамъ, че както хжша залага живота си за дѣлото, сжщо и чорбаджията ще продаде своята мушия за народното благо. Ние сме проповѣдници на други начала, ние сме партизани на кървава революция, неумолима, и отъ кютюци не се нуждаемъ" — завършилъ Ботйовъ апострофътъ си къмъ Христо Георгиева, комуто въ това врѣме се виждалъ само гърбътъ извънъ вратата на аудиторията.

Слѣдъ тиранитѣ, слѣдъ султана, очевидно чорбаджиитѣ яли най-немилостивия пердахъ отъ Христо Ботйовъ. „Тъй се трѣбва — насърдчавалъ Левски: ко-

гато за лични интереси се лжчатъ като кози отъ овце; сатъръ, нищо друго не имъ се слѣдва".

Малко-по-малко посѣтителитѣ на Братска любовь взели да се поувеличаватъ, партизанитѣ на бждащата революционна партия и въ Букурещъ започнали да растятъ. Това радвало Левски, еднакво и нашия поетъ, гадвало и постояннитѣ членове на Братска любовь, които съ смъртьта на Раковски изгубили най-дѣятелния си човѣкъ. Псявата на нашия комунистъ, който и тукъ не скрилъ боята си, вляла нова енергия, нова душа, въ овѣхналия трупъ на „любовьта". Трѣбва работа, активность. Безъ трудъ, упоритъ и свърхчовѣчески, линѣе всѣки организмъ, а младиятъ се изражда. Тази елементарна мисъль завладѣла сжществото и на Ботйова и на Левски, който всѣка минута говорилъ на поета, че „ако въ организираната революция е нашето спасение", както училъ Ботйовъ, то тая революция може да се създаде „само съ гигантски трудъ" — заключавалъ Апостолътъ. „Дѣйствувай, брате, и не се отчайвай, насърдчавалъ по-опитния революционеръ по-неопитния теоретикъ: бждащето е наше!"

IV.

Прѣзъ декември 68. Ботйовъ билъ принуденъ да напусне „запустѣлата" воденица,[1]) а заедно съ него — и „приятельтъ Левски". Читалището Братска любовь се засилило до толкова отъ тѣхната дѣятелнось, щото то могло да си наеме отдѣлна стая за помѣщение, дъскитѣ на което сега взели да рендосватъ двамата „братя"

[1]) Тази воденица днесъ не сжществува. Но въ врѣмето, когато поетътъ се е ползувалъ отъ нейното гостоприемство, тя нито е била напусната отъ своя притежатель, нито „пуста", както З. Стояновъ глаголи. Въ тази „пуста" воденица имало 2—3 килии, една отъ които се удостоила съ честьта да прибере българския поетъ и великиятъ Апостолъ.

отъ самотната воденица. Тая била зарѣзана навѣки, сир. прѣдадена въ наслѣдство на нейнитѣ обитатели-бухали и кукумявки, които, въ всѣки случай, имали голѣмо основание да негодуватъ противъ неканенитѣ гости.

Сжщиятъ мѣсецъ ромжнскиятъ докторъ, който миткалъ изъ четиритѣ направления на Ромжния по „практика", се домъкналъ случайно въ Букурещъ, намѣрилъ Ботйова и му съобщилъ, вмѣсто да се бори противъ самоволенъ гладъ, да отиде съ него въ Исмаилъ. Тамъ щѣли да бждатъ двамата съ Чобанова, тамъ тѣ ще я каратъ, както знаятъ, защото пѣтелътъ на чорбаджилъка въ Исмаилъ не се слушалъ, най-сетнѣ, тамъ тѣ щѣли да си образуватъ единъ кржжокъ отъ двама или трима хора, и ще захванатъ да тикатъ колата, сир. „дѣлото". Въ Букурещъ инжекцията била направена: онова, което Ботйовъ казалъ въ продължение на два мѣсеца, щѣло да държи влага на кютюцитѣ за дълго врѣме, а Дякснътъ, когото оставяли да продължава въ сжщия духъ, ще крѣпи слабитѣ, ще насърдчава силнитѣ.

Една раздѣла, прилична на оная въ Гюргево, станала между Левски и Ботйовъ, лишена отъ алкохолическитѣ пари на първата, защото е носила, тъй да се изразимъ, чистъ академически характеръ — прѣдставлява извѣстенъ исторически интересъ. Въ първитѣ дни на декември Ботйовъ си взелъ сбогомъ съ Левски, прѣдъ когото още единъ пжть скицирал своитѣ идеи за комунизмъ, за общечовѣшки права и за абсолютна свобода, за пълното равенство, което носила новата наука, и което не бивало да е чуждо и на българската революция. Отъ неуспѣхътъ на Хаджи Димитъръ насамъ, Ботйовъ все по-здраво се е убѣдиль, че старата система трѣбва да прѣтърпи коренни реформи: ние нѣма да отидемъ много далечъ съ нея. Героизмътъ на стритѣ хайдути трѣбва да се използува, за да се дѣйствува върху проститѣ, необразовани маси, а на първо мѣсто трѣбва

да се поведе широка пропаганда между сиромащьта и по-долнитѣ класи. Тѣ сж въ състояние да ни разберат и тѣ сж само способнитѣ да понесат тежкия кръстъ на революцията. Тая била главната мисъль на Ботйова, която се коренно различавала отъ мисъльта на Раковски, обобщавала по-здраво въпросътъ за националната свобда, затова и Левски я възприелъ напълно. Самъ Апостолътъ бѣше ходилъ въ Бѣлградската легия съ Раковски, и самъ той се бѣ убѣдилъ, че силитѣ на противникътъ сж голѣми: тѣмъ трѣбва да се противопоставятъ равни, ако не по-голѣми сили. Дружбата съ Ботйова засилила това негово убѣждение, и дала на мисъльта му по-широкъ обемъ, общечовѣчески и практически.

Съ тѣзи „братски" думи двамата старопланинци си взели сбогомъ.

По пжтя за Исмаилъ обаче, на пжтницитѣ наши се изпрѣчили нѣкакви каракондже́ви, срѣщу които докторътъ и поетътъ трѣбвало да изнесътъ една колкото неприятна, толкова и безстрашна борба.

Късно прѣзъ деньтъ потеглили тѣ отъ Букурещъ за Исмаилъ, и нощниятъ мракъ ги застигналъ татъкъ на сѣвероизтокъ, въ едно широко и пусто поле, кждѣто се чуелъ вълчи вой и разбойнически гласъ. Въ пжпа на това поле се намирало едно ханче, което дало насока на нашитѣ скитници: тие отправили своята каруца натамъ и спрѣли прѣдъ нѣкакво тъмно здание, което едва давало признакъ на нѣкакъвъ мистериозенъ животъ. — „Домну — запитали двамата българи ханджията, който на тѣхния тропотъ отвънъ, се изкашлялъ извжтрѣ —, домну, кждѣ е пжтя за Исмаилъ?" — „Хванете оня край" — изръмжалъ нѣкакъвъ дивъ гласъ — и заглъхналъ. Докторътъ и поета „хванали оня пжть", повъртяли се изъ безконечното поле още часъ-два, докато срѣднощния декемврийски студъ взелъ да лази по коститѣ,

пакъ най-сетнѣ рѣшили да повърнатъ назадъ, за да прѣнощуватъ въ сжщето ханче.

Слѣдъ дълги прѣговори, ханджията отворилъ, и ги вкаралъ въ нѣкаква слупена стая, обитавана отъ мишки и плъхове. — „Назландисва се пезевенгина — казалъ д-ръ Ч.; ще ни тури въ тая смрадь, пъкъ отгорѣ съ часове трѣбва да му се молишъ!" По-послѣ нашитѣ хора разбрали, каква е била политиката съ „оня края" и съ мжчното отваряне.

Не се минало много, откакъ нашитѣ пжтници се „настанили" въ богато мебелирания хотель, когато изъ тоя послѣдния се раздалъ нѣкакъвъ шумъ, трѣсъкъ или лапавица, като да излизала изъ пъклото. Триста дяволи изъ едно гърло трѣбвало да се надуватъ и пакъ не могло де се получи страшното бучене, което се раздало изъ сарая на разбойникътъ-ханджия. Минута-двѣ слѣдъ това, нѣкакъвъ получовѣшки, полузвѣрски гласъ приближилъ къмъ покоитѣ на поета, и изеднажъ едно чудовище, окичено съ звънци и джангардаци, блъснало прогнилата врата и нахлуло въ стаята, пакъ се хвърлило върху наштѣ. — „Що за чортъ!" изкрѣщялъ Ботйовъ, и рипналъ на крака. Въ единъ мигъ той сполучилъ да набара чудовището съ двѣ ржцѣ и го засадилъ въ земята. — „Души!" изкомандувалъ той Чобанову, и се спусналъ къмъ оная часть, откждѣто се раздавало страшното бучене. — „Домну, милость, азъ се шегувамъ" — изпищялъ единъ женски гласъ, когато жиляститѣ ржцѣ на „практиканта" взели да танцуватъ надъ нещасния черепъ на хитрата домнна.

Въ това врѣме дотърчалъ и мжжътъ, който зачулъ, че работата станала бузукъ. — „Аманъ, домнулуй: тя се шегува — викалъ тоя; вие сте добри хора, пуснете жената". — „Какви сж тѣзи лудории, бе пезевенкъ! Кого плашите! Я да видимъ какви сж тѣзи дяволуци!" Запалили свѣщь и какво да видятъ: жената на хриси-

мия ханджия, посинѣла въ ржцѣтѣ на младия докторъ, който прѣдполагалъ да специализира тоя часъ по хирургията, и която вече имала едната си кълка извита отъ първата атака на поета, цѣла намъкната въ нѣкакви кожи и дрипели, съ рогове и талисмани по глава и гжрди, съ звънци и мечешки ноктѣ по ржцѣ и крака, държейки единъ голѣмъ тупусъ. — „А какво бѣше онова чудовище, което бучеше“ — запитали пжтницитѣ. — „То, нищо, така се бучеше“ — смънкалъ ханджията, като не искалъ да разкрива „секрета“ си, защото ще свѣтне цѣлата „комедия“. Като му посочили опъкиятъ край, „секрета“ станалъ видимъ: имало нѣкаква изба, прѣзъ която разбойникътъ-ханджия промъкналъ дълга и широка тръба, като бурия. Нея той надувалъ въ избата, а горѣ изъ слупеното ханче се чувало адски тънтежъ, който въ нощьта ставалъ двойно по-страшенъ и енигматиченъ. — „Вотъ тебе, чортъ съ чортъ!“ — изкрѣщялъ Ботйовъ, който позналъ смисъла на цѣлата „комедия“, и му бухналъ единъ кютекъ въ ченето: „разбойникъ съ разбойникъ! да не мислишъ, че имашъ прѣдъ себе се гарги или мамалигари . . . .“ Нещастнитѣ ханджие, тая декемврийска нощь имъ се видѣла безконечна: вмѣсто да обератъ нашитѣ пжтници, а може би и да ги пратятъ на оня свѣтъ, тѣ си създали такава беля, която накарала жената да изгуби единъ кракъ, а мжжътъ едно чене . . .

На сутрето рано двамата пжтници поели направлението къмъ Исмаилъ, като не забравили да обърнатъ внимание на разбойникътъ-ханджия, че неговиятъ ятакъ, който се ползувалъ съ такова прѣкрасно мѣстоположение, неструвалъ за нищо, защото криелъ въ себе си не истински хайдути, а кокошари.

V.

Въ Исмаилъ животътъ на Ботйовъ станалъ тъй комплициранъ, както самъ той не прѣдвиждалъ. За

голѣмо удивление на поета, но и за още по-голѣма негова радость, тукъ той се срѣщналъ съ стариятъ си приятель отъ Знаменка — Иванъ Ивановичъ, одисеята на когото ни е отчасти позната. Ботйовъ побързалъ да го прѣдстави Чобанову, като благонадеженъ и вѣренъ другарь, съ когото може да се сподѣля радость и скръбь. — „Единъ елмазъ, който отъ небето ми пада сега — го отрекомендувалъ Ботйовъ на своя братовчедъ: бжди съ него, както си съ мене. Той е надежденъ и способенъ да ни помага“. Е, какъ братъ така: другадѣ не мърда ли, откакъ напуснахме Знаменка — питалъ Ботйовъ. Иванъ Ивановичъ се призналъ чистосърдечно, че всичкото врѣме прѣкаралъ въ Тулча и въ Исмаилъ, но съжалявалъ, че ромжнитѣ не били такива „благи души“, каквито сж българитѣ, за да се открие нѣкому, за да има съ кого да сподѣли неволята на изгнанието.

А въ тази минута случаятъ се прѣдставилъ: щастливата срѣща събрала наново двамата комунисти, които ще започнатъ старата пѣсень, съчинена въ Знаменка, ще я разгласятъ изъ цѣло Влашко, докато смъртьта ги раздѣли. Болницата, въ която се намѣстилъ Ботйовъ, взела да мерише на революция, а кърищата кански писнали отъ тримата пангалози.

Намѣрилъ топло мѣсто, храна и други удобства, Ботйовъ се всецѣло прѣдалъ на четмо и на спортъ. Кесията на доктора носила: за литература отъ каквато ималъ нужда поета — българска или чужда, Чобановъ билъ принуденъ да отдѣля мѣсечно извѣстна сума, защото инъкъ Ботйовъ му знаялъ цаката: ще драсне до редакцията да прати едно-друго на докторски адресъ, ще чете додѣто душа иска, пъкъ оня, ако желае да се „маскари“, нека неплаща. Книгата е мждростьта на живота. Ботйовъ я обича, както майка своя първенецъ. Не казваме, че той е обичалъ всѣка книга: пази боже! Ако истината е нѣщо относително,

книгата неможе да бжде нѣкакво абсолютно добро: книгата е или добра, или лоша. И едната и другата криятъ въ себе си гения на живота, зълъ или добъръ, значи — все пакъ мждростьта на живота. Ботйовъ се е лѣпилъ за нея, защото единъ умъ, търсѣщъ знания, смисъль, въпроси — нови и стари, безъ книгата е, както птиче подъ пневматическата машина: то се задушя, отпада, умира.

Въпроситѣ на всемирната политика, социалниятъ въпросъ, резултатитѣ, до които дошелъ интернационалния конгресъ въ Женева на 1864. година, свиканъ да урежда калпавитѣ смѣтки на голѣми и малки касапи, сетнѣ поезия, художество — всичко това еднакво занимавало Ботйова, колкото и сждбата на българската революция, която отъ тая година, слѣдъ излизането на Левски, трѣбвало да прѣмине въ нова фаза. Левски, мислѣли нашитѣ хора, е човѣкъ на мѣстото си: не му липсува нито характеръ, нито опитность, нито честность. Но срѣдства? Българската революция се нуждае отъ срѣдства и тѣ трѣбва да се намѣрятъ. Иванъ Ивановичъ, който се навърталъ изъ тие мѣста близу три години, пошепналъ Ботйову, че нѣкой си турчинъ, тежъкъ търговецъ на овни и друга жива стока, често минавалъ отъ турско въ Влашко, яздилъ нѣкакъвъ атъ, но все пакъ, прѣдполагалъ Ивановичъ, може да се прѣмаже. Отъ него ще капнатъ пари и за дѣлото и за всичко. Пжтьтъ му билъ прѣзъ нѣкакъвъ островъ, между Тулча — Исмаилъ, въ турска територия, слабо обитаванъ и оставенъ почти безъ стража. Тамъ ще отидатъ нашитѣ хора, тамъ ще уловятъ пусия на нѣколко мѣста като „ловджии", тамъ ще скроятъ такава примка на жертвата, че и пиле да би било, пакъ да не може да избѣгне. Иванъ Ивановичъ билъ въ състояние да узнае, кога и по кое врѣме може да намине читакътъ — богаташъ, той можелъ да нареди цѣлата стратегия. — „Какво мислишъ върху тая комбинация? — питалъ Ботйовъ докторътъ, — гениална идея, нали?" — Ч. нѣмалъ нищо противъ „гениалната иде". Прѣди да дойде редъ да ловятъ плячката обаче, нашитѣ хора рѣшили да излѣзатъ на прѣдварителна „рекогносцировка": убийство ще се крои, или трѣбва да се пипа здравата, или никакъ не се подхваща!... Една прѣкрасна зимна зарань, тримата „другари" нарамили пушки, нахлули въ острова, и се раздѣлили на три въ три посоки. За поразия, отсрѣща се задалъ нѣкакъвъ „влъкъ", който Ч. побързалъ да тракулне съ първия гърмежъ: ще се върнатъ въ града и ще се „похвалятъ" поне на интелигенцията, че тѣ сж „голѣми ловци" — „вълци" трѣпятъ. За щастие или нещастие, тъкмо Ч. тичалъ къмъ падналата „жертва", срѣщу му се озжбилъ единъ влахъ-чобанинъ, който ронилъ горчиви сълзи надъ убитото си куче. Тѣсенъ щѣлъ да се види Чобанову островътъ, ако зачулитѣ гърмежа „другари" не му се притекли на помощь.

Но работата съ въображаемия „влъкъ" не се свършила съ малката разправия въ полето: аферата била принесена прѣдъ Исмаилския трибуналъ, който уловилъ хайката за пеша. Убийството на едно овчарско куче е равносилно съ убийство на човѣкъ — ето защо, убиецътъ трѣбвало да тегли ишкинътъ на влашката юриспруденция.

Съзаклятницитѣ били поставени на тѣсно!

— Ами сега, плахо питалъ Ч. — оплѣскахме я: отиде и служба, отиде и дѣло, отиде ти и всичко по дяволитѣ, за едно краставо куче.

— Азъ ще поема отговорностьта върху себе си — откжсналъ разговора Ботйовъ. Вмѣсто да осуетимъ плановетѣ си и да тегля каишътъ на глада, азъ ще влѣза въ прѣдварителния арестъ, като „убиецъ", пакъ нататъкъ ще я нагласимъ: дѣйствувалъ съмъ за „самоотбрана" противъ единъ звѣръ, приспалъ съмъ го

за мигъ и аферата ще се приключи. Не сж пакъ толкова диванета влашкитѣ трибунали, я!

Рѣчено, свършено.

Цѣлъ мѣсецъ прѣстоява Ботйовъ въ Исмаилския дранголникъ въ видъ на прѣдварителенъ „карцеръ", и прѣди да бжде освободенъ по необорими „причини", каквито фантазията на хайката могла да скове, той успѣлъ да завърже едно знаменито знакомство. Въ Исмаилския затворъ отъ извѣстно врѣме се намиралъ единъ „разбойникъ", Вороновъ[1]), съ когото нашиятъ поетъ скроилъ много важни „дѣла". Вороновъ не лежалъ за прости прѣстжпления въ дранголника. Напротивъ, неговото „разбойничество" имало много общо съ „разбойничеството" на българскитѣ хайдути, затова Ботйовъ оцѣнилъ неговитѣ качества, — съчувствувалъ на сждбата му. и му обѣщалъ „съдѣйствие" да избѣга изъ затвора; по-нататъкъ ще мислятъ, какво да правятъ... Когато сжд. слѣдователь Гардаряно заповѣдалъ да бжде освободенъ Ботйовъ, като „невиненъ", тоя стисналъ ржка Воронову и му казалъ „до свиданіе". За скръбь на поета, това „свиданіе" не станало, защото наскоро, при единъ опитъ да избѣга изъ пушкарията, Вороновъ билъ убитъ, и така „скжпиятъ" човѣкъ, нуженъ за Ботйовитѣ планове, пропадналъ. „За много работи щѣше да ни послужи този мжжяга, но язъкъ" — заключилъ Ботйовъ некролога си за Воронова прѣдъ своитѣ вѣрни „другари".

VI.

Слѣдъ излизането изъ самоволния арестъ, Ботйовъ приелъ овдовѣлото учителско мѣсто въ Исмаилската

[1]) Споредъ други източници този „разбойникъ" се наричалъ Бараганъ. Както искатъ да кажахъ нѣкои, Раковски познавалъ Барагана, съ името на когото по нѣкога, неизвѣстно защо, си служилъ.

капела. Ботйовъ и учителство! Човѣкътъ, който непрѣстанно говорѣлъ за „дѣло", за революция, човѣкътъ, духътъ на когото билъ вѣчно заетъ съ обществени схеми, съ рѣшението на социални проблеми, да се застой въ миризливата училищна кочина, да се подложи самъ на гниежъ, на систематическа атрофия, послѣдствията отъ която сж колкото опасни, толкова и печални! Това всѣки другъ може да приеме, всѣки другъ да понесе, да прѣтърпи, може би, безчувственно, но за Ботйова то е една непростима грѣшка, която самъ ако би си позволилъ, ние не бихме могли съ нищо да оправдаемъ. Не съ единия хлѣбъ само може да се живѣе — писано бѣше въ Писанието. Революционерътъ не би билъ революционеръ, ако не понесе лишенията съ героизмъ, и страданията — съ самообладание. Оня, който е открилъ борба и на почвата, върху която ходи, на всичко, което го обикаля и което не мисли като него — прѣдварително трѣбва да си е подписалъ билетъ за безконечно гайле, за необикновенни незгоди. Това е и Ботйовъ. Той не може да се впрѣгне като ратай, той не може да робува, неговия вратъ въ яремъ не влиза. Или, ако по една или друга причина се подмами да поддаде вратъ, той не се двоуми да разтроши всичко — и пакъ да я кара по старому, т. е. както му налагатъ убѣждения и нуждитѣ на дѣлото.

Завелъ го Ч. въ Исмаилъ, карали я какъ-да-е, но тоя взелъ да го опѣва, че така е трудно: — „калпазанино, думалъ му полусериозно, полушеговито Ч.— ще помиришешъ малко разваления въздухъ въ школото, трѣбва да си помогнемъ, защото инъкъ ще фалираме". Колкото „за кумова срама" Ботйовъ рѣшилъ да „направи кефа" на „краставитѣ кози", както въ интимни приказки титулувалъ той своитѣ „вѣрни".

Станалъ учитель въ Исмаилъ, прѣстоялъ като такъвъ день-до-пладне, за да се повтори Знаменка и

Калоферъ, и за да остави спомени, които още не се забравятъ.

Ботйовъ обичалъ спорта: не само да ходи на ловъ, да язди и т. н., но и да дресира екземпляри отъ зоологическото царство, му правило особно удоволствие. Природата е създала една грамадна колекция отъ животински видове. Но ако дѣйствително въ амбициозното съзнание, че човѣкътъ е вѣнецъ на природата, има нѣщо логично, цѣлесъобразно, защо човѣкътъ да не си прави удоволствие отъ по-нисшитѣ видове?! Защо той да не се доближи до звѣра — да го укроти и да го тури въ разположение на своето удоволствие, или пъкъ да използува неговата жива сила? Нима самъ човѣкътъ не е билъ звѣръ! Че нима условията и сега не сж създали отъ човѣкътъ—звѣръ: нима разликата между човѣкътъ и звѣрътъ е само тая, че послѣдния напада и кжса по единъ инстинктъ, а първия използува своето обществонно състояние, като социална единица, за да души други социални единици? Звѣрътъ можешъ да укротишъ, докато не е заговорилъ у него инстинкта, ала човѣкътъ, който се управлява не отъ диви инстинкти, а отъ социални нужди, може да се опитоми само чрѣзъ бунтъ, чрѣзъ революция, — чрѣзъ измѣнение на неговото общественно положение, т. е. чрѣзъ революция обществена и економическа. Ботйовъ върши тая, по-право—подготвя е даже между училищната младежь—, защото тя е неговата вѣра и надежда —, между хжшове и сиромаси, но тая социална революция, насочена да повърне човѣку човѣческото, което той е изгубилъ и отъ което има нужда, не отрича оня естественъ инересъ у реформатора, който той може да прояви къмъ останалия животенъ миръ. И Ботйовъ се заелъ съ една работа, която се виждала чудата въ очитѣ на исмаилци и на бай Ганю, но въ очитѣ на по-напрѣдналия човѣкъ, то било единъ спортъ, може би, по-благороденъ отъ лова и др. т. — Като миткали по тъмно и видѣло изъ поля и острови, нашитѣ хора сполучили да уловятъ едно лисиче и едно вълче, бозайничета, които не искали да оставятъ на тѣхна майчинска грижа, но рѣкли да внесатъ въ културата, тѣ да правятъ разходи по тѣхъ „за смѣтка на тѣхнитѣ родители“, и да ги посвѣтятъ въ градската цивилизация. Вързани и двѣтѣ симпатични животни, Ботйову правило удоволствие да мине по главната улица на Исмаилъ съ тѣхъ, за да докаже на саддукеитѣ-аристократи, че има звѣрове по-умни и похрисими отъ тѣхъ. — „Погледнете ги — обръщалъ се той къмъ любопитсвуващитѣ, — тѣ живѣятъ като братя, а вие ще се изѣдете съ парцалитѣ!“ Исмаилчене се чудѣли и думали, даскала има ли акълъ или нѣма. — „Той има акълъ, колкото всинца ви, ами себе си погледнете — отговарялъ Иванъ Ивановичъ. У васъ нѣма никакво сочувствие, а това ще каже, че вие сте станали звѣрове и ще станете още по-голѣми скотове, ако продължавате да сте все такива ахмаци“... Но дѣйствителнитѣ ахмаци излѣзли и добри фантазьори: петь крачки още не пристжпилъ Ботйовъ извънъ Исмаилъ, когато билъ принуденъ да напусне тоя градъ, и по цѣла равна Ромжния се разнесли грознитѣ фантазии, че Христофоръ Ботйовъ натжпчалъ въ единъ трапъ чучулиги, гжски, цанцугери, лисици, зайци, мечки, вълци, кокошки, пуйки и цѣлата останала паплачь, перната и млѣкопитающа, отъ Ноева ковчегъ, и правилъ опити надъ тѣхъ да осжществи принципитѣ на братството и равенството!... Съ една рѣчь, невѣжеството прѣписало Ботйову оние свърхдивни свойства да примирява инстинктитѣ въ зоологическото царство, за което бѣха излѣзли слаби силитѣ и на Иехова... Тази пѣсень под'еха и българскитѣ сериозни писатели, за да докажатъ, че глупостьта е обратната крайность на... лудостьта.

Ако е нуждно да хроникираме въ тая часть отъ живота на Ботйова всички обстоятелства, характерни за неговия темпераментъ, прѣди да минемъ къмъ нѣколко факта отъ криминално естество, — ще трѣбва да се доведе до свѣдѣние на читателитѣ ни ето що. — По нѣкакъвъ генераленъ полигамически въпросъ произлѣзло скарване между д-ръ Ч. и поета: единиятъ викалъ стрижено е, другиятъ — косено е. Чини ми се въпросътъ се касаелъ за това, колко и какви сѫ прѣстѫпленията на владицитѣ? Ботйовъ твърдѣлъ, че подъ расото се криятъ всички пороци на душата и безконечнитѣ прѣгрѣшения на плътьта; Ч. не се съгласявалъ съ ултра радикалната мисъль на поета. Трѣбвало да се навеждатъ аргументи pro и contra, докато работата стигнала до бой. Докторъ Ч., който билъ по-слабата страна, но прѣзъ кръста на когото виснало едно офицерско ребро, като военен лѣкаръ, измъкналъ калѫча, и посѣгналъ та бодналъ поета въ кълката. Това артъкъ не приличало нито на бой, нито на дуелъ! Ботйовъ кипналъ: практикующиятъ хирургъ му се видѣлъ като мравка. Но когато си плюналъ на рѫцѣтѣ, за да побара надвѣ-натри своя неприятель, тоя станалъ невидимъ — офейкалъ. — „Само бѣгството те спаси — казалъ му Ботйовъ, когато се баращисали; инъче, щѣше да счупишъ нѣкоя дъска на потона“.

Непропусналъ Исмаилскиятъ учитель да позавърже и малко едно романче, докато билъ на „мѣснетъ“. Кой е причината за тоя новъ романъ, дали Ботйовъ или второто дѣйствующе лице, даже кой е билъ главното дѣйствующе лице въ новото романче, тоя въпросъ е покритъ съ мракъ. Голъ, като пръстъ, остава само факта.

Въ Исмаилъ живѣялъ българинътъ Шоповъ, търговецъ, и не съвсѣмъ заблуденъ въ врѣмето. Нѣкоя си Христинка била красотата на неговата градинка. Христинка било момичето, което замамило поета да изгуби скучни часове въ нейна усмивка, да се прѣнесе отъ идеалното — въ обикновеното... Вечерь, когато баща и майка прѣмятали мандалата на всички порти, Христинка, хубаво и красиво българче, съ магическа похватность ги отмятали, и трѣперайки, очаквала поета въ едно засѣнчено кѫтче на двора. Ботйовъ, който по привичка прѣскачалъ, но не влизалъ откѫдѣто всички минуватъ, се прѣкатервалъ прѣзъ оградата и като ястребъ литвалъ къмъ „новата изгора“... Тука тѣ си чуруликали докатъ пукне зора, пъкъ когато подосѣщали, че кѫщата скоро ще се разгълчи, усулетленъ се вмъквала скромната мома въ своето легло, като че нищо не е било. Но, както изглежда, сърдцето въ тоя романъ ще да е отстѫпяло на платонизма: поне тъй ще да е стояла работата откъмъ Ботйова страна, защото на близкитѣ свои приятели, които знаѣли за тая вторична любовь, поетътъ рецитиралъ едно стихотворение, съчинено отъ него за „овѣковѣченіе“ „новой романтики“, въ което шегата и сериозното едва се уравняватъ. Всѣки новъ фактъ въ живота на силната личность трѣбва да се облече въ словесна форма; новото обстоятелство въ живота на поета обикновенно ражда стихъ. Ботйовъ запѣлъ на новата любовь съ благородството на своето чувство и съ ироническата на своята душа:

Пакъ срѣщнахъ онасъ усмивка —
Чернитѣ й нѣжни очички
Подъ сърмената покривка.

„Тапá ела, кай, у дума,
Азъ ще бѫда тамка й сама.“

У тяхъ отидохъ — сѣднахме
Въ цвѣтната, росна градинка:
Думи завѣтни начнахме,
Да си думаме дваминка...

Духътъ и формата на тие деветь стиха сж Ботйовски и само той може да бжде тѣхниятъ авторъ. Но че „завѣтнитѣ думи“, за които говори поета, не сж сжщитѣ, каквито той каза́ въ Калоферъ — въ това имаме основание да се съмняваме. Ботйовъ нѣмаше дарбата да лъже. Горнитѣ редове го издаватъ такъвъ, какъвто си е: темпераментъ впечатлителенъ, буенъ и откритъ...

VII.

Но нѣколко криминални прѣстжпления, които били продължение отъ първия заговоръ, направенъ съ Желю въ Браила, и като изпълнение на завѣтнитѣ рѣшения, взети въ Букурещъ съвмѣстно съ Левски, турили вѣнецъ на Исмаилския животъ, създали всички основания у задграничната емиграция, непосвѣтена въ тайнствата на тие прѣстжпления, да изплѣте некрасивата слава на поета за нощнитѣ обири, за пладнешки кражби, за вулгарно разбойничество съ тъмни личности. Невѣжеството създава отъ факта мистификация.

Казахме, че Ботйовъ успѣлъ да завърже знаменито едно знакомство съ Вороновъ-Бараганъ. Тоя билъ убитъ, но неговитѣ наслѣдници останали да продължаватъ „занаята“. Тѣ потърсили Ботйова, — той не ги отблъсналъ. Ако сждбата откосила „златния човѣкъ“ — главатарьтъ на бандата, която била обявена за разбойническа, Ботйовъ ще използува силитѣ на Вороновитѣ хора, които сж изпекли занаята отъ първомайстора, взели сж практика отъ човѣкъ „съ исторически заслуги“. Както забѣлѣжихме, Вороновъ не е билъ такъвъ вулгаренъ разбойникъ, за какъвто го третиралъ закона: той билъ човѣкъ съ извѣстна интелигентность, и като заклѣтъ врагъ на частната собственность, която може би, по-рано отъ Прудона обявилъ за кражба — тръгналъ чрѣзъ кражбитѣ да прави добро. Види се, Вороновъ инстинктивно съзнавалъ, че и

поотрицателенъ пжть е възможно да се сътвори добро, сир. — не само по отжпкания пжть на попския моралъ, който закрива кражбата, можешъ да бждешъ „благодѣтель“. Единъ въпросъ още би било, кое добро е по-голѣмо, по-човѣческо: дали онова, което излиза изъ ржцѣтѣ на легалнитѣ, законни обирачи, или онова, което излиза изъ ржцѣтѣ на оние, които сж счупили десетьтѣ скрижали на международното разбойническо законодателство и по пжтя на отрицанието правятъ благодѣяние? Въпросътъ добива опрѣдѣлена смисъль при дадени обстоятелства. — Вороновъ е обиралъ, вършилъ нечувани кражби, но отъ всичко обрано той не лизналъ, не правилъ капиталъ: безъ да задържа счупенъ банъ въ джоба си, обраното раздавалъ на сиромаси, безъ тие да знаятъ отгдѣ имъ иде благодѣянието, защото разбойникътъ мислилъ, че иззетитѣ отъ него богатства сж откраднали чокоитѣ отъ бѣднотията. По този чуденъ и оригиналенъ начинъ искалъ Вороновъ да управи свѣтътъ! Тази традиция той завѣщалъ и на своитѣ ученици. По всѣка вѣроятность, Ботйовъ не се е съгласявалъ съ философията на Вороновската кражба, т. е. съ нейното логическо оправдание. Собственостьта може да бжде „кражба“ — за моментъ нека приемемъ това неточно економическо опрѣдѣление —, но че не кражбата е нейното противоядие, това е очевидно. Ако собственостьта при дадени исторически условия е източникъ на злини, на социално неравенство, не въ прѣмятането ѝ отъ ржцѣ на ржцѣ, било по изкуственъ или насилнически начинъ, се състои цѣрътъ. Кражбата не е панацея на общественнитѣ злини, на общественното неравенство. Можемъ да бждемъ убѣдени, че така ще е схващалъ тоя въпросъ и поета. Защото, цѣли шесть години, прѣзъ които той практикува занаята на кражби и обири, той гледа на него като източникъ на материални срѣдства, необходими за революцията. Никога у Ботйовъ

кражбата не е била самоцѣль, или вършена „за удоволствие“. Желю бѣше викналъ: пари! Левски каза: срѣдства! Самъ Ботйовъ стоеше постоянно прѣдъ този кардиналенъ въпросъ за всѣка революция. Пари! Кждѣ се намиратъ тѣ? Паритѣ сж у Родшилдовци, Круповци и тѣмъ подобни! Паритѣ сж въ банки и у банкери! Хиляди, милионенъ свѣтъ работи, трупа жива човѣшка енергия, създава отъ потьта злато, отъ нищо всичко, но свѣтътъ е пакъ голъ, а изядницитѣ богати. Оние, които нѣматъ нужда отъ свобода и материално благо, спятъ върху злато и коприна; оние, които искатъ да помѣстятъ свѣта подъ друга планета — нѣматъ никакви срѣдства, защото сж гладни. Но тѣ, тие срѣдства трѣбва да се намѣрятъ, нуждата е наложителна, защото цѣльта е свята. И Желю дига ржка надъ „частната“ собственность; Левски я проклина, а Ботйовъ ще да се помжчи да я отземе, за да я тури въ услуга на едно бждаще, отъ което иматъ нужда нейнитѣ лични творци.

Само отъ това гледище, по повелята на тая вопиюща нужда, когато по всички страни викатъ: „пари! срѣдства!“ поетътъ подава ржка на Вороновитѣ наслѣдници, както прѣдварително бѣше рѣшилъ да се възползува отъ опита на тѣхния „учитель“.

Това събитие трѣбва да се е случило прѣзъ есеньта 1869. год. защото познатиятъ ни вече докторъ, който се върналъ въ Букурещъ, по сжщето врѣме викалъ Ботйовъ пакъ при себе си, — въ Букурещъ — за да я каратъ тамъ. Нашиятъ поетъ му пише, че той нагласилъ „хубава работа съ Вороновитѣ хора: скоро ще ти донеса едно каче съ скомрии — пишелъ Ботйовъ — за да започнемъ по-сериозна работа“. Мечтата на Ботйова била да се здобие съ срѣдства, за да почне издаването на вѣстникъ, толкова нуженъ на дѣлото, и да подпомогне Левски. Цѣлата афера съ Вороновитѣ хора била ужъ умно нагласена: ще нападнатъ нѣкой търговецъ въ Исмаилъ, ще оставятъ

празни каситѣ му — и работата е опечена. Но онова, което мишката крои — котката разваля. Полицията не спала. Тя слѣдила тайфата, и когато тая намислила да пристжпи къмъ дѣйствие, всичкитѣ Воронови наслѣдници до единъ се намѣрили въ магарешкия рай. Ботйовъ и Иванъ Ивановичъ, вѣчния съпжтникъ на поета, рѣкли да очистятъ Исмаилъ и, прѣдрешени надвѣ-натри, взели дръметѣ къмъ Браила. Тръгнали за Браила, но пжтя ги извелъ въ Галацъ. Въ тоя градъ рѣкли тѣ да спратъ, за да потърсѣлъ Ивановичъ единъ „другарь“, за когото той слушалъ или му съобщавали изъ Русия, че побѣгналъ тждѣва и се занимавалъ съ подобенъ занаятъ, какъвто и нашитѣ хора практикували: да търси срѣдства, за да подпомага рускитѣ конспирации. Името на новия, непознатъ Ботйову „другарь“, било Флореско, наричанъ още Глимарди, чиста стока анархистъ. Флореско ималъ портретъ на артистъ, съ всичкитѣ оттенъци на единъ посрѣдственъ интелектъ, наистина, по-развитъ отъ Ивановича, и за огорчение на нашия поетъ, много по-красивъ отъ него. Побѣгналъ отъ Русия, защото извършилъ голѣми прѣстжпления, той засѣдналъ въ Галацъ, като си далъ име, което да отговаря на неговата физическа красота: Флоръ—Флореско. Разбрали се новитѣ приятели, а Ботйовъ видѣлъ въ неговото лице сжщиятъ „незамѣнимъ човѣкъ“, какъвто и въ Воронова. Флореско (Глимарди) съобщилъ сега на Исмаилци, че той притежава инструменти за разбиване каси, и рѣшилъ да строши „чорупката“ на оногова Галацки търговецъ, който билъ най-отвратителната свиня. Ботйовъ изржкоплѣскалъ съ двѣтѣ ржцѣ на „Этой щастливой мысли“. Тримата другари почакали да се стъмни добрѣ, открѣхнали външната порта, и нахлули въ мазата.[1]) Флореско, чиято била идея-

[1]) За да бжде по-пълна хрониката на това обстоятелство трѣбва да забѣлѣжимъ, че „нахлуването“ въ тая маза е ста

та за оригиналната кражба, като оса се залепилъ о касата. Нещастниятъ разбойникъ се въртялъ отъ тукъ, отъ тамъ —: търкалялъ съ помощьта на Ботйова и Ивана Ивановича мълчаливия мжченикъ, изъ утробата на който се раздавалъ нѣкакъвъ съблазнителенъ шумъ отъ злато и безцѣнни камъни, но нищо не помагало: „инструментитѣ“ били слаби за такава грамада! Изпотени виръ вода, нощнитѣ обирачи били принудени съ съкрушени сърдца да оставятъ на мира тази „глупава вѣщь“ — „Этой неприветній ящикъ“, докато господарьтъ не е още надникналъ вжтрѣ въ мазата: зора се зазорвала. — „Понеже неможахъ да ти донеса оние качета, пишелъ Ботйовъ Ч-у, рѣкохъ тие да ти донеса; но и това неможа да стане!“

Вече прѣзъ октомври ние взимаме диритѣ на Ботйова въ Браила, въ най-тѣсна дружба съ Флореско, заедно съ класическитѣ му „инструменти“, който става втория съпжтникъ на поета.

Исмаилъ, съ неговото климнало училище, съ неговата любовь и поезия, билъ забравенъ. Само загадъчнитѣ приказки тръгнали по слѣдитѣ на поета, безъ да го застигнатъ, само едно сърдце остало тука да си спомня за романтични срѣщи въ тъмна и красна градина, безъ нѣкога да го види, само единъ вълчи вой се раздавалъ, вой на малкото звѣрче, което изгубило своя вѣренъ благодѣтель, за да спечели своята свобода.

VIII.

Отъ октомври 1869. до декември 72. год. е стоялъ Ботйовъ въ Браила или изъ тая область, съ центъръ

нало съ знанието на слугата; Флореско турилъ на око момчето, пусналъ му една муха, че и то ще участвува въ печалбитѣ, за да се озове слѣдния день на улицата, защото не затворило добрѣ вратата, сир. защото я оставило незаключена.

Браила — и прѣзъ това врѣме на постоянна борба между гладъ и невъзможностьта да намѣри срѣдства за дѣлото, поетътъ продължи старитѣ пѣсни, и тури начало на своята литературна дѣятелность. Печатницата на Паничка, напусната прѣзъ 68. отново станала главниятъ източникъ на неговото прѣпитание. Ако врѣмето 69—72. (окт.—дек.) можемъ да нарѣчемъ браилски животъ, ние бихме го изчерпили съ двѣ думи: баснословни „скандали“ и литературна плодовитость.

Незаглъхнала още напълно случката съ притрѣпания турчинъ въ Браилската градина, Ботйову се изпрѣчила прѣзъ 1870. нова неприятность отъ подобенъ характеръ. Той, съ още 1—2 други изгнаници—българи, се разхождалъ единъ день изъ сжщата градина, въ която турци нѣкои се чувствували като господари. Турцитѣ бѣха едно врѣме много надменна раса: тѣ закачили и сега нашия човѣкъ, който, залисанъ въ себе си, неразбралъ добрѣ смисъла на подбива. Ботйовитѣ аркадаши му обяснили, че „читацитѣ“ се подиграли съ него. — „Тъй ли? — запиталъ Ботйовъ: че ние не се намираме въ деспотическа Турция, та и тука да имъ позволя да се качватъ по гърбоветѣ ни“. На връщане Ботйовъ грабналъ единъ камъкъ и тъй мжжки лѣпналъ подигравачътъ—турчинъ, щото тоя трѣбвало да полежи 4—5 часа на земята, докато се освѣсти. Въ близка една фурна забѣгналъ поета и пакъ кое-какъ успѣлъ да се изгуби отъ подозрѣнията на полицията.

Това въ първитѣ дни на октомври. Но то било сигналътъ за безконечни неприятности, за безсънни нощи, които се разкривали за ромжнската полиция. Защото, въ Браила Ботйовъ успѣлъ да състави нѣщо като „комитетъ“ за експроприяция, който започналъ да мишкува. Това му се налагало по много причини. Събитията се развивали бърже, споредъ разпалената фантазия на нашитѣ хора, революцията щѣла да пламне въ четиритѣ кюшета на Балканския

полуостровъ, а тя не разполага нито съ срѣдства, нито съ нищо. „Българскиятъ народъ отдавна прѣстана да е рая, му пишелъ Левски (1870). Той слуша мене, готовъ е всѣки часъ да дигне революция, но гдѣ е оржжието му? Пари и пакъ пари. Който намѣри пари и въоржжи българския народъ, той ще да бжде най-голѣмия патриотъ. Ето защо, ти недѣй спа, но намѣри злато въ влашката и руска земя, по който начинъ можешъ...“

Умътъ на Ботйовъ захваналъ да крои разни комбинации. На първо мѣсто се открили пакъ нощнитѣ подвизи. Нѣкой си „търговецъ“ отъ Мачинъ замръкналъ въ Браила живъ, но на утрето билъ намѣренъ трупътъ му извънъ града въ върбитѣ. Прѣдполагали „хората“ на „комитета“, че джобътъ му пръщи отъ злато: указало се, че и гладътъ прѣувеличава дѣйствителностьта. Когато „момчетата“ подмамили „тежкиятъ търговецъ“ къмъ горния край на Браила и „свършили своята работа“, тѣ се окумили прѣдъ нѣкакви 100—200 бана. — „Маскари! още единъ пжть да си отваряте очитѣ, че дяволитѣ ви взиматъ“. Ботйовъ билъ недоволенъ, дѣто затрили единъ човѣкъ за нѣкакви стотина бана, отъ които „не се има нужда“!

Но комитетътъ, състоящъ отъ Флореско, Иванъ Ивановичъ, Александъръ Шапченко, нова персона въ това съзвѣздие, забѣгналъ пакъ изъ Русия по необходимость, Иванъ Дългиятъ-Татмата и още нѣколцина, съ прѣдседатель Христо Ботйовъ, намислилъ да извърши единъ главенъ походъ къмъ Мачинъ.—„Другари, викалъ той: народниятъ Апостолъ ми пише, че революцията въ България е готова, но се трѣбватъ пари!“ До комитета дошла новината, че въ Мачинъ имало единъ богатъ турчинъ, паритѣ на когото били неброени. Общиятъ умъ на съзаклятието рѣшилъ, каквото ще да става, „макаръ и глави да паднатъ, но безъ пари да не се връщатъ“. Тайфата тръгнала за

Мачинъ съ всичкитѣ си такъми и въоржжения. Успѣли да влѣзнатъ въ домътъ на голѣмия милионеръ, правили щото стрували, по всѣкакъвъ начинъ заплашвали жертвата съ най-страшни мжки, за да посочи „богатствата“—нищо не могли да откжснатъ. При обѣщание, че нещастникътъ „ще си налѣга парцалитѣ“, сир. ще мълчи, че никому нѣма да обажда за случившето се, защото инъкъ главата му ще се търкаля изъ Дунава, нашитѣ хора напуснали Мичинъ, и се върнали омърлушени.

Въ Галацъ нова плячка. Нѣкой си ромжнски търговецъ, освѣнъ пострадалия по-рано, ималъ нѣкакво злато, количеството на което надминавало богатствата на Креза... „Комитетътъ“ се запжтилъ. „Доказателствата“, каквито прѣдварително искалъ Ботйовъ, за да не се повтарятъ старитѣ неуспѣхи, били неопровержими: ималъ пари да се накупи сума оржжие и вѣстникъ да се почне — това било безспорно, пакъ и „лесно ще се добиятъ“ — добавялъ докладчикътъ Иванъ Дългия. Флореско надигналъ своитѣ инструменти, часть отъ тѣхъ повлѣкълъ Дългия, и закрѣтали къмъ Галацъ, кждѣто влѣзли въ тъмно, безъ нѣкой да ги види, защото намѣрението на „комитетътъ“ било да осъмнатъ далечъ извънъ Галацъ. Дългиятъ водилъ. Влѣзли. Налѣпили се пакъ като оси около касата, пъшкали отсамъ, оттатъкъ, пръщяли инструменти, но жертвата не давала никакъ признакъ на смърть. — „Твоитѣ инструменти — обърналъ се Ботйовъ къмъ Флореско — сж за разбиване бакалски чекмеджета, но не за тѣзи скали“. Плюналъ върху богатствата, които дѣйствително надали шумъ извжтрѣ касата, и заповѣдалъ да се отстжпи.

Цѣлата 1870. година Ботйовъ прѣкаралъ като словослагатель и въ безплодни залитания да намѣри „срѣдста“. Славата му стигнала до Букурещъ. Любенъ Каравеловъ, познатъ вече Ботйову, съ когото станалъ „братъ“, както и докторъ Ч., взели да се безпокоятъ за

поета. Прѣзъ 1870. год. чини ми се било, когато Браилската емиграция пратила Ботйовъ, като делегатъ за сбирката на Книжовното дружество (Букурещъ). Тука се срѣщналъ той съ Каравелова, и се разбрали. Каравеловъ издавалъ „Свобода", която Ботйовъ слѣдилъ и на която станалъ редовенъ сътрудникъ. Ала веднага съ свършване засѣданията на „конгреса", нашиятъ човѣкъ побързалъ да се отове пакъ въ Браила, защото отъ тука му писали, часъ по-скоро да се завръща: изпаднали голѣми килипири, а безъ него „комитетътъ" не могълъ нищо да прѣдприеме.

Но Каравеловъ и Чобановъ, които успѣли да турятъ начало на едно положително дѣло и които слушали невѣроятни скандали изъ Браила, помислили да привлѣчатъ Ботйова въ Букурещъ, затова единътъ го помолилъ да се прибере въ столицата. — „Бре магаре, съ магаре, я дохаждай по-скоро тука да вършимъ работа и се остави отъ онѣзи безплодни глупости..." Ч. си позволилъ да прати Ботйову цѣла шепа „оскърбления", но нашиятъ човѣкъ не мигалъ. — „Има и крастави кози, които си дигатъ опашкитѣ — отговорилъ Ботйовъ. И ти сега започна противъ мене..." Това било прѣзъ 71. година, когато смѣтали въ Букурещъ, че Ботйовъ би изгубилъ много, ако я кара все така, и когато противъ поета се опълчилъ цѣлия подозрителенъ свѣтъ. Непосвѣтенитѣ въ вжтрѣшнитѣ душевни борби у поета, не знаяли, че една силна натура, като него, скоро ще каже първото велико слово въ българската литература, което никой до тогава не е казалъ.

Не минало много врѣме отъ натякванията на букурещци, Ботйовъ имъ пратилъ в. „Дума на българскитѣ емигранти", съ първата програмна статия на който той далъ платенъ отговоръ на всички „крастави кози". Сѣкашъ, поетътъ дѣйствувалъ като по планъ. Послѣдователенъ на идеитѣ, които изнесе изъ Русия и на своето призвание, стжпка по стжпка Ботйовъ

върви въ слѣдитѣ на българската обществена и литературна мисъль, и въ единъ вихъръ отъ тъмни „прѣстжпления", когато всички го смѣтатъ пропадналъ, изостаналъ съ десятилѣтия назадъ отъ литературното и публицистическо движение на своето врѣме, той излѣзналъ съ едно малко вѣстниче, което стрѣснало цѣлата емиграция, и чокойска Ромжния. Първата статия — Намѣсто програма — е дѣйствителенъ изразъ на „мъртвитѣ години", прѣкарани отъ Ботйова, тя е и краснорѣчивиятъ отговоръ на тогавашни и днешни повръхностни гледачи въ поетовия животъ. Ние ще направимъ удоволствието на читателитѣ си да я оставимъ на тие страници цѣла, както е излѣзла изподъ перото на талантливия публицистъ. Дума'та на българскитѣ емигранти се яви на 10. юни 1871. година, тъкмо въ разгара на „кражбитѣ" —, статията е писана сжщия день: тя носи душата на Ботйова, неговата вѣра, неговата социална мисъль, неговитѣ мечти и сентенциитѣ на неговя духъ. Статията е една програма, една критика и единъ позивъ:

— „Една отъ най-главнитѣ причини за неуспѣха на нашитѣ вѣстници, особенно на тие, що сж се издавали и издаватъ отсамъ Дунава, е и тая — пише двадесеть три годишния редакторъ, — дѣто между програмата и съдържанието на всѣки почти вѣстникъ, между обѣщанията и изпълнението на редакторитѣ, почти всѣкога е имало такава разлика, каквато има между мохамеданския рай и християнската мжка. Нашитѣ редактори въ програмитѣ си сж обѣщавали златни гори на своитѣ читатели, но тутакси, слѣдъ тѣзи обѣщания, слѣдъ тѣзи сладки и медени, вѣстникътъ имъ замязва на голо поле безъ цѣль, безъ характеръ, на което намѣсто обѣщанитѣ гори, читательтъ вижда нѣкакви си трънии, случайно накачени съ безцвѣтни дрипи отъ разни материи, приготвени за дреха на оголѣлия народъ. И робътъ, който чака да му покажатъ враговетѣ на него-

вото нравственно и политическо освобождение, да види помощь въ вѣковната си инстиктивна борба срѣщу тѣхъ, вижда само пилинкитѣ въ очитѣ си увеличени въ кубъ и квадратъ, а горитѣ, що тежатъ на плещитѣ му и възпиратъ дишането му, означени съ едни само точици. Тъй едни отъ враговетѣ му се потулиха, други оставиха, а трети се дору показаха за негови приятели — за патриоти. Такъвъ е билъ Всеобщия Български Вѣстникъ, който отъ начало до край бѣше органъ на нѣкакви си млади чорбаджии; такъвъ стана вѣстника на Волнитѣ Българи, който избръщолеви най-сериозната страна на политическия ни въпросъ съ устата на единъ лудъ Дивъ Дяду; такъвъ е и сега недоносения изтръсакъ на нашитѣ двигатели на пищеварението — политическия и книжовенъ вѣстникъ Отечество.—Този триумвиратъ, който искаше да прѣдставя ужъ мнѣнията и стремленията емиграционни, падна именно затова, защото нѣмаше нищо общо съ емиграцията: първиятъ бѣгаше отъ нея, вториятъ се смѣеше и подиграваше, а третиятъ отъ височината на своя чорбаджилъкъ, дълбоко я прѣзираше и прѣзира, и всичко това ставаше оттуй, че тѣ служеха на нѣкакви си партидки, които нито народа познаваха, нито пъкъ народътъ тѣхъ. Сѣка отъ тѣхъ викаше, крѣщеше и проповѣдваше свобода, сѣка насърдчаваше войводитѣ и емигрантитѣ, и въ сѫщето врѣме всички бѣгаха и никому рѫка не даваха; тъй щото—думата «хѫшъ» бѣше станала дума за укоръ, за прѣзрѣние, за недовѣрие, та тѣзи, що имаха злочестината да я носятъ — теглѣха крайни нужди, като не намираха нийдѣ мѣсто за работа, или ако и да намираха, то съ сигуранца, че трудътъ имъ ще е изѣденъ...—Но Народность и Дунавска Зора умрѣха и погрѣбаха се въ самитѣ си идеи, а Отечество, ако и да не е още погребано, за което трѣбва да благодари на влиятелнитѣ си агенти, които отъ низкопоклонничество къмъ патронитѣ му, сѫ изпо-

лъгали свѣтъ простаци за да му събератъ нѣколко стотини абонати —, но и то е отдавна вече умрѣло и неговата мѫчителна смърть е отвратителната категория, въ която се намиратъ Право и Турция. — За да не падне и нашата Дума, ако ще би и въ категорията на блаженопочившитѣ срѣдневѣковни рицари, ние ще се въздържимъ отъ всѣкакви обѣщания и, като мислимъ, че съдържанието на първитѣ два-три броя отъ вѣстника ни ще обясни неговата програма, възпираме се само да кажемъ нѣщо върху названието му — Дума на българскитѣ емигранти. — На послѣднята нова емиграция, която отъ день-на-день се умножава съ бѣжанци и изгнанници отъ си́ слоеве на нашия народъ, ние гледаме като на пръвъ гранитенъ камъкъ, който се хвърли срѣдъ пладне връхъ голата тиква на тиранина, като на сѫщъ народенъ протестъ противъ общественото му положение между народитѣ,— дору и повече, нашиятъ емигрантъ, като правъ и законенъ наслѣдникъ на класическия ни хайдутинъ, приелъ и упазилъ е завѣщаната борба съ всичкитѣ и́ социални стремления, които сѫ една отъ най-хубавитѣ чърти на народния ни характеръ. Полякътъ люби и пролива кръвьта си за всичко що е полско, що говори езикътъ му — за магнати, за шляхта, за езуити, — българинътъ, напротивъ, каквато омраза храни противъ турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вѣта) и къмъ чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днесъ носи на шия ключоветѣ на наговитѣ окови. — Който иска да се увѣри въ това, нека вникне въ смисъла на нашия хайдушки епосъ, нека си припомни шопското, браилското и Дядовото Николово възстания; за насъ сѫ доста отношенията на чорбаджийството отвъдъ и отсамъ Дунава къмъ днешната емиграция и онѣзи на народа и обратно. Съ какви трепетни надежди, съ каква трогателна гордость се отзовава бѣдния народъ къмъ

своитѣ прокудени синове, и каква антипатия показватъ неговитѣ изядници — чорбаджиитѣ и по-горнето духовенство! — Сами сме били свидѣтели и сами на себе си сме изпитали това, като пропагандистъ отвъдъ и емигрантинъ отсамъ Дунава... И то само ние ли? колко други злочести проповѣдници се продадоха отъ тѣзи народни пиявици, и колко други се укриха и криятъ въ народа! А тука, тука не направиха ли ни вагабонти, шарлатани, чапкъни и всичко, що може да излѣзе изъ устата на едни баснословни невѣжи, каквито сж нашитѣ чорбаджии? Или бѣхме глухи и слѣпи, та не видѣхме тѣхния пръстъ и въ несполуката на Петрушанското събитие и на рѣшителнитѣ приготовления на Желя и Филипъ-Тотя! Нека ни възрази нѣкой на това — съ факти, съ живи факти, ще му избодемъ очитѣ и ще му докажемъ, че несполуката ни не бѣ, защото идеята за освобождение не е развита у народа, както мислятъ Ивановци и Стояновци, а частнитѣ тѣзи ненародни прѣпятствия. Собственно, идеята за освобождение не е никога угасвала у народа, и ако неговата емиграция днесъ-за-днесъ приутихна, то тя не е умрѣла и не спи, а се е сложила да си почине и отдъхне отъ несполуки и изново, съ нови сили, да се залови за работа и приготви за удари. — Ето съ какви убѣждения, съ какви надежди и мисли ние разкриваме уста и викаме прѣдъ грозния часъ всѣки емигрантинъ, всѣка благородна душа, всѣки свѣстенъ българинъ, който е оставилъ бащино огнище не за да промѣни едно робство съ друго; викаме ги да издумаме всичко, що се е набрало въ гжрди, въ тѣзи злочести четири години, да подигнемъ въпроса на нравственно-политическата свобода и да се откликнемъ на страждущия народъ, който задъ расото и калимявката посѣга върху чалмата на босфорския балванъ и гледа да ритне и едното и другото. Откъмъ Дунава, бѣлия Дунавъ, е чакалъ той нѣкога си своитѣ освободители

отъ византийското иго, къмъ Дунава и сега обръща очи! Затова ние трѣбва да се сплотимъ, да мислимъ, да думаме и да работимъ. Пакъ ако е имало до сега ржка, която да ни отбие или възпрѣ ударитѣ, то кжса ще е вече да ни затули устата и прѣкжсне думата...

И гласъ искренъ благороденъ
въ сърдца отзивъ ще намѣри,
той е станалъ гласъ народенъ,
та врагътъ ще потрепери!..."

Стихотворното заключение на програмната статия ни учи, че въ сжщность „четиритѣ години" (1867 — 71.), прѣкарани въ изгнание и гладъ, не сж безплодни години: пропагандата, която Ботйовъ вършилъ дѣто сѣднє и дѣто стане, въпрѣки всички незгоди, е проникнала въ сърдцата; искренниятъ гласъ е станалъ гласъ народенъ, който ще произведе неизбѣженъ ефектъ.

Документитѣ — като горнята статия — иматъ, освѣнъ многото, и тая доказателна сила, че не оставатъ мѣсто за лъжи...

Както края, така сжщо и началото на литературната дѣятелность на Ботйова е цѣлъ протестъ противъ клеветническитѣ лъжи, съ които нашата историческа литература покри неговия буренъ животъ.

IX.

Ако неможемъ да отнесемъ началото на Ботйовата литературна дѣятелность въ Одеса, защото за насъ безслѣдно сж изчезнали всичкитѣ негови ученически опити, едни отъ които, безъ съмнѣние, сж намѣрили мѣсто и въ тѣснитѣ колонии на ржкописнитѣ ученически журнали, каквито прѣзъ тая епоха бѣха на мода въ Русия, въ всѣки случай формалното начало трѣбва да се търси въ годината 67. — въ Браила. Ботйовъ не е ималъ манията да печати

своитѣ трудове: да би страдалъ отъ тая болесть, или ако не отъ нея — и затова ние можемъ да съжаляваме —, да би поне билъ по-внимателенъ къмъ богатствата на своя умъ, прѣдъ насъ днесъ щѣха да стоятъ три, четири, петь и повече тома съчинения, но не само единъ отъ 400 — 500 страници! Но Ботйовъ е човѣкъ на дѣлото, и всѣка дума, всѣки редъ и стихъ, създадени отъ него, гледалъ да стане достояние на публиката не толкова като литературно произведение, колкото като жива мисъль, която трѣбва да проникне съзнанията и да се прѣвърне въ дѣло. Човѣкъ на словото и на перото, уви! той повече върши пропаганда, и само въ изключителни случаи вземалъ перото.

Мѣсецъ, слѣдъ като се установи първия пжть въ Браила, а шесть слѣдъ като избѣгна изъ България, Ботйовъ напечатилъ първото си стихотворение, което се явява първо поне по дата. Бидейки въ Калоферъ (1866.) даскалъ Ботю натяквалъ на синътъ да се свие на едно мѣсто — да пише. Ботйовъ му декламиралъ цѣли поеми отъ Пушкина, Лермонтова, казалъ прѣдъ Калоферския даскалъ и Хайдути, която всѣки день раснала и кржглѣяла въ въображението на младия поетъ, както и още нѣкои отдѣлни стиха на замислени творби. Човѣкъ съ солидно образование, бащата позналъ какво носи синътъ му, и настоявалъ да драще, за да пратятъ нѣщо въ Цариградъ на „Гайда", която ходила свободно изъ България до Калоферъ. Но синътъ ималъ тогава работа съ Добри...

Пролѣтьта 1867., когато се почувствувалъ изгнанникъ въ пълна смисъль на думата, той пише „Майци си", за пръвъ пжть помѣстено въ „Гайда" на 15. априлъ (г. III. бр. 19. стр. 312; Цариградъ, 1867). Отъ тая дата Ботйовъ се явява на литературното поле, за да заеме главно мѣсто въ историята на българската литература и до вѣки. —

Ти ли си, мале, тъй жално пѣла,
Ти ли си мене три годинъ клела,
Та скитникъ ходя злочестенъ ази
И срѣщамъ това що душа мрази?...

Тъй започва пѣсеньта си Ботйовъ на двадесеть годишна възрасть въ единъ легаленъ журналъ; въ Дума'та тази пѣсень ще стане страшна, заплашителна, силна и смѣла, колкото и неговата философска мисъль.

Дума на българскитѣ емигранти се явява въ единъ периодъ, когато Ботйовъ бѣше още повече вякналъ физически и духовно, и когато мизерията на неговото лично съществуване, и социалната мизерия на емигрантина, както и на роба въ Ромжния, въ България или кждѣто и да е другадѣ, изостряше още повече неговата мисъль, безъ да го сломи.

Твърдѣ характерни се явяватъ обстоятелствата, които сж създали Думата. Ботйовъ ги казва въ програмната статия, но освѣнъ тие обществени причини, които четемъ у него, ние знаемъ и други, които той не е могълъ да каже, не защото тогава не е искалъ, но защото не е било нужно. Да се знаятъ тѣ днесъ, не би било излишно. Обстоятелствата раждатъ необходимостьта отъ едно или друго психологическо явление. Като изразъ на тая нужда и литературнитѣ произведения, ние сме принудени да диримъ зародишътъ имъ пакъ въ оная обществена срѣда, въ която се движеше поета и безъ която ние щѣхме да имаме другъ Ботйовъ.

Прѣзъ зимата 1869-70. год. по една необходимость, Василъ Левски навѣстилъ поета въ Браила. Тука Ботйовъ го запозналъ съ дѣлата на своеобразния „комитетъ", разправилъ му всичкитѣ подвизи съ ялови резултати, както и „плановетѣ", които стоѣли още непокжтнати.

Левски посрѣщналъ симпатично подвизитѣ на компанията.

Народътъ посрѣщалъ проповѣдьта за политическа свобода като ново откровение: той прѣстаналъ, подъ влиянието на Апостола, да бѫде благотърпѣливъ. Дошелъ до съзнание самъ да урежда дѣлата си, самъ да промишлява сѫдбата си —, самъ да се грижи за своето сѣмейство и община. Опекуни народътъ не желаялъ. Само чорбаджиитѣ били на противно гледище, но народътъ ги не бръснелъ: на много мѣста конфликтътъ между тѣхъ и проповѣдницитѣ на новата политическа наука свършвалъ въ полза на послѣднитѣ. Чорбаджиитѣ оставали съ своята умраза и позоръ. Но, добавялъ Дяконътъ, болестьта за българското движение вѣчно остава една и сѫща: пари! Безъ тѣхъ организацията ще се разслаби, вмѣсто да се засиля, ще се обезвѣрява народътъ, а отъ това ще печелятъ враговете ни.

Кръшнали Ботйовъ и Левски въ Галацъ (до учителя Велико Марковъ) и другадѣ за пари, но емиграцията, и безъ това бѣдна, не е могла съ нищо да помогне. Ромѫнската земя даваше на революционеритѣ подслонъ и гладъ. Повече нищо. Само на чорбаджиитѣ тя даваше единъ плюсъ, непознатъ на хѫша —, и този плюсъ отъ материални блага законътъ имъ бѣше обезпечилъ: никой не можеше да посѣгне върху него, ако не искаше да навлече беля върху главата си. Собственостьта е нѣщо свято: тя се ползува съ права, каквито никой живъ не е видѣлъ и нѣма. Въ нейно име се отварятъ войни, за неинъ хатъръ се проливатъ рѣки човѣшка кръвь. Човѣшкиятъ животъ е една фантазия прѣдъ волята на собственостьта: човѣкътъ трѣбва да ѝ стане робъ. Частна собственость, това ще каже социално робство.

Послѣдствията на това робство търпѣха българскитѣ пропагандисти, цѣлата българска революция.

Най-много се оплакваха отъ това Левски и Ботйовъ, — оние, които интуитивно и по съзнание бѣха разбрали нейното битие. Но оплакването съ нищо на

никого не помага. Тогава двамата бунтовници дигнаха високо гласъ и заповѣдаха: политическия обиръ. — „Кради!“ казалъ Левски Ботйову. Кражбата е една необходимость, когато тя не е една цѣль. И тя има своята логика, бидейки въ служба на революцията. Тъй сѫ мислѣли нашитѣ революционери. Оние, които искатъ да дадътъ — нѣматъ, оние които могатъ — не даватъ. Тѣ трѣбва да се заставятъ. Цѣлиятъ свѣтъ наоколо иска свобода, но мизерия и тирания го е притиснала отъ четири страни: врѣме е веригитѣ да паднатъ, да се счупятъ.

Но освѣнъ тая материална нужда, и друго разяждало българската революция: тя нѣмала свой духовенъ органъ, свой печатенъ изразитель. Очевидно било, че освѣнъ общественния елементъ, съставенъ отъ голи и сиромаси хора, отвъдъ или отсамъ Дунава, другъ неможе да е носителя на революцията. Очевидно е, че той трѣбва да се организира. Но съ какво може да се държи този елементъ подъ постоянно влияние, да се държи въ течение на политическитѣ събития и да му се тръби часъ-по-часъ: революция, революция!? Апостолътъ може кратко врѣме да е между спропангандиранитѣ, но той трѣбва да мине въ другъ край, кѫдѣто други чакатъ да чуятъ спасителното слово. Освѣнъ това, заетъ съ практическа работа, сложна и трудна, самъ той не можелъ да слѣди всичко. Наоколо ставатъ толкова нѣща, събития нови излизатъ, комплицираръ се, сплитатъ се нови политически факти къмъ старитѣ, засложняватъ въпроситѣ, изъ които по-мѫчно може да се излѣзе безъ да познавашъ обстоятелствата, които ги прѣдизвикватъ и т. н. Трѣбва, чувствува се нужда отъ единъ печатенъ органъ. Оние, които сѫществуватъ, тѣ сѫ окапали въ всѣко едно отношение. Тѣхнитѣ неспособни редактори, които не сѫ стѫпили върху почвата на опрѣдѣлени интереси, оклюмватъ рано, спиратъ безъ да принесатъ нѣкаква полза. Даже

Каравеловъ, който започналъ „Свобода“, и той клѣкналъ. Не върви. Сѣдналъ човѣкътъ на два стола, но и това не помогнало: пропадналъ. А нуждата отъ печатенъ органъ, при все това, е повелителна.

За Ботйова имало, освѣнъ тѣзи, и други причини да растне у него все повече нуждата по-скоро да се яви съ свой органъ. Той е комунистъ; съ Иванъ Ивановичъ, Флореско и други, вѣчно говорятъ за комунизмъ, за висши начала, за новитѣ знания, които трѣбва да се проповѣдватъ. Никой тогавашенъ български вѣстникъ, ако не би искалъ да си развали кефътъ съ силнитѣ, не е могълъ да отвори колонитѣ си за Ботйова, за неговитѣ идеи. Комунизмътъ бѣше страшилище за Западъ, който го създаде,—той би изплашилъ българскитѣ филистери—, тѣ биха се оттеглили и списанието би пропаднало. Какъвъ е този комунизмъ, би запитали простацитѣ, каква е тая анатема надъ частната собственность, надъ нейната благословия—религията, биха се отворили хиляди уста! И много естественно, утрѣшния день редакторътъ ще-неще, ще затвори кюпенцитѣ на редакцията.

На тая почва всички силни биха се опълчили противъ Ботйова — и това е факаъ —, само той, съ своитѣ хжшове, още безъ съзнание за своето социално положение, остаяли, голи като пушка, по-бѣдни отъ поета. Тѣ ще сж неговата аудитория, неговия обектъ за печатна пропаганда, на които ще каже своитѣ крайни идеи. Това е една повелителна нужда, но имало и друга по-страшна — гладътъ! А-а, гладътъ! колко таланти е той затрилъ, и колко нови идеи родилъ! Творецъ на прѣстжплението, той е създатель и на велики отрицания, на велики характери, на културни пóчини: фаталенъ разрушитель, и великъ творецъ. За да отрѣче глада, Ботйовъ създаде първото начало на първия социализмъ въ България. Самъ, безъ счупена пара, отъ когото очакватъ рой емигранти, Ботйовъ се чудилъ и

маелъ, какво да прави. Нуждитѣ на деньтъ, нуждитѣ на движението, нуждитѣ на идеята, нуждитѣ на стомаха: нужди лични, обществени, социални, нужди на революцията! Къмъ това—ново обстоятелство: работницитѣ въ Парижъ били изградили първото здание на комунизма, тѣ сложили кости за своитѣ идеи, за социализма: изградена била Комуната, противъ която се дигналъ цѣлия старъ свѣтъ и я потопилъ въ потоци човѣшка, работническа кръвь! Единъ отъ „комитетътъ“ билъ делегиранъ за Парижкитѣ барикади, раненъ—той се върналъ или избѣгналъ отъ ржцѣтѣ на палачитѣ, разправялъ за подвизи, за самопожертвувание, за героизмътъ на комунаритѣ. Атмосферата е наситена: събитията едно слѣдъ друго, не по мѣсеци, а по дни, се трупатъ, градятъ съзнанието за нова дѣятелность, за нови дѣла и слова.

X.

Едва заминалъ Левски, „комитетътъ“ започналъ да дѣйствува. Една скандза, типиченъ скжперникъ, засѣдналъ въ Браила да печели, съ цѣль да отнесе неброено злато на оня свѣтъ, нѣкой си Симовъ по име, не давалъ нищо. Съ кука да теглишъ,—не пуща: отъ пръчъ млѣко и отъ Петраки Симовъ влакно! Боже упази.— „Слушай, рѣкълъ му веднажъ Дяконътъ, когато гостувалъ у Ботйовъ: съ кремъкъ ще ти дера кожата. Или давай за дѣлото или живъ да не те виждамъ прѣдъ очитѣ си!“ Симовъ билъ знатенъ и влияленъ човѣкъ: нѣщо като онѣзи българи, които въ Пловдивъ измѣняха името си отъ Петъръ на Петракú, отъ Димитъръ на Димитросъ. Съ една дума — гърчеялъ се. А да се гърчеешъ въ оная епоха, това значеше да прѣзрѣшъ рода си, неговия езикъ, и да прѣгърнешъ чужда народность. „На Димитросъ филяникосъ се родило мажко дѣте“ — говорѣха гърчеещитѣ се. Но бѣдата не се свършва само съ това: гръкоманитѣ, заедно съ чор-

баджиитѣ, бѣха заклѣти врагове на политическото движение. Такъвъ екземпляръ прѣдставлявалъ и Браилския Петраки, комуто робували емигранти-пролетарии, но който билъ стипца отъ първа категория. Нему Ботйовъ далъ еднажъ устенъ ултиматумъ да остави за наслѣдникъ на богатствата си българската революция съ всичкитѣ права, каквито прѣдвиждатъ човѣшкитѣ закони. — „Ще пукнешъ, куче н' едно, но и надъ гробътъ ти ще пратя хжшоветѣ да ти кажатъ хайдукъ!"

Ала Петраки Симовъ не билъ толкова глупавъ.

Той побързалъ да прѣдупрѣди властьта, че противъ живота му кроили заговоръ. — „Зная ли го, продължавалъ бесѣдата си прѣдъ полицаина —, чапкжнинъ, цѣлъ день съ нахранимайковци, самъ чапкжнинъ, може и да направи нѣщо. Въ всѣки случай, господине, вземете мѣрки. Не е лошо да се попрѣдпазваме отъ подобни хора . . ."

Ботйовъ билъ повиканъ въ полицайството. — „Нагла лъжа! Този безобразникъ азъ не мога да гледамъ, камо ли да го заплашвамъ, а още и да говоря съ него!"

Вечерьта, февруари или мартъ 71. Ботйовъ повикалъ Шапченко и му издиктувалъ едно заплашително писмо, адресирано до Симова. Въ писмото не се загатвало нищо за разправията въ полицейския домъ, никаква алюзия не правилъ анонимниятъ авторъ за доносничеството, извършено отъ Симова, но му се заповѣдвало, подъ угроза, че ще бжде очистенъ отъ Браила, да внесе на еди кое си лице, на еди кое мѣсто такава и такава сума.

Скжперничеството, ако не е инстинктъ, въ всѣки случай трѣбва да е умопомрачение. Въ ново врѣме обогатяването е една социална болесть, а пъкъ като социално явление — една гангрена. Прибавете къмъ него и скжперничеството, вие ще получите една психологическа смѣсь, която ви дава ясна прѣдстава за извѣстно общество. Кристализирани тѣзи елементи въ съзнанието на личностьта, получава се единъ типъ, който носи всичкитѣ пороци на човѣчеството, всичкитѣ нравственни и умствени деградиенти. Скжперничеството и обогатяването сж симптоми на родово и всеродово израждане, но не на социално възраждане.

Прѣдставитель на тие отрицателни свойства билъ и Браилския Петраки Симовъ.

Но това неще каже, че у този типъ социалната еволюция не е изработила необходимитѣ способности да се пази, както и да прѣдава по наслѣдство своитѣ качества. Всѣка нова социална група има своя социаленъ инстинктъ, своето социално съзнание. Едното и другото се прѣдаватъ отъ ржка на ржка, и тъй отива до скончание мира, т. е. — докато условията, които сж ги създали, се прѣвърнатъ въ фикция. Прѣзъ периода, когато тя е жизнедѣйна, тя е смѣла, тя е дръзка и неотстжпя доброволно прѣдъ силата и насилието. Типътъ е нейния духовенъ прѣдставитель, а лицето, за което говоримъ, види се, да е било достоенъ прѣдставитель на тоя български типъ, защото, както първия пжть, така и при новия случай, то проявило всичкитѣ отличителни качества на своята социална природа: страхътъ и подлостьта.

Щомъ получилъ анонимното писмо, болното съзнание на Симова заработило: мжки, изтезания, извадени очи, орѣзани уши, извити ржцѣ и перустия на врата, пиявици около шията, най-сетнѣ — убийство. Оня хаирсжзинъ, Левски, билъ му скръцналъ зжби въ кантората: скжперническото въображение на Симова му нарисувало такава картина: единъ грамаденъ мародеръ, съ запрѣтнати ржкави го притисналъ до стѣната и му свлича кожата живъ; чапкжнинътъ му се заканилъ, — той го виждалъ въ сънищата си да висне надъ неговото топло легло, да го стиска за гуша, да го мачка и блъска... Най-сетнѣ, Симовъ попадналъ въ гроба: надъ гробътъ му, когато почивалъ спокойно, се чулъ

шумъ, трѣсъкъ и викъ: „подлецъ, хайдукъ!“ Това били подпратенитѣ нехранимайковци отъ Ботйова, отъ чапкжнина, който го прѣслѣдва и на онзи свѣтъ. Три дни срокъ давало анонимното писмо, три сждби, различни една отъ друга, сънувалъ Браилския скжперникъ още първата нощь. Да понесе кошмарътъ и на втората, и на третята — Симовъ не искалъ, и не могълъ. Неизвѣстностьта е най-жестоко наказание за подлеца. Неизвѣстностьта убила Симова: но скжперникътъ не искалъ да бжде доубитъ. Съ фаталното прѣдчувствие, че това е работа на нехранимайковеца, че анонимното заплашване излиза изъ познатия на всѣкиго кржгъ, Браилскиятъ скжперникъ се запжтилъ за тамъ, дѣто бѣ направилъ първия си доносъ. „Тѣ сж, казалъ той на властьта — тѣмъ сж нужни пари.“ — „Ние искаме положителни доказателства, отговаряли въ полицайството: анонимното писмо не е достатъчно доказателство.“ — „Избавете ме отъ тѣхъ — ето едно доказателство, продължавалъ Петраки: какво ви струва да ги махнете отъ тукъ — тѣ сж опасни хора, недаватъ спокойствие никому. Комунисти, социалисти и кой знае още какви — збрани отъ колъ и вжже. Избавете ме отъ тѣхъ.“

Новиятъ Симовъ доносъ далъ за резултатъ това, че Ботйова поставили подъ таенъ полицейски надзоръ. Тайни агенти, та дори и лични хора на Симова, слѣдѣли поета на всѣка стжпка, като донасяли на официалната и неофициалната Браилска власть за всѣко негово движение.

Гладенъ, безъ срѣдства, съ цѣла рота по-гладни отъ него, положението на Ботйова се влошило и отъ трето едно обстоятелство. Въпрѣки досегашната си хвалба за либерализмъ, ромжнското правителство се повлѣкло по акжла на всички други правителства да прѣслѣдва партизанитѣ на Парижката Комуна, нейнитѣ съчувственици, и всѣки, който би се провинилъ въ социализмъ.

Комунизмътъ се понесе като призракъ по цѣла Европа, троноветѣ изтръпнаха, духовенството се сплаши, прѣдставителитѣ на собственостьта четѣха днитѣ на своето добруване. Цѣлиятъ зълъ гений на Европа, отъ Петербургъ до Миланъ и отъ Цариградъ до Лондонъ, настръхна прѣдъ всемирната опасность, и прѣди да изпусне послѣдно дихание, показа своята злина да убива и да мжчи. Малкитѣ крале, които нищо не губѣха, защото никой ги не закача, показаха своята сервилность. Въ Ромжния тая сервилность се излѣ върху бѣднитѣ глави на комуниститѣ, които се въртѣха около Ботйова. Всѣки можеше да говори свободно всичко противъ Комуната и комуниститѣ, но всички бѣха длъжни да хулятъ. Хулете! въ хулитѣ е послѣднята опора на старитѣ сили. Млъкнете! извикалъ Ботйовъ на червивитѣ уста. Въ кафене „Франция“, кждѣто рѣдко стжпялъ, защото стжпяли хора отъ неговата черга, случайно попадналъ прѣзъ май мѣсецъ, или нарочно влѣзналъ тамъ, защото подчулъ да се хули Комуната. — „Баби! вие смѣете да петните паметьта на вашитѣ спасители? Комуната е новия миръ и въ нейно име ще паднатъ бждащитѣ жертви“.

Спорътъ билъ голѣмъ и пакъ свършилъ съ бѣля.

Ботйовъ трѣбвало да дава джувапъ за своята откровенность, за личнитѣ си убѣждения. — „Господине, вие днесъ сте го прѣкалили. Не стига дѣто ви търпимъ на земята си, но сте сѣднали да защищавате вагобонтитѣ, и да заразявате орталъка съ вашитѣ утопически идеи. Докато не сме ви показали пжтя, бждете по-благоразумни“.

Ние не искаме да прѣувеличаваме значението на фактитѣ, ала все пакъ трѣбва да кажемъ, че досега не се намѣрила ржка, която да запуши устата на българския поетъ.

Борба му била обявена отъ всѣкждѣ: отъ богати, отъ невѣжи, отъ власть, и отъ цѣлата сволачъ на

овѣхтѣлитѣ понятия. Ботйовъ казалъ думата си —, че комунизмътъ не е едно прѣстжпление, а едно убѣждение, че той се ползува отъ свободата, която има всѣки въ ромжнската земя — свободата да говори и да мисли, и че, най-сетнѣ, малко могатъ го засѣгна прѣслѣдванията; — казалъ всичко това, за да не остави безъ отговоръ „тая глупава власть“, и си вирналъ калпака:—

Излѣзналъ съ силната закана да отговори на войната съ война.

„Комитетътъ“ билъ свиканъ на съвѣщание.

— По никой начинъ повече неможе да се търпи: ние трѣбва да се защищаваме.

— Ние трѣбва на огъньтъ огънь да откриемъ, отговорилъ Флореско, който току-що се билъ върналъ отъ Парижъ.

„Комитетътъ“ рѣшилъ да дѣйствува мжжки и съ всички срѣдства.

Първото негово дѣло, слѣдъ инцидента съ Ботйова, билъ в. Дума, който носи печатътъ на обстоятелствата, при които се появи, обстоятелства, въ които се прѣчупва цѣлата мизерия на врѣмето, както и неговитѣ нужди...

XI.

На 9. юни редакцията, съ единственна литературна сила Ботйовъ и съ 4—5 души „съвѣтници“ — била курдисана въ кръчмата на нѣкой си Балкански. Паничка отпущалъ Ботйову „квартира“ за спане, като словослагатель въ неговата печатница, но свѣтлината, както и други удобства, необхидими за писане:—столъ, маса и т. н. били разкошъ непознатъ. — „Тикналъ ма си въ тая дупка, ще ослѣпея! — натяквалъ поетътъ на Паничката. Така ли неможá поне една зирка да отворишъ. Свѣтлината е нужна за здравето“. — „Дѣ, стига си го опѣвало, хлапе! намѣри та зайде“. Ботйовъ

взелъ единъ колъ и самъ отворилъ една пенджера. Но и тя се указала недостатъчна. — „За да дойде свѣтлина въ тая кочина, трѣбва цѣлиятъ ѝ таванъ да се срине“.

Въртялъ-сукалъ, кръчмата на Балкански била най-удобна: тамъ имало една-двѣ изкривени маси, на които може човѣкъ да сложи перо, и нѣколко дъсчени пейки — за да сѣдне.

— Флора, ще респектирашъ народа, докато пиша, обърналъ се Ботйовъ къмъ единъ отъ най-авторитетнитѣ членове на конспирацията.

Пушекъ и димъ, смрадь и миризма, крѣсъкъ и врява, която никаква земна сила не била въ състояние да укроти—царѣла въ редакционната стая на поета. Но той ще изпълни единъ общественъ дългъ, единъ святъ дългъ къмъ българската революция, къмъ своитѣ идеи, къмъ... българската литература.

— Млъкни ти тамъ, хей Татма!

— Какво крѣщишъ!—викалъ още по-гръмогласно Дългиятъ.

— Млъкни ти казвамъ, да не стана; не видишъ ли, че бати Христо ни съчинява вѣстникъ, магаре съ магаре!

— Азъ виждамъ, а ти виждашъ ли?

Посрѣдъ тази анархия, срѣдъ тая земна врява — единъ умъ не се губилъ, едно съзнание било съсрѣдоточено, защото врѣмето и хората очаквали да чуятъ новото слово.

Програмната статия въ първия брой казала половината отъ това слово; статията за Парижката Комуна казала другата часть, а останалиятъ материялъ, проза и стихове, попълвалъ общитѣ мѣста на цѣлото.

Съзнавайки слабостьта на публициститѣ до Дума, безцвѣтностьта на тѣхнитѣ издания, Ботйовъ трѣбваше да даде опрѣдѣлена цѣль на своя вѣстникъ: само иде-

ята печели хората, но не и безсмислието. И нанизалъ 3—4 статии, още толкова стихотворения въ Дума'та, за да даде мисъль на емигрантитѣ, на тѣхното движение, около която тѣ да се сплотятъ. Народътъ вчера, днесъ и утрѣ, Примѣри отъ турско правосждие, Петрушанъ и др., казали на хжша що е билъ, що е и що може да бжде; казали му какво е било, що е и що ще бжде; подчертали съ дебели букви, какво е революция, какъ я вършатъ хората и съ какви сили, и какъ тя трѣбва да се върши у насъ споредъ новитѣ прѣдписания на „човѣшкия разумъ".

Но кръвьта се вълнувала въ жилитѣ на поета, умътъ му отъ ядъ се помрачавалъ, когато свѣтотатствували богати и простаци надъ най-милото за неговото сърдце — Парижката Комуна. Ние казахме: цѣла Европа бѣше противъ Комуната. Подкупени шарлатани и гадни журналисти, уста, способни да отричатъ днесъ онова, което вчера сж говорѣли, съвѣсти—черни като ада и отвратителни като скруполъ — всичко дращело, всичко злословело, всичко хвърляло каль и помия върху Комуната, върху нейнитѣ жертви, върху нейното знаме.—„Все это гадь, все это отвратительно!" протестиралъ Флореско прѣдъ Ботйовъ, като човѣкъ, който проливалъ кръвьта си на Парижкитѣ улици. Флореско познавалъ героитѣ на Комуната, нейнитѣ хора, които продажни вѣстникари третирали като морални чудовища, познавалъ тѣхното великодушие, което мрачнитѣ умове отричали; самъ наблюдавалъ, пъкъ и поетътъ знаелъ, че комунистическиятъ идеалъ е една творческа сила, слѣдователно—чуждъ на мнимитѣ прѣстжпления, които прѣписвали на Комуната нейнитѣ противници. Но тие послѣднитѣ, като наемници при стария режимъ, не спирало нищо: на всѣкждѣ, въ малки и велики държави, тѣ злословили, чернили, защото пара́та и камшикътъ сж въ тѣхни ржцѣ. „Нашата Дума трѣбва да стане отзивъ на противнитѣ чувства" — казалъ Флореско, засѣгнатъ въ своята амбиция отъ безсъвѣстнитѣ клеветници; поетътъ сжщо съзнавалъ, че трѣбва да се даде ходъ на тие чувства. И той сѣда при сжщия редакционенъ комфортъ, и написва слѣдния апотеозъ на Комуната, който ще остане една свѣтла страница въ историята на българската журналистика:

— „Плачете за Парижъ, столицата на разврата, на цивилизацията, школата на шпионството и робството; плачете филантропи, за палатитѣ на страшнитѣ вампири, на великитѣ тирани — за памятницитѣ на глупостьта, на варварството, изградени съ отсѣченитѣ глави на толкова Прѣдтечи, на толкова велики мислители и поети, съ оглозганитѣ кости на толкова мжченици за насжщния хлѣбъ, — плачете! — Лудитѣ неможе никой да утѣши, бѣснитѣ неможе никой да укроти! — Кълнете комуниститѣ, че съсипаха столицата ви и измрѣха съ разбойническитѣ за васъ думи: свобода или смърть, хлѣбъ или куршумъ! Плюйте на тѣхнитѣ трупове и на труповетѣ на онѣзи жертви на цивилизацията, които сте прѣгръщали и прѣгръщате въ лицето на женитѣ си, на сестритѣ си, на майкитѣ си, а днесъ наричате бѣсни блудници, защото имаха още сила да се хванатъ за оржжие и избавятъ отъ вертепа на разврата! Хвъргайте каль и камъни върху гроба на Думбровски, защото не стана слуга на нѣкоя коронясана глава, а поборникъ на велика идея, на висока цѣль и съ гжрди се опрѣ на прѣдателитѣ на Франция и на виновницитѣ на толкова злочестини въ човѣщината. — Цѣлъ свѣтъ оплака Парижъ, цѣлъ свѣтъ проклѣ комуниститѣ, и нашата бѣдна журналистика и тя не остана надирѣ, и тя заплака за бездушното и проклѣ разумното. Смѣшенъ смѣхъ! Като че отъ Нимврода до Наполеона, отъ Камбиза до Вилхелма войната не прѣдставя едни и сжщитѣ зрѣлища, една и сжщата цѣль съ едни и сжщи срѣдства. Като че Наполеонъ, въ името на цивилизацията, и Вилхелмъ, въ името на

божия промисълъ, не направиха повече зло, повече варварство въ 19-ия вѣкъ, отколкото напр. Александъръ Македонски съ своитѣ походи прѣди толкова вѣкове. Но тамъ е варварството, тамъ сж укоритѣ и проклятията, дѣто робътъ, човѣкътъ, като не чуятъ думитѣ му, разумътъ му, улавя се за крайность, и се бори на животъ и смърть доколкото му позволяватъ срѣдствата, които сж низки, защото сж малки, а малки само за туй, защото имъ сж ги отнели господаритѣ. Тогава човѣкътъ наричатъ разбойникъ, развратникъ. низъкъ и варваринъ! Такива бѣха и комуниститѣ. — Християнството имá своитѣ мжченици дордѣ нарéче роба «синъ божий, синъ человѣческий»; има ги и революцията за да «направи скитника гражданинъ»; има ги и ще ги има и социализмътъ, който «иска да направи човѣка повече отъ синъ божий и гражданинъ — не идеалъ, а сжщъ човѣкъ и отъ него да зависи градътъ, а не той отъ града». Християнството, революцията и социализмътъ — монархията, конституцията и републиката — тѣ сж си фактове и епохи исторически, които ще отрѣче само тоя умъ, който не признава прогреса въ човѣчеството. — Училището и само училището, казва баба Македония, ще избави Европа отъ социаленъ прѣвратъ, — училището и само училището, повтаряме ние, ще я приготви за тоя прѣвратъ; но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а това на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — и при това училище житейско. — Комуниститѣ сж мжченици; защото не сж важни срѣдствата въ борбата имъ за свобода, а идеята на тази борба. „И свободата ще има своитѣ езуити“ — казва Хайне. — Нека сега нашата журналистика задържи сълзитѣ си, както ще ги задържи европейската — за да оплаче други столици, други варварства и страдания, когато робътъ извика на господаря си: кой си ти що плачешъ? мжжъ ли си, жена ли си или хермафродитъ — звѣръ

или роба? . . . И ще бжде день — день първий...“

Статията е озаглавена съ думитѣ „Смѣшенъ плачъ“; нейно допълнение се явила „Борба'та“. Смѣшнитѣ тирани и подлитѣ палачи ще тържествуватъ съ кървата си побѣда; старитѣ сили ще се смѣятъ съ кървави уста надъ падналитѣ жертви, но смѣшенъ ще да е тоя смѣхъ! Една врѣменна побѣда надъ неизбѣжна народна революция, не е постоянна побѣда: защото, въ това царство кърваво грѣшно, царство на подлость, зло безконечно —

Кипи борбата и съ стжпки бързи
Върви къмъ своя свѣщенни конецъ...
Ще викнемъ ние: „хлѣбъ или свинецъ!“

Вѣрата въ идеята дава крилѣ на умътъ: тя крѣпи и Ботйова въ най-страшнитѣ часове на неговия животъ.

Но . . . два броя излизатъ отъ Дума' та и нѣкое колелце въ макината се развалило: трѣбвало да се поправи, но нѣма съ що. Макаръ голѣма, колкото човѣшка стжпка, Дума' та поглъщала грамадни разноски за редакция, за администрация, експедиция и т. н. — нѣщо по 80—100 гроша на брой, но сто гроша за онѣзи врѣмена правили хиляда, а за праздния джобъ на главния редакторъ — милиони. Дѣ ги? Ботйовъ се лута, вайка и майка, но единственнитѣ плащачи — хжшоветѣ, които се нахвърляли върху Дума' та като мухи по медъ, искали отъ редактора не само духовна, но и материална храна. За да замаже очитѣ на публиката, която била по-далечъ отъ Браила, та не знаела сжщинскитѣ причини за „нередовното излизане“ на в-ка, поетътъ се принудилъ да обяви цѣлия персоналъ отъ печатницата за боленъ, поблагодарилъ на двама съчувственници къмъ идеитѣ на Дума' та, които ѝ станали гаранти, пакъ грабналъ та хвърлилъ единъ камъкъ и въ

градината на интригантитѣ, що злорадствували: — „До настоящия трети брой—извинява се редакторътъ— Дума'та не можа да излѣзва редовно по причина, че печатаринътъ послѣ и словослагателитѣ бѣха се поболѣли, и друго—нѣмахме гарантъ и покровитель. Днесъ съ благодарение извѣстяваме, че всичко това се управи и ние ще слѣдваме редовно, като г-да братия Василеви отъ съчувствие къмъ идеитѣ ни приеха длъжностьта на гаранти на Емигранската ни дума. — Подиръ това, нека нѣкои си интриганти въ Браила, на кои като трънъ въ очитѣ е политическия ни въпросъ и кои се зарадваха за спирането на Свобода и намръщиха на появяването на Дума'та—нека пръскатъ слухове, че ние не ще можемъ да слѣдваме. Признаваме се, съ слаби срѣдства начнахме, но вѣстникътъ ни нѣма разноскитѣ на Свобода, и редакторътъ му не живѣе по хотелитѣ и не държи цийтори, както тѣзи, що пръскатъ подобни слухове.... Свободнитѣ хора подъ всичкитѣ меридияни съчувствуватъ единъ другиму, и нашитѣ емигранти нѣма да ни оставятъ да млъкнемъ . . ."

Деветь дни слѣдъ появата на третия брой, на 17. юни, излѣзналъ 4-ия. Съ него фактически Дума'та е прѣстанала, защото брой 5. който се появилъ на 25. августъ, съ изключение статията Примѣри отъ турско правосждие, която е продължение отъ първитѣ броеве, изпълнила чужда ржка, непозната намъ, неизвѣстна и въ българската литература, както и отъ ржката на Флореско. Ботйовъ падналъ тежко боленъ, безъ да може да хване перо, като оставилъ на „редакцията" само горнята статия. Новата редакция, която имала за главна сила Флореско, [1]) била принудена сжщо така,

[1]) Това се вижда и по многото русизми, които прѣобладаватъ въ статиитѣ. Отъ цѣлия „комитетъ" само Флореско е могълъ до нѣйдѣ да си служи съ перо.

както Ботйовъ направи въ 3-ия брой, да излѣзе съ обяснение прѣдъ публиката затова, дѣто Дума'та захванала наново да климуца: „По причина, че редактора бѣше яко боленъ, вѣстникътъ не може да излѣзе минувшата седмица. За това и ние съчувствувахме като не можахме да събщиме единъ яко относителенъ членъ за неугодието на „Книжовното дружество", неугодие, което дѣйствително сжществува, какъ се уже видя въ годишното му на 25. юлия събрание".

Шестиятъ брой не е видѣлъ бѣлъ свѣтъ.

При всичкитѣ старания на Ботйова, слѣдъ като се привдигналъ отъ болничното легло, да продължи Дума'та, не успѣлъ. Едно, че „съчувственницитѣ" дигнали „сигуранцата", и друго, че нови събития отвлѣкли вниманието на поета—Дума'та сключила, както всички досегашни революционни листове.

Изпрѣченъ прѣдъ голѣми материялни затруднения да продължи Емигранската дума, както и прѣдъ вѣчната болесть на българската революция — липса на срѣдства, Ботйовъ тръгналъ да ги дири.

XII.

Врѣмето отъ септември 71. до края на 72. г. е пълно съ много неизвѣстности. Нѣколкото положителни факта, съ които разполагаме било отъ съврѣменници или ония, които могатъ да се изчерпятъ изъ съчиненията на поета, не сж достатъчни да обрисуватъ напълно тая епоха. Ние можемъ да съобщимъ за положително само това, че войната, която Ботйовъ начна съ другаритѣ си противъ властьта и свѣта, не е остала борба на думи. Ботйовъ, съ хората си, подигравалъ наивностьта на полицията и нейното желание да оправдава своитѣ произволи съ нови „открития." Той е нарочно инспиралъ „атентати" противъ тогова или оногова, докато властьта, въ усърдието си да открие авторитѣ, не се убѣдила, че това е една „подигравка", плодъ на

нейното безгранично довѣрие къмъ доноситѣ на Петраки или Петреско. Тази маневра обаче, Ботйовъ вършилъ пакъ съ цѣль. Властьта, която станала брутална къмъ него и къмъ Браилската емиграция, слѣдъ двата горни инцидента, трѣбвало да се заблуди по другъ пжть, или да се разувѣри, че въ негово лице тя има единъ опасенъ човѣкъ. Какъ? — като се докаратъ до обсурдъ неговитѣ походи, сир. и самата полиция да не вѣрва на онова, което вижда съ очитѣ си, или което вѣрни агенти ѝ донасятъ. Петраки Симовъ получилъ още десеть нови анонимни писма, но косъмъ не падналъ отъ главата му. Нѣколкото тайни агенти, прѣдназначени да слѣдятъ хората, се отчаяли. Каква е тая политика? — въ недоумѣние се питали властитѣ.

Ето каква била работата:

въ Галацъ имало нѣкой си чокоинъ на име Н. Влайко или Влуйко, при когото се намиралъ и единъ богатъ евреинъ. Петъръ Дългиятъ, когото най-често пращали по рекогносцировка или въ качеството на миситинъ, донесълъ, че въ Галацъ се явилъ новъ берекетъ. Евреинътъ не е живѣлъ повече отъ седмица: Дългиятъ му челъ кжса молитва . . .

въ Браила имало нѣкой си арменецъ Иоханезъ, тежъкъ търговецъ — бекяринъ. Конспирацията на нѣколко пжти му доказвала, че за свободата на човѣчеството трѣбва да се залага мило за драго, че освобождението на България значи отслабването на Турция, а колкото по-е слабъ цариградския балванъ, толкова по-скоро ще бжде свободно и Иоханезовото отечество, но арменския бай Симовъ ималъ дебела глава. — „Татма, ти ще се хванешъ слуга у този мерзавецъ", рѣшилъ „комитетътъ". Единъ прѣкрасенъ день Иоханезъ рѣшилъ да прати „слугата" по важна нѣкоя работа до Галацъ. Дългиятъ това и чакалъ. Вмѣсто да тръгне за Галацъ, той сполучилъ да се скрие въ самата кжща на господаря,

и когато прѣзъ нощьта всичко спало, на Татмата дошли още 1—2 помошници. Какво е станало тая нощь, читателятъ може да се досѣти, като му съобщимъ, че слѣдъ мнимото завръщане на слугата отъ Галацъ, кждѣто съсѣдитѣ положително знаели че е пратенъ отъ господаря си, трупътъ на послѣдния билъ намѣренъ овиснатъ въ собствената му стая, а подъ краката му търкулнато едно каче, — несъмнѣно доказателство, че Иоханезъ самъ е посѣгналъ на живота си! Слухъ се пръснало, че отъ касата на арменеца липсали 1600 лири. Ние не знаемъ. Знаемъ само това, че Татмата забѣгналъ нѣйдѣ по Акерманъ, послѣ пакъ се върналъ, и принесълъ съ голѣма мжка нѣкакви материали за „куюмджилъкъ", т. е. за фабрикация на фалшиви пари.

И т. н.

За да се маскиратъ всички тѣзи походи, за да прикрие дѣйствията си „комитета" и да излѣзе, че откриванитѣ прѣстжпления не могли да сж дѣло на почтенни и благородни хора, каквито сж нашитѣ революционери, а дѣло на вулгарни прѣстжпници, съ които тѣ не могатъ да иматъ нищо общо, сж диктувани всички горни маневри. Ако е абсурдъ да се мисли, че безсмисленнитѣ закани противъ Симова и др. сж дѣло на „комитета", нима може да се допусне, че единъ поетъ или едни изгнанници, чужди за земята, която ги е прибрала, ще се обявятъ противъ живота на гражданитѣ ѝ, както и противъ нейнитѣ закони?! Очевидно, не! Абсурдътъ е скроенъ по всичкитѣ правила на практическата логика.

Но покрай горнитѣ дѣйствия Ботйовъ е изпѣлъ и една пѣсень, която ни дава поводъ да прѣдполагаме, че слѣдъ привдигането си отъ болничното легло, прѣзъ 72. ще да се е подвизавалъ много по-рѣшително и съ ножъ въ ржка.[1]) Стихотворението Ней отъ 72. го-

[1]) Нека кажемъ подъ линия два реда за болестьта на Ботйова. Вѣрватъ мнозина, че тая болесть била тифусъ. Бо-

дина е единъ документъ, който не ни казва ясно за кого Ботйовъ „прѣскача плета“: дали само за усмивката на неизвѣстната жена, или за живота на нейния мжжъ? Поетътъ обаче, говори за гнѣвъ къмъ мжжътъ:

Тамъ въ градина азъ седнахъ,
Въ ржка силна ножъ стиснахъ:
Ще излѣзе, рѣкохъ, той,
Ще изпита гнѣвътъ мой.
. . . . . .
Ето защо идвахъ азъ
Въ тъмна нощь и грозенъ часъ:
Ще умре единъ отъ насъ —
Илъ мжжътъ ти, или азъ.

Увѣряваха ни, че дѣйствието, описано въ това стихотворение, се развивало въ Исмаилъ, нѣщо невѣроятно, защото отъ Исмаилското врѣме ние познаваме съвсѣмъ другъ документъ; увѣряваха ни други, че дѣйствието, за което говори поета, се извършило въ Браила и, по всѣка вѣроятность — загатката се относи до заклѣтия врагъ на Ботйова — Петраки Симовъ, който покрай това, държелъ въ робство и единъ прѣкрасенъ човѣкъ. Наклонни да се присъединимъ къмъ втората версия, ние все пакъ се резервираме къмъ факта. Едно само ни става ясно, че Ботйовъ е дѣйствувалъ въпрѣки неприязнтьта на всички земни сили тъй, както той е могълъ и както е искалъ...

Това е всичко.

Но срѣщу тѣзи положителни факти изъ едно житие, което е цѣла гатанка, стоятъ пирамидалнитѣ глу-

---

тйовъ никога не е страдалъ отъ тифусъ. Неговата болесть била нѣкакво общо отпадане на организма, слѣдствие нередовно спане и хронически гладъ. Да би лежалъ отъ тифусъ, трѣбваше за по-дълго врѣме да останатъ слѣди, неизбѣжно свързани съ тая болесть —, каквито въ дѣйствителность неможе да си спомни никой отъ Ботйовитѣ съврѣменици.

пости на нашитѣ историци, които доведоха живота на Ботйова до сжщия оня абсурдъ, до който той довеждаше Браилската полиция.

Захари Стояновъ наниза слѣднето: учитель въ Александрия, отиване съ Желю въ Одеса за нѣкакви 3000 пушки и бѣгство отъ тамъ, сетнѣ че въ Букурещъ въ пустата воденица другарьтъ му полудѣлъ, че тука Ботйовъ всѣка вечерь изгонвалъ една кучка, която заварвалъ да лежи въ сламата, че все въ сжщата воденица подгонилъ нѣкакви любящи се аристократи и аристократки, които занесли гювечъ и вино да си правятъ джумбушъ далечъ отъ Букурещъ, че прѣзъ лѣтото 1870. година Ботйовъ билъ между Исмаилъ и Тулча срѣдъ Дунава въ една балта, че тука той искалъ да става царь на циганитѣ, че сжщата година, м. септември, постжпилъ учитель въ Исмаилското училище, че отъ тука задигналъ нѣкакви 20—30 жълтици, защото не му платило училищното настоятелство, че пехливанствувалъ кждѣто завърне, че при разбиването на еди коя каса Ботйовъ си забравилъ шапката, въ която полицията намѣрила в. Дума, че лежалъ въ Фокшанския затворъ безъ да е билъ нѣкога въ Фокшанъ, и че бѣгалъ изъ куминитѣ на сжщия затворъ, че при обирътъ на турчина въ Мачинъ, всѣки отъ компанията, вмѣсто пари, задигналъ по единъ денкъ тютюнъ, че влизалъ въ кжщата на Симова нощно врѣме, пробивалъ стѣна, борилъ се съ нѣкаква квачка (кокошка), която одушилъ, когато се провиралъ прѣзъ прокопаната отъ него дупка, че какъ щѣлъ да души Симова въ покоитѣ му, но го заплюлъ и излѣзналъ, че какъ отишелъ въ Букурещъ, станалъ словослагатель на в. Свобода, а „останалитѣ му другари не го напущали още, па и не го знаели дѣ се намира и въ какво е положение“, че „подиръ“ това Б. миналъ въ Бурлатъ за да извърши „два-три подвига“ и още много други, безъ да подозира авторътъ на тие глупости, че: 1. Ботйовъ никога не е стжпвалъ

въ Бурлатъ и въ Александрия. 2. че на лъжата краката сж кжси. За да зачеркнемъ съ една дума само фантазиитѣ на покойния З. Стояновъ, стига да кажемъ, че освѣнъ голия фактъ, цѣлата история съ пустата воденица е скроена по житието на Жанъ Валжанъ и Козета — два героя изъ „Клѣтницитѣ“... „J'ai été dans la niche d'un chien. Ce chien m'a mordu et m'a chassé, comme s'il avait été un homme“ и т. н. говори Жанъ Валжанъ. Козета сжщо дума за кучето (le chien), като неприятель на тѣхнитѣ (нейни и Валжанови) безсънни нощи. За да украси единъ фактъ — прѣстояването мѣсецъ-два въ воденицата, З. Стояновъ е развързалъ уста да наговори купъ небивалици, подробноститѣ на които всѣки ще срѣщне въ тжжната история на Хюговитѣ герои.[1])

Тѣзи басни обаче, изиграха своята роля: Ст. Заимовъ[2]), който искаше себе си да оправдае, когато излѣзе да „критикува“ „Опитътъ за биография“, прибави нови измислици: Ст. Заимовъ не успори фактитѣ, а имената: не Задунайка, а Знаменка; не кражба, а обиръ; не лъжа, а измама: не по врата, а по шия. У г. Д. Страшимировъ (loc. cit. стр. 133) воденицата се прѣвърна на . . . „каца пълна съ перушина и боклукъ“.

Това е достатъчно—всичко останало е... боклукъ!

Животътъ на Христо Ботйовъ въ Ромжния—казано бѣ—прѣдставляваше една гатанка, както тоя на Дяконътъ—една приказка. Но нито приказката за Левски

[1]) Спомняме си сжщо така З. Стояновъ да говори, че Хр. Ботйовъ си залагалъ новитѣ дрехи, продавалъ ги или кралъ голѣми шуби, сетнѣ си купувалъ вѣхто, окжсано облекло отъ ромжнския битъ-пазаръ, и то съ цѣль да печели, за да прави благодѣяние (вж. Опитъ за биография, стр. 127). И тази басня е прѣписана Ботйову умишлено: нейниятъ авторъ я е открадналъ пакъ отъ „Клѣтницитѣ“, именно тамъ, дѣто се разправя за Мариусъ.

[2]) Мсб. кн. I. стр. 238. и слѣд.

бѣше добрѣ разказана[1]), нито гатанката за Ботйова можаха да разгатнатъ нашитѣ писатели. Вмѣсто да взематъ безпристрастнитѣ факти и да потърсятъ ключътъ на единъ сложенъ животъ въ взаимното отношение на тие факти съ вжтрѣшния, душевенъ миръ на поета, отъ една страна, и отъ друга — съ политическитѣ обстоятелства, българскитѣ писатели погледнаха на явленията изолирано едно отъ друго, като видѣха прѣдъ себе си цѣла мрѣжа приятни авантюри, но не низъ отъ нескончаема борба.

А че животътъ на поета не бѣше една проста авантюра, както е удобно на досегашнитѣ ни писатели да го освѣтляватъ, за това говорятъ фактитѣ на още нѣколко бурни години.

Букурещъ е прѣдъ насъ.

[1]) Не му е тукъ мѣстото да доказваме, че двѣтѣ книги върху дѣятелностьта на Апостола, тая на З. Стояновъ и оная на Ст. Заимовъ, отъ литературно и историческо гледище не издържатъ и най-снизходителната критика. Малко факти и повече измислици: така може да се резюмира съдържанието имъ.

ГЛАВА ШЕСТА.

Въ Букурещъ.

Зимата на 1872—73. — Повикването на Ботйова въ Букурещъ. — Въ редакцията на в. Независимость. — В. Будилникъ. — Интенсивна литературна работа и спирането на в. Будилникъ. — Въ диритѣ на Каравеловата политика. — Свободното училище въ Букурещъ, Христо Ботйовъ и неприязнята на българскитѣ нотабили. — Ботйовъ вънъ отъ училището. — „Независимость" и „Знаме". — Начало на враждата между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. — Нѣколко документа. — Въ революционния комитетъ. — 1875. година. — Прѣди двѣ години и сега. — Пакъ за враждата и за „еволюцията" у Ботйова. — Хайдушкия принципъ изново на сцената. — Обсадата на единъ монастиръ. — Несполуката. — Българскитѣ политически обири. — Двѣ мнѣния по единъ и сжщъ въпросъ. — Новитѣ чорбаджии и политическата кражба на Ботйова.

I.

Първитѣ жонгльори на събитията отъ 70—73. г. ни завѣщаха неточностьта, че прѣзъ всичкото врѣме откато поетътъ застоя въ Браила до връщането въ Букурещъ, той билъ чуждъ на движението, и че Левски и Каравеловъ го повикали въ ромжнската столица.

Това твърдѣние не отговаря на дѣйствителностьта.

До началото на 1873. година Ботйовъ бѣше въ непосрѣдствени връзки съ Апостола, който единъ пжть гостува у него въ Браила, настояваше писменно да търси пари, защото неговата пропаганда намирала съчувствие

между населението, и отъ друга страна — прѣко и косвено сж мислѣли двамата за по-нататъшни дѣйствия.

Ботйовъ бѣше въ течение на цѣлата дѣятелность на Левски, — той е очаквалъ неговото завръщане изъ България, за да се събератъ на конференция съ посвѣтенитѣ лидери, да нормиратъ живота на революцията.

Зимата 72 — 73. завършваше единъ периодъ отъ пропагандата на Левски. Отъ 69. до 73. Дяконътъ бѣше прѣкроилъ почти цѣлата страна и я опаса съ мрѣжа отъ тайни комитети. Движението вжтрѣ, въ България, бѣше нараснало: съзнанията се издигаха високо до революцията, която чукаше на вратата. Но самъ неуморимъ пропагандаторъ, Левски неможеше да дѣйствува на своя глава; още по-малко, при онова състояние, въ което се намираше дѣлото той можеше да пристжпи къмъ по-сериозни прѣдприятия безъ сътрудничеството на цѣлата маса, въ лицето на нейни избраници, на хора, които да се явяватъ, като нейни крака и уста. Назрѣлитѣ обществени нужди изработватъ, така да кажемъ, свой практически интелектъ въ лицето на дадена личность, но тая всѣкога е изложена на колебания, ако нѣма за дѣсница колективния умъ на маса дѣйци. Левски изрази нуждитѣ на епохата, ала за да тръгнѣше още по-нататъкъ, трѣбваше да се вслуша въ умътъ на другитѣ. Ботйовъ го бѣше научилъ да не се блазни, че една личность е способна сама да извърши чудеса. Врѣмето на героитѣ отдавна е минало. Въ срѣдата на единъ народъ, който започва да мисли, личната воля е нищо прѣдъ общата воля. Или, тя става една сила само тогава, когато е единъ съзнателенъ корелатъ на социалната воля.

Първата (1868.) и втората (1870—71.) дружби на Дяконътъ съ поета го бѣха довели до това знание. Раковски, който пръвъ повлия върху Левски, лудуваше отъ мисълта всичко самъ да обхване и да свърши; той се имаше за свърхчовѣкъ въ първобитния периодъ

на българската революция. Но Раковски дѣйствуваше при по-ненормални условия. Екцентричноститѣ, въ които изпадаше твърдѣ често талантливия хайдукъ, бѣха свойственни на неулегналитѣ обстоятелства. Освѣнъ това, Котленскиятъ расколникъ самъ бѣше възпитанъ въ традициитѣ на едни конспирации, които логически довеждаха до ирационални дѣйствия. Ако би било свойственно на нашата синтакса, ще кажемъ, че умътъ на Раковски бѣ една смѣсь отъ дипломация съ революция, декламаторска конспирация, хайдутство и всичко друго каквото искате: но практическитѣ дѣйствия на Раковски не бѣха строго подчинени на една логика, на една положителна политика, която почива върху плещитѣ на революционнитѣ съсловия.

Тъкмо когато бурниятъ тоя хайдутинъ се изпрѣчи прѣдъ прага на такава една дѣятелность, (вижъ стр. 281), тъкмо когато прѣминаваше къмъ организираната революция — той изчезна.

Левски изпъкна на сцената.

Една-двѣ срѣщи съ Ботйова създадоха отъ Левски единъ рѣшителенъ Апостолъ, какъвто бѣше и порано, но по-дълбокъ въ практическата си мисъль революционеръ и пропагандистъ.

1872. година увѣнчаваше неговата дѣятелность съ крупни успѣхи.

Но, както казахме, Левски не можеше да отиде по-нататъкъ безъ санкцията на една колективна дума. Издаденъ бѣ съзивъ, и вече прѣзъ декември 72. любителитѣ на дѣлото и неговитѣ създатели се намѣриха въ Букурещъ на обща срѣща.

Знаеше ли Ботйовъ за тая срѣща?

Знаеше.

Но да отиде отъ Браила въ Букурещъ — поетътъ не е разполагалъ съ срѣдства. Работническата заплата у Паничка стояла подъ нормалния минимумъ: по нея могло да се сжди, доколко сж били мизерни условията

на работническия трудъ и доколко човѣшката натура е способна да прояви еластичностьта си, когато нарушеното равновѣсие между труда и надницата се възстановява чрѣзъ . . . гладъ! Освѣнъ болесть — „народната печатница“ нищо друго не даде на Ботйова. Нощнитѣ подвизи и редакторството му, го събориха въ болнично легло. Слѣднята година поетътъ е ялъ повече отъ себе си, сир. отъ гърба си, както е присжще на народния ни говоръ да си служи съ рѣчьта, отколкото да отдѣли бѣли пари за черни дни. Една друга болесть, която по размѣритѣ си надминава първата.

Какво е трѣбвало да прави? Тъкмо сега е момента — говорѣлъ той на своитѣ близки, да се отиде въ Букурещъ. Лувски се връща отъ обиколка, носи насърдчения, носи упования. Това събрание щѣло да рѣши по-нататъшната сждба на цѣлата революция. Но по ромжнскитѣ желѣзници „гратисъ“ не возятъ: съ това право се ползуватъ тиранитѣ, но не истинскитѣ народни хора. — Да тръгнемъ пѣшкомъ, рѣкълъ той на Петъръ Дългия. — Съгласенъ, отговорилъ Татмата. Едно декемврийско утро двама пжтника, съ по една връзка хлѣбъ подъ мишка и съ по единъ пищовъ на кръста, приготвенъ всѣка минута честно да служи на непознатитѣ хора, се прощавали съсъ тълпа изгнаници. Пжтницитѣ били нашиятъ поетъ и Татмата, а изпращачитѣ цѣлата позната на читателя Браилска колония. „Занеси на Левски много здраве — думалъ Иванъ Ивановичъ: кажи му, че въ деньтъ на кървавата революция ще му бжда помощникъ“. Хиляди прѣгръщания, хиляди цалувки, хиляди благопожелания, смѣсени съ радость и съ сълзи. Велики събития ще се промишляватъ, ще се взематъ рѣшения отъ такъвъ характеръ, та когато не очаква тиранинътъ, съ единъ за́махъ да изгуби и главата си и трона си . . .

По пладне съпжтникътъ на поета взелъ да клинка, а вечерьта, насрѣдъ пжть клѣтиятъ Татма капналъ

като круша. Въ село Барканещи прѣспали нашитѣ пжтници, ала слѣдното утро на мѣкушавия съпжтникъ краката отекли дотолкова, щото не само да ходи, но и да се дигне правъ не било възможно. — И ти революция ще правишъ — присмивалъ му се Ботйовъ: тежко ти и горко, клѣтнико!—Не ме гълчи бе Ботйовъ, ами че азъ искалъ ли съмъ го? — Млъкни, негоднико: за колко пари ми чини героизмътъ ти, когато си мѣкушавъ като върба.—И като го прѣдалъ на чуждо попечение — Ботйовъ благопожелалъ на своя съпжтникъ по-скоро да го догони, и продължилъ пжтя си за Букурещъ.

Слънцето хвърлило послѣденъ лжчъ върху силуета на далечъ синѣещитѣ се Карпати; гжсти мжгли покрили цѣлото поле. Живъ гласъ не се чуелъ нийдѣ. Спало всичко подъ зимно било и подъ нощенъ страхъ. Отъ незнаенъ край овчарско куче обаждало на своя стопанинъ, че е будно, че стадото има вѣрна стража. Въ друга страна се чуелъ тжженъ писъкъ, като изъ гробъ — гласътъ на нощна кукумявка, залутана изъ пусто поле да търси плячка по черни сѣнки. Единъ задухъ, иня, единъ остъръ вѣтъръ, който подгонялъ сухи тръни. Самъ въ полето — въ срѣдата на равна Ромжния, непривѣтна като зима, хладна като усойница. — Ехъ гиди борба, че борба! Тя горещи сърдцето, тя топи снѣгътъ въ душитѣ...

Къмъ седемь часътъ, въ пъленъ мракъ — съпроводенъ и съ едно страшно свистене на зимната буря, откъмъ горния край на града влизалъ единъ пжтникъ, който въ външностьта си комбиниралъ двѣ крайности: мизерията и гения —

Това билъ Ботйовъ.

Съ хиляди мисли, запъпляли изъ главата му, влизалъ той тоя часъ въ ромжнската столица, съ безбройни планове за бждащи дѣйствия, съ прѣдварително рѣшение на всички въпроси за революционна агитация. Левски го чака: той

ще се срѣщне съ легендата на нашия бунтъ, ще се запознае още по-отблизу съ новитѣ условия на революционната пропаганда, съ още по-близкитѣ изгледи за нейнитѣ успѣхи. Той ще да прѣдложи и събранието ще приеме, защото Апостолътъ е съ него, да се открие борба на всичкитѣ врагове, на всички, които тартюфствуватъ съ неволята народна, на всички търговци-изядници. Пълна, всестранна ще бжде дѣятелностьта и на Апостола, и на неговитѣ помошници, и на неговитѣ подпомошници. Една революция не се създава въ година; единъ старъ редъ, колкото гнилъ да е, не се разбива съ една дума, съ единъ ударъ: ако условията сж го надраснали, той се крѣпи върху традицията, върху заблуждението, върху невѣжеството, върху прѣдразсждащитѣ — върху всичко окапало, нежизнеспособно. Всичко това трѣбва да се прѣмахне. Година, двѣ, три — петь, десеть — за революцията врѣмето е нищо. Логиката на нѣщата, спонтанното разрастване на общественнитѣ условия, не чакатъ врѣме, не чакатъ желания или благопожелания. Съзнайте ги по-рано, за да не ви поставятъ въ тупикъ! Открийте борба съ врѣме на всичко, което явно и тайно враждува на бждащето, което носи въ утробата си всѣка революция: отворете прозорцитѣ за свѣтлината,—ако тие сж тѣсни, недостатъчни — разкъртете стѣнитѣ, събаряйте зданията, отворете простори, дайте ширина! Свѣтлина, повече свѣтлина! Lich, mer lich! ето какво е нужно. Мефистофелъ трѣбва да влѣзе въ гжрдитѣ на всѣкиго: духътъ на отрицанието трѣбва да измѣсти духътъ на простащината и слѣпата вѣра. Отрицание и разрушение — ето източникътъ на новото творчество.

Българската революция, колкото малка да бѣ по своитѣ размѣри, носѣше тѣзи начала: тя създаде отъ робътъ човѣкъ. Човѣкътъ се прѣвръщаше въ Мефистофелъ, за да прѣсъздаде живота си, себе си — своя

родъ и своята история. Но това е дѣло на труда. Трудъ, усилена работа, комбинирана енергия — организирани дѣйствия въ литературата, въ пропагандата — хармония въ словата и въ агитацията —, съ такива мисли пристжпяше Ботйовъ синуритѣ на Влашката столица — съ пълно познаване идеитѣ и нѣщата.

Букурещъ трѣбва да стане Ватиканъ за българската революция и за българската литература...

II.

Съ пристигането си въ Букурещъ Ботйовъ се установилъ най-напрѣдъ въ печатницата на Любенъ Каравеловъ. Съ Каравелова той е могълъ да работи извѣстно врѣме главно затова, защото Копривщенскиятъ писатель е проповѣдвалъ въ вѣстницитѣ си горѣ-долѣ по-радикални начала, и второ, защото самъ Ботйовъ се блазнилъ, че Каравеловъ ще бжде достатъчно толерантенъ да допуска и поета да прокарва своитѣ възгледи за новата наука. Каравеловъ бѣше най-крайния отъ българскитѣ публицисти, подредъ цѣли 5—6 години стана душа на бунта, той даваше тонъ и направление, въ негови ржцѣ се бѣше съсрѣдоточило всичко. Докато Ботйовъ стоѣше въ Исмаилъ и Браила, докато той се бореше съ гладъ, за да достави срѣдства за революцията, Л. Каравеловъ изгради своята слава, славата му създаде непоклатимо реноме между емиграцията; той бѣше осьта, тъй да се каже, около която се въртеше цѣлата организация. Вѣстникъ „Независимость" бѣ станалъ единъ необходимъ политически листъ за революцията. Тука, естественно, кждѣто се централизираше умътъ на движението, ще дойде и нашия поетъ, за да внесе по-нови елементи въ проповѣдьта на Каравелова, пакъ ако може — и самъ да под'еме цѣлата проповѣдь.

Още на това мѣсто ще побързаме да направимъ една бѣлѣжка, че влизането на Ботйова въ редакцията на в. „Независимость" има́ рѣшително влияние не само

върху физиономията на вѣстника, но и върху по-нататъшния ходъ на дѣлото. Ботйову се даде възможность още по-силно да се прояви като литераторъ и публицистъ, сирѣчь — да засили своето влияние върху емиграцията вжтрѣ и вънъ отъ България. Това влияние е бавно наистина, то върви постепенно, не се явява изведнажъ, защото става подъ монархическото прикритие на Каравелова, който е засѣнчавалъ цѣлата индивидуалность на Ботйова, комуто първия день още не е дадено мѣсто по способность и по достоинство. Нашиятъ поетъ бѣше излѣзналъ вече съ Дума'та, сътрудничаше въ Каравеловитѣ издания по-рано, слѣдователно, редакторътъ на „Независимость" е ималъ пълно прѣдставление за таланта на Ботйова. При всичко това, той му дава едно третостепенно мѣсто въ редакцията, като коректоръ на изданието и редакторъ на допискитѣ.

По една сурова необходимость, Ботйовъ приелъ тая длъжность. Неговото интимно рѣшение, въпрѣки желанието на Браилчене било, да остане въ Букурещъ. Отъ 4—5 години тоя градъ прибра повече сили, съсрѣдоточи по-жива часть отъ интелигенцията, отъ емиграцията. Като културенъ центъръ отъ една страна, столицата притегляше хората: тука имаше и повече политическа живость. Столичнитѣ градове сж като фокусътъ на оптическа леща: тѣ винаги събиратъ лжчитѣ отъ цѣлата държава. Отъ друга страна, и читалището Братска Любовь нараснало: то заприличало на революционенъ клубъ. Ботйовъ знаялъ това и първата нощь, когато прастигна въ Букурещъ, още по-силно се убѣдилъ, че неговото мѣсто е тука, въ столицата. Редакцията и печатницата на Каравелова, въ която неговия трудъ нѣма да бжде излишенъ, ще му дадатъ и подслонъ и срѣдства за прѣживѣване.

Нека кажемъ, че Ботйовъ и като „слуга" на Каравелова, бѣ изпрѣварилъ въ много отношения „господаря". Автентични дани ние нѣмаме за да установимъ, кои ста-

тии въ политическия отдѣлъ на „Независимость“ е писалъ поета. Прѣобладающето мнѣние до сега е, че Ботйовъ не е сподѣлялъ съ Каравелова уводнитѣ статии изъ „Независимость“, въ което ние имаме двѣ основания да се съмняваме: първо, че самъ Ботйовъ би се поболѣлъ отъ мжка, ако не хвърли „принципаленъ“ нагледъ върху толковато събития, които създавали днитѣ, и второ — че въ нѣкои уводни статии отъ врѣмето, когато той работѣше въ в. „Независимость“, съзираме не само Ботйовски стилъ, но и Ботйовски мисли. Ние ще посочимъ само 1 — 2 статии изъ брой 31. (1874. год.), въ една отъ които четемъ: „Мнозина мислятъ, че българскитѣ школи ще да се поправятъ само тогава, когато се зематъ подъ контролата на правителството. Разбира се, че тие мнѣния сж се появили най-напрѣдъ въ главитѣ на оние наши цариградски патриоти, които мислятъ не за благосъстоянието на народа, а за своитѣ лични интереси. Изъ Ц-дъ ни явяватъ, че г. Михайловски е повторилъ изново прѣдъ министра на просвѣщението, „че българскитѣ школи не отговарятъ на своето назначение, че българскитѣ учители развращаватъ юношеството и че българскитѣ ученици се занимаватъ съ „комитети“ и съ различни врѣдителни за правителството играчки“. Хемъ врѣдителни, хемъ играчки! Г. Михайловски (Н.) мисли, че правителството е обязано да обърне своето внимание къмъ това зло и да помисли за неговото изкоренение... Нека ни бжде дозволено да кажемъ, че ако г. Михайловски мисли така отъ чисто сърдце, то тоя господинъ трѣбва или да е лудъ, или да е пиянъ. Здравиятъ мозъкъ и честната съвѣсть не могатъ да изповѣдватъ подобни принципи.“ По-долѣ въ сжщата уводна статия като се казва, че друга една партия, начело съ екзархията, се е „въоржжила“ противъ „теориитѣ“ на г. М-ски, като иска да тури българскитѣ училища подъ контрола на поповетѣ, авторътъ продължава: „...Ние казахме по-горѣ, че

българинътъ трѣбва да основе своето здание не на чужди основания, а на своя собственъ отличителенъ характеръ, т. е. на своитѣ жизненни потрѣбности и на своитѣ демократически начала. Рускитѣ духовни семинарии и академии съ тѣхнитѣ пространни катихизисе, съ тѣхнитѣ догматически богословия (или многословия), съ тѣхнитѣ максими изповѣдници и съ тѣхната идиотическа покорность, сж за насъ безсмислени и невъзможни; ингелизкитѣ методистически „колежи“, съ тѣхнитѣ библейски послѣдователи, съ тѣхнитѣ убиващи сѣка една живость морали, съ тѣхнитѣ псалми и хвалебни пѣсни на Егова, на Иона и на Исуса Навина, сж за насъ чудни и непонятни; католическитѣ пансиони, съ тѣхнитѣ езуити, съ тѣхнитѣ Августини и Емвросии, съ тѣхнитѣ Телемахи и латинщини и съ тѣхнитѣ доволно кални морали, сж за насъ отвратителни и гнуснави. Съ една дума, нашитѣ училища трѣбва да приготовляватъ не религиозни фанатици, не скопци, не капуцинери и не псалмопѣвци, а честни граждани...“

Трѣбва да отбѣлѣжимъ съ по-голѣма сигурность, че Ботйовъ се е подвизавалъ сжщо така и въ отдѣлътъ „Политически прѣгледъ“ и, както изглежда, съ рѣдки изключения, тукъ неговата ржка си е играла твърдѣ често. Ето една страница, по която, очевидно, е шарила буйната фантазия на нашия човѣкъ: „Миръ, миръ! Ние искаме миръ! Ние искаме спокойствие! Ние сме длъжни да обезпечиме своята свобода!“ —говорятъ европейскитѣ вѣнценосци владѣтели и заключаватъ между себе си брачни, търговски, лични, братски и дипломатически съюзи. „Война, война! Ние искаме война! Ние искаме да бждемъ свободни и да обезпечимъ своето сжществувание! Ние не желаеме вече да храниме различни паразити съ своята кръвь и да бждеме слѣпи орждия на частни или на чужди каприции!“ —говорятъ народнитѣ проповѣдници и стараятъ се да просвѣтятъ слѣпитѣ и да отстранятъ дълговѣчната

глупость". Слѣдъ тая бѣлѣжка, авторътъ пита: „а кой ще побѣди?" — „Ние сме твърдо убѣдени, продължава поетътъ, че побѣдата ще спечелятъ послѣднитѣ, т. е. народитѣ". Защото „когато едно господарство основава всичкитѣ свои сили на груба сила или на нѣкакъвъ си династически личенъ авторитетъ, то неговата дълготрайность е немислима". Народитѣ трѣбва да възстанатъ, за да се освободятъ, особенно народитѣ въ Турция и въ Австрия. Днешнитѣ събития сѫ въ състояние да отворятъ очитѣ на славянскитѣ племена въ Австрия и въ Турция и да имъ докажатъ, че тѣхното спасение се заключава не въ кабинетитѣ, не въ официалнитѣ банкети и не въ „здравицитѣ" на Ригера или на Безсонова, а въ народното самосъзнание и въ оние тъмни кюшета, въ които се потаятъ окѫсанитѣ, нещастнитѣ, полуубиенитѣ и беззащитнитѣ сиромаси, които горчивата сѫдба е довела до крайното ожесточение и до безизходното положение. Свободата не пие шампаниеръ, независимостьта се не вози въ фиакри, а самостоятелностьта не спи на дебели дюшеци. Съ една дума, по думитѣ на Барбие, свободата е една такава жена, която не носи бѣлило и червило, която не е нито графиня, нито благородна дама. Свободата има високи и здрави гѫрди, естественна червенина, загорѣло лице, почернѣли отъ барутъ уста, укаляни поли, запаленъ фитилъ и кървави дланове. Който иска да живѣе и да бѫде човѣкъ, той е длъженъ да си избере за съпруга подобна жена. Но както и да е, и т. н." (вижъ в. Независимость, бр. 31. г. IV. отд. „Политически прѣгледъ"). [1])

[1]) Извѣстенъ интересъ прѣдставлява и друга една бѣлѣжка въ сѫщиятъ отдѣлъ. Като хроникира прѣреканията между Виенската „Преса" и руския в-къ „Голосъ" по въпросътъ за отношенията между Австрия и Русия къмъ южнитѣ славяни, „коректорътъ" продължава: „Да кажемъ и ние своето мнѣние за тоя въпросъ. Въ послѣднитѣ три години ние

Но въ дописния отдѣлъ, кѫдѣто Ботйовъ, очевидно, се ползувалъ съ много по-голѣма автономия, отколкото въ политическия прѣгледъ, поетътъ могълъ да бѫде и порѣшителенъ. Погледнато общо — дописниятъ отдѣлъ въ „Независимость" не билъ единъ локаленъ отдѣлъ, т. е. страници, на които да се отнасятъ локални събития. Събитията въ България бѣха свързани съ общата политика на правителството и съ цѣлокупнитѣ дѣйствия на комитетитѣ. По тая причина, отъ всѣка съобщавана локална случка, трѣбвало да се вади една обща мисъль, като се свърже отдѣлното явление съ цѣла система отъ дѣйствия на държавната власть. Когато разпокѫсанитѣ дѣйствия се обобщаватъ — получава се огърлица, система — цѣлесходность, цѣль. За революцията тая метода е една необходимость. Нея практикувá Ботйовъ съ талантъ още въ в. „Дума" съ статии, като „Народътъ", „Петру-

забѣлѣжваме, че рускитѣ вѣстници, а особенно полуофициалниятъ вѣстникъ „Моск. Вѣдомости" и неофициалниятъ „Голосъ", сѫ разположени доволно приятелски и къмъ Турция, и че на тѣхнитѣ страници се появяватъ твърдѣ често смѣшни, противорѣчиви и на нищо неосновани разсѫждения. Ако се промѣни министерството, то „Голосъ" бърза да увѣри своитѣ читатели, че за Турция наставатъ по-щастливи врѣмена и че християнскитѣ поданици на султана ще да добиятъ голѣми облекчения; а ако правителството успѣе да заключи новъ заемъ и ако подкрѣпи на врѣме своитѣ финанциални дѣла, то „Моск. Вѣдомости" захващатъ да хвалятъ резумната политика на Махмуда или на Хюсеина, и да разказватъ на руската публика, че новиятъ в. везиръ произхожда отъ благородна фамилия, че той е зетъ на Рахмана, че конацитѣ му сѫ замѣчателни, че мустацитѣ и брадата му сѫ черни и т. н. Разбира се, че всичкитѣ тие похвали, разсѫждения, прѣдположения и факти иматъ голѣмо сходство съ оногова, който нѣмалъ какво да прави и клатилъ вратата. Изъ всичко това ние ще извлечеме слѣдоющето заключение: „Тѣжко и горко на онзи народъ, който има довѣрие къмъ дипломатическитѣ кабинети и който принимава тѣхнитѣ лъвѣти за чиста монета". Даже и животнитѣ правятъ различни такли, когато сѫ силни" (в. Независимость, г. IV. бр. 51. дописката отъ Никополъ и мн. други).

шанъ“ и др. — тая метода той прилага и въ „Независимость“. Ние ще цитираме тука една дописка, въ която личатъ ясно слѣдитѣ на Ботйовската редакция, за да има читательтъ ясно прѣдставление за „коректорътъ“ на в. „Независимость“. „Дописката“ изхожда ужъ изъ Цариградъ съ дата 22. септември (1874. година):

„Народната пословица говори, че въ слѣпото царство царува онзи, който има едно око. Това е вѣрно. Вземете за примѣръ нашата журналистика и нашитѣ журналисти. Ако българската публика да би имала баремъ едно око, то г. Найденовъ не би станалъ редакторъ на политически вѣстникъ, г. Геновичъ не би се рѣшилъ да проповѣдва на слѣпцитѣ турско-ингелизски моралъ, а отецъ Балабановъ не би ходилъ безъ тояга и не би подличилъ съ такова безсрамие. Боже мой, до какво унижение е достигналъ нещастниятъ български народъ! Прочетете съ особенно внимание, както уводната статия въ първия брой (послѣ запрѣщението) на вѣстникъ „Напрѣдъкъ“, така и уводната статия на третиятъ брой (послѣ запрѣщението) на турско-ингилизко-българскиятъ вѣстникъ „Източно Врѣме“. Нека говори кой що ще, а азъ ще да ви кажа, че редакторитѣ на горѣказанитѣ двѣ пачаври сѫ изгубили и послѣднята частица отъ своя човѣчески мозъкъ и сѫ захванали да мислятъ съ петитѣ. Така, напримѣръ, г. Геновичъ—ефенди е захваналъ да пише и да проповѣдва съ такъвъ тонъ, съ какъвто не проповѣдватъ даже и самитѣ турци; а киръ Найденовъ плѣще каквото му дойде на умътъ и подиграва се и съ публиката, и съ нейнитѣ свѣщенни прѣдмети. За отца Балабанова (М.) азъ не желая ни да говоря, защото тоя изродъ е единъ отъ оние хора, за които е срамота и да мисли човѣкъ. Разбира се, че ако нашата нещастна журналистика се намира въ безобразно положение, то всѣки отъ насъ е длъженъ да очаква читашки напрѣдъкъ и отъ нашето народно развитие и самосъзнание.

„Източно Врѣме“ разказва на българската публика, че правителственната контрола, която въ послѣдно врѣме е захванала да се мѣша и дѣто трѣбва и дѣто нетрѣбва, ще да ощастливи народътъ и ще да го приготви за щастливо бѫдаще. Да сме весели! Но да оставимъ това и да поговоримъ за нашитѣ обществени дѣла въобще. За насъ е настѫпило сънливо, неподвижно и твърдѣ критическо врѣме въ всѣко едно отношение. Хората не знаятъ какъ да прѣхранятъ сѣмействата си, а ние говоримъ за умственното движение на народътъ, т. е. за народното просвѣщение! Сиромашията е захванала да става обща. Работницитѣ се оплакватъ, земледѣлцитѣ пищятъ до бога, търговцитѣ кършатъ рѫцѣтѣ си, чиновницитѣ крадятъ и послѣднитѣ трохи отъ управляемитѣ, а централното правителство заключава заеми, харчи на вѣтерътъ и очаква второ пришедствие. Мнозина мислятъ, че работитѣ ще да се поправятъ и че населението на турската империя ще да плувне по океанътъ на щастието; а азъ ви увѣрявамъ, че ние ще да се поправимъ само тогава, когато се изправятъ гърбавитѣ. Трѣбва да ви кажа и това, че и нашата екзархия си нѣма парици и че и нейната работа е спукана. А ние искаме отъ нея голѣми нѣща, т. е. отецъ Балабановъ я накарва да ни снесе камилско яйце! Научихъ се изъ достовѣренъ източникъ, че дѣдо Антимъ твърдѣ често не може да види двѣ лири заедно и че той е принуденъ още по-често да мисли, какво ще да ѣде на утрѣшниятъ день. А разноскитѣ му се увеличаватъ все повече и повече! Единъ русинъ бѣше рекълъ прѣди малко врѣме, че ако не сме въ състояние да поддържаме своето духовенство, то не би трѣбвало и да го имаме. Разбира се, че това заключение заслужава особенно внимание. Но да оставимъ тие работи. Извѣстихъ се изъ достовѣренъ източникъ, че ингилизското правителство е посъвѣтвало Портата да отваря очитѣ си и да стане на пѫть (?) на оние

движения, които сж захванали да се появяватъ въ васалнитѣ княжества и между самата рая (?). По думитѣ на ингелизскиятъ прѣдставитель, Сърбия е побъркала своитѣ домашни дѣла и не е въ състояние да се бори съ в. Порта, Ромжния едвамъ сега се е сѣтила да даде на своитѣ войски организация, а Черна-Гора не е въ състояние да захване вънкашна война (?). Разказватъ, че Граховскиятъ херой е послушалъ съвѣтитѣ на своитѣ кредитори и захваналъ е вече своитѣ операции. Желѣзниятъ пжть изъ Пловдивъ до Нишъ не може сега за сега да се направи, слѣдователно—обѣщанията на султанътъ, които бѣха дадени на князь Миланъ нѣма да се осжществятъ. Хюсеинъ Авни-паша се извинява съ това, че правителството нѣма пари. Но както и да е, а пжтьтъ на княза Милана за Цариградъ остава безъ никакви послѣдствия. Трѣбва да ви кажа и това, че тоя пжть има и свои лошави страни. Умнитѣ хора трѣбва да прѣкратятъ съ турцитѣ всѣко взаимно сношение, ако не желаятъ да се компрометиратъ прѣдъ многострадалниятъ и недовѣрчивиятъ народъ... Русия е добила вече отъ в. Порта една малка плѣсница. Турското правителство е рѣшило несъгласията между фанариотитѣ и рускитѣ калугери на св. Гора въ полза на първитѣ. Мнозина говорятъ, че това несправедливо дѣло ще да бжде начало на руско-турскитѣ несъгласия. (Чегато до сега руско-турското приятелство е лежало на лаврови листе!—бѣлѣжка на р. Хр. Б.)—Прѣди двѣ недѣли султанътъ повикалъ въ дворецътъ си Муратъ-ефенди, законниятъ наслѣдникъ на прѣстола, и разговарялъ се съ него доволно дълго врѣме. Разказватъ, че добриятъ му чича се е старалъ да го принуди да се откаже отъ прѣстолътъ доброволно. Говори се още, че Абдулъ Азисъ е срѣщналъ съпротивление. — По повѣлението на самия султанъ, Хюсеинъ Авни-паша се е рѣшилъ да укрѣпи още 12 турски крѣпости и да ги приготви за рѣшителна война. Черни облаци сж захванали вече

да се виятъ по нашето лениво небо и, както се види, на нашитѣ глави ще да се изсипятъ множество молнии и гръмотевици. А какво правиме ние? На тоя въпросъ азъ желая да отговоря до недѣля". [1])

Но да бжде една незабѣлѣжима ржка въ редакцията на Л. Каравелова, да тегли яремътъ на едно коректорско робство, българскиятъ поетъ не е могълъ и да помисли. Той идѣше въ голѣмия градъ за по-самостойни дѣйствия: той идѣше съ ясно разбиране на положението. Той влѣзе оная тъмна нощь въ Букурещъ съ точна прицѣнка на ролята, която го очаква. „Дойде, казалъ му Левски при първата имъ срѣща въ салонътъ на Братска Любовь, но гледай, какво и колко има да се върши!" Има разни пжтища за служба на едно велико дѣло: литература, проповѣдь, мускули. Ботйовъ е още въ периода на първия, защото мисъльта, идеята трѣбва да лѣти надъ създалитѣ я събития. Ней той ще служи, доколкото може въ „Независимость", а доколкото не може тукъ—сж „Будилникъ". Наплодилъ се единъ купъ негодяи: литературни цанцугери, фило-

---

[1]) В. Независимость, г. IV. бр. 50. „Дописникътъ" изъ „Цариградъ" е изпълнилъ своето „обѣщание" дадено въ бр. 50. Въ бр. 51. като хроникира общето положение, „дописникътъ" продължава: „... Разбира се, че всичкото това ни дава пълно право да прѣдложиме единъ другиму (т. е. на Сърбия и другитѣ крайдунавски княжества) слѣдующитѣ три въпроси: 1. Сериозно ли мисли Сърбия да приеме на себе си ролята на Пиемонтъ или нейнитѣ политически дѣятели се подиграватъ съ нашитѣ нещастни братя и дразнятъ ги съ своитѣ журнални статийки за богъ да прости? 2. Работи ли се сериозно за това дѣло или идеята за необходимото южно-славянско споразумение нѣма обичай да излазя изъ редакциитѣ на Бѣлградскитѣ вѣстници; 3. Има ли Сърбия намѣрение да работи искренно, честно и безпристрастно... Врѣме е вече да излѣземе изъ своитѣ лѣговища, да се погледаме очи въ очи и да се опознаемъ между себе си. Врѣмето не търпи никакви отлагателства. Тукъ съмъ длъженъ да ви кажа и това, че ако Сърбия не прибърза да завземе своето мѣсто, т. е. ако тя пожелае и

софствующи глупци, фрипони и всякая всячина. Тая паплачь отъ своеобразни културни фактори не би обърнала внимание никому и още по-малко Ботйову въ по-нормално врѣме. Но когато вие се приготовлявате за велики събития, нима ще кадите тамянъ на подлецитѣ? Нима ще стискате ржка на литературнитѣ гамени, на политическитѣ шарлатани, на ученитѣ глупци? Пердахъ и пердахъ всеобщъ, немилостивъ, смъртоносенъ. Журналната статия е единия край на камшика, сатирата — неговия остъръ врьхъ. Революцията не може да се спъне отъ камъкътъ на ембесилитѣ: или ако се спъне, първи жертви трѣбва да бждатъ послѣднитѣ.

Тая съзната обществена нужда ражда вѣстникъ „Будилникъ".

Тая нужда — безъ да изключаме и личнитѣ нужди на поета — подбуждатъ Ботйова да даде на 13. априлъ 1873. слѣдното „Обявление: Отъ идущата недѣля ще почна да издавамъ въ Букурещъ сатирически вѣстникъ подъ название Будилникъ, който ще излазя три пжти прѣзъ мѣсеца — веднажъ съ карикатури и два пжти безъ карикатури. Цѣната му ще е за година 12 франка, а за половинъ година 7 фр. Които господа желаятъ

за напрѣдъ да се ржководи по старата политика, то ние сме длъжни да помислимъ за своето спасение сами и да потърсиме, ако не окончателната свобода, то баремъ облекчение на нашето убийственно положение". А като „заключение", „дописникътъ" — „коректоръ" ето какво пише: „... Освѣнъ х. Иванча Арнаудова, Михайловски и нѣколко други турски чиновници и душепродажни журналисти, които проповѣдватъ татарски идеи за своитѣ лични интереси, азъ непознавамъ нито единъ чистъ българинъ, който да обича турското иго и който да не мисли за улучшение на своето благосъстояние. Но ще ли тая вѣра да остане чиста и за напрѣдъ? Азъ не вѣрвамъ. Новитѣ черкезки прѣселения, „Видовъ-Дановитѣ" елини и Балабано-Милоевичевитѣ заразителни болести ще да родятъ такива послѣдствия, отъ които трѣбва да се бои не само всѣки южeнъ славянинъ, но и всѣки християнинъ..." (в. Независимость, г. IV. бр. 51.).

да бждатъ спомоществователи на тоя вѣстникъ, нека изпратятъ по-скоро имената си по тоя адресъ: К. Петровичъ, Strada Vergului, № 33. Х. Петковъ". — Това обявление се появи въ бр. 30. стр. 240. на в. Независимость (г. III.), а страница по-горѣ (239), редакцията (разбирайте самия Ботйовъ) дава слѣднята „Книжовна вѣсть": „Ние бѣхме обявили още лани, че въ Букурещъ ще да излазя български сатирически вѣстникъ Будилникъ; а сега можемъ да увѣримъ българската публика, че тоя вѣстникъ ще да се появи на свѣтъ не по-късно отъ Гергйовъ-день. Редакторътъ на тоя вѣстникъ ще бжде г. Христо Петковъ".

На 1. май излиза първия брой, скоро „рекомендуванъ на българската публика" отъ в. Независимость (бр. 33. стр. 263). На първата страница въ тоя брой Ботйовъ пише първата хумореска, която държи първо мѣсто въ историята на българската сатирическа литература. Сатирата е силна, когато въ конкретни художественни образи рисува общи положения; тя е наранителна, когато разкрива порока въ отношенията му съ нѣкоя социална нужда. Идеята придава на сатирата нейния траенъ интересъ. Ботйовъ прибави къмъ тритѣ тѣзи елемента и личнитѣ свойства на своето перо, качествата на своя писателски талантъ. Читательтъ ще има великодушието да прочете цѣлата сатира-програма, защото при по-насетнѣшното ни изложение, тие впечатлѣния ще ни сж нуждни. Четете:

— „O, tempora! o, mores! Седа и се чудя, защо човѣкъ се сърди, кога му речешъ: магаре, свиня, или волъ, и не се сърди — дори още се радва — когато му речешъ: пиленце, гължбче, славейче, дори още котенце и теленце? Дали славеятъ принася повече полза въ обществото на човѣцитѣ, отколкото благородната свиня, тази производителна сила въ природата на животнитѣ, на която само като погледне човѣкъ, наумѣва му нѣщо аристократическо, нѣщо възпитано и на длъжи-

на и на широчина? Дали пилето има повече мозъкъ, повече умъ, отколкото почтенното магаре, този философъ не само между животнитѣ, но и между човѣцитѣ? Или пъкъ гължбътъ е по-непороченъ и по-достоенъ въ нѣщо отъ скопения волъ, туй подобие на нашия търпеливъ народъ? Но иди и речи такава дума на нашитѣ, напримѣръ (ние все съ примѣри ще говоримъ) литератори, поети, вѣсникари, чорбаджии, учители и прочии раби божии, та вижъ какво ще ти се струпа на главата отъ всичкитѣ тѣзи труженици въ полето на глупостьта. Музикословеснѣйшиятъ господинъ Пишурка за честьта на музитѣ и на неговата „госпожица правда“ и „мадамъ кудкудячка“, ще те повика на дуелъ, или поетически да кажа, на полето на честьта. Мудроглупѣйшитѣ и изряднѣйшитѣ послѣдователи на нашия Сумароковъ (нека се не сърди г-нъ Войниковъ, че му дадохме това име. Сумароковъ е малко по-доленъ поетъ отъ великия Тредяковски) — почтеннитѣ господа Пърличевъ, Сапуновъ, Пискюллиевъ, Оджаковъ, Станчовъ, Финговъ, Деребеевъ (у-ху!), щурцитѣ на Блъсковото училище за мишкитѣ и всички нищи духомъ и богати глупостию — всички ще те потеглятъ, щешъ-нещешъ, на сждъ прѣдъ парнаскитѣ богове, дѣто, разбира се, прѣдседателствува философътъ съ дългитѣ уши; а други, за които истината не е тъй тежка и горчива, сир. — онѣзъ табанъ суратларж, на които и въ очитѣ да плюешъ, ще казватъ, че е божа росица —каквито сж благороднитѣ, напр. х. Иванчо Панчовичъ-ефенди, Христо Арнаудовъ-ефенди, Никола Геновичъ-ефенди, сладкото перо Михайловски, учителската фабрика Груевъ, синътъ на Мита Патката Павловъ, сиамскитѣ братя Балабановъ и Овчовъ, Букурешката Добродѣтелна дружина за обиране на умрѣлитѣ и все и вся дебелокожа порадица чорбаджийска —всички ще кажатъ: „оставете този чапкжникъ; човѣкъ безъ работа, заловилъ се да ни гложде царвулитѣ и

да маскари прѣчиститѣ ни лица, създадени по образу и подобию божию“. А! незлобиви пиленца, гължбчета, славейчета и теленца! „Будилникътъ“ не ще бжде тъй глупавъ, защото не му е изпила още кукувица умътъ, като на Звънчатий Глумча (глупчо трѣбвало да се каже), и тъй безбоженъ, като покойния Тжпанъ, та да унижава умнитѣ, полезнитѣ и трудолюбивитѣ животни съ васъ, подвижницитѣ на пищеварението. Тжпанътъ бѣше омаскарилъ веднажъ една магарица, като казваше, че тая почтенна майка родила букурешкитѣ български нотабили: но затуй и господъ го наказа, та нѣма рахатъ и на оня свѣтъ. Будилникътъ, който знае, че страхътъ отъ бога е начало на прѣмждростьта, а почетьта къмъ старитѣ начало на добродѣтельта, ще се пази като отъ огънь отъ такива нѣща — да унижава животнитѣ. Неговата програма ще бжде: да гуди всѣко нѣщо на мѣстото му и всичко да краси съ боитѣ му. А ако има нѣщо общо между споменатитѣ въ тая молитва раби божии и животни, то българския зоологъ и докторъ (ж-хж! докторъ ами?) Начо Планински, който бѣше написалъ едно врѣме „Зоология за българитѣ“, нека се потруди да рѣши тая велика задача, тоя всемиренъ въпросъ, та на Кукувъ-день, когато напечата тази книга, да види ученията свѣтъ какво ще рече: Зоология за българитѣ. До тогава ние ще се прѣпираме, че нито Геновичъ, нито Найденовъ иматъ нѣщо общо съ животнитѣ и съ човѣка. И наистина, какво общо, напр. между занятията на магарето и работата на ефендето и чорбаджията? Философътъ съ дългитѣ уши носи на гърба си: дърва, брашно, хора, и съ това принася голѣма полза, а ефендето издава органътъ на шпионитѣ Турция, а черибашията—органътъ на идиотитѣ Правото и съ това принасятъ врѣда; философътъ върши само онова, що може, а черибашията всичко, що неможе; магарето никога неможе, а ефен-

дето го е срамъ да каже нѣкога право; магарето пости и затова ще отиде въ християнския рай, Геновичъ яде пилафъ и ще отиде въ кочината на Мохамеда,—а чорбаджията, който въ турско село държи рамазанъ, а въ българско яде сланина, на оня свѣтъ ще яде отъ коритото на Гилдебрадна[1]). — А-ха! има едно нѣщо, за което ако се улови българския зоологъ, ще може да обори мнѣнието ни. То не е тъй важно, та можехме да го прѣмълчимъ, но «понеже обаче сърдцето ни плаче за тоя народъ», както казва г-нъ Великсинъ въ едно стихотворение, ще го кажемъ: юларътъ! юларътъ и самарятъ! Звънчати Глупчо вмѣсто да говори глупости, добрѣ би сторилъ да прикачи юларътъ на ефендето, а самарятъ на черибашията, па хайде като сюрюджия на изложбата въ Виена, та да видятъ и европейцитѣ каква стока има българския народъ, когото едни наричатъ „нѣмци на югъ", други—„англійци на изтокъ", а той не е друго, освѣнъ волъ въ хумотъ, робъ на бръснатата глава и на калимявката, робъ и самъ на себе си".

III.

Два броя отъ Будилникътъ излѣзли редовно, ала на третия се явила нѣкаква прѣчка, подобна на оная, която отвори на редакторътъ на Дума толкова неприятности. Никой не искалъ да разбере поета, какъ и съ що се издава вѣстникъ. Ималъ нѣкакви постжпления отъ абонаменти, които стигали до извѣстната аритметическа величина 0,—колкото заелъ отъ приятели хвъркнали още съ 1—2 броеве, пакъ и хжшоветѣ, които не напускали поета, опоскали каквото могло да се спатерка за издаването на 3-ия брой. Отъ всички страни налѣгнали: вѣстникъ та вѣстникъ! Тогавашниятъ бай

[1]) Германския поетъ Хайне видѣлъ на оня свѣтъ, че папа Григорн VII. ѣдялъ изъ едно корито човѣшки л . . . . .

Ганю не бѣ по-малко егоистъ отъ днешния: дадé два гроша — иска за петь. Отъ друга страна, нито властитѣ, нито тѣхната държавна поща могли да се разберат съ българския поетъ: тоя настоявалъ, че въ името на цивилизацията, която не е негова — Ботйова, а тѣхна, сир. чокойска, изядническа, властитѣ трѣбва да даватъ книга за печатъ на юнашка вересия, а пощата е длъжна да прѣнася културата безплатно. Нѣкога, когато си създаде положението на милионеръ, когато прѣстанатъ да скачатъ въ чекмеджетата му мишки и червата му да играятъ на джиро, той ще имъ се отплати съ лихвитѣ. Неразбирали. Съ неразбрачъ свѣтъ ималъ работа Ботйовъ! И тогава и сетнѣ, говорѣлъ той за властитѣ, че тѣ били крайни материалисти. Трѣбва да има съ що да имъ извадишъ очитѣ, та тогава ще да те разберат. Прѣдъ думитѣ властитѣ били нѣми като риби! И понеже цѣлото материално състояние на редакторътъ се състояло само отъ думи, т. е. отъ едно голѣмо нищо, властитѣ били все тъй твърдоглави и умишленно създавали спънки на „Будилника". Вторинятъ брой излѣзълъ на 10. май, а третиятъ „позакъснѣлъ". За това „позакъсняване" Ботйовъ побързалъ да гуди едно успокоение, помѣстено въ бр. 3: „Будилникътъ позакъсня, извѣстява редакторътъ, но не по наша причина, а по причина на пощата и на книжарницата, отъ дѣто купуваме книга. Власи! не разбиратъ български, па да имъ разправишъ, че трѣбва да даватъ и тѣ книги и марки тъй, както даваме ние вѣстници. Книжаринътъ, види се, разбира, но казва, че нѣма такава книга, каквато искаме ние — на юнашка. — За това, молимъ нашитѣ настоятели да ни яватъ: дѣ колко спомоществуватели имаме, а нашата че-че-че-честна публика да... тя знае какво — да имаме съ какво да вадимъ очитѣ на властитѣ".

Оние, които разбирали отъ редакторство и отъ живота на революционната задгранична преса, които

знаели съ колко мжчнотии има да се бори редакторътъ-издатель, могли да прочетатъ въ горнята бѣлѣжка не само сжщинскитѣ причини за бавежътъ, но и близката кончина на «Будилника». Да имашъ добро желание и да нѣмашъ физическата възможность да го изпълнишъ, сж двѣ нѣща различни по съдържание и по значение. Липса на физическа възможность осуетява най-идеалнитѣ намѣрения. Тази е причината — единственна! — да удари въ камъкъ и желанието на българския поетъ да продължи едно толкова полезно издание. Никаква друга причина нѣма! Но малцина разбирали и то само най-близкитѣ до поета, които сподѣляли неговата горчива участь. Съ третия брой «Будилникътъ» умира, безъ надежда нѣкога да възкръсне, а отъ четиритѣ страни на влашко и багдатско непосвѣтенитѣ бомбардирали редакторътъ, че имъ изялъ паритѣ, че имъ съсипалъ състоянието. Види се, по-голѣмичкитѣ скжперници да сж се оплакли чакъ у честната редакция на в. „Независимость", та затова су-редакторътъ и коректоръ на тая послѣднята — Ботйовъ, се вижда принуденъ да излѣзе въ брой 42. (Независимость, г. III. отъ 7. юли 1873.) съ слѣднето „Книжовно извѣстие":

„Мнозина ни питатъ, защо е прѣстаналъ Будилникътъ. Какво да имъ отговаря човѣкъ? Будилникътъ е прѣстаналъ за това, защото печатницата иска пари. Разбрахте ли сега? Съ една дума, Будилникътъ е прѣстаналъ по тая сжща причина, по която сж прѣстанали до сега всички български вѣстници, по която ще да прѣстане послѣ малко врѣме и Независимость и по която ще да прѣставатъ и множество наши подобни издания. Редакцията на тоя вѣстникъ не е получила отъ никого ни прѣбиена пара. На нашата българска публика не трѣбватъ вѣстници. Дайте ни парички. Ние съвѣтваме бждащитѣ български редактори да отварятъ ахчийници и да варятъ шкембе-чорбасж".

„Извѣстието" не носи ничий подписъ, но ние наблюдаваме, какъ по него се плъзга перото на нашия човѣкъ. Набрало го ядъ, па слѣдъ като казва открито причинитѣ за спирането на Будилника, тупналъ еднажъ-дважъ по главата че-че-че-честна'та българска публика, която чувствува повече нужда отъ шкембе-чорбасж, отколкото отъ хумористическа литература.

„Одъхнахме малко — наивно ни се признаваше единъ старъ българинъ, който и днесъ живѣе въ Букурещъ: каквото бѣше подбралъ, всичкитѣ ни щѣше да очерни". — Чорбаджийска България посрѣщнала съ нескрита радость смъртьта на Будилника. Имало защо.

Освѣнъ цитираната уводна статия изъ брой първи, Будилникътъ далъ нѣколко карикатури, нѣколко разказа и стихотворения отъ общо-човѣшки и общо-политически характеръ. Тука ние срѣщаме стихотворения, като Гергьовдень, Патриотъ и др., разказитѣ: Това ви чака, Хайде на изложбата! и пр. орнаментирани съ подходящи карикатури, които даваме нарочно на отвъднитѣ страници. Първата карикатура придружава статията „Хайде на изложбата". Въ нея ще видите освѣнъ прѣдставителитѣ на великата османска империя, още и прѣдставителитѣ на българския и гръцки народи съ тѣхнитѣ чорбаджии и духовни пастири — Антимъ I. (българскиятъ екзархъ) и Антимъ IV. (вселенскиятъ патриархъ) — единиятъ легналъ на тепсия и носенъ отъ евнухъ нѣкой, а другиятъ съ вързани очи: надъ него се развѣва рачешкия „Напрѣдъкъ". Другитѣ двѣ карикатури, на стр. 390. писани все отъ полякътъ Дембицки, изразяватъ напълно идеята, дадена отъ самия редакторъ на в. Будилникъ: „Виенската академия отваря очитѣ на Букурешкитѣ български професори", сир. рисува ни тоягата като всемирна възпитателна сила и като единственъ възпитателенъ факторъ въ българската педагогия, а въ втората подъ „Баронъ фонъ Дри-

пелъ“ трѣбва да се разбира Букурешкия богаташъ Христо Георгиевъ, образътъ на когото е даденъ съ приблизителна точность по оригиналния портретъ на лицето. На коремната часть на тоя „баронъ“ има на-

Османската империя отива на Виенската изложба, заедно съ своитѣ щастливи поданници, т. е. — съ Антима IV. и съ Антима I.

писано „чувство“, а на свѣщенната часть — „умъ“. Тамъ сж чувствата, оттатъкъ е умътъ! Всичко това ще отиде на Виенската изложба: една прѣкрасна колекция отъ турци, чорбаджии и попове — съ цѣлата имъ дър-

жавническа и възпитателна система на реакция, обиръ и заблуда . . .

„Браво! Браво! — пише Ботйовъ въ „Хайде на изложбата“ —:нашитѣ суверени изпратиха толкова сандъци съ дервиши на изложбата въ Виена, а ученолюбивитѣ български общини стоятъ и се чешатъ въ тиловетѣ надъ статията на „учителския приправникъ“ изъ Загребъ, напечатана въ Христа ради юродивото Право. Не виждатъ, че Шишкова го хвана зазжбица отъ тая статия и за да се прѣпоржча клѣтникътъ за изложбата, написа и „статия безъ заглавие, но не и безъ цѣль“, сир. плодъ на неговия умъ извѣтрѣлъ. Тоя драматургъ, педагогъ и критикъ, който не признава други авторитетъ освѣнъ своя, доказва, сир. прави си устата като габровецъ за бой — че българитѣ не сж тъй „назадъ“, за да нѣматъ мѣсто на изложбата, и не сж тъй „напрѣдъ“, за да не проводятъ баремъ него. Нека го проводи Търновското читалище и нека бжде увѣрено, че протекторътъ му ще изучи и педагогията тъй, както е изучилъ българската народна поезия, за която, като чéте прѣди двѣ години въ Браила, и бабичкитѣ дору плакаха.—Богъ да е на помощь!“

Не сж оставени на мира нито единъ отъ „по-виднитѣ дѣятели“ изъ България и навънъ. Въ Шуменъ „Епархиалното събрание размислило и рѣшило да отвори фабрика за попове“: тъй казвалъ в. Право, на сжщето мнѣние билъ и дописникътъ му, извѣстниятъ на врѣмето си поетъ отъ трета ржка — П. Ивановъ: — „че въ тая фабрика трѣбва — и непрѣменно трѣбва! да се фабрикуватъ и учителитѣ за основнитѣ ни училища; защото — слушайте съ внимание! — ако учителитѣ не бждатъ като поповетѣ и поповетѣ като учителитѣ, сир. — ако се не лѣятъ и еднитѣ и другитѣ въ една и сжща фабрика, та да могътъ, разбира се, да се слѣятъ развратнитѣ учителски истини съ свѣтитѣ попски лъжи, то биръ тюрлю народътъ ще може да се просвѣти и да

разбере, че за спасението на душата си трѣбва да яде празъ, рѣпа и камъне, а поповетѣ и учителитѣ — печени патки и... (въ скобки да кажа, да ходятъ съ посинѣли носове)".

„Добро, много добро! че има такива хора, които искатъ да вкаратъ цѣлъ народъ въ царство небесно. Само — я слушайте, господа, да си даде и Будилникътъ мнѣнието: неще ли бѫде добрѣ, додѣ начне да работи тая фабрика, да се курдисатъ нѣйдѣ още отъ сега нѣкой и другъ кюпове, та да се поприпвапцватъ ако не вѣхтитѣ попове, то баремъ тия, които попятъ сега т. т. прѣосвѣщенства, защото т. т. прѣосвѣщенства попятъ ужъ добри попове, а народътъ — простъ народъ! — вмѣсто благодарность повтаря старата си пѣсень: „вържи за опашката на магарето 1000 гроша (о! много сѫ при сегашнитѣ оскѫдни години) и проводи го при владиката, той и него ще опопи. Както щете, ама като се цопатъ поповетѣ баремъ въ кюпъ, то народътъ и да имъ познава кожата, ще рѣче: „добри сѫ, че сѫ минали прѣзъ огънь". — Добрѣ е такава фабрика да се отвори въ „Търновбургъ", защото тукъ учебнитѣ завѣдѣния цъфтятъ като „бабинъ косъмъ", та хичъ олмасе и фабриката ще цъфне като кисело зеле прѣзъ марта".

Не искалъ Ботйовъ да остави на мира и живопогребанитѣ гениални литературни и обществени дѣятели. — Ишаллахъ! — казва той; ако е живъ Будилникътъ да дочака онова врѣме, кога се прѣселятъ въ лоното Авраамово нашитѣ велики поети, нашитѣ политически и економически дѣятели и нашитѣ фарисеи, той ще имъ въздигне такива паметници, каквито не сѫ въздигали дори и букурешкитѣ българи на Раковски. Тѣзи паметници Будилникътъ ще украси и имената на почившитѣ ще обезсмърти съ слѣдующитѣ отъ злато надписи:

На № 1:

Лежи намусено въ гроблето
Нашъ Петъръ Кучкинъ — базиргянъ
Стърчи му нагорѣ шкембето,
Като цѣлъ тулумъ шарлаганъ.
Я плачете, я ридайте
Вси български чада, —
Нѣма вече кой да коси
Чуждата ливада:
Нѣма вече кой да краде
Цванчета народни,
Нѣма вече кой да бѫде
Епитропъ черковни!

На № 3:

Прѣзъ рѣка Лета въ ладия харонска
Отива въ рай една глава конска.
Господи, помени раба твоего доктора
Простича.

На № 4:

Изровенъ гробътъ съ мотика,
Сандъкътъ съ злато обкованъ, —
Въвъ него лежи владика —
Толумъ съсъ слама и катранъ.
Умъ ималъ нѣвга въ краката
И чувства топли въ червата!

На № 7:

Тукъ гние голѣмъ патриотъ —
Редакторъ на Народность,
Знаменитъ бѣше идиотъ
И прочутъ само съсъ подлость.

Въ този духъ продължавалъ да брули неумолимиятъ Ботйовъ, тъй „безцеремонно" безпокоелъ той сладкото

спокойствие на „базиргяни“, „конски глави“, „толуми“ и „идиоти“, когато злата орисница подкосила изданието на Будилника!

Но спирането на Будилникътъ не било знакъ, че непримиримиятъ комунистъ ще счупи перото си. Излъгали

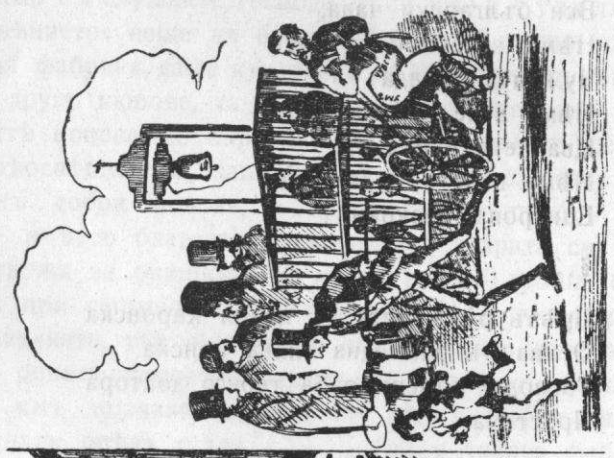

Баронъ фонъ Дрипелъ приглашава българскитѣ дѣца да придружатъ своитѣ архиереи и чорбаджии и да се поучатъ отъ нѣмцитѣ умъ и разумъ.

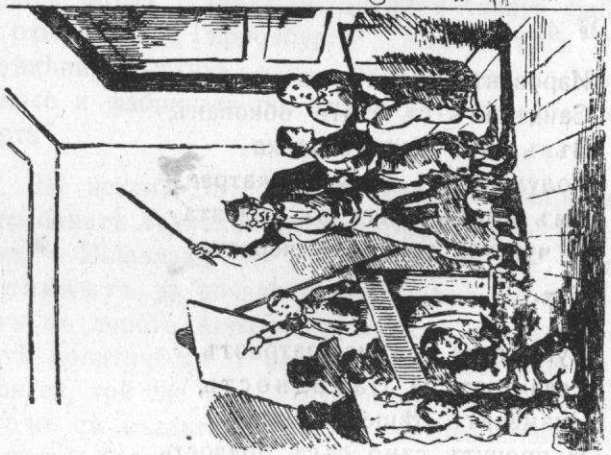

Виенската Академия отваря очитѣ на Букурешкитѣ български професори.

се букурешкитѣ охолници и всебългарски тепегьози, че тѣ ще бждатъ оставени на мира. Будилникътъ прѣстаналъ, но редакторътъ му се явилъ въ Независимость: „Послание отъ небето“ — най-солидния монументъ, какъвто българската хумористическа литература е създала до сега —, помѣстено въ броеве 44. — 51. (отъ 17. августъ 1874. до 5. октомври с. г.) на Каравеловия вѣстникъ, внесло неописуемъ смутъ въ цѣла умствоваща България.

IV.

Трѣбва да се отбѣлѣжи, че годината 73. въ сравнение съ другитѣ, е една отъ най-плодовититѣ литературни години въ живота на поета. Доволенъ съ най-скромното, намѣрилъ едно тѣсно кюше за жилище, изъ помѣщението на печатницата, кждѣто слагалъ уморена снага за почивка, Ботйовъ се занимавалъ не само да пише оригинални съчинения, но и да прѣвежда. Сѣднaлъ и прѣвелъ отъ руски „Историята на Дунавскитѣ българи“ (Иловайски), къмъ която отнесълъ около 16—17 обяснителни бѣлѣжки нуждни за врѣмето и още повече да попълни или поправи нѣйдѣ автора, — „Пжтуването на генералъ Липранди по България“ — печатана и като подлисникъ въ бждащия неговъ в. Знаме, и трагедията „Кремуци Кордъ“. И тритѣ тѣзи съчинения сж допадали по вкусътъ на Ботйова. Читателитѣ разбиратъ защо.

Но единъ пловдивски книжаръ се отнесълъ до Л. Каравеловъ да му прѣведе нѣкаква аритметика, нѣкакви „Уроци за първитѣ четири аритметически правила“ отъ Михаиловъ. Каравеловъ, като по-практиченъ и по-материалистиченъ, или като човѣкъ, който взелъ да клима къмъ по-друга посока, видѣлъ въ прѣдложението на книжарътъ единъ добъръ гешефтъ. „Ти, Ботйовъ, обърналъ се Каравеловъ къмъ нашия поетъ, — ще гледашъ да прѣведешъ аритметиката на Михаилова: ще капне отъ нея нѣщо. — Нѣмамъ нужда отъ никаква аритметика: свободата може и безъ нея — отговорилъ Ботйовъ. Той билъ непримиримъ привърженикъ

на философията, че революцията не иска числа, а ржцѣ, които се печелятъ, слѣдъ като завладѣешъ умоветѣ. — Това е така — възразявалъ Каравеловъ, но на българскитѣ училища въ турско сж нуждни учебници. — Нуждни сж гешефти за книжаритѣ, а за училищата, както и на народа, сж нуждни други работи.“

Дълги дни Каравеловъ продължавалъ да анатардисва на поета, какво е „нуждно“ и какво „не“, докато „убѣдилъ“ Ботйова: — убѣдилъ го, за да си вземе поголѣма беля на главата.

„Прѣкрасно — думалъ въ себе си нашия човѣкъ: ще видятъ тѣ, каква ще излѣзе тая аритметика“. Числата обикновено даватъ понятие за нѣщата. Тайното рѣшение на Ботйова било по косвенъ пжть, и подъ прикритието на „аритметиката“, да внесе изъ българскитѣ училища въ турско оная опасна проповѣдь, за която хората сж ходили на госте до Диаръ Бекиръ и по малоазийскитѣ зандани.

Заелъ се той да „прѣвежда“, но и да съчинява. Въ края на книгата, безъ да е слѣдилъ другъ нѣкой нейното печатане, освѣнъ самия прѣводачъ, Ботйовъ вмъкналъ и слѣднитѣ десетина „задавки“:

1. Султанътъ има 800 жени, които всѣка година се умножаватъ съ по 75. Колко е достигналъ харемътъ на Негово Величество въ разстояние на 10 години?

2. Асѣнъ и Петъръ освободиха България отъ игото на гърцитѣ въ 1190. година. Слѣдъ 216 години България падна подъ властьта на Турцитѣ. Въ коя година отечеството ни изгуби своята свобода?

3. Единъ селянинъ каралъ за проданъ въ градътъ 16 кила жито, заспалъ на пжтя и черкезитѣ му откраднали 5 кила. Колко кила сж останали на селянинътъ?

4. Турцитѣ покориха Сърбия въ 1459. година и владѣха надъ нея цѣли 371 години. Въ коя година Сърбия доби свободата си?

5. Мехмедъ II. прѣвзе Цариградъ въ 1453. година. Днешниятъ султанъ Абдулъ Азисъ се възкачи на прѣстолътъ въ 1861. Колко години има отъ прѣвземането на Ц-дъ до възцаряването на Абдулъ Азиса?

6. България падна подъ властьта на турцитѣ въ 1396. Колко години тя робува подъ сѣнката на султанитѣ? (до която година искате).

7. Борисъ, царь български, приелъ християнската вѣра въ 862. година, а Владимиръ, князь руски — въ 988. Колко години българитѣ сж се покръстили понапрѣдъ отъ руситѣ?

8. Турската държава за 1873. година е имала 20.637.210 лири приходъ и разходъ 21.404.450 лири. Въ разходътъ влизатъ и разноскитѣ за народното просвѣщение. Намѣрете, колко лири сж недостигнали на държавата въ 1873. и отъ колко лири се състои цивилната листа на Н. В.?

И веднага слѣдъ задачата за султана — задачата за свинята:

9. Свинята се праси два пжти въ годината срѣдно число по 9 прасета. Ако имаме 12 свини, то за двѣ години колко щатъ да станатъ, ако половината отъ опрасенитѣ първата година се опрасятъ по 2 пжти прѣзъ втората?

„Аритметиката“ била отпечатана и часть отъ екземпляритѣ експедирани. Но нѣкой си пловдивски даскалъ, страхливъ като мишка — съгледалъ фаталнитѣ „задачи“ и отърчалъ право при „издателя“. — „Каква е тая аритметика, обърнала се пловдивската мишка къмъ пловдивския издатель: ти ще ни вкарашъ всичкитѣ, и ученици и учители, въ хапусътъ“.

Разбралъ „издательтъ“, че е жертва на своето безгранично „довѣрие“.

Разбралъ и Каравеловъ, че нашиятъ поетъ неможе да носи неговия акжлъ: шило въ торба не стои.

V.

Вече прѣзъ 1874. година, кой знае по чие настояване и съ чия „прѣпоржка“, едноврѣменно съ участието му въ „Независимость“, намираме Ботйовъ въ букурешкото българско училище. Основано задъ Дунава, далечъ отъ опеката на Мидхатъ-пашовата младотурска чалма, всѣки би помислилъ, че букурешката школа ще е била свободна и за новитѣ идеи. Люта измама! Българското училище се е помѣщавало въ дъното на българската черкова, а това е доволно, за да разберете, каква свобода на прѣподаването ще да е сжществувала тамъ. Училищното настоятелство е съставлявало нѣщо като двуипостасъ отъ черковното: епитропитѣ сж и училищни глави, и тѣ всички били хора отъ тежката черга — чорбаджии и попове.

Много се двоумѣли тие да приематъ или не за учитель единъ човѣкъ, който прѣдпочиталъ да гладува, нежели да прави компромисъ съ съвѣстьта си. — „Найсетнѣ може и да се вразуми“ — рекълъ хаджи М. — „Отецъ Панаретъ е всѣкога тука, пакъ и ние ще му виснемъ като чукъ надъ главата“ — додалъ втори. — „Нѣма да обърне училището на Якобински клубъ, я!“ — попълнилъ свѣтия отецъ.

Докждѣ септември-октомври 74. всичко изглежда да е текло по медъ и масло. Ангажиранъ съ комитета, заетъ съ прѣписка и съ сждбата на движението, което вече се изплъзвало изъ ржцѣтѣ на Каравелова и поглъщало всичкото внимание на нашия човѣкъ, тоя блъскалъ колата. Слѣдния документъ ни дава ясна прѣдстава за това врѣме на усилена революционна и „просвѣтителна“ дѣятелность: „... Дѣлото отива злѣ, ако азъ и да си изпълнявамъ обязаноститѣ по възможность, пише поетътъ. Мушкамъ, но кого? И тие ли, които сж избрани да мушкатъ? . . . — Както и да е, работата ще се поправи, но защо ми е, когато ние

още отъ пръвъ пжть се показахме неточни въ изпълнението своитѣ обѣщания! Азъ писахъ въ Галацъ, и питамъ Рафаила приемалъ ли е той билети или не, и ако е приемалъ, завършилъ ли е нѣкоя работа; но нѣмамъ още отговоръ. Изъ България така сжщо нѣмамъ никакво извѣстие. Тамъ трѣбва да сж пияни или заспали. Днесъ имъ пиша пакъ, — дано ги събудя. На Панайота (войводата) още не съмъ писалъ нищо, защото се боя да го не излъжа нѣкакъ си невинно. Отъ всичкитѣ Ч. Р. К. само Слатина се показа малко по-дѣятелна. Колкото за Гюргево, сега чакаме да видимъ какво яйце ще снесатъ. Слѣдъ малко врѣме ще да ти пиша пакъ. — Питашъ ме рѣшилъ ли съмъ се да взема изданието на в. Независимость — или се боя. Какво да ти пиша? Азъ се, байновата, боя, защото е неприятно нѣщо да спи човѣкъ по воденицитѣ и да мисли, че това прави за отечеството си. А азъ съмъ изпитвалъ тая неприятность едно врѣме, когато се бѣхъ положилъ на обѣщанията на знаменитиятъ патриотъ (който сега ще да се потурчи) Войникова. Но ти ще да кажешъ, че въ такива случаи човѣкъ не трѣбва нищо да жалѣе. Добрѣ. Нека ме обвини нѣкой въ користолюбие и нека каже, че азъ не съмъ прѣзрѣлъ даже и това, съ което съмъ можалъ да бжда много по-полезенъ на отечеството си. Самоволната сиромашия уби и талантътъ ми, и животътъ ми, и родителитѣ ми. А каква полза азъ принесохъ на отечеството си? Никаква. Наистина, най-голѣмата добродѣтель въ свѣтътъ е любовьта къмъ отечеството, но какво да правишъ, когато сж малцина оние хора, които да разбератъ, че тая добродѣтель, естественно, е основана на друга — на любовьта къмъ ближния? У насъ е така: останешъ безъ парче хлѣбъ, то ти си слуга, а станешъ ли слуга, то ти си робъ и тебе се не дава да работишъ нищо човѣшко, нищо самостоятелно. Ти трѣбва даже нищо да не

знаешъ. Това съмъ азъ изпитвалъ и затова се боя да оставя училището и да взема вѣстникътъ. Но между думитѣ: боя се и неща има голѣма разлика, затова пиши ми и посъвѣтвай ме, какво да правя..."

Писмото, адресирано до Драсова (Ив.), носи дата 22. септември 1874. год. Но къмъ края на октомври с. г. цѣлата училищна политика въ Букурешката „свободна" школа се обръща съ главата надолу. До Букурещъ, Ботйовъ бѣше „учителствувалъ" три пѫти. И тритѣ пѫти той не можеше да бѫде другъ, освѣнъ Ботйовъ. Слѣдъ Знаменка, слѣдъ Калоферъ и Исмаилъ, Ботйовъ неможеше да подвие кръстъ, да се омърлуши прѣдъ нѣкакви букурешки дангалаци, яли вече веднажъ-дважъ кръпелитѣ отъ него. Яремътъ всѣкога му се виждалъ направенъ отъ клечки: ще го свие съ двѣ рѫцѣ, ще го направи на хиляди парчета — и ще улови мѫжѧгата пѫть, кѫдѣто му очитѣ видятъ. Прѣди да стигне до тая рѣшителна развръска обаче, поетътъ винаги е стоѣлъ на „легална почва", т. е. гледалъ, прѣди да развали калимерата, да използува катедрата. Букурещъ — говоримъ за българската школа! — който билъ свободенъ отъ чалмата на цариградския балванъ, незнаялъ що е това нова педагогика, нова наука, човѣшки права и пълна еманципация, духовна и гражданска, на личностьта. И тука, както въ робска България, старото минавало за ново. Никаква нова мисъль, никакво свѣсно чувство. Вмѣсто да създаватъ хора, тѣ създавали робе, вмѣсто да освобождаватъ умътъ отъ духовното робство, тѣ застѣгали крайщата на веригитѣ още по-силно. — „Какво ви учеха досега вашитѣ учители? — попиталъ Ботйовъ по-възрастнитѣ ученици. — Да четемъ и да се кръстимъ — отговорили наивнитѣ дѣца. — Да мислите и да се бунтувате — ще ви науча азъ."

Дѣтската душа е широка като океанъ: тя прибира въ себе си теченията на много води. Тя е жедна, вѣчно

неутолима — и съ нищо неможете я насити. Ако положите прѣдъ дѣтето единъ въпросъ, у него ще се появатъ десеть. Господъ напгави свѣтътъ въ шесть дни: добрѣ, ами кой създаде господъ? Ами какъ така може да направи той толкова видове животни, растения и такъвъ грамаденъ миръ? Едно защо ражда друго защо. Простацитѣ учатъ, че свѣтътъ е направенъ отъ господъ, защото не знаятъ другъ отговоръ. Науката днесъ учи, че никакъвъ творецъ извънъ природата не е направилъ свѣта. Човѣкътъ е създаденъ тъй, както сѫ създадени хиляди други организми: отъ най-простия организмъ, каквато е клѣтката, сѫ произлѣзли всички останали организми. При извѣстно съотношение на природнитѣ условия: климатъ, температура, химически съединения и т. н. — е създадена първата жива клѣтка. Това е „началото на свѣта." Но ако искате да проникнете още по-дълбоко въ сътворението, трѣбва да отидете до еволюцията на материята и катастрофитѣ въ свѣта, неизбѣжно свързани съ тая еволюция. Вие имате една алгебрическа задача: въ нея извѣстни, дадени, елементи сѫ материята съ присѫщитѣ ѝ свойства да мѣнява формитѣ си, имате още нейното качественно измѣнение и количествена промѣна въ формитѣ. Кое е неизвѣстното? — Творецътъ. Но у величина, въ респективния случай — материята, която има една вѫтрѣшна подвижность, по силата на своето прѣливане отъ една форма въ друга и прѣминаването на елементитѣ единъ въ другъ, ще се създадатъ всички вѫтрѣшни сили, които упражняватъ своето дѣйствие. Въ цѣлата природа отдѣлнитѣ дѣйствия на тие сили ние обобщаваме въ система отъ дѣйствия, въ закони. Ето кѫдѣ е скритъ творецътъ. Ето кѫдѣ е останалото неизвѣстно, персонифицирано отъ идолопоклонцитѣ въ Иехова (у евреитѣ), Озирисъ (у египтянитѣ), Зороастръ (у индийцитѣ), Зевсъ (у старитѣ гърци) и т. н. Но ние нѣмаме нужда отъ

трансцедентни понятия. Ние живѣемъ въ материаленъ миръ, ние сами осѣщаме тоя миръ, материята, който ни заобикаля, отъ която сме създадени и къмъ първоначалнитѣ форми на която се връщаме. Ще изчезне единъ живъ организмъ: това ще каже, че сж се изживѣли вжтрѣшнитѣ сили, нарушило се е взаимното равновѣсие между отдѣлнитѣ елементи и въ него настжпва смърть. Организмътъ умира, изчезва, но не и материята. Къмъ нея се връща всѣка получена форма, за да се яви тя въ нова форма.

Но тѣзи принципи на положителното знание били далечъ отъ Букурешката свободна школа. — Какъ е направенъ свѣта? запиталъ Ботйовъ ученицитѣ.—Господъ направи свѣта отъ каль — отговорило едно хлапе. — Магарета сж ви учили васъ, а не хора — крѣсналъ поетътъ и сѣдналъ да разрушава цѣлата теория на „заблудителитѣ"! — „Тѣзи заблуждения ви убиватъ, тѣ ви затжпяватъ" и пр. Нито господъ е създалъ свѣта, нито господъ е създалъ себе си.

Въ областьта на общественнитѣ знания още по-голѣми заблуждения. Цѣлата философия и тука била тая, че господъ е наредилъ така човѣшкитѣ работи — така и ще си вървятъ во вѣки вѣковъ. — „Баби сж били вашитѣ учители, затова сж набили въ главитѣ ви тие глупости. Човѣци сж наредили тие работи — човѣци и ще ги измѣнятъ. Ако нѣкакъвъ си несжществующъ богъ е създалъ тие калпави работи, отъ които страда човѣкътъ на земята, трѣбва той да е най-голѣмия калпазанинъ. Но вие ще знаете отъ сега нататъкъ друго: че обществото само кове своята сждба." Тая проповѣдь била нуждна на поета, за да дойде неизбѣжно до педагогическото откритие, което ще направи прѣдъ дѣцата, че народътъ, разбира се българския народъ, самъ ще уреди своитѣ работи, като низвергне режимътъ на тиранитѣ и чорбаджиитѣ. Пѣсеньта за Левски, пѣта прѣдъ роба, за да се наелектризира, обикаляла България, но тя била чужда за „свободната" Букурешка килия. Ние имаме нужда отъ достойни хора, а достойни хора сж само бунтовницитѣ. Достойнитѣ хора трѣбва да пѣятъ пѣсеньта на Апостола.

Еднажъ, когато богомолки баби пълнели Букурешката българска капела, за да възприематъ утѣха за своитѣ мистични души чрѣзъ религиознитѣ кантати, една рошава глава се подала изъ прозорецътъ на църквата, и овиснала уши къмъ класната стая. Отецъ Панаретъ — негова била тая глава и тие уши — чулъ да се раздава долу, въ „свободната школа", друга кантата —

Слънце ярко, слънце свѣтло,
Зайди помрачи се —
А ти ясна мѣсечинко —
Бѣгай удави се!

И по-нататъкъ —:

Не свѣтете на турскитѣ
Кървави тирани,
Които сж тѣлата ни
Покрили съ рани . . .

Когато прѣсвѣтия отецъ зачулъ стиховетѣ —

Не свѣтете на нашитѣ
Дѣбели хаджии,
Които сж най-първитѣ
Хорски кеседжии —,

когато прѣсвѣтия старецъ чулъ тие „богохулни думи", той излѣзналъ извънъ кожата си и плюналъ. — „Какъ е възможно това, господине, какъ си позволявате вие да всявате този раздоръ въ мирната божа обителъ? Господи, погрижи се за нашитѣ души!" — плачливо завършвалъ владиката и дигалъ ржцѣ къмъ небето.— „Несъмъ слуга та да ти давамъ смѣтка. Махай се от-

Държавна библиотека „ВАСИЛ КОЛАРОВ"

прѣдъ очитѣ ми, че ми се виждашъ като мравка“ — билъ отговорътъ на Ботйова.

Ботйовъ се спогаждалъ съ поповетѣ, колкото котката и кучето. Въ неговитѣ очи тѣ (поповетѣ) сж не само заблудители, но и убийци на народа. Расото е олицетворенъ негативъ на всичко напрѣдничаво, човѣшко, морално. Фактитѣ сж на лице. Тѣ говорятъ толкова силно, колкото и най-учената логика. Откакъ сжществувала българската църква въ Букурещъ — та само въ Букурещъ ли! — попското съсловие създало сума сладки-медени, една отъ друга по-невѣроятни. Ботйовъ ги знаеше. Тѣ му дадоха поводъ да пише „за попътъ отъ българската църква“ въ Букурещъ слѣднето съобщение, което ние смѣтаме за необходимо да цитираме, защото ще ни освѣтли и върху отношенията между „подчинения даскалъ“ и зжбитинътъ-попъ. Ето това „съобщение“: „Словеснѣйшему попу церкви Болгарстѣй. Прочетохме мудрости ваша у жидовствующемъ вѣстникѣ „Востокѣ“, яже благодѣтелствуется отъ херои́ни Хано-Манукской, и зѣло возрадовахмеся, зане пастири наша умѣютъ мудрия словеса писати, у Ставри ходити пиво пити и не платити (бѣжати), невѣсти непорочния (гл. баба Гина) у церкви принимати и съ ними спати (за размноженіе рода человѣческаго), чужіе жени съблазняти, браду опинати, прѣдъ женскія демони облизоватися, человѣческому люду пакостити и дѣда владика и всего православнѣйшаго духовенства срамити. Молиме ви се, отче попе, да ни явите, мислили желѣзницата да смаже и другъ нѣкой православенъ българинъ, за да му вземете жената? Желаете ли... да откриемъ историята на чернитѣ дрехи?...“ [1])

[1]) В. „Независимость“, 1874. год. 13. априли, брой 26. Въ брой 29. редакцията на сжщия вѣстникъ (чети — Хр. Ботйовъ) е отправила слѣднето „запитване“ до екзархията, пълно съ ирония и съ закана: „... Молиме екзархията да ни яви, за кой дяволъ е овладичила отца Дионисия? Или тя се е рѣшила да събере всичкитѣ конокрадци и да ги посвѣти за архиереи на

Съобщението съ нищо не прѣувеличава факта, който не е билъ единственъ и който е повтарянъ толкова, колкото било угодно на вилнеющиятъ попъ. Тие безчисленни факти вдъхновиха Ботйовъ сжщата 1874. год. да изчете молитвата за отца Магарета (чети владиката Панаретъ Рашевъ при Букурешката българска църква) въ „Посланието отъ небето“, молитва, която станала достояние и на дѣцата отъ „свободната школа“. Явно било, че „чапкжнинътъ“ е врагъ и на „владиката“ и на попа, но както тие, така и цѣлиятъ съвѣтъ при „свободнитѣ български учрѣждения“, допусналъ, че борбата, която поетътъ води противъ тѣхъ, ще се прѣкрати.

Слѣдъ горнята случка, станало още по-явно, че тази борба влиза въ нова фаза, че тя ще е по-жестока, по-люта.

Цѣлъ мѣсецъ се топилъ Букурешкия владика, цѣлъ мѣсецъ отъ горнята случка сѣдка не го хващала. Той станалъ резилъ и между ученицитѣ. Поетътъ не криелъ нищо отъ тие послѣднитѣ, разправялъ имъ всичко отъ игла до конецъ, като не се постѣснилъ да разкрие цѣлото житие-битие на владиката, съ намѣрение да създаде у тѣхъ отвръщение къмъ попското съсловие. Думитѣ „отецъ Магаретъ“, „котаракъ“, „марокъ“ и др. п. подигравателни епитети се кръстосвали изъ училищния дворъ, като да сж играели дѣцата на шикълки. — „Не може да се търпи това, нервно казалъ прѣдъ училищното настоятелство раздразнения попъ. Прибрахме го отъ улицата, за да ни чука лукъ на носоветѣ“. Това събрание на училищното настоятелство рѣшавало сждбота на Христо Ботйовъ. Единодушното мнѣние било

българското стадо? Ако Антонъ Парушевъ да не би билъ затворенъ въ Исмаилъ, то и той би станалъ до сега владика. Дорчо обира чуждитѣ дисаги, Дионисия краде коне, а благородния Антонъ Парушевъ коли чуждитѣ крави, слѣдователно — тие три свѣтителя трѣбва да бждатъ еснафъ въ всѣко едно отношение“.

да се освободятъ отъ този „чапкжнинъ и нехранимайкс“, докато не е ударилъ дванадесетия часъ!

Ботйовъ се намѣрилъ пакъ на улицата.

Отдъхнала си и грѣшната душа на отца Магарета: качилъ се горѣ въ „олтаря“, друсналъ му единъ юсъ старо молдавско вино, и затънаникалъ нѣкаква кантата противъ агарянецътъ-безбожникъ, който насмалко щѣлъ да заведе на заколение невинното стадо — ученицитѣ. „Прѣдпазвай, ни всеблагий боже, отъ таква напасть!“ — се разнесло изъ лигавата уста на българския владика —, думи чути отъ четири стѣни, отъ петь нями свѣтци, и отъ двѣтѣ уши на черковния клисаръ.

VI.

Изпжждането на поета изъ Букурешката свободна школа съвпаднало съ единъ важенъ моментъ отъ състоянието на революционната организация. Година прѣди (1873.) падна на бѣсилката Левски, смутиха се апостолитѣ, отчаяха се дѣйцитѣ, дезорганизира се дѣлото. Убийството на Левски бѣше първиятъ рѣшителенъ ударъ, нанесенъ надъ революцията. Трѣбва въ такива случаи човѣкъ да има силно самообладание, да е въ притежание на здрава воля и твърдъ характеръ, да е надаренъ съ способностьта въ отдѣлнитѣ несполуки на движението да вижда неговата сила, и отъ личнитѣ жертви на дѣйцитѣ да черпи по-голѣмъ куражъ, за да устои прѣдъ отчаянието. Л. Каравеловъ падна духомъ: изгубилъ вѣра въ революционната дѣеспособность на масата, въ възможносьта отъ една кървава революция. Хитрувалъ той отначало, като искалъ да отстжпи на бившия су-редакторъ и коректоръ на в. Независимость цѣлата редакция, името на вѣстника съ неговитѣ борчове и неизвѣстни доходи. Личното намѣрение на стариятъ дѣецъ било да се оттегли отъ полето на революцията и да се прѣдаде на мирна литературна работа. Но въ началото желаелъ да прѣхвърли Независимость върху поета, вмѣсто да я спрѣ. Ботйовъ не могълъ да се съгласи лесно на такова „прѣхвърляне“. Поемането на Независимость при неопрѣдѣленото условие — „да поеме издателството“ ѝ, значело, да се продължи фактическото слугуване у Каравелова, за което той гатка въ горното писмо изъ подчертанитѣ отъ насъ мѣста, и за което още по-ясно се изказва въ друго едно съ дата 26. юни 1875. Въ това послѣднето четемъ: „...Само единъ хумотъ съмъ можалъ да нося, и то е хумотътъ на Каравелова, съ убѣждение, че азъ принасямъ нѣкаква полза на народа...“ Този хумотъ Ботйовъ не желае да навлече на шията си отново и затова рѣшително се противопоставя на прѣдложението Каравелово. При това, продължението на Независимость, създадена отъ друго лице, значело да продължи и нейната програма въ второстепеннитѣ ѝ части, безъ всѣкакви измѣнения, когато по възгледи и тактика Каравеловъ се е толкова много различавалъ отъ Ботйова. Това различие го е накарало да стѣснява Ботйова, бидѣйки при него на работа, да не му позволява да бжде самостоятеленъ, то е причина найсетнѣ, да се и отвърне поета съвсѣмъ отъ отчаяния публицистъ.

За Ботйовъ, който малко по малко ставаше и фактически ржководитель на емиграцията, най-виденъ прѣдставитель на Революционния Комитетъ, имаше значение единъ новъ вѣстникъ подъ негова морална отговорность, съ по-различна тактика отъ оная, която имаха досегашнитѣ революционни листове. Той не отрича, признава ролята на Независимость, и създава новъ органъ „Знаме“, първиятъ брой на който се появилъ на 8. декември 1874. — тъкмо мѣсецъ слѣдъ изпжждането му изъ Букурешкото училище. За да дадемъ на читателитѣ си възможность непосрѣдственно да слѣдятъ публицистическата дѣятелность на поета, както сж се слагали събитията въ неговия личенъ и общественъ

животъ, ще цитираме и първата програмна статия изъ в. Знаме, която нататъкъ ще допълнимъ и съ други мѣста изъ неговитѣ писания:

Букурещъ, 7. декември 1874.

Dreptulul de a vorbi aci l'am de la tèra ear nu de la dumnia vostra; ve rogu dar sa mi respectati cuvântlul!

L. Costin.

„Правото, за да говоря тукъ ми е дадено отъ отечеството ми, а не отъ васъ. Моля ви да ми почитате думитѣ". Тие думи е изрѣкълъ единъ отъ ромжнскитѣ депутати въ камарата прѣзъ 1872. когато партизанитѣ на правителството подигнаха шуматевица и поискаха да заглушатъ гласа на справедливостьта и негодуванията на патриотизма. Тие думи повтаряме и ние днесъ, въ началото на своята журнална кариера, когато Независимость, слѣдъ дълга и упорита борба противъ настоящата горчива сждба на нашия народъ, каза своята послѣдня дума и съ достоинство слѣзе отъ трибуната и когато ние, увѣрени, че посѣяното на нашата народна нива сѣме рано или късно ще принесе своя плодъ, не можахме да отстжпимъ прѣдъ необходимостьта да се подкрѣпи идеята за нашето освобождение и се рѣшихме да развиемъ Знамето на нашата революционна партия. „Добрѣ, добрѣ! Но къмъ кого именно отправяте горѣказанитѣ думи на ромжнскиятъ патриотинъ?" Къмъ васъ, господа, къмъ васъ, отговаряме ние и бързаме да се обяснимъ.—Нашиятъ нещастенъ български народъ нѣма камара, нѣма трибуна, отдѣто да изкаже своята воля, своитѣ нужди и своитѣ теглила. Единственно негово срѣдство въ това отношение се явява неговата журналистика. Но кой отъ насъ не знае въ какво жалостно положение се намиратъ нашитѣ цариградски вѣстници и каква незавидна роля е

играла по́-голѣмата часть отъ нашитѣ емиграционни публицисти?

Ако погледнемъ съ безпристрастно око въ стълповетѣ на нашитѣ цариградски хавадаше, то отъ първия погледъ още ще се убѣдимъ, че подъ дебелата сѣнка на Босфорскитѣ идиоти друго нищо неможе да процъфтѣва, освѣнъ политическа лъжа, литературна подлость, дипломатическо раболѣпие и всѣкакви други вѣрноподанически добродѣтели. „Елате, казватъ нашитѣ доморождени политици-патриоти на народътъ, елате да обиколимъ прѣстолътъ на Н. В. Султанътъ и да запѣемъ пѣсеньта на Лазаря . . . Трохитѣ, които падатъ отъ държавната трапеза на нашия милостивъ баща стигатъ, за да се подкрѣпи историческия стомахъ на нашия народъ, стигатъ, за да се поддържа неговото етнографическо сжществувание на Балканския полуостровъ, стигатъ, за да се осигури неговото политическо бждаще между другитѣ южни славяни". А народътъ? Народътъ продължава да прѣкарва съ християнско смирение днитѣ на своята безконечна страстна недѣля, брои часоветѣ на своитѣ несносни страдания и чака възкресението на мъртвитѣ . . .

Но дванадасетиятъ часъ е вече настаналъ и той сé още се надѣе за милость отъ своитѣ тирани и сé още вѣрва думитѣ на своитѣ сити и самозванни прѣдводители, че новиятъ животъ, който тѣ основаватъ на нѣкакви си дуалистически начала, ще дойде постепенно заедно съ поуката и образованието. Благи надежди и похвални намѣрения! Но да видимъ до каква степень тѣ постигатъ своята цѣль.

Ние сме съгласни, че както окото е потрѣбно за свѣтлината, ухото за звука, а разумътъ за разбирането и най-проститѣ истини, така сжщо науката, образованието и развитието сж потрѣбни за който и да е народъ, за да достигне до извѣстна степень на своето благосъстояние; но за всичко това сж потрѣбни такива

условия, които, за нещастие, у нашия народъ не сѫществуватъ. Вратата на нашия обществен животъ зѣятъ и въпроситѣ, които е изработило човѣчеството въ продължение на вѣкове и които нашиятъ народъ е проспалъ подъ петитѣ на азиятскитѣ варвари, влазятъ въ нашата обществена кѫща заедно съ вѣтъра и заедно съ него излазятъ, безъ да оставятъ каква-годѣ диря въ нашето безисходно робско положение. Народътъ притиснатъ и нравственно, и материално, не обръща почти никакво внимание на това, що произхожда около него; оре своята облѣна съ кръвь и съ сълзи земя, и едва ли счита себе си за нѣщо по-горно отъ своя добитъкъ. А ако понѣкога и да се появява у него стремление да излѣзе отъ това скотско състояние, то това стремление се не простира по-нататъкъ отъ онзи инстинктъ, по който и волътъ желае да строши хумотътъ, и птицата да изхвръкне изъ кафеза, и рибата да изкокне изъ мрѣжата.

Разбира се, че при такова едно безотрадно положение на нашия народъ, длъжностьта на всѣки честенъ и способенъ патриотъ е да се поддържа и да се развива тоя инстинктъ. Но въ това отношение нашитѣ цариградски патриоти и журналисти изпълняватъ ли своята длъжность? Колкото и да е прискрѣбна нашата присѫда, ние ще отговоримъ отрицателно. Цѣло половинъ столѣтие вече става, откакто ние броимъ епохата на нашето възраждане и при всичкия видимъ прогресъ въ образованието и въ развитието на извѣстна една часть отъ народа, ние, при всичкия си оптимизмъ, не можемъ да забѣлѣжимъ рѣшително никакво олучшение въ неговия многострадаленъ животъ. Коя е причината на това? Причината е тая, че както за всѣка една личность отдѣлно, така и за цѣлъ народъ, въобще, прѣди всичко е потрѣбно такова едно условие, което човѣчеството нарича свобода и за което у насъ даже е пролѣяно не малко количество кръвь и мастило. А ако е това

така, то какъ щѣмъ ние да придобиемъ тоя неизбѣженъ и до сега още не напълно разбранъ атрибутъ на човѣшкото щастие? Чрѣзъ наука ли? чрѣзъ образование ли? или чрѣзъ оная просташка пѣсень, която сѫ пѣли, па и до сега пѣятъ множество поробени и образовани народи?

За да отговоримъ на тоя въпросъ, ние сме длъжни да се обърнемъ къмъ нашата емиграционна журналистика и да разгледаме какви срѣдства за спасение сѫ прѣдписвали на народа нашитѣ патриоти и до колко добросъвѣстно сѫ изпълнили тѣ своята свѣщенна обязаность къмъ отечеството си.

Отъ началото на 1867. г. когато първия български революционенъ комитетъ издаде своя знаменитъ мемоаръ, съ който се свършваше дѣятелностьта на покойния Раковски, и до днешния божи день, въ Ромѫния сѫ се издавали въ различни рѣмена повече отъ 10-на вѣстници. Ако разгледаме съ особно внимание, както дѣятелностьта на комитета и на нѣкои и други отдѣлни личности, така и направлението на горѣказанитѣ вѣстници, твърдѣ лесно можемъ да се убѣдимъ, че и между тие нови политически лѣчения сѫ сѫществували различни и даже съвсѣмъ противоположни методи. Игиениститѣ изъ комитета, хомеопатитѣ изъ своитѣ контори и гимнастицитѣ изъ кафенетата, при всичката своя широка програма, намѣсто да пристѫпятъ до радикалното лѣчение на народа, — т. е. намѣсто да отрѣжатъ отъ неговото здраво и читаво тѣло гангренната часть на босфорската болесть, се заловиха да излагатъ своята неизпълнима диета въ различни брошури, мемоари, адреси, прокламации и др., т. е. — най-послѣ, слѣдъ безполезния моционъ на четитѣ въ 1867. година и слѣдъ необмисленото кръвопускане при Върбовка, тѣ резюмираха почти всичката своя политическа медицина въ девизата на безцвѣтния и продадения по-послѣ в. Народностъ, която ни учеше на чисто българскѝ езикъ,

че само „праведното удовлетворение на народноститѣ ще да оздрави всеобщия миръ“. Разбира се, че цѣлото това учение не бѣше друго нищо, освѣнъ една смѣла дуалистическа безсмислица, която трѣбваше непрѣменно да изчезне като сапуненъ мѣхуръ, безъ да принесе каква-годѣ сѫществена полза на народа.

И наистина, напраздно хориститѣ на това учение, прѣдставлявани отъ Отечество и отъ Дунавска Зора, посѣгаха да уловятъ наслѣдника на Мохамеда за ухото, да го доведатъ въ Търново и да го вѣнчаятъ за прѣстола на Шишмановцитѣ; напраздно тѣ затваряха очитѣ си прѣдъ истината и тропаха по чуждитѣ врати за помощь и милостиня. Народътъ, който знаеше, че никой не дава на слѣпцитѣ нито злато, нито срѣбро, а дава имъ такива строшени, изтъркани и калпави монети, които нийдѣ вече нѣматъ никаква цѣна и които въ калпазанското царство на банкрутитѣ се наричатъ гюлханета, хатихумаюни, хатишерифи, фермани и др. т., прѣклони главата си прѣдъ необходимостьта, оплака нѣколко стотини свои жертви и се задоволи съ рѣшението на несъврѣменния вече черковенъ въпросъ. Хориститѣ извикаха: „да живѣе тиранинътъ“, свиха своитѣ разноцвѣтни знамена и завѣщаха на народа „да работи и да се надѣе“, да се учи и да чака, или съ други думи — да мълчи и да робува. Виждаше се, че послѣ тая епоха, т. е. — послѣ рѣшението на черковния въпросъ, всичко трѣбваше да млъкне, всичко трѣбваше да се помири съ нещастната сѫдба на българския народъ и всичко трѣбваше да влѣзе въ своя плѣсенясалъ петь вѣковенъ гробъ.

Но не тъй излѣзе.

Оная здрава часть на народа, която се бѣше откѫснала отъ неговото живо и изранено тѣло и която, разбира се, неможеше да гледа на неговитѣ безчовѣчни страдания прѣзъ призмата на дуализма, улови своя анатомически ножъ и, подъ защитата на Независимость, събра своитѣ сили въ особенъ лагеръ и прѣнесе почти всичката своя дѣятелность надъ трупътъ на „болния човѣкъ“ и надъ тѣлото на страждущия български народъ. „Кръвь, кръвь! Кръвь трѣбва да се пусне и на едина и на другия, викна тя въ оная тъмна нощь, когато просецитѣ на единъ редъ съ страждущитѣ, пируваха около трапезата на екзархията и не обръщаха никакво внимание даже и на самъ себе си. — Единътъ трѣбва да умрѣ, а другия ще вземе своя одъръ и ще тръгне по пѫтя на прогреса“.

Разбира се, че тонътъ, съ който се излагаше така ясно учението на нашитѣ радикалисти, оскърбяваше чувствата и дѣятелностьта на игиениститѣ и тѣ не приеха да взематъ участие въ общия консилиумъ за българската свобода. Независимость захвана да негодува и излѣ всичката си жлъчка, както противъ тѣхното учение, така и противъ самитѣ тѣхъ. Но нѣмаше какво да се прави. За репутацията на революционната партия и за успѣшното разпространение на нейнитѣ идеи, тя трѣбваше или да даде друго направление на своитѣ убѣждения, или, изъ горѣщата си любовь къмъ народа, да слѣзе отъ трибуната на своята партия. Тя прѣдпочете послѣднето и даде похваленъ примѣръ за честность и за постоянство. Ние ѝ рѫкоплѣщемъ.

И така, — слѣдъ прѣставането на Независимость, на хоризонтътъ на нашата журналистика не остана почти никаква възможность, за да могатъ да се изказватъ болкитѣ и страданията на нашия народъ; не остана почти никакво срѣдство, за да се поддържа онзи революционенъ духъ, който е покрилъ вече нашата народна нива и който отъ день-на-день чака своя жетваръ...

Какво трѣбва да се прави? Да се мълчи ли? Но мълчанието би било прѣстѫпление за всѣки единъ чо-

вѣкъ, който обича себе си, народътъ си и отечеството си.

И ето, — въ името на тая любовь ние развиваме своето „Знаме“ и, безъ никакво угризение на съвѣстьта си, безъ никаква злопаметность и безъ никакви задни мисли, подаваме ржката си на всѣка една честна и патриотическа душа.

За интереса на общата цѣль ние оставяме на страна всѣкакви лични страсти и нападения, и всичкото свое оржжие ще употрѣбимъ противъ враговетѣ на нашата пълна и съвършенна свобода; съ една дума — ние ще служимъ на оная сжща идея, на която е служила и Независимость, но съ тая само разлика, че къмъ оние сжществующи вече у насъ партии, съ които тя е водила постоянна и непримирима война, ние ще употрѣбимъ тонътъ на помирението и ще бждемъ колкото е възможно по-деликатни. Разбира се, че ако нашитѣ убѣждения намѣрятъ отзивъ и съчувствие между нашата многочисленна емиграция, нашата обща цѣль ще бжде, като-рѣчи, постигната; но ако думитѣ ни се посрѣщнатъ съ смѣхъ и съ шумотевица, и ние ще се помиримъ съ общата сждба на нашитѣ емиграционни публицисти и ще повторимъ думитѣ на апостола Павла, които е повтарялъ въ страшнитѣ години и нашия първоучитель св. Методий: „Не сжду я на совѣтѣ злыхъ и съ злодѣями не прѣбуду, а примкну къ невиннымъ и окружу олтаръ бога моего“.

Съ малко „политика“ захваща редакторътъ на „Знаме“. Като новъ ржководитель, Ботйовъ трѣбвало да употрѣби една тактика на „помирение“, на толерантность, съ искренното убѣждение, че анализътъ, който прави на българската революция, обективната оцѣнка, която дава за нейнитѣ бивши печатни органи и т. н. ще да убѣди вчерашнитѣ врагове да влѣзатъ въ общия „консилиумъ на революционната партия“ и да

забиятъ своя ножъ въ гжрдитѣ на душманинътъ. Обща цѣль за момента смѣта Ботйовъ че сжществува между всички — излѣкуването на „босфорската болесть“, затова, съ малка една концесия да не отвърне отъ себе си часть отъ независимцитѣ — че „Знаме“ ще служи на сжщата идея, на която служила и Независимость — безъ да казва още сега гдѣ ще се различава Знамето отъ послѣднята, поетътъ протѣга ржка на различнитѣ партии. Но изглежда, че самъ редакторътъ се е съмнявалъ въ успѣха на своята „дипломация“. Познато му било бикоглавството на хомеопатитѣ и игиениститѣ, които по-скоро отъ главитѣ си биха се отказали, отколкото отъ своитѣ заблуждения, затова бърза и да се уговори, че ако не бжде чута думата му, поетътъ ще отиде при „невиннитѣ“ и ще окржжи олтаря на своя собственъ богъ, когото никога не е напускалъ.

За нещастие, това прѣдчувствие на Ботйова се збждало твърдѣ рано.

Не се минаватъ петь дни отъ появата на първия брой, хомеопатитѣ захванали да крякатъ като жаби: старата система, старата система, викали тие: старата система ще спаси народа. Засѣгнатъ въ най-чувствителната струна на своето съзнание, изпрѣченъ прѣдъ явни врагове, които въ първия день отъ сътворението на свѣта трѣбваше да приематъ „помирението“, Ботйовъ се вижда принуденъ да направи втора анализа на положението, като хвърля слѣднето тежко, но справедливо обвинение на своитѣ противници: „. . . Петрушанския херой (разбирай Хаджи Димитъръ, р.) загина съ слава и отворени очи; останалитѣ негови другари наведоха глава и уловиха се за мотиката; а оние пламенни и щедри патристи, които се приготовляваха за министерски портофели и които бѣха готови да пожертвуватъ даже една часть отъ грѣховетѣ си за България... скриха се въ своитѣ миши дупки и не пропуснаха

срокътъ ни на една полица.—Така се свърши дѣятелностьта на нашата емиграция, а съ нея заедно политическата и журналната дѣятелность на множество безцвѣтни и спекулативни личности, споредъ понятията на които патриотизмътъ е билъ срѣдство за прѣхрана, революцията срѣдсто за обогатяване, а свободата срѣдство за достигане до високи почести и слава“ [1]).

Незакъснѣлъ и редакторътъ на починалата Независимость да оправдае прѣдчувствията на поета. Подозирайки тайнитѣ намѣрения на Каравеловъ, който се люшкалъ отъ Сърбия до Ромжния и отъ емиграция до чорбаджии, наблюдавайки по-прѣжнитѣ връзки на отчаяния дѣецъ съ голѣми и малки държавни плъхове, Ботйовъ билъ въ себе си убѣденъ, че косъмътъ на Каравеловъ не е чистъ. Слѣдъ като се изпрѣчила катастрофата прѣдъ „Независимость“, той искалъ да бжде съвсѣмъ самостоятеленъ. Каравеловъ сжщо така останалъ самостоятеленъ: съ спирането на Независимость той си развързалъ ржцѣтѣ да пристжпи къмъ новия курсъ въ своята политика. Третиятъ брой на Знаме излѣзълъ, и прѣди да дочака 4-ия, Каравеловъ обявилъ излизането на в. Знание, органъ на „дружеството за разпространение полезни знания“, сир. — органъ на самия Любенъ Каравеловъ. Нова опасность! Хомеопатитѣ и игиениститѣ не кандисватъ, но стариятъ влъкъ — Каравеловъ, глътналъ вждицата, потъналъ въ тѣхното блато, т. е. въ редоветѣ на противницитѣ. Какво да се прави? — Много просто: ботйовската политика, свойственна на неговия духъ, трѣбва да се приложи на практика. Бой на общо основание. „Въ първия брой на вѣстникътъ си—пише Ботйовъ, ние бутнахме тоя въпросъ (въпросътъ за значението на образованието и просвѣщението) и казахме, че „както за

[1]) Съчинения, стр. 219—220 (наша редакция и издание на дъщерята на поета).

една личность отдѣлно, така и за цѣлъ народъ въобще — за да може той да се развие и да достигне до извѣстна степень на своето нравственно и материално благосъстояние,—прѣди всичко е потрѣбно едно такова условие, което се нарича свобода; а защото това условие не сжществува у насъ, то и никакъвъ прогресъ токо-рѣчи, е невъзможенъ“. Но ето, чегато да покаже всичката неоснователность на това наше убѣждение, подъ самия носъ на нашата емиграция, се появи обявление за литературно-научния вѣстникъ Знание, въ което Дружеството за разпространение полезни знания ни учи просто и ясно, че дордѣто единъ народъ се не развие, не образова и не придобие извѣстенъ капиталъ знания, до тогава той не заслужава даже вниманието като народъ, или съ други думи — за него е непотрѣбна и невъзможна никаква свобода. Ние ще се съгласимъ за минута съ дѣлната, ясната и убѣдителната проповѣдь на науката и ще попитаме самото Дружество, какъ ще то да разпространи между нашия народъ науката и образованието, когато за това дѣло сжществуватъ у насъ съвсѣмъ неблагоприятни и противни условия? Възможно ли е, щото при тоя варварски деспотизмъ, при тие страшни прѣслѣдвания, гонения и притѣснения да може нашиятъ народъ да възприеме нѣщо отъ здраватаи полезната наука и чрѣзъ нея да добие какво-годѣ облекчение въ своето положение? Възможно ли е всичко това (да бжде) прѣди да се уничтожатъ тие условия и прѣди да добие народътъ пълна политическа свобода?“ Очевидно, не! Но просвѣтителитѣ, начело съ Л. Каравеловъ, не искатъ да се борятъ за тая свобода: тѣ сж изгубили вѣра въ ефикасностьта на революционното дѣйствие, мила имъ е свободата, но искатъ да я „чакатъ“, сама да имъ дойде като манна небесна. „Тогава да чакаме и ние да добиемъ тая свобода?“ — Чакайте, господа, — отговаря имъ Ботйовъ, чакайте и водете

народътъ изъ пѫтя на вашия глупавъ миренъ прогресъ и той ще заприлича на оная знаменита карикатура, съ която свѣтитѣ отци на втората французска революция се присмѣха на своето собственно дѣло. Тѣ изобразиха онова животно, което се нарича магаре (да ни прости народътъ за това изражение) и прѣкараха отъ самаръ̀тъ му до прѣдъ самата му глава едно дърво, за което вързаха единъ наржчникъ сѣно така, щото муцуната на животното да не може да го стигне. Магарето се стремѣше да хапне отъ сѣното и гладно, жедно и излъгано прѣстжпяше напрѣдъ и вървѣше въ пѫтя на прогреса. Такъвъ смисъль има за насъ и онзи миренъ прогресъ, който се проповѣдва днесъ въ нашия народъ, но съ тая само разлика, че французското магаре е вървѣло само́, а нашето върви възсѣднато отъ босфорскиятъ идиотъ, водено отъ екзархията и карано отъ нашитѣ свободолюбиви и прогресивни робове...“ [1])

Тъй се борило „Знамето“ до брой 11. но... както на Думата, и нему се озжбила черната чума. По една необходимость, Каравеловъ билъ принуденъ да допусне печатането му въ печатница „Свобода“, която Ботйовъ смѣталъ „комитетска“, а Каравеловъ — лично своя. Но Каравеловъ не билъ ахмакъ да търпи пердахътъ на Ботйова, да гледа, какъ се плетатъ камшицитѣ за гърба му въ „собствената“ му печатница и прѣдъ самия него. Той ударилъ ключътъ на вратата и клѣтото Знаме посрѣщнало пролѣтьта на ачикъ. „По причина на нѣкакви си частни недоразумения съ печатницата „Свобода“ — съобщава редакторътъ на Знаме въ брой 11. отъ 11. мартъ 1875.—ние сме принудени да печатимъ листа си на друго мѣсто“. Отъ брой 11. до брой 19. Знамето климуцало откъмъ редовното му издаване, обстоятелство, което създавало радость у Ботйовитѣ врагове. Дружеството за разпространение

[1]) Съчинения, стр. 214, 216 и 217.

полезни знания било силно откъмъ срѣдства, защото имало на страната си сухо и сурово. Знамето останало съ революционната партия и съ своето безпаричие. Но да спрѣ вѣстникътъ, това, както казва поета по-горѣ, би значило самоубийство! „Мълчането би било прѣстжпление за всѣки единъ човѣкъ, който обича себе си, народътъ си и отечеството си“. Печатниятъ органъ е една повелителна, може би, първа нужда за революцията. По цѣли нощи не мигалъ, по цѣли дни не сѣдналъ на едно мѣсто Ботйовъ, само и само да убѣди писменно оние, които били извънъ Букурещъ, и устно оние, които се намирали въ столицата, да прѣвърнатъ камънитѣ на пари, за да се избави нещастното Знаме отъ безизходното положение, поставено отъ користолюбиви противници. Чакъ въ бр. 19. „редакцията“ излиза съ специално съобщение, въ което четемъ: „При всичкитѣ прѣпятствия и прѣслѣдвания отъ страна на нашитѣ противници, ние успѣхме вече да турнемъ изданието на Знаме на здрави основи и да опрѣдѣлимъ до нѣкждѣ своята дѣятелность въ общата борба за освобождение на нашия мжченически народъ. Ние основахме вече печатница подъ фирма Знаме и съ открити гжрди и чело влазяме въ редоветѣ на нашата многочисленна революционна партия“. Но прѣди да потвърди думитѣ си съ факти, и слѣдъ като признава, че „вѣкътъ на отдѣлнитѣ личности отдавна вече е миналъ и човѣческата борба за свобода изисква множество ржцѣ и мозъци“, като споменува, че Каравеловъ си служилъ съ простени и непростени срѣдства да парализира неговото дѣло, Ботйовъ прави единъ колкото страшенъ, толкова и смѣлъ жестъ: „Ако вѣстникътъ ни прѣдставлява стремленията на оние, които сж въ несъстояние да измѣняватъ всѣки часъ своитѣ убѣждения и ако нашия гласъ, който не е гласъ на една или двѣ личности, а на една доста многочисленна партия, намира отзивъ въ сърдцето на нашата

емиграция, ние ще издигнемъ знамето си още по-високо и ще викаме, дордѣто удари часътъ да се намѣримъ съ друго още по-положително оржжие въ редоветѣ на своитѣ приятели и другари. До тогава, повтаряме, ние ще да се боримъ против всичко, което спира стрѣлата и маятника на нашето народно възстание".

VII.

По причина на редъ събития, които бѣха настанали въ Централния революционенъ комитетъ и за които ще говоримъ, когато му дойде редътъ, Ботйовъ билъ принуденъ въ края на септември 1875. година да се оттегли отъ централното тѣло и да спрѣ в. Знаме. Това врѣме: отъ декември 1874. до септември 1875., както и врѣмето отъ 1873. до загинването на „Знаме", е свързано съ нѣколко явления изъ неговия животъ, които трѣбва да опишемъ на това мѣсто, прѣди да пристжпимъ къмъ останалитѣ обстоятелства изъ Букурешката епоха. Букурешкото врѣме 1873—75. е пълно съ повече съдържание, съ повече събития отъ чистъ литературенъ и бунтовнически характеръ, които ще хвърлятъ свѣтли лжчи върху единъ въпросъ, който заема централно мѣсто въ едностранчивитѣ сжждения на нашата хермафродитна историография.

Ние ще поразмѣстимъ хронологията на събитията нарочно, за да се наложи отъ само себе си прѣдъ погледа на всѣкиго знаменития и любимъ въпросъ на нашата историческа литература — въпросътъ за „умѣреностьта" на Ботйова, както и тоя за неговата „еволюция".

Ще захванемъ отъ първия родъ явления.

Около 1872. или 73. доколкото сега можемъ да си спомнимъ, излѣзе въ руски прѣводъ едно съчинение, което на Западъ създаде революция въ литературната и общесвенната мисъль, а появата му въ Русия означаваше епоха. Сѣщате се, че това съчинение немо-

жеше да бжде друго, освѣнъ знаменитиятъ Капиталъ. Социалната алхимия на западноевропейската наука бѣше подложена на критика, и слѣдъ дълги изслѣдвания, авторътъ на това съчинение дойде до нѣколко нови открития, които внасяха прѣвратъ въ общественнитѣ знания, какъвто теорията за клѣтката внесе въ ембриологията. Двата сжществени елемента на марксизмътъ — учението за принадената цѣность и свързаната съ него теория за класовата борба, обърнаха съ главата надолѣ цѣлата пѣсень на ученитѣ сирени за социалния миръ, за несжществующи класови противорѣчия въ съврѣменното общество и т. н. Като неизбѣженъ постулатъ въ понятията за принадената цѣность и за класовата борба, авторътъ на Капиталътъ бѣше добавилъ, че идеологията, онова, което съ другъ езикъ наричаме литература, естетика, философия и пр. е надстройка на материалнитѣ условия, че въ общественнитѣ отношения се създаватъ идеитѣ, понятията, които прѣминаватъ въ човѣшкия мозъкъ, а самитѣ тѣзи отношения зависятъ въ послѣдня смѣтка отъ състоянието на производителнитѣ сили въ дадено общество. Всѣко дадено общежитие има оная форма, каквато му налагатъ сжществующитѣ производителни сили. Щомъ се измѣни структурата на послѣднитѣ, това ще каже, че общественната организация е остаряла и, рано-късно, тя ще изчезне, за да получи съвсѣмъ новъ видъ, — тоя, който ѝ наложи новата производителна организация.

Социалната алхимия на метафизици и идеалисти-философи бѣше измѣстена отъ диалектическия материализмъ на К. Маркса, който въ социалната динамика виждаше здрава операционна база за научна и политическа борба.

Впечатлѣнието, което произведе първия томъ на това културно дѣло въ нашето врѣме, бѣше поразително. Прѣвеждането му на руски създаде цѣла лите-

ратура, която обясняваше сложнитѣ философски положения на Марксизма, или ги оборваше.

По това врѣме, по-положителнитѣ натури отъ бившитѣ Ботйови съученици и познати, които сж го държели открай врѣме въ течението на литературнитѣ явления изъ Русия, побързали да му се похвалятъ съ „замѣчательній трудъ Карла Маркса". Той откривалъ съвсѣмъ нови хоризонти за умътъ, и въ него нѣмало безплодната словомания на Прудона. Капиталътъ изнасялъ нови проблеми, поставялъ на конкретна база социалния въпросъ и го рѣшавалъ съ всичкитѣ данни на съврѣменната материалистическа философия, като класовъ, работнически въпросъ.

Размжтила се малко нѣщо главата и на „анархиста" Флореско. Когато прочелъ надвѣ-натри главата за „работническата заплата", за „тайната на първоначалното натрупване на капиталитѣ" и пѣсеньта за разрушението на стария миръ отъ новата революционна сила —, войникътъ на Парижкитѣ барикади призналъ[1]) прѣдъ Ботйова: „я убѣдился, что современній пролетаріятъ дольжно бытъ единственній оплотъ новой революціонной организаціей".

Пилкиятъ умъ билъ заинтригуванъ; нашиятъ поетъ поискалъ новото съчинение. Макаръ прѣтрупанъ до гуша съ литературна и практическа работа, макаръ неоставянъ нито часъ на спокойствие, той се прѣдалъ въ свободни минути да изучава новото евангелие на новия миръ.

Захваналъ Ботйовъ съ Капиталътъ отъ „Тайната на първоначалното натрупване", прочелъ гениалнитѣ критически забѣлѣжки на Маркса върху частната собственность, тѣзи за нейното развитие и т. н., и видѣлъ той, че проститѣ думи ма Прудона: „собственостьта е кражба" — сами по себе си нищо не обяснаватъ и до никакви плодовити резултати не водятъ мисъльта.[1]) По съчинението на Маркса, доколкото ималъ врѣме и доколкото обстоятелствата му позволявали да се запознае съ него, разбралъ Ботйовъ, че частната собственность, която е получила своята класическа форма въ съврѣменното общество, е подчинена на извѣстни динамически закони, е подложена на едно вжтрѣшно диалектическо развитие, което създава и всички нейни отрицателни страни. Казваме, доколкото ималъ Ботйовъ врѣме дълбоко да вникне въ концепцията на диалектическия материализмъ: но все пакъ добавяме, че неговиятъ жеденъ за знания умъ могълъ да обсѣгне доста сжществени елементи изъ нея, като напримѣръ въпросътъ за диалектическитѣ противорѣчия, въпросътъ за смѣната на формитѣ въ общественнитѣ състояния и въпросътъ за катастрофитѣ. Главата за разрушението на старото общество е произвела най-силно впечатлѣние на българския поетъ: като заключителна часть, тъй да се рѣче, на революционниятъ социализмъ, какъвто се явява Марксическиятъ социализмъ по своята природа, надгробното слово надъ стария редъ и пѣсеньта за тържеството на новитѣ сили, приковали вниманието на поета.

---

[1]) Споредъ свѣдѣния отъ другъ източникъ, Флореско писменно съобщилъ Ботйову впечатлѣнията си, за които е дума въ текста; още пръзъ 1871. год. Флореско билъ изгоненъ изъ Ромжния по настояването на руското правителство.

[1]) Умѣстно би било да направимъ тука една бѣлѣжка. Прудонъ признаваше (вижъ стр. 188.), че единственна негова заслуга била тая — дѣто опрѣдѣлилъ собственостьта като кражба. Тая заслуга изглежда да е прѣувеличена. Защото, още прѣди Великата Революция, Brissot de Warville е издалъ едно съчинение („Recherches sur le droit de propriété et sur le vole, etc. Berlin 1782), въ което дава сжщия отговоръ на въпросътъ „що е собственность?" (Ср. и K. Marx, Misère de la philosophie, стр. 256). Но както Брисо де Варвилъ, така и Прудонъ не знаѣха и нийдѣ не казватъ, че кражбата е една консеквенция отъ собственостьта (ср. Paul Lafargue, Le déterminisme économique de Karl Marx, Paris 1909. стр. 124.)

Той изучилъ почти наизусъ извѣстни мѣста отъ „замѣчательній трудъ“, и нѣкои съврѣменници, които сж виждали книгата въ ржцѣтѣ на поета, съ неговия подписъ върху корицитѣ и съ бѣлѣжки изъ вжтрѣшнитѣ бѣли полета, правени пакъ отъ него, ни увѣряваха, че Ботйовъ съ особенъ апломбъ декламиралъ на руски езикъ слѣднитѣ редове изъ Капиталътъ: „...Экстропріація непосредственныхъ производителей совершается съ самымъ безпощаднымъ вандализмомъ, подъ дѣйствіемъ самыхъ низкихъ побужденій, самыхъ грязныхъ, самыхъ мелочно злобныхъ страстей. Она ведетъ къ централизацій. Но централизація срѣдства производства и обобществленіе труда достигаютъ такой точки, на которой они становятся не совмѣстымыми съ своей капиталистической оболочкой. Она разрывается. Бьетъ часъ капиталистической частной собстенности. Экспроріаторы экспропріируются...“

Тази пѣсень на научната логика е намѣрила ехо и въ трудоветѣ на поета. На нѣколко мѣста въ своитѣ съчинения ни говори той за диалектическо развитие, за диалектика, и не въ единъ и два реда разполага той симпатиитѣ си на страната на „германскиятъ социализмъ“. „Всѣко едно откритие и усъвършенствуване въ науката и индустрията — пише Ботйовъ на 22. май 1875. — ако то не може да се приложи на практика отъ всѣкиго и да принася еднаква полза, както на богатия, така и на сиромахътъ, е врѣдително за прогреса на свободата, а слѣдователно и за щастието на человѣчеството. Наистина, въ послѣднето столѣтие естествознанието, физическитѣ и математическитѣ науки сж направили голѣми успѣхи въ своето развитие, но отъ всичкитѣ тѣзи резултати ние виждаме, че се ползува само оная часть отъ човѣчеството, която и безъ това всѣкога е живѣла добрѣ, и безъ това никога не е работила нищо, и безъ това постоянно е пила кръвьта на милиони нещастни човѣшки

сжщества. Погледнете на всичкитѣ цивилизовани страни въ Европа, вслушайте се въ оние вопли и страдания, които се чуватъ задъ официалнитѣ ширми на човѣшкия напрѣдъкъ, обърнете сериозно внимание на отчаяната борба между труда и капитала, както въ Европа, така и въ Америка, и вие ще да се увѣрите въ истинностьта на нашитѣ думи и ще кажете заедно съ здравия човѣшки разумъ, че при днешното общественно и политическо устройство на човѣчеството, сиромахътъ е на всѣкждѣ робъ, а робътъ е на всѣкждѣ сиромахъ“. „Никакво умственно развитие, никакви открития въ науката и никакви съобщения и улеснения въ търговията, продължава поетътъ, не сж въ състояние да измѣнятъ това скръбно и възмутително правило. Живъ примѣръ на това е Англия, въ която, при всичкитѣ свои машини и желѣзни пжтища, по-голѣмата часть отъ народа е робъ и слуга на привилигированитѣ класове“. На оние, които биха запитали автора, защо имъ разправя това, което е „толкова далече отъ насъ“, Ботйовъ заявява, че имъ го разправя затова, „защото и у насъ, както и у другитѣ народи, е близо вече да се повтори това сжщо явление, което днесъ-за-днесъ плаши умоветѣ, а може би и положението на всички почти тирани и експлоататори“ [1]).

Прѣобладающата мисъль въ тие редове, както ще видимъ, е тая на Н. Г. Чернишевски, но читательтъ може да наблюдава слабия лъхъ на Капиталътъ изъ онѣзи мѣста, подъ които ние нарочно поставихме черта. Този слабъ лъхъ може да се прочете и на стр. 320 — 321. кждѣто Ботйовъ прави своитѣ бѣлѣжки къмъ една „дописка“, скроена отъ него въ редакцията на „Знаме“ споредъ получени свѣдѣния: — „Филантропия! Благотворителность! Колко души шарлатани покриватъ своитѣ

[1]) Съчинения, стр. 278 — 279.

мръсни дѣла чрѣзъ тие блогозвучни думи, които не принасятъ никаква сѫществена полза на мѣстото, дѣто тѣ се практикуватъ, ако полето на тѣхната дѣйность и да е твърдѣ обширно. Благотворителностьта неможе да изкорени злото, тя не обяснава причинитѣ на безбройнитѣ страдания на човѣчеството, не уничтожава тие причини, а лѣкува само послѣдствията. Тя само затуля устата на гладния, приспива страдающия и приучава недоволния на робство и на търпѣние. Земете, напримѣръ, Англия, дѣто благотворителностьта е достигнала до такива широки размѣри, въ каквито тя не сѫществува нито въ една държава. Нема тамъ сѫ могли филантропитѣ да изцѣрятъ язвата на тѣлото на английския народъ, която отъ день на день се уголѣмява все повече и повече, и която рано или късно ще прѣобърне всичкия общественъ строй въ тая страна? Думата ми е за английскиятъ пролетариятъ, който при всичката благотворителностъ на аристократитѣ, расте не съ години, а съ часове и съ минути. Освѣнъ това, думата благотворителность е унизителна за човѣшкото достойнство, защото тя прѣдполага, че сѫществуватъ на свѣта такива създания, които сѫ направени по образу и подобию божаго, но които сѫ осѫдени да мратъ отъ гладъ и отъ мизерия..." „Но, продължава поетътъ, разумнитѣ и образованитѣ хора отдавна вече сѫ разбрали лошитѣ послѣдствия на благотворителностьта, и всичкото свое внимание сѫ обърнали на корена на злото, т. е. — на онзи анормаленъ общественъ редъ, който създава безмѣрно богати и безмѣрно сиромаси люде. Трѣбва по-напрѣдъ да се изкорени злото и тогава не ще вече да има нужда да се занимаваме съ лѣкуването на неговитѣ послѣдствия, което не само че е безполезно, но е даже и врѣдително, защото дава възможность да се развие въ друго направление болестьта..."[1])

[1]) Съчинения, стр. 320—321. Вж. още стр. 334, 335, 336 и др.

На друго едно мѣсто, като хроникира борбата между „труда и капитала" въ Германия, и „лошото социално и економическо състояние" на тая страна „при всичкитѣ милиярди, които тя взе отъ Франция", и като привежда думитѣ на прочутия натуралистъ и писатель Карла Фохта, че френско-пруската война е обогатила Германия, „но друга една война ще да я осиромаши съвсѣмъ" — българскиятъ поетъ завършва: „Ще да чуе ли Бисмаркъ думитѣ на Карла Фохта или не — не се знае; но навѣрно ще чуе той отчаянитѣ викове на работническитѣ класове въ своето отечество. Никѫдѣ социализмътъ се не разпространява така бързо, както въ Германия".[1])

Дѣйствително, епохата 1874—75. год. която справедливо бихме нарекли епоха на Капиталътъ, не е пълна, завършена, за новото умственно развитие на поета, но трѣбва да се признае, че тази епоха тласна умътъ Ботйовъ да вземе по-рѣшителна позиция върху нѣкои общественни проблеми, да отиде още по-въ лѣво, и да стигне до оная катастрофа, която получи въ печата неточното название „свада", както и до неизбѣжната оставка отъ членството си въ Централния революционенъ комитетъ, писменно поднесена въ края на септември 1875. година, която оставка има слѣднята форма и слѣднето съдържание:

ОСТАВКА

Защото моитѣ убѣждения се не посрѣщнаха въ много отношения съ убѣжденията на останалитѣ членове на българския революционенъ комитетъ въ Букурещъ и защото отъ това се породи неискреность между нази, то за да не бѫда отговоренъ прѣдъ съвѣстьта си, намѣрихъ за нуждно да прѣстана вече да дѣйствувамъ като членъ на комитета. За това, моля моитѣ

[1]) Съчинения, стр. 337.

досегашни другари да ми одобрятъ и приематъ настоящата оставка.

Букурещъ, 30. септември 1875.

Хр. Ботйовъ.

Безъ онова слабо влияние на Капиталътъ, което наблюдавате изъ цитиранитѣ по-горѣ редове, както и въ съчиненията на поета отъ половината на 75. Ботйовото развитие щѣше да отиде, по всѣка вѣроятность, къмъ дѣсно, и вмѣсто съ тая оставка, щѣше да свърши въ пълно примирие съ догмата и съ практиката на старитѣ революционери.

При все това, като убѣденъ социалистъ-революционеръ, у когото революцията е проникнала кръвьта въ жилитѣ му, Ботйовъ трѣбваше докрай да изпълни дългътъ си къмъ българското освободително движение, прѣди да се раздѣли формално съ неговитѣ бждащи вдъхновители.

Той това и направи.

1873—75. години, освѣнъ съ интенсивна литературна работа, сж изпълнени съ интенсивна революционна дѣятелность. Това врѣме, сѣкашъ, овѣнчава развитието на човѣка и на общественния дѣятель, въ него се събиратъ като въ фокусътъ на леща лжчитѣ на годинитѣ 1866—72. съ всичкитѣ екцеси, свойственни на всѣка стихийна натура, съ всичкитѣ лутания между глада и смъртьта, съ всичкитѣ възможни опасности да изчезне синътъ на България — да се изгуби той и за нейната литература, и за нейната революция.

VIII.

Нека си спомнятъ читателитѣ —, за да не губимъ прагматическата връзка между явленията, че Ботйовъ дойде въ Букурешъ прѣди смъртьта на Дяконътъ, прѣди Арабаконашката авантюра, продиктувана отъ нуждитѣ на събитията, но извършена безъ духъ, безъ участието

на здравия разумъ —, съ една дума, нашиятъ човѣкъ стжпи въ Влашката столица оная тъмна и символична нощь, когато българската революция бѣше стигнала до извѣстенъ градусъ на психическо напряжение — ако тъй бихте ни позволили да се изразимъ. Срѣщата на Ботйова съ Левски даде на поета да разбере, че се иска развръщане на силитѣ въ много посоки. Особенно оние, които сж извънъ България, безъ да говоримъ за вжтрѣшнитѣ дѣйци, които изпълняваха даденитѣ заповѣди на насилия, както сж могли —, повтаряме, особенно оние, които живѣли извънъ България, били задължени да не спятъ, а да създаватъ отъ нищо нѣщо.

Една щастлива идея навѣсти поета, старата идея на Татмата, който бѣше се луталъ до руския Акерманъ, за да се снабди съ нѣкакви мистериозни инструменти. Ако нападението на частни лица, неподатни да правятъ доброволни жертви, е свързано съ опасности, ако държавнитѣ хазни сж опасани съ дублиранъ желѣзенъ обръчъ и съ двоенъ кордонъ пазачи, нашитѣ роволюционери ще се помжчатъ да измамятъ тая безобразна държава, която е майка за едни, а мащеха за други. Сѣченето на монети е едно право, уредено отъ международни договори, но за революционерътъ не сжществуватъ мѣстни, камоли международни закони. Тѣ, революционеритѣ, които сж си турили главата въ торбата, ще създадатъ скрита монетоливня, и всѣка седмица, всѣки мѣсецъ, и всѣки день отъ недѣлята ще да изнасятъ на пияцата за размѣна извѣстно количество срѣбро. Кой какво може да имъ направи и кой отдѣ може да ги научи, какво правятъ и съ що се занимаватъ прѣзрѣнитѣ отъ свѣта и ненавижданитѣ отъ небесата!

Въ ромжнската столица прѣзъ епохата, когато ставатъ описванитѣ на това мѣсто събития, имало една улица, нарѣчена „Калеа Вергулуй“, малко назадъ, на

западъ отъ „Калеа Мошилоръ“; въ първата, въ Калеа Вергулуй, не си спомняме кой номоръ, Петъръ Дългия —наричанъ „Дългия“, за да се придаде по-голѣма карикатурность на неговия кжсъ, колкото чоперакъ ръстъ, наелъ една стая, въ дъното на обширенъ дворъ, която имала въ съсѣдство една кочина и единъ кокошкарникъ. Петъръ Дългия — когото прѣзъ знаменитата оная нощь оставихме въ селото надъ Букурещъ — нарочно търсилъ тая дупка, гарантирана отъ хорското любопитство. Онова, което е отвратително на видъ, рѣдко буди интересъ, — може би само на чужденецътъ, но не и на съсѣдитѣ, които сж го забравили отъ гледане. По външния си каяфетъ, апартамента, наетъ отъ Дългия, ималъ тоя видъ: една хумба, пълна съ мракъ и съ опасность, но безъ интересъ... Тукъ се принесълъ да живѣе Ботйовъ заедно съ вѣрния си съпжтникъ. Тука, въ тая колиба, била отворена монетоливня, която по своята производителность надминавала тарапанитѣ на днешнитѣ голѣми държави. Единъ день, чини ми се прѣзъ лѣтото на 1873. докторъ Ч. рѣкълъ да отиде на гости у нашия поетъ, който, между другото, не можелъ да се нахвали съ новата си квартира.—„Скромна и удобна: а главно, нѣма кой да ми боюрдисва“ — се хвалилъ поетътъ. Полюбопитствувалъ Ч. да знае номерътъ: — „какво ще ми идешъ, когато всѣки день се виждаме—хитрувалъ нашиятъ човѣкъ. Но ако дойдешъ, все ще да останешъ доволенъ“: обстановката била прѣкрасна, пъкъ освѣнъ това, имало въ стаята и нѣкаква подница, въ която правили нѣкакви химически опити. Въ химическата анализа е скрита мистерията на живота. Види се, това искалъ да каже нашия поетъ...

Единъ намусенъ лѣтенъ день, една лѣтня пладня, когато буритѣ се гонѣли по горнитѣ пространства, докторъ Ч. неочаквано се озовалъ прѣдъ слупената капия на велелѣпнитѣ сараи, потропалъ на чемширова порта, за да получи „позволение“. Прѣзъ една зирка,

като оная за която говори мжченикътъ на кръста, Татматъ, Бесарабчето или както щете още го наречете, направилъ огледъ и донесълъ на Ботйова, че „докторътъ“ „чука“. — „Пусни го“ — заповѣдалъ Ботйовъ.

Обстановката, разправяше ни очевидецътъ, била, колкото оригинална, толкова и любопитна. До отсрѣщната стѣна едно огнище, съ куминъ отъ керпичи, който излизалъ изъ таванътъ нагорѣ и водилъ... може би въ ада; една подница отъ глина, нѣкаква тиганя огнеупорна, нѣколко калжпа пакъ отъ глина, и нѣкаква сплавъ допълвали цѣлата картина. Главенъ „механикъ“ билъ Татмата, другитѣ двама: Ботйовъ и Димитъръ Пащарчето, главно първия—провѣритель, а Пащарътъ стоелъ всѣкога на пусия...

— „Какъ ти се вижда—запиталъ поетътъ: ще бжде доходно. Този маскара даде снощи първия випускъ—, излѣзе сполучливъ“.

„Вчера“ тарапаната отсѣкла първа партида руски рубли и съдружието пратило Бесарабчето да ги размѣни на пияцата, разбира се, когато е имало най-голѣмо движение и най-малка възможность да бжде оскрита фалшификацията.

Какво е произвела тая примитивна „тарапана“ прѣзъ 1873. година, ние не можехме да узнаемъ. Но втория „випускъ“ срѣбърни монети вече внесълъ смущение въ Букурешката пияца. Тайнитѣ агенти защъкали. Естественно, кждѣ може най-добрѣ да вирѣе фалшификацията, ако не въ голѣмитѣ градове, дѣто има толкова много очи, които нищо не виждатъ? Въ малкия градъ всѣки всѣкиго познава: въ голѣмия никой никого не знае. Тука, въ голѣмитѣ градове, дѣто царува пълно вавилонско смѣшение, се криятъ най-голѣмитѣ злодѣйства. Тука, въ голѣмия Букурещъ, а не изъ дребнитѣ селца — ще да търсятъ тайнитѣ агенти оная скрита тарапана, която ощетява престижа на хрисимата Влашка държава, както и интереситѣ ма сѣверната мечка.

Положението станало опасно: диритѣ на тарапаната били открити.

За щастие, поетътъ благополучно могълъ да се отърве изъ ржцѣтѣ на властьта, както и размѣнвачътъ, като пожертвували механикътъ — Татмата, когото неблагоразумнитѣ власи пратили въ солницата (въ Телега) да изплаща натуралнимъ образомъ врѣдитѣ, нанесени на държавното съкровище.

Началото на 75. година ни завѣщава новъ фактъ. Казахме навѣрно, че оскждни били срѣдствата на Ботйова съ поемането да върти чарковетѣ на цѣлото движение. Любенъ Каравелевъ, който могълъ да отстжпи печатницата, се заинатилъ — и не позволява. Знамето трѣбвало да умрѣ прѣди да бжда чуто и разбрано. Второ — голѣма нужда отъ въоржжения, по-голѣма отъ всѣки други пжть, се чувствувала сега, когато херцеговинци запалили чергата на Босфорския тепегьозинъ, и викали нашитѣ за помощь. До кждѣ е стигнало положението и до колко неблагоприятнитѣ условия сж натѣгали нервитѣ и сж внушавали идеята за „прѣстжпления“ криминални по буквата на обикновенната сждебна процедура, може да се види отъ едно Ботйово писмо, съ дата 16. мартъ 75. което ние изцѣло ще цитираме —:

Брате Драсовъ!

Бързамъ да отговоря на писмото ти отъ 15/3 т. м. да се поразговоря и азъ съ тебе. Разговорътъ ми е скърбенъ и неприятенъ, но нѣма какво да се прави. Ти си длъженъ да слушашъ. Едно само ще те моля — да бждешъ искренъ и да ме обвинявашъ най-строго, ако ме намирашъ въ нѣщо виновенъ. Прѣди всичко ние трѣбва да бждемъ искренни. И така — слушай. Въ миналото си писмо азъ ти писахъ, че дѣлата отиватъ добрѣ, че и отъ срѣща се работи и че на 1. мартъ ще стане събрание. Това бѣше или баремъ излѣзе гола,

безсъвѣстна лъжа. До колко отиватъ добрѣ работитѣ, азъ ще ти кажа малко по-послѣ, а за работитѣ отсрѣща, неще и приказка. Воловъ е затворенъ въ Русчукъ за скандала съ французитѣ и съ тоя скандалъ сж приплетени и комитетски работи. Защо? — Ще видишъ. Стамболовъ се крие подъ листъ отъ свирѣпитѣ прѣслѣдвания на турското правителство, а Никола (Обрѣтеновъ), че се скаралъ съ Грекова, не ще да знае нищо. Той се е отказалъ да върши каквато и да е обща работа. А ние? — Ние сме си още по-голѣми и важни дѣятели. Освѣнъ отъ тебе и отъ П. Юрданова изъ Зимничъ, азъ не съмъ получилъ до сега ни едно писмо. Какво те е събрание намѣрило! Господинъ Панайотъ има пълно право да гледа на нашитѣ дѣла като килави, но твърдѣ много се лъже ако мисли, че причината на това сме всички. Азъ по-скоро ще обвиня себе си нежели емиграцията, която при добро направление би направила дѣйствително голѣми работи. Причината на тоя сънь сж лицата, които сж се завзели да я водятъ, а въ дѣйствителность я люлѣятъ, за да се не събуди. Не само че не работимъ за прогреса на дѣлото, но и гледаме даже да го убиемъ.

По Коледното събрание В-въ билъ донесълъ нѣкоя и друга парица, за да си купи револвери. Паритѣ той оставилъ на Каравелова и си заминава. Послѣ нѣколко деня у Каравеловъ се донесе едно сандъче и на Ботйова се заповѣда да го адресира до Димитра въ Гюргево. Азъ направихъ това, безъ да зная нито колко сж револверитѣ, нито кой ги е купилъ, нито за дѣ ще да се изпровождатъ. Това бѣше за мене мистицизмъ, защото никой ми не казваше и азъ никого не питахъ. Каравеловъ изпровожда това нѣщо въ Гюргево и пише, че отъ руското консулато ще да додатъ да си го взематъ, а отъ друга страна изявява на желѣзницата, че въ сандъчето сж свѣщи. Въ Гюргево до толкова тежкитѣ свѣщи възбудили подозрѣние, поли-

цията ги конфискувала, повиква Димитра, и той обажда, че сандъчето е изпроводено отъ Каравелова за консулатото, а за увѣрение изважда и Каравеловото и консулското писмо. Но знаешъ ли на кой консулъ? На бѣдния Стамболовъ! Слѣдъ нѣколко деня у насъ се яви тукашниятъ пръвъ прокуроръ и подири Каравелова. Каравеловъ показа голѣмо малодушие. Той се уплаши и азъ бѣхъ принуденъ да взема всичко отгорѣ си. Процесътъ стана въ такъвъ смисъль, въ какъвто съмъ писалъ и въ вѣстника. Азъ ходихъ въ Гюргево да искамъ револверитѣ, бихъ отъ тамъ депеша на министра, защото ми ги не даватъ, но отговорътъ бѣше да дойда и ги искамъ въ Букурещъ. Тука като дойдохъ генералниятъ прокуроръ ми каза, че мене щѣли да сждятъ. Кога ли ще бжде тоя день? Азъ бихъ отишелъ при министра и работата би се свършила безъ гласность, но нѣма съ кого. Каравеловъ се извинява, че не знае влашки и че той се не мѣси въ политика; Цанковъ, редакторътъ на в. Балканъ и единъ отъ членоветѣ на революционната комисия, неще, защото нѣмалъ извѣстие отъ тая работа, главно, защото не желае да се компрометира прѣдъ ромжнското правителство. А Адженовъ ... О, това златно теле, което се вмъкна отъ Каравелова въ работитѣ само да покаже, че и зайцитѣ ходятъ на война, не дава да му се спомене за тая работа. Сега азъ чакамъ да дойде братовчедъ ми, д-ръ Чобановъ изъ Плоещъ (той е на правителственна служба) и ще отида при министра. Ще ти пиша, какво ще да я извърша. На първи мартъ събранието не стана. Азъ попитахъ К-ва да изпратя ли писма за свикване, но той ми не позволи. Писахъ само въ Зимничъ, защото Юрдановъ ме попита чрѣзъ депеша да доди или не. И какво събрание щѣше да стане, когато актоветѣ и протоколитѣ отъ първото събрание не сжществуватъ вече! Когато се уловиха револверитѣ, то Адженовъ дойде и поиска да му се

уничтожи подписа или да се дадатъ актоветѣ нему, за да ги скрие. Комитетътъ му ги даде и тѣ вече не сжществуватъ. Видишъ ли геройство? . . .

Г-нъ Панайотъ проектира въ писмото си до тебе добро нѣщо за съставянето на комитетъ, но то става при други обстоятелства и при други хора. Отъ оние, на които девизътъ е „азбуката", т. е. — по-вѣрно парата, нека той не очаква нищо. На лѣтошното събрание, на което бѣше и ти, помнишъ ли, че азъ прѣдложихъ да се викатъ нѣкои и други отъ тукашнитѣ младежи, но Каравеловъ възстана противъ това и нарече тия момци кюлханета затова, защото тѣ му били потрѣбни за да състави съ тѣхъ своето Дружество за разпространение полезни знания и да ги убѣди, че на българския народъ не трѣбва вече свобода, защото неговиятъ прѣдводитель е вече богатъ човѣкъ? Тъй си е игралъ г. Каравеловъ всѣкога съ довѣрието, съ любовьта и съ надеждитѣ на милиони хора! Прости ме, че азъ ти говоря така искренно и откровенно. Азъ мисля, че ти не си отъ оние, които искатъ само да крѣщятъ, а да не вършатъ нищо. Освѣнъ това — мене ми е скръбно, че и азъ съмъ единъ отъ излъганитѣ въ надеждитѣ си. Затова, прави каквото правишъ, а лѣтосъ ти трѣбва да бждешъ тука, за да видимъ какво да се направи. Пѣйовъ е още студенъ, Стамболовъ позна Каравелова, а азъ съмъ отдѣленъ вече отъ него. Азъ ще да взема типографията на старитѣ, т. е. — на в. Отечество, и ще издавамъ клетото Знаме, ако ще би и гладенъ да ходя.

Струната между мене и Каравелова се скжса вече окончателно. За това, защото азъ го имахъ като братъ по дѣла и по помишления, той и хората му щѣха да ме изпратятъ тие дни въ влашкитѣ рудници за соль, но не успѣха. Сега той се грижи да убие Знамето и да ме дискредитира прѣдъ оние, които го още не познаватъ, но незная да ли ще да успѣе. Азъ нѣма

никому да правя мили очи и нѣма да му възпрѣпятствувамъ въ това. Азъ желая да се обдържа баремъ до тогава, когато дойдешъ и ти, па тогава да отворя съ него полемика за начала, за характеръ и за политическа дѣятелность. До тогава азъ ще да слѣдвамъ тъй, както съмъ захванаалъ. Драсовъ! Азъ съмъ обиденъ злѣ отъ Каравелова и нѣма да му простя нито една отъ неговитѣ политически подлости. Азъ събирамъ сила и материалъ, и вѣрвамъ, че брошурата ми или политическата рубрика на Знаме ще направи епоха въ живота на емиграцията ни. Това не е лична умраза или жажда за отмъщение. Ако отмъщението и да е такава сѫщо добродѣтель, както и благодарностьта, но азъ ще постѫпя съвсѣмъ друго-яче, защото между мене и него има въпроси, които не сѫ вече частни, а общи.

Но да оставимъ вече това. Азъ ти казахъ, че вземахъ печатницата и ще да дамъ на Знамето поживо направление и нуждната редовность въ изданието. Гледай само и ти та проводи нѣкоя полезна (разбирашъ въ какво отношение) книжка, за да може да се даде работа за първи пѫть, пъкъ послѣ ще да видимъ. Азъ би могълъ да напечатамъ Мацини, но не зная дали го можешъ взе отъ Каравелова. Азъ си вземахъ Липранди, но отъ 300 прѣнумеранти той ми даде само 180. 11. брой Знаме той ми конфискува и азъ го сега прѣпечатвамъ у Андрича. Азъ имамъ да вземамъ отъ него 14 лири за аритметиката и 14 за Иловайски, но защото за първата той не билъ взелъ още отъ Данова, и защото втората е конфискувана отъ ромѫнското правителство заедно съ револверитѣ, той ми запрѣ листа за 200 франка и ми записа още 30 жълтици за печатъ на Иловайски. Нѣмаше да ми бѫде тежко, ако глупостьта съ револверитѣ бѣше направена отъ мене и ако да имахъ баремъ извѣстие за това. Но азъ пакъ захванахъ за това, което е за неизказване и което

нѣма край. Ти, мой брайно, пиши на Пѣйова и тукъ-тамѣ по Влашко, и вземи мѣрки, за да можемъ на лѣто да турнемъ нѣкаква работа на редъ. Ето сега кой отъ кого трѣбва да иска съвѣти. Пиши ми колкото е възможно по-скоро по тоя адресъ: Strada Vergului, № 6 — Botioff.

Приеми и пр.

Букурещъ, 16. мартъ 1875.

Ботйовъ.

Въ друго едно писмо съ дата 12. априлъ Ботйовъ се блазни, че „въ кѫсо врѣме отсрѣщнитѣ комитети (въ България) ще да разполагатъ съ голѣми суми, а въ трето — отчаянието, че тие „суми“ нѣкога ще може да има той или организацията, е толкова голѣмо, щото се вижда принуденъ да вика гръмогласно: „но гдѣ пари!“

Отъ всички страни се раздавалъ тоя викъ: печатница, вѣстникъ, агитационни брошури, възвания и хвърчащи листове, апостоли и за много дребни работи се искало пари. Дѣ ги!

Този общъ повой родилъ идеята у докторъ Чобановъ да задигнатъ всичкото злато отъ единъ ромѫнски монастиръ. На Чобанова донесълъ нѣкой хѫшлакъ извѣстието, че монастирътъ „Пояна“ или „Поляна“ въртѣлъ голѣма търговия съ вино, съ зърнени храни и, елбетя, долапитѣ на монастирскитѣ денгили трѣбва да пращатъ отъ пари. Докторъ Чобановъ (Хр.) е билъ това врѣме на командировка въ Кѫмпина, близо до монастиря, провѣрилъ съ подставени лица достовѣрностьта на съобщението и си казалъ: ха-уловихме заекътъ за опашката! Скоро той повикалъ Ботйовъ отъ Букурещъ при себе си, посвѣтилъ го въ новото откритие, и настоявалъ прѣдъ поета да не се изпускатъ голѣмитѣ шарани, защото инъкъ комитетътъ много ще очаква печатница и всички необходими улеснения, за които луди лудѣяли революционеритѣ.

Нѣма какво да казваме, че нашиятъ човѣкъ, вмѣсто да говори излишни думи, изржкоплѣскалъ на Чобановата комбинация и се тутакси завърналъ въ Букурещъ. Слѣдъ четири дни, въ тъмна една нощь, когато спала и земята и небето, една тайфа отъ петь души, между които и Филипъ Тотю, водени отъ нашия човѣкъ, нахлула въ Кжмпина, подбрала съ себе си докторътъ и заминали за къмъ Карпатитѣ. Криво-лѣво, хайката прѣкрачила една ограда на монастиря, но се изпрѣчила прѣдъ втора, по-ниска. Минали първата, никаква мжчнотия не срѣщнали да прѣскокнатъ и втората. Но тука попаднали съ двата крака въ капана. Чобановъ „провѣрилъ" донесението за състоянието на каситѣ, но забравилъ да направи и една топографическа снимка. Монастирътъ билъ ограденъ съ двѣ-три паралелни стѣни, и хитритѣ калугери, които, както изглежда, не еднажъ и дважъ ще да сж яли хайдушка попара, напускали между първата и втората цѣло стадо кучета, едно отъ друго по-зли. — „Че какви сж тие прѣпятствия, сшушукалъ Ботйовъ: гаче ли всичкитѣ дяволи сж се прѣвърнали тая нощь на кучета". Но докато да се разправятъ нашитѣ хайдути съ първия некултивиранъ неприятель, върху главитѣ имъ зели да фучатъ куршуми. Кучешкиятъ необикновенъ лай разбудилъ цѣлата монастирска прислуга, която тичнала съ зарѣзани пушки върху нощнитѣ нападатели.

Нито нагорѣ, нито надолѣ.

— Чешки краката ми да бѣха изсъхнали, само въ тая бѣля да не бѣхъ влизалъ, извикалъ Кьосето.

— Въ рѣката всички! — далъ команда нашиятъ поетъ, който и прѣдъ смъртьта не губилъ присжтствие на духътъ.

Отъ хайдути на злато, тайфата се прѣвърнала на неволни рибари: двама по двама, уловени здраво за ржцѣ, нагазили тѣ до гуша въ дълбоката рѣка, която цѣпила монастирския дворъ на двѣ, и тъй могли да

се измъкнатъ на полето, да укриятъ слѣдитѣ си, безъ да дадатъ нѣкаква жертва.

— Хубави шарани щѣхме да уловимъ — обърналъ се поетътъ на подбивъ къмъ доктора, който сега чакъ съзналъ всичкия рискъ на своята необмислена „комбинация".

IX.

Все сжщитѣ нужди сж принудили Ботйова да направи една единственна обиколка до Русия мѣсецъ слѣдъ горнята случка, прѣзъ лѣтото на 1875., откакъ като членъ на Одеската конспирация бѣше изгоненъ изъ гимназията.[1])

Ала по тѣзи обири, които носятъ чисто политически, не вулгарно-разбойнически характеръ, у насъ, се създадоха двѣ мнѣния.

Началото на политическитѣ обири у насъ е далечно, и по права линия — произхода имъ трѣбва да търсимъ въ мѣстнитѣ български условия. Хайдутитѣ сж ги практикували въ смисъль, твърдѣ познатъ и твърдѣ ясенъ: тѣ сж смѣтали да повърнатъ обраното отъ турскитѣ разбойници на раята, за която цѣль убивали, крадѣли, безъ нѣкой да ги е сждилъ за това имъ разбойничество, освѣнъ разбойническата власть.

Съ зараждането на политическото хайдутство, случайнитѣ обири на старитѣ хайдути ставатъ политически обири. Ние не знаемъ дали и въ какви размѣри Раковски е практикувалъ политическия обиръ, но слѣдъ него тоя обиръ е станалъ система, колкото полезна, толкова и наложителна. Левски му придаде по-голѣма рѣшителность и по-голѣма смисъль. Принципътъ „кради!" за дѣлото, колкото повече повелявали обстоятелствата,

---

[1]) Нека се запомни, че откакъ напусна Одеса прѣзъ 1866. годиа, този е единственниятъ пжть, когато Ботйовъ е стжпилъ въ Русия.

толкова повече Дяконътъ изисквалъ изпълнението му отъ подчиненитѣ хора. На 14. августъ 1872. напримѣръ, Левски лично съ нѣкой си Вуто Вътовъ отъ Ловчанския комитетъ, е извършилъ политически обиръ въ кжщата на Ловчанския богаташъ Денчо Халатътъ и то „посрѣдъ бѣлъ день".[1]) Дори слѣдъ Арабаконашката авантюра на Димитра Общи, въ едно общо събрание на революционния комитетъ въ Троянъ, станало на 9—10 октомври 72. Дяконътъ е далъ слѣднето характерно заявление: крадете; на моя лична отговорность заповѣдвамъ: крадете и лъжете за нароность, а оня, който подъ прѣдлогъ за народното дѣло краде и лъже за свой частенъ интересъ, ще бжде проклѣтъ и пронизанъ отъ хладната кама.[2])

До 72. година политическата кражба е практикувана „незаконно", по-право — произволно. Всѣки е чувствувалъ нуждата отъ нея, и всѣки се е подвизавалъ въ този видъ хайдутлукъ, както е могълъ. За да добие обаче, по-здрави връски съ нуждитѣ на движението, така да кажемъ — за да бжде повече „идеализирана" и по-хубаво използувана за революцията, „Генералното събрание" на вжтрѣшнитѣ комитети, което стана въ Букурещъ на 1872. провъзгласи политическитѣ обири и убийства, като едно начало, което фигурира и въ „Наредбитѣ" за революционнитѣ комитети, изработени отъ сжщето Генерално събрание.

Обири слѣдъ 73. сж ставали всѣка нощь, и прѣзъ день е падала по една човѣшка глава.[3])

---

[1]) Ср. и М. Ив. Марковски, Спомени и очерки изъ българскитѣ революционни движения (1868 — 1877). Враца, 1902. книжка I. стр. 114.

[2]) Ср. сжщиятъ авторъ, стр. 122.

[3]) Левски несамо е обиралъ, но и убивалъ за „дѣлото" (ср. Василъ Левски Дяконътъ. Чърти изъ живота му отъ З. Стояновъ. Пловдивъ 1884. стр. 70 и 83).

Но по този въпросъ въ нашата литература е имало въ врѣме оно, има и днесъ двѣ мнѣния: едни — революционеритѣ, сж ги смѣтали като неизбѣжно революционно дѣйствие: оние, които вършатъ политическата кражба сж свѣтци; други — чорбаджиитѣ и властьта, сж виждали въ политическия обиръ и въ политическото убийство една безнравственна авантюра, дѣло на вулгарни разбойници, за които бѣсилката всѣки день трѣбва да е кордисана.

По въпросътъ за политическото хайдутство на Христа Ботйова въ съзнанието на простацитѣ, както и въ българската литература, прѣобладава чорбаджийско, турското мнѣние. Политическото хайдутство на Ботйова, отначало и до край вършено съ една и сжща цѣль и не безъ мнѣнието на Левски, и не безъ санкцията на „Наредбитѣ", отдѣлятъ отъ общитѣ условия на революцията, отъ общитѣ нужди на движението, като се ще на българскитѣ жонгльори да изкаратъ виновенъ комунизмътъ на Ботйова, както и неговата лична жажда, неговата органическа слабость къмъ авантюрата. Самоволната сиромашия, пишеше Ботйовъ, уби и таланта ми и способноститѣ ми; нека баремъ единъ се одързости да каже, че нѣкога съмъ служилъ на дѣлото за лични облаги — продължава искренната си изповѣдь поета: скоро ще събере той сили да отвори въпросъ за политически характеръ, за политическо кавалерство и за гражданска честность; той ще да иска да разгърне страницитѣ на миналото и настоящето — и скоро ще да докаже, какво е той и какво сж другитѣ.

Мѣстата — като всѣка искренна изповѣдь — мѣстата изъ Ботйовитѣ писма, които визиратъ тоя въпросъ, сж чисти, ясни като бисеръ; тамъ, дѣто говори поета за себе си въ интимна прѣписка, е очертана цѣлата му душа, безъ притворство и безъ свѣнъ.

Но тие мѣста бѣха прѣскокнати отъ българскитѣ жонгльори.

Тѣзи погледнаха на кражбата, вършена отъ Ботйова, като резултатъ на неговото комунистическо образование, и като такъвъ на неговото слабо възпитание: Ботйовъ е вършилъ обиръ и всички свързани съ него авантюри, за да осѫществи комунистическото царство на земята и... за да даде храна на бѣднитѣ литературни глави въ свободна България да лъжатъ, като губятъ дори пинятието за мѣрка.

Нека дръзне нѣкой да ме обвини — пишеше комунистътъ — Ботйовъ.

О! не само дръзнаха, но въ свободна България, изъ която езицитѣ заклѣпаха като крѣчетало по водениченъ камъкъ, „поклонницитѣ" на поета усвоиха за него мнѣнието на чорбаджиитѣ.

Заради своята цѣль — да се скомпрометира социализмътъ на Ботйова, новата чорбаджиищина жертвувá единъ скѫпъ животъ!

ГЛАВА СЕДМА.

Примирение съ дѣйствителностьта.

Женитба. — Прелюдия къмъ една политическа крамола. — Единъ епизодъ. — На госте у Л. Каравеловъ. — Жената на Любенъ Каравеловъ и Христо Ботйовъ. — Грандоманията на Ната. — Споръ. — Участьта на единъ гювечъ. — Примирение съ дѣйствителностьта или съзната отговорность? — Една гениална замисъль. — Романътъ „Змей". — Тиха буря посрѣдъ сѣмейни лишения. — Една оригинална идея и нейната история. — Нѣколко писма. — Какви изгледи даваше сѣмейния животъ на Ботйова? — Бракътъ на Хр. Ботйовъ въ българската филистерска литература. — Малко полемика.

I.

Бидѣйки учитель въ Букурешката „свободна школа", два-три пѫти забѣлѣжилъ Ботйовъ да се втилява изъ широкиятъ черковенъ дворъ нѣкаква женска фигура, която отъ врѣме-на-врѣме мятала самодивски погледъ къмъ даскалската стая. Слушалъ поета, че въ черковниятъ домъ, който билъ нѣщо като мушия на българския владика, ходила една изгора, единъ миньонъ, прѣкаралъ първата пролѣть на живота, безъ да е изгубилъ чарътъ на своята младость. Но въ тая епоха Ботйовъ налегнала пълна абнегация: него нищо друго не занимавало, освѣнъ училището, вѣстникътъ и дѣлото. Забравилъ лична грижа за себе си, поетътъ не интересували и околнитѣ, даже да би били тѣ знаменити съ неземни добродѣтели.

Но ако той е забравилъ личностьта за дѣлото, тънкитѣ цѣнители на мжжката красота, вѣнецътъ на Вселенната и нейната милость — жената, по натура чувствителна къмъ рѣдкитѣ щедрости на Твореца, не е могла да остане равнодушна прѣдъ единъ рѣдъкъ образъ. Годината 1875. бѣ заварила Ботйова въ пъленъ мжжки разцвѣтъ: онази класическа хубость, за която тъй често разправя българската мелодична пѣсень, била въплотена въ поета, въ неговата походка, въ неговиятъ хармонично развитъ станъ, въ неговата юнашка снага и въ неговия замѣчтанъ ликъ. Ние имаме прѣдъ себе си 2—3 портрета на Ботйовъ отъ разни епохи и тоя отъ послѣднята година, ние сме слушали разказитѣ и на съврѣменници, живѣли дълго врѣме съ нашия човѣкъ. И трѣбва да се признае, че словеснитѣ отзиви въ нищо не противорѣчатъ на впечатлѣнията, които изпитваме, когато съзерцаваме тритѣ снимки на единъ и сжщъ образъ. Архитектурата на поета е идеална въ пълна смисъль на тая дума. Оная висша хармония, която гръцкитѣ художници търсѣха въ човѣшкото тѣло и се мжчеха да постигнатъ чрѣзъ студениятъ мраморъ, който тъй малко говори на душата, колкото повече изкушава окото; оная върховна дружба между идеала и условнитѣ форми, които добива той чрѣзъ помощьта на неодушевенната материя и чиличения млатъ,—творчата природа вложила въ физическия станъ на българскиятъ поетъ и въ неговата горѣща кръвь. Съ своето гладко и високо чело, подъ което се побираше мисъльта на цѣло едно бждаще; съ своитѣ тънки като пиявици и черни като смола вѣжди, подъ които падатъ двѣ очи — двата свѣтилника на България; съ своя орловъ носъ и съ своята буйна коса, свѣтла като душата на свѣтецъ; съ своя духъ и съ жеста на своето чувство, великодушно колкото благата усмивка или лютото проклятие, които сж излизали изъ неговитѣ божественни уста —Христо Ботйовъ бѣше единъ принципъ, който живѣеше...

Въ селска кукя ли надникне или покрай сарафски палати намине, кждѣто ревностьта е турила подъ ключъ младъ животъ; на сѣдѣнка ли посѣдне съ селски ергени думи за тегло народно да продума и на моминска хубость да се полюбува, или на общественъ мегданъ се поспрѣ, надъ суета людска да се надсмѣе — и тукъ и тамъ, поетътъ на България подпалялъ сърдцата, каралъ младитѣ луди да лудѣятъ, ревнивитѣ — домъ да разтурятъ.

Луда полудѣла и двадесть-двѣ годишната Венета, когато се мѣрналъ за пръвъ пжть въ училището Калоферския левентъ . . .

Започнала да щъка тя изъ училищниятъ дворъ, двѣ черни очи захванали да заничатъ по юнакъ-момъкъ. Младость! и тя има своитѣ закони, и своитѣ права; и тя има своето дѣтство и своята старость. Затворете я въ кафезъ, тя ще увѣхне безъ врѣме и ще се прѣвърне въ клѣтва. Младостьта е като пъпка на гюлъ-трендафилъ: подъ ясни слънчеви лжчи, на откритъ въздухъ, тя е свѣтла, тя е велелѣпна и красива, като майско утро и като небесна искра; въ душната стая на тиранътъ-мжжъ тя оглупява, както цѣлата обстановка, която е кржжи.

На двадесеть-втората си година, сѣнката, която смутила трети пжть сърдцето на поета, прѣдставлявала нѣщо подобно. Едно расо, което криело двѣ лица съ двѣ съвѣсти, билъ нейниятъ тиранинъ. Отецъ Панаретъ, като неинъ сродникъ, взелъ подъ опека младата вдовица, на която конфискувалъ всички лични права — даже правото да се любува на красотата природна.

Но стжпянето на поета въ Букурешката капела, както на други мѣста, и тука, означаваше близка буря, близки крамоли, неминуеми скандали.

На тѣхъ плюлъ поета, както плюлъ върху тартюфската съвѣсть на попа.

Двѣтѣ заничащи за милъ погледъ очи, намѣрили отзивъ въ сърдцето на поета. Наистина, той не билъ забравилъ още Калоферската история, която за него имала по-голѣмъ смисъль отъ единъ случаенъ епизодъ. Отъ начало и до край — Калоферската любовь поетътъ цѣнилъ толкова, колкото и своя животъ. Отъ начало и до край „Пеша" е жива оживяла въ неговата душа — нейниятъ образъ се прѣвърналъ на живиница за личното му спокойствие. Прѣди да стжпи послѣденъ пжть въ Букурещъ и прѣди да завърже трета и послѣдня любовна авантюра, поетътъ изпълнилъ дългътъ си къмъ първо либе. Но Пеша отрекла, защото тогава (около 1872.) не било врѣме двама да гладуватъ — двѣ сждби да се убиятъ, а сега тя е сама свила сѣмейно гнѣздо.[1]) Отъ любовь къмъ поета тя не искала да увеличи неговия товаръ, прѣди да обнаружи кредито-способность за сѣмейно огнище. Бѣдната Калоферска даскалица! тя не знаела въ оная мъртва епоха, че двата смъртни врага на любовното щастие, двата смъртолога противъ чувства и любяще сърдце, сж врѣме и пространство, които замѣняватъ реалнитѣ чувства съ фантастични желания. Тие желания — за честь на поета — се запазили въ негови духъ до „Радецки", когато той далъ брачно свидѣтелство на оставена жена и дѣте въ Влашката земя; горѣлъ отъ желание той тогава, по-прѣди и по-сетнѣ, да види първо либе, първата милость на сърдцето и първата радость за душата; горѣлъ отъ юнашко желание прѣзъ цѣлата епоха на своя усиленъ животъ, въ Калоферъ да осъмне, въ мжжки обятия драго либе да пригърне — пакъ тогава да истинатъ жили, пъкъ тогава нека младъ да загине. Но... желанията сж опиумъ за любовьта. Тѣхното универсално значение за Ботйова не важело, или важело дó врѣме.

[1]) Парашкева Шушулева се е оженила въ Калоферъ къмъ края на 1872. година. Прѣди да се ожени, както и слѣдъ — Ботйовъ се е намиралъ съ нея въ кореспонденция.

Единъ духъ, който търси разнообразия, и който неможе да търпи условноститѣ на живота — трѣбва да даде отзивъ и на новата срѣта.

Владишката злина не могла да счупи волята на двѣтѣ сърдца: дá се изразимъ съ благия езикъ на народа, поетътъ взелъ да занича отвъдъ, като смокъ взелъ той да се промъква прѣзъ каменната монастирска ограда...

Роптаелъ злиятъ владика, зароптала и една „хрътка", за да се създаде прелюдията къмъ нѣколко важни събития.

II.

Двѣ обстоятелства съвпаднали съ новиятъ любовенъ епизодъ: първото било тайнственостьта, която покривала политиката на Каравелова съ сръбското правителство, и второ — ролята, която искала да играе Ната въ живота на Букурешката емиграция. Безъ елементарно образование, но съ грубо възпитание, Наталия Каравелова се мжчила да господарува надъ крижжокътъ, стоѣщъ близко до Каравелова, както господарувала въ своята безлюдна кжща. На Наталия Сръбска се щѣло да играе великата роля на великитѣ жени отъ Великата французка революция! Но Ботйовъ знаелъ много добрѣ, че Ната не бѣше нито мадамъ Бюфонъ, която държеше въ плѣнъ Дантонъ и Планината, нито мадамъ Роландъ (Roland), която влияше върху Жирондинцитѣ. Ната не е изнасяла прѣдъ нашитѣ несрѣтници никакви принципи, не е излагала прѣдъ тѣхъ никакви сложни въпроси, освѣнъ клюката, своята грандомания и своитѣ безгранични връзки съ сръбскитѣ агенти! Вмѣсто да е понесла върху себе си влиянието на нѣкой мощенъ философски умъ, както организаторкитѣ на ученитѣ клубове отъ 18. столѣтие[1]), та съ право на претенция да

[1]) Мадамъ Roland имаше за непосрѣдственъ учитель Плутарха, а рошавата Наталия Каравелова — сокака.

импонира прѣдъ нашия човѣкъ, Наталия Каравелова попивала въ душата си завистьта и егоизма на сръбския шовинизмъ. Съ една дума, жената на Каравелова носила всички качества отъ които човѣку се подига и поради които Ботйовъ я намразилъ още първия день.

Но тъкмо тая ограничена жена, която дала еднажъ подслонъ на българския поетъ и два пѫти му поднесла кора черенъ хлѣбъ, искала да държи юздитѣ на нашия човѣкъ, да го прѣвърне на тѣсто въ рѫцѣтѣ си, както правила съ безхарактерния Любенъ.

Намѣрила черкова да се кръсти!

Често тая стрѫвница натяквала поету да не ходи тамъ, при Венета. Грозна като чума и зла като квачка, неспособна съ нищо — нито съ външность, нито съ душевни качества, да задържи човѣшкото внимание до себе си, рошавата сръбкиня обѣсвала отвратителенъ носъ, колчемъ Ботйовъ дохождалъ у Любена, безъ да я погледне. Искало се ней да помилва кѫдра брада и кѫдри въси у поета, които овѣнчавали коралови уста, искало ѝ се да завладѣе неговото красиво сърдце, и да управлява нишкитѣ на неговитѣ желания... Ала, слаба на обикновенната почва — Ната захванала да интригува.

Нѣкога — прѣзъ м. ноември, откакъ изгониха поета изъ училището, било то, Ната сложила на гоститѣ-хѫшове госба — качамакъ въ единъ български гювечъ. Свилъ се Ботйовъ, Каравеловъ и още нѣколцина изгнанници, между които се нагнѣздила и Ната, да кусна отъ „националната" госба. Отворила уста сръбкинята, непоглеждана отъ поета, затропала зли ченета, отворила се мръсна уста, изъ която взела да тече помия по адресъ на оная.

— Тя е такава, онакава — отъ тамъ е дошла, при оня пергишинъ живѣе, не е за тебе, и т. н. — продължавала рошавата Ната, която по три дни ходила неомита и несчесана.

Ботйовъ търпѣлъ. Пъшкалъ и Любенъ.

— Ти, слушай, мадамъ, на вересия свѣщи не зимай да гледашъ на хората есапитѣ — рѣкълъ поета, и продължилъ да работи надъ госбата, по примѣрътъ на всички.

Сръбското кречетало не млъквало.

Като дало за петь пари качамакъ, то смѣтало, че има право за петь гроша глупости да надрънка. Продължила Ната своята пѣсень и съ апломбъ завършила: „ти нѣма да стѫпишъ вече у оная..."

— Млъкъ, сръбска хрътко! изкрѣщялъ Ботйовъ, и сложилъ гювеча съ качамакътъ върху рошавата глава на сръбското клепало.

Повече поетътъ не стѫпилъ въ кѫщата на Каравелова, наситена отъ прага до тавана съ подозрѣния, съ клюки и съ сърбоманство...

Формалното начало за политическата крамола между двамата писатели било турено. Женската подлость, която е по-силна отъ тая на мѫжътъ, защото е свързана съ голѣми подозрѣния, заработила, за да прикрие сѫщностьта на една борба между двама прѣдставители на революцията, както и мотивитѣ на Ботйовото рѣшение — да запуши куминъ.

III.

Рѣшението на поета да се посвие на едно мѣсто, за да заработи по-усилено надъ себе си и надъ българската литература, датува отколѣ. Омръзнала му нему мизерията, пакъ намислилъ той да създаде и нѣкое по-крупно дѣло въ своя животъ. Замислилъ много работи, вдалъ се въ своята душа и въ окрѫжающия го миръ, и видѣлъ, че покрай дѣлото на революцията, ще трѣбва да се оставятъ нерѫкотворни документи за нашето минало, за социалното положение на роба. Отъ тая епоха поетътъ замислилъ едно грамадно произведение, което щѣло да бѫде нѣщо като енциклопедия на неговото врѣме, и въ художественни образи щѣло

— както е било въ дѣйствителность — да скицира класовитѣ различия въ България отъ 50-тѣ и 60-тѣ години, нейната социална мисъль, нейния моралъ и нейното историческо тегло. „Змеятъ“ щѣлъ да бжде нѣщо като „Клѣтницитѣ“ за Франция, или каквото е „Что дѣлатъ?“ за Русия. Съ слабото щудиране надъ Капиталътъ, бавно раснело у Ботйова съзнанието за класовитѣ различия въ съврѣменна България, но още по-силно се рисували у него образитѣ на чорбаджията и на сиромахътъ, които съставлявали двата обществени елемента въ Алтжнъ Калоферъ. Ние познаваме до възможнитѣ подробности съдържанието на „Змея“ и неговата основа. Ето въ нѣколко реда онова, което може да занимава любопитството на читателя —:

Слѣдъ морната и тежка полска работа, всѣки трудолюбецъ се прибира въ село: овчарьтъ подкаралъ рудо стадо, говедарътъ подгонилъ луди кржави добитъци, а земледѣлецътъ — съ своитѣ жетварки — и той тича подслонъ да намѣри, мжжка сила да отмори... Настане вечерь, мѣсецътъ изгрѣе, звѣзди обсипятъ небесния сводъ, Балканътъ запѣе своята елегична пѣсень, а подъ асма или клончеста круша сѣдналъ чорбаджията съ отгоени дѣца, да пирува... Въ другъ край на селото — подъ рухнала, полугнила зграда, окржженъ отъ отборъ сополиви дѣца, накичени съ всичкия салтанатъ на бѣдностьта — вечеря сиромахътъ: неговата госба е въ пъленъ контрастъ съ тая на богатия: — подъ гнета на неволята, и при блѣщукането на главня въ огнището, яде сиромахътъ лукъ, соль и ... хлѣбъ безъ нищо... Мрачна нощь. Спи земята, спи човѣкътъ, спи цѣлата природа. Спатъ и героитѣ на Змея. Но прѣзъ тая тиха и глуха, ала безмълвно-страшна нощь, духоветѣ само на двама не намиратъ покой: на богатия и на бѣдния. Ситъ до гуша, спи богатия, спи и сънува, сънува и неговата свиня: той — страшни адски мжки, черно тегло, а тя — забила

рило въ гнойна кочина, сънува ножъ и колъ. Бѣдниятъ, гладенъ и убитъ отъ трудъ, лѣга, спи и сънува —, сънува тлъсти госби, хубаво вино, широкъ рахатлъкъ, и като въ даръ — ангели божии, пратени волно да отнесатъ отморената му душа въ фантастичния рай: събуди се сиромахътъ, почеше се въ тила, пораздвижи покжсана рогозка, помисли и си дума: тежко на земята, тежъкъ е животътъ на сиромаха... А неговото магаре, яли го вълци и гарвани, и то, по-мършаво и по-гладно отъ своя господарь, съ тояга насила вкарано въ прозраченъ яхъръ, дрѣме надъ праздни ясли, дрѣме, спи и сънува буйни трѣви, тлъсти отави... върше отъ черни трънe... аристократически пиръ. Но ... неволно бухне философска глава въ дървени ясли, разбуди нерви—вжже, поозърне се, наоколо все така пусто и... дума си философски: животъ, пъкло! —

За това велико художественно дѣло и за много други положителни нѣща, поетътъ ималъ нужда отъ засѣдналъ животъ. Пилигринството е относително полезно дó врѣме — докато човѣкъ набере въ споменитѣ си група материали, нужни за неговитѣ съзерцания. Оттъй насетнѣ започва вмисловностьта, усилената философска работа надъ миналото, за която сж потрѣбни благоприятни условия. Една съзната отговорность прѣдъ личнитѣ си дарби и прѣдъ потомството заговорва у поета —, едно съзнание за значението на една възможно по-усилена обществена и литературна дѣятелность кънти въ неговитѣ гжрди —, и той се мжчи да отиде срѣщу своята мизерия, срѣщу безподобнитѣ условия, въ които го е тикнала неволята. Самоволната сиромашия убива неговия талантъ—признаваше се Ботйовъ по-горѣ. Какво трѣбва да прави, за да запази недоубитъ таланта си? Ако едни намиратъ спасение въ хладното желѣзо, Ботйовъ има достатъчно самообладание, за да потърси другъ изходъ: Ботйовъ рѣшава да запуши куминъ. Но това негово

смѣло рѣшение хвърля въ тупикъ нѣкои български критици, които ни заговориха за нѣкакво примирение съ дѣйствителностьта, свързано съ дълбоката еволюция, която настжпила въ убѣжденията на поета —, усмѣли се българската лекомисленна критика да ни поучи, че тропнатъ ли 30-тѣ лазаринка, врѣме е да се помисли и за джоба. Ние нѣма да се поведемъ по акжла на произвола, нито ще неглижираме фактитѣ. Ние ще потърсимъ ключътъ на въпроса, както при други случаи, въ интимната кореспонденция на българския поетъ, която ни разкрива всичкитѣ мистерии въ живота на тоя свинксъ за българската историческа критика.

Въ едно писмо отъ 26. юни 1875. година поетътъ пише слѣднето: „Безпаричието ще да ме принуди да се ожена, за да можа да работя, но недѣй мисли, че моята шия влиза въ хумота. Само единъ хумотъ съмъ можалъ да нося, и то е хумотътъ на Каравелова, съ убѣждение, че азъ принасямъ нѣкаква полза на народа. А то... пази боже! — Тая недѣля гладувахъ два деня, а печатница вече имамъ; но не казвай никому. Днесъ съмъ добрѣ. Такъвъ животъ ми убива способноститѣ, но дано не се продължи дълго врѣме. Дано се даде храна на сърдцето ми и на душата ми, т. е. — дано влѣзе въ друга фаза нашиятъ политически въпросъ. Сега трѣпнешъ, а крилата ти подрѣзани. Всичко принудено, безъ въодушевление: иде ти и да плачешъ, и да псувашъ... Но азъ се не отчайвамъ: скоро ще да запѣя по-весело! Дѣй гиди хайдутлукъ, че пакъ хайдутлукъ! Дѣ го Раковски за да станемъ другари и да прѣобърнемъ всичкото хорско злато на олово и на желѣзо? А сега — прави смѣтка на гологани, които даже и на хлѣбъ не ставатъ. Драсовъ! азъ съмъ готовъ за цѣльта да употрѣбя всичкитѣ страшни срѣдства, освѣнъ подлостьта и лъжата, защото прѣди всичко трѣбва да сме човѣци, послѣ вече българи и патриоти. Прощавай, — въ главата ми се въртятъ лоши мисли

и една друга се затрупватъ... Познай и по писмото ми. Въ лошъ часъ съмъ сега...“

Поетътъ е ясенъ и категориченъ: убѣденъ, че едно ново положение ще му донесе (може би!) само хлѣбъ — за да работи, той е рѣшилъ да не се влачи вече по la fougue de la jeunesse, но да чуе гласътъ на здравия разумъ. Редакторъ, фактически главатаръ на цѣло движение, на цѣлата революционна партия, найкрупна литературна глава, каквато България още не бѣ сънувала — умъ, въ който се завършваше цѣлото историческо развитие на стара България и съ който се захващаше началото на нѣщо ново — поетъ и мислитель, който трѣбва да закржгли историческата мисъль на нашето движение, и да дигне знамето на лжчезарното утро; признати сили и съзнати отговорности —: при всичкото това положение какъ е трѣбвало да постжпи Ботйовъ, за да оправдае надеждитѣ на врѣмето, когато то го е отредило не за обикновенни дѣла? Да бжде слуга ли? Да влачи чуждия хумотъ ли? Или да лапа мухитѣ, както, пази боже, всички тогавашни и днешни грандомани? Ние четохме — и ще четемъ — въ текстъ и въ забѣлѣжки яснитѣ мисли на Ботйова, които чертаятъ неговата „еволюция“; ние видѣхме въ какви посоки ставаше тая еволюция и подъ влиянието на що. Съ горния документъ, къмъ открититѣ отъ насъ обстоятелства, Ботйовъ бѣлѣжи нѣщо ново, нѣщо уважително отъ гледището на скжпоцѣннитѣ идеи, скрити въ неговия духъ: това е нуждата да работи. Но въ сжщия тоя документъ има друго едно по-силно и, нека кажемъ съ думитѣ на поета — страшно признание, че той гладува, но вѣрата си не продава, търпи лишения като че змии щипятъ тѣлото му, но пакъ окото му не мига. Дѣй гиди хайдутлукъ, че пакъ хайдутлукъ! Кждѣ е стариятъ хайдутинъ за да прѣвърнатъ хорското злато въ олово и желѣзо! Поетътъ е готовъ да употрѣби за

цѣльта всички страшни срѣдства, съ изключение на лъжата и подлостьта. Нали и другъ пжть бѣ призналъ той, че иска да се подобрятъ условията, та съ по-други срѣдства въ ржка — оржжието! — да се намѣри въ редоветѣ на отвъднитѣ дѣйци, въ редоветѣ на народнитѣ батальони, въ кървавитѣ сражения противъ подпоритѣ на тиранията! Кждѣ е тука еволюцията, за която ни пѣяха толкова врѣме жонгльоритѣ, и ако я има, къмъ коя посока върви тя: къмъ глупавия патриотизмъ на старитѣ и нови чорбаджии ли, или къмъ стръмнинитѣ на революцията? Поету е нужна мирна работа: това е досущъ право и законно трѣбване. Това е законното право на духътъ. Но поетътъ иска миръ, за да направи по-голѣма бомба и я хвърли върху голата тиква на босфорското чудовище, както и върху „съврѣменния обществен редъ, който създава бѣдни и богати, царе и сиромаси". Кървавата разплата наближава, нѣма петь мѣсеца да се изминатъ и нашиятъ човѣкъ ще запечати съ кръвьта си всичко това.

Но... любителитѣ на сензацията и на лекомислието опошлиха едно тъй ясно, и толкова сериозно положение!

Ето какво каканиже покойния З. Стояновъ: „Забѣлѣжили сж читателитѣ отъ писмата на Ботйова, колко се е той измѣнилъ въ послѣднитѣ години. Нѣмаме вече Ботйова, когото видѣхме въ пустата воденица, въ островътъ между Исмаилъ и Тулча, въ Фокшанъ, а най-послѣ [1]) въ село Задунайка, когато живѣеше съ вълци и кукумявки. Прилѣпя са той вече малко по малко, незамѣтно къмъ сжществующиятъ редъ. Говори за сѣмейни дѣла, за печатница, за спокойствие,

[1]) Споредъ фантазиитѣ на З. Стояновъ това бѣше не „най-послѣ", а най-първо. Но ние не обръщаме внимание на вулгарнитѣ лъжи. Повтаряме: къмъ лъжата Захари Стояновъ имаше голѣма страсть.

за оженване, признава, че да живѣй човѣкъ въ воденица, и себе си и народътъ си не ползува, подобенъ животъ убивалъ способноститѣ му. Въ писмата му (защо само въ писмата му?! р.)... тая промѣна расте". „Но що ни трѣбва да ходимъ по-надалечъ? — пита З. Стояновъ: самиятъ фактъ, че той е сѣдналъ да пише писма, макаръ сé разбъркани, както самъ казва, е доказателство на умѣреность. По-напрѣдъ — гдѣ подобно нѣщо?... Тоя процесъ въ животътъ на хората е до толкова ясенъ, щото нѣма нужда отъ обяснение". [1])

Тази практичность З. Стояновъ вулгаризира до прѣстжпность десеть страници по-долѣ отъ горнитѣ редове, когато остроумничи върху резонитѣ, по които поетътъ се влюбилъ въ своята бждаща жена. Тя кърпела Ботйова и му перяла дрѣхитѣ. Единъ день, кой знае какъ и защо, „тя му се обяснила, като го помолила да я отърве отъ тиранията на старецътъ. Ботйовъ, който не се скжпялъ въ своитѣ симпатии за разни непознати хжшлаци, колто да нахрани каси разбивалъ, [2]) само по себе си се разбира, че къмъ Венета, къмъ една злочеста нравственно (има злочести и безнравственно! р.) жена, трѣбваше да бжде по-щедъръ. Още повече, че като наслѣдница на старецътъ (владиката Панаретъ Рашевъ, р.), имала у него пай твърдѣ дебело количество пари, около 60.000 франка..." [3])

Съ такова лекомислие, по една случайна „щедрость", види се „по-дебела" отъ глупостьта на З. Стояновъ, Ботйовъ ще се рѣши на една рѣшителна крачка, безъ участието на сърдцето и на разума.

За други — за г. Ст. Заимовъ, мнѣнието на когото е вече забравено (tant mieux!), но което попълни това

[1]) Опитъ за биография, стр. 238.

[2]) На други мѣста изъ Опитътъ за биографя касотрошението е обяснено, като самоволна авантюра. Противорѣчието е другарь на лъжата. Р.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 256.

на З. Стоянова, за да образуватъ едно цѣлостно невѣжество, едно странно „психическо прѣчупване“ настжпило у поета [1]). Ботйовъ пишеше (16. мартъ 1875): „Отъ оние, на които девизътъ е „азбуката“, т. е. по-вѣрно парата, не може да се очаква нищо“. Но да анализирашъ фактитѣ, да търсишъ въ тѣхъ логиката, защото само въ тѣхъ се крие смисълътъ на явленията — това е единъ „психически процесъ“, който е непознатъ на нашитѣ писатели. „При все това, откжсна г. Д. Т. Страшимировъ, голѣма честь прави на писателското перо на Заимова тоя похватъ, дѣто той се опитва да базира свадата между двамата дѣятели (между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ, въпросъ, по който става дума въ втората часть на тая книга, р.) върху промѣната, която по онова врѣме се извършила въ душата на Ботйова“.[2]) По силата на тая душевна промѣна, Ботйовъ уловилъ пжтя на всички благоразумни филистери: „Ботйовъ трѣбва да засѣдне на едно мѣсто, да се погрижи за себе си и за своитѣ домашни, както прилича на единъ мжжъ... Той трѣбва да се здобие съ срѣдства за сжществуване, защото който нѣма пари, нѣма право да мисли и да дѣйствува, той не е сила. Всичко това е гласътъ на живота — гласъ, който расте въ него отъ день на день все по-силно. Лесингъ бѣше казалъ: като чукнатъ трийсетьтѣ години, врѣме е човѣкъ да помисли и за джеба си“.[3])

[1]) Мсб. I. 228-9. „Притисантъ отъ нѣмането срѣдства, (Ботйовъ) рѣшава да се ожени за пари, както се и ожени прѣзъ 1875. година за Венета, като имаше прѣдъ видъ, че тя ще наслѣди 60.000 златни франка отъ вуйка си, владиката Панаретъ“ (Мсб. I. стр. 231.) — ехидно като въ официаленъ протоколъ пише г. Ст. Заимовъ. Ами ако „владиката“ не „умрѣ“ сжщия день, когато се жени Ботйовъ, както и не умрѣ, какво ще стане съ привлекателнитѣ „60.000 франка“?

[2]) Христо Ботйовъ като поетъ и журналистъ, стр. 165-166.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 156 и 157. Лесингъ бѣше непримиримъ, както и Ботйовъ. Игнтересно е да знаемъ дѣ и кога ерманс-

„При все това“ — животътъ на Ботйова жестоко подиграва нашитѣ знаменити историци.

Тамъ, дѣто поетътъ говореше въ писмата си за примирение съ дѣйствителностьта — чети: женидба — той гаткаше своята трагична смърть, тъй сжщо, както и тамъ, дѣто гаткаше за практицизмъ — чети: печатница и др. — той говореше я с н о за общественни, комитетски, революционни нужди.

IV.

Юли 75. Ботйовъ запушилъ куминъ. Но въпрѣки очакванията на неговитѣ врагове — да видятъ поета п а д н а л ъ въ гьола на моралната мизерия, неговиятъ животъ затекълъ по прѣжнему. Нѣщо повече: неговитѣ вѣчни съпжтници — хжшътъ и гладътъ — не го напуснали и слѣдъ свадбата „за 60.000 златни франка“, а напротивъ — още по-силно се притиснали до него, станали му още по-мили другари.

Надвѣ-натри ступалъ „свадбата“ по новата мода, сир. безъ попъ и безъ свѣтена вода, въ присжтствието на голтаци хжшове и куриозни очи, които заничали прѣзъ дворища, сплашени отъ невиденото „чудо“. Настоявала, наистина, Венета да се „направи тая свадба по законъ“, да не става толкова „ашекере“, но веднага, отъ уважение къмъ чувствата на поета, които тя държела по-горѣ отъ глупавата религия, отстжпила. Отстжпила, защото ще дружи съ знаменитъ човѣкъ, съ умътъ на България и съ нейнитѣ хжшове, — отстжпила, защото колкото и да се принижавала по развитие до общия уровенъ на массата, все пакъ се убѣдила отъ бесѣдитѣ си съ своя човѣкъ, че не бива да внася дискордансъ

киятъ писатель отнесе смисъла на живота въ... джеба... Отъ съчиненито на Н. Г. Чернишевски „Лесингъ и его врѣмя“ ние знаемъ за авторътъ на „Натанъ мждри“ тъкмо противното на онова, което ни разправя г. Страшимировъ.

въ осѣщанията на поета, умътъ на когото е заетъ съ по-полезни работи отъ тѣзи на поповетѣ. Отстжпила минута слѣдъ като прибързала да изрече двѣ думи по тоя въпросъ, защото благословията на Тартюфа, която е свързана съ всѣки официаленъ (старъ) бракъ, поетътъ замѣнилъ съ чувства и съ любовь. Единъ браченъ съюзъ, който се нуждае отъ чужда намѣса, не е бракъ на двѣ свободни лица: той е една лъжа подобна на всички, които покриватъ всѣки официаленъ животъ. Любовьта между двѣ свободни личности изключва всѣкакъвъ другъ интересъ, освѣнъ интересътъ на рода. Въ актюелното общество любовьта е една обикновенна търговия, но нашиятъ поетъ никога, нито въ дѣтинство, нито въ зрѣла възрасть, сваляше шапка на търговцитѣ и на тѣхната професия. Той се стремѣше и сега, както всѣкога, да се дигне надъ кальта, затова, вмѣсто грубия интересъ, постави въ основитѣ на своя бракъ чувството, чисто и непорочно.

60-тѣ хиляди златни франка Ботйовъ завѣщалъ на своитѣ клѣветници. Поетътъ се чувствувалъ свободенъ и при новото положение.

V.

Това ново положение се характеризира съ нѣколко факта, отбѣлѣжени въ писма и въ спомени.

Както прѣди, така и слѣдъ юлското събитие — защото бракътъ е все пакъ едно събитие въ човѣшкия животъ — поетътъ повелъ единъ животъ на усилена дѣятелность за комитета, а слѣдъ Оставка'та отъ членство въ тоя послѣдния — пакъ за него и за българската литература. Мѣсецъ нѣщо прѣди свадбата, Ботйовото положение бѣше грозно. Съ писмо отъ 2. май 1875. до Дим. Горова, той се оплаква отъ положението си и благодари на Гюргевци, че сж се показали негови доброжелатели. Сирѣчь — не сж го оставили да се кепази на пияцата за непосрѣщната полица, да задигатъ дебелооки секвестори народната печатница и др. разкошества, които се изчерпяли съ два дървени стола и една спукана маса. „Недѣй мисли, че азъ ще се покажа така неблагодаренъ къмъ тебъ и къмъ Гюргевскитѣ мои доброжелатели. Тѣхната добрина азъ никога нѣма да забравя“ — пишелъ поетътъ Горову.

Това до 2. май.

Отъ юлското събитие нататъкъ — гладъ ханаански: Ботйовъ изялъ „60-тѣ хиляди златни франка“ и, въпрѣки всичката си „практичность“ — по примѣра на египетскитѣ нещастници, останалъ пакъ гладенъ. Наистина: между глада слѣдъ юлий и тоя прѣди тая дата има голѣма разлика. Но разликата се състои въ това, че освѣнъ поета, сега започватъ да гладуватъ жена, майка и още нѣколцина близки по кръвь или по помишления, които очаквали отъ него манна, както евреитѣ очакваха отъ Мойсея.

Хжшоветѣ, побѣгнали отъ ятагана, пълнѣли редакцията, помѣщавана въ самата спалня на поета, и печатницата — обширна, колкото да побере една машина. Отъ цѣлата „собственность“ на поета, комунистическото дружбарство, което той сега практикуваше съ голи ржцѣ, му оставило само едно кюше въ стаята за спане и едничкото право да господарува, сир. да командува работата за печатницата. Всичко друго било обществена собственность, надъ която господарскитѣ права свършвали тамъ, гдѣто зопочватъ правата на социалната единица, персонифицирана за момента въ голтацитѣ-хжшове. Но права безъ трудъ не могатъ да се печелятъ, нито могатъ да сжществуватъ. Въ едно общество, уредено по правилата на „здравия разумъ“, както учеше Ботйовъ, за търтеитѣ ще бжде издигната една Тарпейска скала, или пъкъ ще бждатъ пускани на паша по Сахара. — Работете, кучета кръстави! България има нужда отъ трудолюбиви ржцѣ. Бждаща България ще избѣси всички лѣнивци. — Но хжшоветѣ,

които си турили главата въ торбата и които, вмѣсто работа, намирали въ Ромжния — въ най-чести случаи — безработица, нѣмало какво да работятъ, освѣнъ да въртятъ машината, да продаватъ вѣстници и да . . . . очакватъ манна. Тази манна е приготовлявала Венета отъ хлѣбъ и вода съ малко соль, защото властитѣ не разбирали, че поне сольта трѣбва да даватъ безъ пари.

Разправяше ни познатия вече д-ръ Ч., какво прѣдставлявало положението на поета прѣзъ това врѣме. Еднажъ Ч. отишелъ у Ботйова, кждѣто, освѣнъ поета, заварилъ жена му и нѣколко хжша. Всички били омърлушени и, като разбита команда — пръснати по четиритѣ фронта на стаята, дълбоко замислени, като да сж потжнали гемийтѣ имъ въ Черното море. Ботйовъ стоѣлъ надведенъ надъ единъ мангалъ съ два вжглена въ него. Каква била работа? Цѣлата умислена компания не турила въ уста троха хлѣбъ отъ три дни. Страстенъ пушачъ и любитель на кафето, Ботйовъ не могълъ да търпи повече, пратилъ единъ хжшъ да намѣри по улицата нѣколко угърки, които хвърлилъ въ мангала, за да се напуши.

— Какво се чудишъ, обърналъ се поета къмъ неочаквания гостъ: правимъ економия.

Тази грозна мизерия и слѣдъ свадбата за митологическото злато заставила Ботйова да се залѣгне по-усилено, освѣнъ надъ вѣстника, и надъ друга литературна работа. Под'елъ той прѣводачеството, което при все това, пакъ не било безразборно, както може да прѣдположи човѣкъ. Всѣки трудъ на поета, донесе или не нѣкакви облаги, трѣбва да е въ услуга на неговитѣ идеи, да не пада въ противорѣчие съ неговия възгледъ, и да служи прѣко или косвенно на дѣлото. Видѣхме, че даже аритметиката Ботйовъ тури въ услуга на революцията! Въ драмата и повѣстьта той търсѣше сжщето. Драмата „Кремуций Кордъ“, която прѣвелъ поета, ни убѣждава за излишенъ пжть, че

гладътъ не е билъ въ състояние да подчини Ботйова да работи за пари. „Кремуций Кордъ“ е една драматична алюзия за руския деспотизмъ и неговитѣ безцѣнни жертви. Н. Костомаровъ, авторъ на тая драма, привидно е отнесълъ събитието въ старата римска империя, като избралъ дѣйствующи лица изъ римската история, които вършатъ обаче аналогични нѣща на оние, вършени отъ рускитѣ автократи. Тази пиеса е била нѣщо като мехлемъ за изранената душа на Ботйова. Въ нея се разправя за Гракхитѣ — Брутъ и Касий. Гракхитѣ се опитаха да спасятъ републиката отъ тиранинътъ Цезаръ, когото и убиха. Тѣ сж служили на една велика идея. Дали сж примѣръ за великъ характеръ и голѣмъ идеализмъ. Службата на общественния интересъ противъ деспотическата властъ е характеристическата черта въ дѣятелностьта на двамата братя. Слѣдователно, тѣ сж едно знаме. Ако войводата Свѣтолидъ въ Войниковата драмалогия заслужава ентусиазмътъ на Ботйова, прѣсъздаванъ по една необходимость отъ поета, нима два велики характера, като Гракхитѣ, двама велики републиканци, убийци на тирани, възвеличени въ „Аналитѣ“, не заслужаватъ да се посочатъ на новия свѣтъ, като образецъ за самопожертвувание? Но че руската цензура осакатила произведението на Костомарова, че тя зачеркнала въ него най-силнитѣ мѣста, които издаватъ боята на драмата — нищо: българскиятъ поетъ ще влѣзе въ ролята си; той ще попълни зѣящитѣ мѣста и ще създаде едно прѣработено произведение, достойно за своя авторъ и за своя прѣводачъ.

Ние желаемъ да дадемъ на читателитѣ си възможнось вторъ пжть да изпитатъ удоволствие отъ Ботйовото оригинално прѣводачество. Второто дѣйствие на драмата започва съ единъ разговоръ между императорътъ Тиверий и неговиятъ съвѣтникъ Сеянъ за историкътъ Кремуций Кордъ. Тоя билъ набѣденъ

прѣдъ императора въ неблагонадежность, въ стремление да създаде смутъ въ държавата, за което посочили на неговитѣ тенденциозно написани Анали:

Сеянъ. Въ сенатътъ е произлѣло едно твърдѣ любопитно дѣло. То се прѣдставлява на твоето окончателно рѣшение. Сенаторитѣ чакатъ въ двореца. Работата се е захванала по поводъ на Кремуция Корда.

Императоръ Тиверий. А! по поводъ на историка, за когото ми говорѣше ти. Той е човѣкъ благороденъ и, слѣдователно, мой недоброжелатель. Е, какво?

Сеянъ. Той, както ти е извѣстно цезарю, е написалъ Аналитѣ.

Императоръ Тиверий. И е разхвалилъ въ тѣхъ римската република.

Сеянъ. Разхвалилъ е Брута и е нарѣкалъ Касия послѣденъ отъ римлянитѣ.

Императоръ Тиверий. Само това едно му недозволява да живѣе на воля. Но, това струваше ми се, е недостатъчно за да се осжди по законенъ редъ. Азъ бѣхъ заповѣдалъ да намѣрятъ у него по-голѣма вина.

Сеянъ. Така цезарю. Азъ искахъ да го заловя въ по-голѣмо прѣстжпление и поржчахъ да извърши тая работа Сатрий секондъ, поетътъ, — т. е. заповѣдахъ му да увлече Кремуция въ разговоръ за настоящето врѣме; и така ние би могли да намѣримъ прѣдлогъ да го осждимъ за оскърбление вашето величество.

Тиверий. Е, какво твоятъ поетъ?

Сеянъ. Извърши работата твърдѣ поетически, т. е. крайно глупаво; самъ влѣзълъ въ примката.

Тиверий. Така му трѣбва на глупецътъ...

Типиченъ се явява „прѣводачътъ“ Ботйовъ въ нѣколко мѣста изъ драмата, както и въ „прѣвеждането“ на оня пасажъ, въ който се говори за „примката“. Ето това мѣсто: Сатрий, както съобщава Сеянъ императру, е подпратенъ да шпионира Кремуций Кордъ, сир.

да събере повече аргументи противъ авторътъ на Аналитѣ:

Сатрий. Добрѣ; ти си историкъ. Е, какво би направилъ, ако би изведнажъ Сеянъ да ти заповѣда да опишешъ царствуването на Тиверия?

Кремуций. Това мене никога нѣма да прѣдложатъ, защото всѣкога ще да намѣрятъ хора, които по-добрѣ отъ мене познаватъ съврѣменната история, съ която се азъ не занимавамъ.

Сатрий (като помълчава малко). Приятелю мой! Азъ съмъ дошелъ при тебе за важна работа. (Съ тайнственъ видъ). Азъ съмъ дошелъ да те прѣдупрѣдя и да те прѣдпазя като приятель.

Кремуций. Отъ що и отъ кого?

Сатрий. На, напримѣръ, отъ шпиони, отъ зложелатели, отъ клѣветници.

Кремуций. Азъ не се боя отъ шпиони, защото не правя нищо противозаконно; прѣзирамъ клѣветницитѣ, защото тие сж затова клѣветници, за да ги прѣзираме.

Сатрий. Но сé пакъ трѣбва да бждемъ осторожни. Говори се, че ужъ въ твоитѣ Анали има нѣщо волно, ужъ че ти твърдѣ много хвалишъ свободата. Азъ те съвѣтвамъ да си прѣгледашъ ржкописътъ и да го не пущашъ въ свѣтътъ, додѣто не замѣнишъ нѣкои мѣста съ други; за приятелитѣ си, разбира се, ти можешъ да го оставишъ тъй, както си е, и даже да напишешъ повече правда.

Кремуций. Азъ съмъ готовъ да чета прѣдъ цѣлиятъ Римъ това сжщето, което чета и съ приятелитѣ си. — Азъ не живѣя въ настоящето; азъ съмъ историкъ; азъ съмъ гробокопатель: мъртвитѣ нѣма да искатъ смѣтка отъ мене. Въ Римъ нѣма такъвъ законъ, който би осждилъ историцитѣ, които говорятъ свободно за това, което е отнесено отъ врѣмето.

Сатрий. Нѣма законъ?! А че какъвъ законъ има въ Римъ, освѣнъ произволътъ на тиранинътъ и на неговитѣ любимци? Законътъ е потжпканъ, законътъ е осмѣянъ; законътъ е изчезналъ заедно съ добродѣтельта: лъжата, раболѣпието сж се възцарили намѣсто по-напрѣдналитѣ добродѣтели! О, врѣмена! о, нрави! е викалъ Цицеронъ. Но какво би казалъ ти, великий вития, ако да би повдигналъ сега изъ гробътъ почтенната си глава, която ти принесе жертва на възникающиятъ тиранизмъ? Дѣ е форумътъ? дѣ сж комициитѣ? дѣ сж трибунитѣ — защитницитѣ на слабитѣ?... Тѣхъ сж замѣнили сега шпиони! шпиони! Нищо не може да изрази всичкиятъ ужасъ на тая дума, неизвѣстна въ стариятъ Римъ... Шпионството е станало сега срѣдство, за да достигатъ хората до почести, както по-напрѣдъ достигаха чрѣзъ храбростьта и любовьта къмъ отечеството... Тежко и горко на онзи гражданинъ, който се не посмѣе надъ фарсътъ на онзи комически актьоръ, който се е харесалъ на Тиверия или на Сеяна!... (вж. дѣйствие първо).

VI.

Съ надежда, че скоро ще да захване спрѣлото прѣзъ септември Знаме, Ботйовъ приготвя горнята драма и нѣколко други книги, съ които праща своитѣ агенти по търговия изъ Влашко и Богданско. Тръгнали хжшове — пжтни книжари изъ равна Ромжния да продаватъ книги и да събиратъ вѣтъръ въ видъ на „пронумеранти". Между книжарскиятъ багажъ на „пжтнитѣ книжари" обаче, имало и едно издание, въ което оригиналната ржка на българския поетъ личи на всѣки редъ. Това е единъ календарь за 1875. година, снабденъ съ портрета на Хаджи Димитра и съ стихотворението на Ботйовъ за него. Оригиналностьта на въпросното произведение, създадено при гладъ, се състои въ това, че покрай християнскитѣ свѣтци, българскиятъ поетъ

гудилъ и свѣтцитѣ за човѣшката свобода, или „свѣтци", които трѣбва да се усмѣятъ. Така, въ мѣсецъ януари дата 4. стои: „Съборъ на 70 Апос. и Онуфрий Габровски"; 14: „Отци избити въ Синай и Сава сръбски"; 15: „Павелъ Тив. Иванъ Кжщовникъ и Гавраилъ Лѣсковски". Февруари: 10: „Харалампий свѣщенномуч. и Михаилъ войнъ български"; 17: „Теодоръ Тиронъ и паметьта на умрѣлитѣ въ Деаръ-Бекиръ"; 25: „Тараси Цариградски и Иванъ пострадалъ отъ турцитѣ". Мартъ: 5: „Ангелъ Кжнчовъ мжченикъ"; 9: „40 мжченици и Василъ Левски мжченикъ"; 19: „Хрисандъ и Дария мжч. и Димитрий нови пострадалъ отъ турцитѣ"; 25: „Благовѣщение и братия К. и Д. Миладиновци родомъ отъ Струга"; 30: „Иванъ Лѣствичникъ и Св. Никола Габровски, който пострада за народътъ си". Юлий: 27: „. . . и Пафнутий Калоферски"; 31: „Великомжченикъ Стефанъ Караджа и праведнъ Евдокимъ". Августъ: 5: „Великомжченикъ Хаджи Димитъръ Асѣнйовъ и Евгений мжч."; 8: „Емилиянъ Киз. и мжченици Цвѣтко и Никола".[1]) Септември: 8: „Рождество Богород. и мжч. Атанасъ Лудинъ български". Ноември: 30: „Андрей апостолъ първозвани и св. Ангелъ войвода". И пр.

При всичкитѣ старания на поета да посвърже двата края на едно, та да продължи въ миръ оная творческа работа, за която говорихме, и сѣкашъ напукъ на искренни душмани и коварни приятели — едни отъ които желаяли да го видятъ падналъ, други — загиналъ, сждбата все показвала остритѣ си зжби поету. Историята на оригиналния календарь, печална и весела — като създаденъ отъ нужда за нѣколко цванца[2]), се попълва съ

---

[1]) Убити на парахода „Германия" (1867.).

[2]) Не само да има едно издание повече въ каталога на „пжтнитѣ книжари" е съставилъ Ботйовъ тоя календарь. Както знаемъ, въ каситѣ на Знаме вѣчно играели мишки. Натиснали хжшоветѣ Ботйовъ за пари; тѣ викали: хлѣбъ или измрѣхме

запазенитѣ писма отъ нашия писатель, които не оставатъ мѣсто за двоумѣние, че положението слѣдъ юлий 1875. година е било много по-критическо, отколкото онова въ Браила и другадѣ. Слѣднитѣ 2—3 писма рисуватъ крайноститѣ, въ които се е мяткалъ Ботйовъ, за да излѣзе изъ материалнитѣ затруднения:

1. „Добрий бае Демитре! Въ писмото ви до Славковъ прочетохъ нѣколко реда, съ които го питате, ще мога ли да платя полицата на 12. декември, какво ще да правя съ вѣстникътъ и кога ще да платя вашитѣ 500 франка. Азъ съмъ твърдѣ благодаренъ, че се интересувате така много отъ моето положение, затова, ако и да не писахте на мене, а на Славкова — за длъжность счетохъ да ви отговоря. Вие ми направихте такова добро съ вашата гаранция и съ вашитѣ 500 франка, щото азъ никога не ще си позволя да ви турна въ затруднение, както съ посрѣщането на полицитѣ, така и съ плащането на вашитѣ пари. За полицата азъ имамъ вече 50 наполеона и до 12. декември ще да мога да намѣря още $12^1/_2$, слѣдователно, отъ тая страна бждете спокойни. Колкото за вашитѣ пари, щомъ посрѣщна първия кжшъ слѣдъ нѣколко деня ще да ви изпроводя чрѣзъ Кирила (братъ ми) баремъ половината пари, а за остатъка ще се моля да ме почакате до края на януари, т. е. — още единъ мѣсецъ отъ вадето на полицата. Това сега мога да направя, за да отговоря на добринитѣ, които ми направихте. А вие ако виждате тая възможность за несъстоятелна, т. е. — ако ви е страхъ, че азъ не ще мога да заплатя нито полицитѣ, нито вашитѣ пари, то има лѣкъ за това: вие можете да си вдигнете гаран-

отглади! Споредъ нашитѣ свѣдѣния, надраскалъ Ботйовъ горѣпоменатия календарь, гудилъ едно клише и стихотворението за Хаджи Димитъръ, и заповѣдалъ на хжшоветѣ да въртятъ машината. Вземете, продавайте и яште гладници съ гладници — били думитѣ, които поетътъ отправилъ къмъ тѣхъ.

цията, а за паритѣ си да протестирате полицата ми на 1. януари. Всичко това оставамъ на вашата добра воля и на съвѣтитѣ, които би ви дали нѣкои мои приятели (на които не съмъ направилъ никакво добро), или неприятели (на които така сжщо не съмъ направилъ никакво зло). Впрочемъ, толкова за нашитѣ частни отношения. А колкото за вѣстника, то азъ ще го захвана, но не по-рано отъ 15. декември, или ако го не захвана, ще да издамъ двѣ брошури, съ които ще да платя на оние абонати, които ми сж платили за една година, и ще да изкажа въ тѣхъ — брошуритѣ — онова, което не може да се изкаже въ вѣстника. Азъ съмъ захваналъ вече. Може моитѣ брошури и да не се харесатъ нѣкому, но съ тѣхъ азъ ще да дамъ материалъ на други по-достойни отъ мене хора да изобразятъ нашето ничтожество![1]) За друго вие ме не питате въ писмото си до Славкова и затова неще да продължавамъ.

Приемете братскитѣ ми поздравления и не забравяйте вашиятъ признателенъ слуга

Букурещъ, 18. ноември 1875.

Хр. Ботйовъ.

2. „Бае Димитре!

Приехъ писмото ви и виждамъ, че както вие, така и Стамболовъ твърдѣ много се грижите за моето лошо положение. Благодаря ви. Станковичъ протестира полицата, но Чобановъ дойде и, като видѣ работата, обѣща се да изпроводи послѣ два дена единъ бонъ отъ 1.000 франка и да се изплати стария кжшъ. И така, вие се избавяте отъ всѣка една неприятность въ тоя случай. Азъ чакамъ бонътъ.

Азъ признавамъ, че вие ми направихте голѣма добрина, но никакъ не можа да си обясна, защо не

[1]) Брошуритѣ, за които говори поета, не сж видѣли бѣлъ свѣтъ: както ржкописътъ на романа „Змей", така и този за споменатитѣ брошури е изгубенъ. Р.

сте дали 200—300 екземпляри отъ Иловайски на Кирила? Азъ съмъ ви длъженъ 25 наполеона, за които имате и полица; какъ ще ви платя, когато вие ми не давате да продавамъ отъ книгитѣ? Утрѣ братъ ми тръгва съ книги по Влашко — моля ви, проводете ми баремъ 300 отъ книгитѣ, за да се продаватъ съ другитѣ. На 2-ия день на Коледа азъ ще да дойда въ Гюргево. На писмото ми, въ което ви прѣдлагахъ да ви платя на 1. януари половината отъ дълга си, а за половината да ме чакате още за единъ мѣсецъ — вие ми не отговорихте. Това ме подсѣща на туй, че вие не сте приели прѣдложението ми, а като притуря недаването на книгитѣ, мисля, че желаете, щото дѣйствително да не мога да ви платя, а да ви турна въ положение да протестирате полицата и да покажете и публично и фактически добринитѣ, които сте ми направили. Отъ думитѣ вие трѣбва да прѣминете на дѣла. Не е ли така? Правете каквото ви учи умразата, която имате къмъ мене, но не забравяйте, че ние ще да се срѣщаме, както казва г. Стамболовъ, твърдѣ често, ако азъ и да съмъ принуденъ да оставя Букурещъ за нѣколко врѣме. Не се знае кой въ какво положение ще да бжде. Свѣтътъ е колело. За това, добрѣ ще да бжде да си прощаваме погрѣшкитѣ и да гледаме човѣчески, ако не приятелски да се споразумѣваме. Приемете поздравленията на приятеля ви

Букурещъ, 12. декември 1875. Ботйовъ.

3. „Бае Димитре!

Моля ти се, дай на Христа 100 книги отъ Иловайски и 100 на Кирила, за да ми ги изпроводи; азъ щомъ взема пѣсни отъ евреина, ще дойда и ще ти донеса 200—300. За сега нѣмахъ пари и вземахъ само 100, които и дадохъ на Христо да ги продава. Ако Кирилъ не може да намѣри пари и да даде на Христо за пжть, то, моля ти се, дайте му 10—15 франка. Остатъкътъ дайте на Коля Обрѣтеновъ. Нека той

вземе и отъ Драгостиновъ 16 франка, които ми той дължи, а азъ колкото е възможно по-скоро ще да му изпроводя една или двѣ лири. Ако иска пѣсни, то съмъ готовъ и пѣсни да му изпроводя. Нека ми се не сърди и да не ме сравнява съ Каравелова. Камата му е вземена отъ мене и се намира въ кучешки зжби (полицията), дѣто се намира и револверътъ, за който ви говорихъ да отидемъ съ бай Костаки да го вземемъ. Но тя не е изгубена и азъ скоро ще да я взема и ще да му я донеса. Моля ви се, бае Димитре, изпълнете молбата ми и пр.

Букурещъ, 18. януари 1876.

Вашъ приятель Хр. Ботйовъ".

Изъ всѣки редъ на тие документи диша искренностьта на поета, въ сѣка буква шурти кръвьта на неговото сърдце —: въ едно писмо дава надежди, че всичко е тръгнало по медъ и масло, днесъ-утрѣ всичко ще се уреди като царски въпросъ; въ второ — протестъ, фалитъ, — въ трето пакъ отчаяни надежди.

Една изповѣдь за борбата на гения съ мизерията, една трагедия посрѣдъ буря отъ лишения, достойна за кисцата на художникътъ.

Ала всичко това, което е една истина, защото не може да бжде лъжа, всичко това, което буди жалость и съчувствие, у филистеритѣ е будило, буди и въ наше врѣме радость и притворни клюки.

Злорадството е първия отличителенъ бѣлѣгъ на некултивираната човѣшка природа.

VII.

Ние сме въ края откакъ броимъ събитията изъ личния животъ на поета. Дѣйствително, трудно, за да не кажемъ — невъзможно е, да се дѣлятъ събитията, свързани съ кратко житие на нашия поетъ отъ неговата обществена дѣятелность. Ботйовъ е едно

цѣло: въ кжщи или на улицата, въ кореспонденция или въ своитѣ литературни трудове една пѣсень пѣе той, една идея го вълнува. Роденъ за сѣмейството, обстоятелствата го създадоха за обществото, за революцията. Единъ революционеръ не е „частно лице", както въ обикновенния говоръ се подразумѣва тая дума: единъ поетъ, единъ писатель, единъ художникъ, по характерътъ на своята дѣятелность, е обществен човѣкъ, всичкитѣ дѣйствия на когото сж инспирирани отъ една по-обща потрѣбность на духътъ, отъ една повеля на идеята, изнесена въ неговитѣ произведения, въ неговитѣ слова. Това е и Ботйовъ. Основната пружина въ неговитѣ дѣйствия, като вземемъ отъ смѣлитѣ му характеристики въ Калоферското училище надъ възпитатели и граждани, отидемъ въ Русия да го погледаме съ всичкитѣ оние пилигринства и бѣгства, пакъ го послѣдимъ въ Сливенъ, отново въ Алтжнъ Калоферъ и бѣгството въ Ромжния — до оная епоха, която обсѣгатъ нашитѣ редове —, всѣка една постжпка, всѣки протестъ, бунтъ, всѣки скандалъ, самоволна сиромашия до въображаемото спокойствие —, отъ смѣхътъ до кървавото ридание, всичко това у Ботйова се подвежда подъ единъ общъ знаменатель, чиито деривативъ е: идеята, свѣщенното начало на кървавата социална революция!

При това положение, какви биха били възможнитѣ изгледи за бждащия сѣмеенъ животъ на българския поетъ? Ако българската критика махна съ ржка и рѣши, че слѣдъ юлското събитие Ботйовъ е падналъ, „ударилъ на реакция", както пише учителя на всички български историци, З. Стояновъ [1]), то пита се — вѣрно ли е това рѣшение?

Уви! то е толкова вѣрно, колкото и всички заключения, които се правятъ мимо фактитѣ. Ботйовъ завѣща единъ документъ, въ който сж изразени напълно

[1]) Опитъ за биография, стр. 281.

чувствата на великия човѣкъ къмъ неговото сѣмейство и дълбокитѣ негови упования въ близкото бждаще —, че ще е той честитъ, ако „богъ" запази живота му отъ неприятелски куршумъ, но българската историография забрави и тоя документъ (— каква невѣрна паметь иматъ нашитѣ историци!) —, когато въ него е скицирана втората половина отъ биографията на поета.

Ние говоримъ за писмото, което нашиятъ поетъ прати на жена си Венета отъ парахода „Радецки". Макаръ извѣстно, ние ще го оставимъ на тая страница за споменъ като документъ, съ изключителна доказателна сила:

„Простете ме — обръща се поетътъ къмъ цѣлото си сѣмейство —, простете ме, че азъ Ви не казахъ кждѣ отивамъ. Любовьта, която имамъ къмъ Васъ ме накара да направя това. Азъ знаяхъ, че Вие ще да плачете, а вашитѣ сълзи сж много скжпи за мене!

„Венето, ти си моя жена и трѣбва да ме слушашъ и вѣрвашъ въ всичко. Азъ се моля на приятелитѣ си да те не оставятъ, и тие трѣбва да те поддържатъ. Богъ ще да ме запази, а като оживѣя, то ние ще да бждеме най-честити на тоя свѣтъ. Ако умра, то знай, че послѣ отечеството си съмъ обичалъ най-много тебе, затова гледай Иванка и помни любящиятъ те

„Радецки", 17. май 1876.

Христо".

Ние ще оставимъ читательтъ самъ да си отговори на горния въпросъ слѣдъ тоя трагиченъ документъ. Възможнитѣ изгледи на едно лично бждаще не зависятъ толкова отъ субективната воля, колкото и изключително отъ обстоятелствата. Но българския поетъ е длъженъ въ единъ рѣшителенъ моментъ да даде надежда на една жена, която той обича, и да ѝ припомни любовьта, за да пази неговото дѣте за бждащъ съвмѣстенъ „честитъ" животъ.

Колко е великъ Ботйовъ въ това писмо, и какъ то го издига още по-високо надъ неговитѣ съврѣменници и надъ неговото врѣме! Той не прѣдрѣшава възможното бѫдаще, но съ силата на своето сѣмейно чувство, което не го напусна бидѣйки на пѫть къмъ смъртьта, когато само три дни го дѣлятъ отъ Лобното мѣсто — Ботйовъ остава мѫжъ и юнакъ подъ хайдушко облекло.

Тъй, както говори българския поетъ въ писмото си отъ „Радецки", може да говори само едиѣъ човѣкъ съ библейска чистота — тъй може да говори само единъ комунистъ, като Христо Ботйовъ, който остави позора на литературнитѣ клепала, за да качи вѣнецътъ на своята мѫченическа глава...

ЧАСТЬ ВТОРА.

ОБЩЕСТВЕННО ПОПРИЩЕ.

ГЛАВА ПЪРВА.

Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Прологъ къмъ революционното движение. — Хайдути. — Българскитѣ възстания прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ. — Новитѣ условия. — Условия за борба и за умственни построения. — Тайниятъ български комитетъ отъ 1867. — Неговата роля. — Дуализмъ или революция? — Раковски и старитѣ. — Политическото credo на първия революционенъ комитетъ и неговия патриотизмъ. — Пропадане на неговата политика. — Смъртьта на Раковски и появата на новата революционна организация.

I.

Цѣлата епоха на усилената революционна дѣятелность въ България, 1867—76. е тѣсно свързана съ появата на Христо Ботйовъ въ Ромжния. Но до тази дата, българската революция прѣкара единъ еволюционенъ периодъ, който бѣше прологътъ къмъ по-сетнѣшнитѣ събития. Ние не бихме могли да разберемъ въ пълнота послѣднитѣ, ако не вникнемъ въ смисълътъ на първитѣ.

По много причини, познати на читателитѣ отъ увода и първитѣ глави на часть първа, народътъ бѣше захваналъ да се вълнува още отдавна, и като първа, първобитна форма на своя нелегаленъ протестъ, той улови хайдутството. Но макаръ изначало изолирано или откжснато отъ общитѣ интереси на масата, малко

по малко хайдутството придоби смисъль на по-общъ протестъ, въ зависимость отъ това — доколко политическата и общественна срѣди назрѣваха, и насилията ставаха нетърпими, непоносими. Освѣнъ по-голѣмитѣ градове, развити въ економическо и търговско отношение, които изникнаха къмъ края отъ 2-та половина на миналия вѣкъ, въ първата половина спахилъкътъ и бегството въ два-три края на България бѣха достигнали до такова развитие, щото правѣха положението на селянитѣ, и приближенитѣ до тѣхъ граждани, нетърпимо. Въ Видинъ, Бѣлградчиско и по източниятъ край на Родопитѣ спахилжкътъ бѣше достигналъ до своята класическа форма: спахиитѣ дѣйствуваха самоволно, безъ да ги бѣ еня за интереситѣ на държавата, или за тѣзи на народа. Държавата бѣше изпаднала въ безсилие спрямо тѣхъ. Стремѣйки се да централизира въ ржцѣтѣ си самодѣйствията на отдѣлнитѣ паши, цариградската глутница сама създаваше много центробѣжни движения, които правѣха още по-тежъкъ живота на раята. Въ Видинскиятъ санджакъ, напримѣръ, отъ памти вѣка поземелната собственность се намираше въ сжщето състояние, въ което се намираше тя и въ Босна. Съ покорението на Видинското царство всичката земя падна въ ржцѣтѣ на пашитѣ, които станаха господари и надъ жителитѣ. Съ разпадането на спахилъкътъ обаче, и съ изникването на дребната собственность, изникна и голѣмата вражда между мѣстнитѣ сатрапи и населението. Първитѣ, научени на самовластие, не отстжпяха прѣдъ натискътъ на правителството да обединятъ дѣйствията си съ неговитѣ за общитѣ нужди на държавата. Силниятъ конфликтъ между тѣзи двѣ противоположни сили се отрази най-злѣ върху интереситѣ на селското население, което търпѣше гладъ и болести. Наивниятъ разказъ на Софроний Врачански, който съ очитѣ си наблюдавалъ положението на масата, ни дава едно блядо впечатлѣние за оная епоха. Въ Софрониевото

животописание четемъ такива нѣща: като тръгналъ за своята епархия (Враца), епископътъ забѣлѣжилъ голѣмъ смутъ. „И азъ попитахъ — пише наивниятъ Софроний: „какво е това смущение къмто Враца?“ А они ми рекоша: како има Пазванджи-олу крамола съсъ Генчъ ага и съсъ Хамамджи-оглу што ги е изгонилъ изъ Видинъ и они събрали войска Турци и Арнаути... и сѣдятъ по врачански села!“ Пжтникътъ съ своитѣ другари е срѣщнатъ отъ пандури, които били цѣло страшилище за него и за народа: „Ала то име пандури, ний като не знаехме, обзе ни единъ страхъ, чудѣхме се, камо да пойдеме! и т. н.“ [1])

Това нещастно положение се бѣше създало още слѣдъ първото поражение надъ ислямскитѣ войски. Единъ внимателенъ наблюдатель, който каза нѣколко свѣсни думи върху България, ни донася още и това, че раята въ Турция не е могла да види никаква облага отъ своя трудъ. Изложени на случайности, българитѣ напускали селата и, за да се спасятъ отъ бѣснотията на необузданитѣ солдати, забѣгвали изъ македонскитѣ гори, дѣто си строѣли колиби „по особенъ начинъ“ (мсб. IV. 481). Едничката власть, съ чисто старо-български образъ, запазена до срѣдата на мин. вѣкъ, била властьта на т. н. князове. Но въ края на 17. в. и тѣ били заплашени. На 1688—89. година въ Западна България избухна първото възстание на тие

[1]) По-долѣ Софроний разправя за своитѣ патила изъ Видинско: „Ами какъвъ ли страхъ потѣглихъ, като ходѣхъ по селата да събирамъ мирия! Вращахж се и бѣгахж Турци делии отъ ордията, съблачахж селата и субашиитѣ (селскитѣ управители) обирахж... Най-послѣ... сипнжхж се Турци отъ Видинъ по селата да бѣгатъ, ами съсъ какъвъ трудъ и страхъ пострадахъ, доклѣ да се добиѭ веднжжъ до Враца! Каковий ли гори и колки долини обиколихме!...“ Сжщата несигурность е царувала и въ Източна и С.-Изт. България (вж. Житие и страдание грѣшнаго Софрония, печатано въ Пер. списание, г. I. кн. 5—6, стр. 52. и слѣд. Браила 1872).

князове, което имá за резултатъ това, че отъ тѣхнитѣ минали привилегии признати имъ били само нѣколко посѫществени функции, които станали невидими въ сегнѣшната епоха. Слѣдъ споменатата буна, князетѣ въ Западна България имали право да участвуватъ въ тъй нарѣченитѣ меджлиси, които безъ тѣхно съгласие не могли да взематъ никакво рѣшение. Безъ знанието на князетѣ не е разхвърлянъ нито събиранъ данъкъ. Обаче, князовата власть, съ слабото си влияние върху политическия животъ на страната, и при развоя на новитѣ производителни сили, се израждаше. Остатъкъ отъ старата родова властъ, тя се бѣше приспосо-била къмъ държавата, слѣдъ като вече бѣше незабѣлѣзано прѣобразена въ една локална, мѣстна уредба. Но именно това приспособление къмъ държавата бѣше рѣшителния облокъ, че князовата власть въ България, при сѫществующия политически и економически строй, ще понесе чувствителни загуби. Докато изгубятъ обаче, цѣлото си обаяние прѣдъ маситѣ като чисто-кръвна национална власть, въ името на своитѣ интереси, които никога не съвпадаха съ интересите на народа, князоветѣ се обявиха нѣколко пѫти противъ централната власть. Слѣдъ първото възстание, двѣ нови размирици на 1804. и 1815. г. г. сѫ дигнати въ Зап. България, изключително насочени да се запази личната власть на князетѣ [1]).

И наистина, три-четири самостоятелни народни движения ни доказватъ, че съединението на тая самородна национална власть съ иноземната държавна сила нищо не е донасяло на мѣстното население, осѣнъ по-голѣми бѣди. Държавната корупция въ Турско бѣше въведена

[1]) Послѣдниятъ признакъ на животъ князовата власть е обнаружила на 1860. година, когато „князетѣ" „протестирали" прѣдъ Кобржлиятъ Мехмедъ, който по това врѣме пѫтуваше изъ Европейска Турция, за да проучи въпросътъ, какъ по-изкусно да се отрепе българския народъ . . .

въ по-систематическа форма още съ възцаряването на Амуратъ (1574), но тя бѣше бащински отгледана отъ неговитѣ наслѣдници. Българскитѣ „князове" нищо не можаха да направятъ противъ това. Отъ най-низкитѣ до най-високитѣ, общественнитѣ служби бѣха продавани срѣщу скѫпи цѣни, турскиятъ бакшишъ стана нѣщо като мода, произволътъ на чиновницитѣ — законъ. Въ поновитѣ врѣмена, произволътъ се прѣвърна въ най-опасенъ бичъ противъ населението, което неможеше да задържи благата на своя трудъ нито съ живота си, нито съ смъртьта си. Къмъ това се прибавиха и произволитѣ на великитѣ султани изъ Цариградъ и на великитѣ паши изъ санджацитѣ. Една велика османска мрѣжа отъ насилия и шпиони се дигна надъ цѣлата империя. Прави сѫ думитѣ на James Baker, че султанитѣ сѫ имали нужда отъ лудешки суми, за да издържатъ своитѣ куртизани, своитѣ шпиони и своитѣ хареми. Но тѣзи суми не се събираха поне чрѣзъ редовни налози, чрѣзъ една данъчна система, която да отговаря на економическата сила на страната. Всѣка цивилизована държава знаеше, че въ културата на земята се криятъ първитѣ източници на богатствата и националното благосъстояние; че въ разработването на дѣвственнитѣ полета и въ покровителството на производителния трудъ е залогътъ на нейното бѫдаще; че съ огледъ на постигнатото отъ другитѣ и съ огледъ на мѣстнитѣ условия, трѣбва да се насърдчаватъ по-жизненнитѣ култури, по-доходнитѣ производителства, главно оние, които иматъ значение за мѣстнитѣ пазари и за тѣзи, що държавата може да си открие другадѣ: че въ разпрѣдѣлението на данъцитѣ трѣбва да се спази една относителна справедливость. Цивилизацията на една страна зависи отъ свободното развитие на нейния економически животъ, отъ ръста на срѣдствата, замѣсени въ производството, и, ако щете, отъ свободниятъ полетъ, който намира частната инициатива и тая на отдѣл-

нитѣ организации. Въ Турция и особно въ България, въ която насилията бѣха получили своето художественно въплощение, вѣрваха, че условията за една съврѣменна цивилизация — въ османски смисъль на думата! — сж толкова по-благодатни, колкото повече кръвь се пуска на раята, колкото повече се опустошава България чрѣзъ безсмисленни данъци и чрѣзъ сѣчъ. Бейове и султани, чиновници и сатрапи, които имаха за дѣсница и роднитѣ ни сатрапи, се опълчиха противъ цѣлия народъ, който не желаеше нищо друго, освѣнъ да живѣе. Но нему не се позволяваше и това. Отъ него искаха безразборно, и когато нѣмаше какво да даде — посочваха му ятаганъ.

Ето причинитѣ на знаменитото Бѣлоградчиско възстание, на възстанието прѣзъ 1836—37. година въ цѣла Сѣверо-западна България, на Пиротското възстание, на Манчовата буна и др. които съставляваха прологътъ къмъ бждащата революция. „Извадени отъ нетърпение, чрѣзъ дѣйствията на своеволнитѣ управители и отъ спахиитѣ, говори m-me Furet —, и подбуждани отъ Сърбия, тѣзи мирни жители (отъ Бѣлоградчиската кааза) бѣха дигнали оржжие да се защищаватъ и бѣха дали доста упорство на своето движение. Трѣбваше да се употрѣбятъ обѣщания за правда и сждъ, за да се смирятъ тѣзи прости и отчаяни хора". [1])

Прѣзъ пролѣтьта 1835. година Шерифъ Ахмедъ, аянинъ въ Берковица, направилъ послѣдния си излѣзъ по своята кааза. Неговитѣ хаберджии желаяли да му устроятъ джубуши, къмъ които Берковскиятъ султанъ ималъ голѣма слабость. Дѣца, момиі, жени и мжже били насила изкарани да го посрѣщнатъ, а слѣдъ това било устроено хоро. Разположенъ въ разкошна обстановка, сѣдналъ по турски и съ наргиле въ ржка,

[1]) M-me Furet, История на Отоманската империя, стр. 182—183.

покрай това азиятско куче въ редица минавали всички млади булки и момиі, и по-красивитѣ, на които посочвалъ, били длъжни да му служатъ, да го черпятъ вино и ракия. Слѣдъ това, най-красивата отъ всички хубавици била отвеждана да сподѣли покоитѣ на агата. Тѣзи безчестия, които били капка къмъ прѣпълнената чаша, създали поводъ за така нарѣчената Манчова буна. Но силата на азиятското куче била голѣма: Дѣдо Манчо, инициаторъ на тая буна, се чувствувалъ слабъ да нанесе рѣшителенъ ударъ на цѣлата държава въ лицето на Берковския ага, затова повикалъ на помощь околнитѣ села, събралъ ги на общъ съвѣтъ въ Балкана, взелъ общето имъ съгласие, и всенародното възстание за спасовдень 1835. било рѣшено. Оржжие, нужно за неравната борба, обѣщала на българскитѣ бунтовници Сърбия. Но Сърбия си плюла на съвѣстьта, въ най-рѣшителния день пратила на Берковци своята измѣна, вмѣсто своето оржжие, за да завърши цѣлата буна смѣшмо и трагично... Изплашени слѣдъ сръбската измѣна, водителитѣ на възстанието съобщили на централната власть, че тѣ се бунтуватъ не противъ султана и правителството, а само противъ Шерифа и хаджи Есадаа, които безчестятъ тѣхнитѣ кжщи.

Годинитѣ 1836. и 1837. ни донасятъ двѣ нови възстания въ Пиротъ и пакъ въ Берковско, които свършватъ сжщо така злощастно.

Но 1850. година не бѣше по-малко злощастна за раята отъ горнитѣ двѣ дати.

Сърбия, която водѣше отъ по-дълго врѣме война противъ Турция, виждайки до какво състояние е изпадналъ българския народъ, всѣкога се стремѣше да използува националната ни неволя за користнитѣ цѣли на нейнитѣ князе и крале. Въ 1850 година, по побуждението на тази лукава съсѣдка и слѣдъ нейнитѣ категорични обѣщания, че ще прати оржжие въ България, бѣше възстанало населението отъ Ломско, Ви-

динско, Бѣлоградчиско и Кулско. Но, както въ 1835. така и сега, Сърбия подпомогна българитѣ пакъ съ своята измама: — цѣлото възстание било жестоко потушено. Обезнадеждена, раята се принудила да се обърне за милость прѣдъ европейскитѣ консули въ Букурещъ, които посъвѣтвали пратеницитѣ народни да потърсятъ милостьта на своя палачъ — Падишахътъ. Характерно явление, първо по рода си откакъ се започнаха народнитѣ движения противъ дивата османска власть, е това, че водителитѣ на берковскитѣ бунтовници дали идеята да се излѣзе съ опрѣдѣлени политически и економически искания прѣдъ турското правителство, скицирани въ двѣ-три точки. Искали тѣ, първо, да се намалятъ данъцитѣ, въ които господствуваше принципътъ на ислямската анархия, второ, да се уничтожатъ спахилжцитѣ (господарлжцитѣ), които се явяваха вече една сериозна спжнка за ступанскиятъ напрѣдъкъ, и трето — не безъ особенно негодуване настоявали да се тури край на турскитѣ произволи. Събранието на възстаналитѣ области посрѣщнало идеята съчувственно, ала пакъ били измамени отъ Цариградската власть. Тая дала видъ, че изнесенитѣ отъ Берковци идеи сж нейни собственни идеи, за които денонощно промишлява, докато възбунтуванитѣ сложили оржжие. Турцитѣ сж либерали и свободолюбци въ врѣмена, когато камшицитѣ плющатъ по азиятскиятъ имъ голъ вратъ. Въ затишие, тѣ сж червей за политическата свобода. Въ змии се прѣвърнали тѣ пакъ, щомъ като наивнитѣ селяни отъ Сѣверна България хвърлили пушкитѣ и уловили ралото. Гаджали турци, користолюбиви чиновници, спахиитѣ, и грѫцкото духовенство, начело съ видинския епископъ: всички се нахвърляли като гладни орли върху населението, отъ което одирали по двѣ кожи. Неизпълненитѣ обѣщания на властьта, които били замѣнени съ по-тежка експлоатация и по-мръсни морални насилия, дигнали населението на крака, отъ село Раковица при

Видинъ била обявена формална революция, която въ продължение само на три-четири дни обхванала цѣло Видинско, Берковско, Ломско и Бѣлоградчиско. Една здрава схватка е станала между турската зганъ и българскитѣ възстаници при селата Гърци и Власановци, но резултатитѣ пакъ били печални за размирницитѣ: слѣдъ като опожарили голѣма часть отъ полята и селата, турцитѣ изново захванали съ своитѣ остарѣли обѣщания.

Тие азиятски условия дадоха възможность да се появи въ Западна България хайдутъ Велко, който смаза главата не на едно и двѣ псета, както и подобни насилия въ Южна България бѣха дали животъ на четата на Ангелъ Войвода. Въ родопско десятилѣтието 1855—1866. год. е записало нѣколко „мирни революции", назовани на мѣстно нарѣчие жумхури. Най-голѣмъ „жумхуръ" станалъ къмъ 1858. или 1859. година, когато всички ахряне [1]) и християни отъ Яхж-Челебийско се повдигнали кой съ каквото може, та пропждили „и каймакамина, и кадията, и мюфтията и всичкитѣ съвѣтници отъ разнитѣ клонове на управлението дори до послѣдния разсиленъ".[2])

Тѣзи движения изтощаваха масата. Но тѣ създаваха и нейната вѣра.

II.

Видѣхме по-рано до какъвъ край бѣше стигнало економическото развитие на страната. Споменатитѣ движения, които бѣха първиятъ тежъкъ ударъ върху главата на тиранътъ, накараха цариградското правителство, най-сетнѣ, да се „загрижи" за своитѣ жертви. Надрас-

---

[1]) Ахрянитѣ, живѣли въ Ахж-Челеби, сж били потурчени българи; и тѣ, както християнитѣ, сж се борили противъ правителството.

[2]) Хр. П. Константиновъ, Спомени за страшната пролѣть въ Ахж-Челеби прѣзъ 1876. г. Пловдивъ, 1884. стр. 21.

нали много политическата обстановка, економическитѣ нужди на населението изискваха вече и съотвѣтни мѣрки, за да бждатъ удовлетворени. Но правителственното и чиновническо разбойничества не можеха да се отмахнатъ толкова скоро, колкото налагаха това социалнитѣ потрѣбности на врѣмето. Грижата на отоманското правителство бѣше грижа на подълъ врагъ, който промѣня по-лесно кожата си, но не и характерътъ си. Реформаторскитѣ наченки отъ 1837—39. година, които обѣщаваха много за чуждестраннитѣ интереси, не донесоха нищо за туземцитѣ. Не само за економическото развитие на страната, но и за нейното вжтрѣшно спокойствие обѣщанитѣ въ книга реформи, разни хатове, шерифи и хумаюни бѣха като киселина изсипана върху рана. Не напраздно Раковски се оплакваше отъ безподобната анархия, която прѣзъ 1853. година вълуваше почти по цѣла България. „Всички пжтища, гори, планини се изпълниха отъ мѣстни злодѣйци турци — пише хайдутинътъ - писатель. Бѣднитѣ българи, отъ всѣка страна притѣснени, окржжени отъ злодѣи, не смѣяха отъ вънъ своитѣ градове и села да излѣзатъ за най нуждни своѭ припитателни и търговскѭ потрѣбѭ, и кто изити дръзняхѭ живота своего изгубихѭ“. [1])

Това бѣше фактъ.

Султанъ Абдулъ Меджидъ, въпрѣки пѣсеньта на неговитѣ панегерици да го прѣдставятъ съ изключителни добродѣтли, се грижеше за всичко, но не и за економическия просперитетъ на страната и още помалко за разширение социалната инициатива на мѣстнитѣ общински органи, както и за разширение личната и обществена свобода. Притиснатъ ó стѣната, султанъ Меджидъ даде нѣкакви реформи, защото инъкъ той рискуваше да изгуби голѣма часть отъ държавата, слѣдъ

[1]) Прѣдвѣстникъ Горскаго пжтника, 1856.

като изгуби и главата си: но неговитѣ реформи, които дѣйствително налагаше врѣмето — носѣха тоя недостатъкъ, че не обгръщаха цѣлата култура и еднакво интереситѣ на всички класи. Колкото да бѣше глава цивилизована и хуманитарна, въ противоположностъ на своя наслѣдникъ Азисъ, който бѣ типъ на егоизмъ, фанатизмъ и вироглавие,[1]) — Абдулъ Меджидъ се намираше подъ силното влияние на сановници, които сподѣляха възгледитѣ на най-реакционнитѣ класи въ отоманската империя и за които единството на държавата, както ги учеше Коранътъ — бѣше по-скжпо отъ живота на милионни човѣшки сжщества, и второ — сжщиятъ султанъ обичаше да се вслушва въ съвѣтитѣ на западно-европейскитѣ роялисти повече, отколкото въ гласътъ на раята. Това характеризира и неговитѣ реформи; тѣхниятъ социаленъ и политически смисъль се най-добрѣ обрисува при разнитѣ буни на българитѣ.

Но всѣки единъ държавенъ актъ, ако не донася положителни резултати, ще създаде нѣщо обратно. Въ отрицанието има творчество. Ако реформитѣ на цивилизования султанъ не разчистяха пжтя на страната къмъ нови хоризонти, то все пакъ ничтожнитѣ оние аванси, които се даваха въ тѣхъ на угнетенитѣ маси, не еднажъ и дважъ дигали ржка противъ цариградскитѣ управници, изграждаха по-силна вяра, по-голѣмо желание да се върви напрѣдъ къмъ свободата. Широката народна маса въ себе си вѣрваше, че отстжпкитѣ, които ѝ се правятъ, сж отстжпки все пакъ спечелени съ сила. За да бждатъ тѣ по-голѣми, по-трайни, и да обсѣгнатъ по-издъно нейнитѣ интереси, тя трѣбва да забие по-дълбоко камата въ сърдцето на невѣрната

[1]) Ср. съчинението на графъ de Kératry — „Mourad V“, а така сжщо D. Georgiadès, La Turquie actuelle, Paris 1892. стр. 57—58. и слѣд.

власть, която я граби и убива. На хайдутитѣ никой не заповѣдваше да слѣзнатъ отъ Балкана: открай врѣме и до великитѣ реформи на османския Падишахъ, народътъ ги посрѣщаше добрѣ, гледаше ги като свои чада и закрила, хранеше ги и ги обличаше, защото тѣ бѣха неговата постоянна стража и подкрѣпа утрѣшна, когато пакъ наново ще да се подигне противъ държавата.

Ала слѣдъ 1856. година въ това съзнание на масата настжпи донѣйдѣ реакция, подхранена отъ агитацията на бждащитѣ дуалисти. Както бѣха зачестили бунитѣ и както всѣки новъ пжть полагаха все по-общи искания, изглеждаше, че въ скоро врѣме ще се създаде едно силно политическо движение, насочено ребромъ противъ сжществующиятъ режимъ, за неговата промѣна, но не само за политически кърпѣжи. Но слѣдъ 1856. година се забѣлѣжи единъ неочакванъ обратъ въ сждбата на класитѣ, който спрѣ за моментъ движението на селянитѣ и дребнитѣ занаятчии, за да даде прѣднина на онова движение, което съвпадаше съ интереситѣ на търговцитѣ и по-заможнитѣ съсловия.

1854—56. години, епохата на кримската война, бѣше епоха, когато и на Западъ — макаръ тамъ по-бърже като повече развитъ економически, и на Изтокъ — макаръ тука по-бавно като по-назадналъ въ своята цивилизация — се създаваше политическиятъ опуртюнизмъ. Пропадващитѣ дребни сжществувания се вълнуваха за да запазятъ своя поминъкъ, своята надница, своитѣ дѣца отъ физическо и духовно израждане, на което ги излагаше новата държава. Двѣ-три революции внушиха на управляющитѣ глави идея за хармонията между интереситѣ на най-противоположни общественни елементи. Политическия пазарлъкъ и просящкитѣ отстжпки между по-силни и по-слаби, както и полюбовното изглаждане на всички конфликти, които класовото общество всѣки денъ създава, характеризи-

ратъ сжщностьта на новото политическо настроение. Това проникна въ кръвьта и на нашитѣ дуалисти. Като съзнаха скоро — защото имаха прѣдъ очитѣ си историята на западна Европа —, че държавнитѣ органи сж въ служба на економически силнитѣ, нашитѣ заможници измѣниха на общенационалнитѣ освободителни купнѣжи, и пригърнаха политическото побратимство съ Цариградъ, като единственъ изходъ и като едничка гаранция за бждащето на страната. Богатиятъ е силенъ въ много отношения: неговата сила, колкото и да е дива въ една ориенталска страна, завладѣва скоро умоветѣ на селското и градско население, което и безъ това е прѣдразположено да се залъгва по обѣщания. Нашитѣ дуалисти съ силата на своето привилигировано положение, съ силата на своитѣ богатства и съ влиянието си върху масата, като носители на новото просвѣщение, завладѣха за врѣме старото движение и го туриха въ своя услуга почти до 67. година, когато дуализмътъ завърши своята роля. Проповѣдьта на българскитѣ дуалисти — да се образува една независима България подъ скиптъра на цариградскитѣ султани, намѣри от'екъ въ изморената душа на народа, който се бунтуваше неорганизиранъ, безъ срѣдства и чужда закрила. Селянията и безъ това не искаше много: тя търсеше гаранция да се движи отъ селото до града свободно, да размѣня безъ принуждение земледѣлческитѣ си произведения на търговското тържище, и да не ѝ взема държавата десеть на едно, а поне едно на десеть. Дребниятъ занаятчия и селянинътъ нѣматъ голѣми претенции въ политиката. Хлѣбъ насущний — ето съдържанието, ако щете — алфата и омегата на тѣхната социална философия. Оня може да ги спечели или обуздае, когато се намиратъ въ процесъ на движение, който успѣе да ги прѣспи съ сладки приказки. Нашитѣ дуалисти въ това сполучиха. Прѣди да се изживѣятъ несъвършенствата, първобитнитѣ форми на едно движение безъ

организация и безъ строго опрѣдѣлена политическа насока, вжтрѣшнитѣ и външни българи подпаднаха подъ влиянието на една нова теория, която по своята сжщность бѣше отрицание на революционното дѣйствие. Сѣмейното безчестие и административнитѣ произволи, които продължиха и при султанитѣ съ французско възпитание, масата позабрави, докато стариятъ комитетъ на дуалиститѣ завърши своя курсъ, докато пѣсеньта на т. н. стари биде изпѣта прѣди да бжде закржглено напълно тѣхното политическо credo.

III.

Ние не отричаме патриотизмътъ на старитѣ. Както го разбираха, като владѣтели на голѣми богатства и бждащи господари въ свободна България, тѣ имаха право на свободна проповѣдь, на свободно дѣйствие. Пъкъ и при това, прѣди тѣхъ нѣмаше други, които да носятъ по-нови идеи отъ тѣхнитѣ, освѣнъ Раковски. До 1860. година политическото развитие на Турция се намираше на единъ кръстопжть, който подхранваше държавнически утопизмъ у хора по-развити, у публицисти съ много по-радикално гледище, нежели това на дуалиститѣ. Докато се яви на сцената първиятъ Бълг. централенъ револ. комитетъ и докато излѣзатъ на революционното поле Христо Ботйовъ и Л. Каравеловъ, движението на общественната мисъль въ България вървѣше по насоката на едно схващане човѣшката природа и природата на държавата коренно различно отъ мисъльта, която господствуваше въ българската публицистика прѣзъ слѣдующето десятилѣтие. Понятието за дуалистическото развитие на идеитѣ, свойственно на всѣко общество, незасѣгнато основно отъ радикалното дѣйствие на новитѣ производителни класи, господствуваше въ срѣдата на българскитѣ просвѣтители, каквито бѣха и дуалиститѣ. Фаталнитѣ връзки между общественното развитие и божественния абсурдъ отъ една страна, и отъ друга — между тѣзи и царската власть, облечени въ особити привилегии, се наложи въ цѣлата политика на нашитѣ просвѣтители. Като логическа послѣдица отъ този процесъ на мисъльта се яви дуализмътъ,[1]) на който легалнитѣ вѣстници прѣзъ 1866. и 69. година, посвѣтиха обширни статии. Дѣло на тази дуалистическа мисъль бѣше и всеизвѣстниятъ мемоаръ на старитѣ. Неговитѣ идеи сж забѣлѣжителни.

IV.

Като вземаха за нагледенъ примѣръ политическата организация на Австрия, „старитѣ“ дохождаха по логически пжть до необходимостьта отъ дуализмъ и въ турската империя. По една историческа случайность на политическото безправие, Австро-Унгария бѣше сполучила да посмѣкчи расовитѣ и национални крамоли, и да ги замѣни съ едно привидно „братство“. Въ рамкитѣ на единъ конгломератъ отъ най-противоположни национални и културни традиции, бѣше захъфтяла хабсбургската династия, която — не безъ особна цѣль ще кажемъ — обърна всичкото си внимание върху националното обезличение чрѣзъ поощряване новата економическа култура. Чрѣзъ изравняване материалнитѣ условия, постига се едно равновѣсие и между нациитѣ, главно — между оние общественни съсловия, които въ дадена епоха иматъ нѣкакво значение за поли-

[1]) Въ това отношение нашитѣ дуалисти-просвѣтители сж прѣки наслѣдници на нѣмскитѣ деисти отъ първата половина на миналия вѣкъ и особно на Шлегеля. За Фридриха Шлегель една цивилизация е здрава и прогресивна, когато не се отдалечава никога въ своето рѣшително движение отъ религията; когато свѣтлинитѣ (les lumières) не ставатъ ирелигиозни и нечистиви; и свръхъ това, когато единъ благороденъ монархъ трѣбва да бжде гледанъ като вторъ основатель на една могжща държава. (Fr. Schlégel, Philosophie de l'Histoire, Paris 1836. t. II. стр. 334).

тическата сила на една страна. Хабсбургската династия се постара да постигне тая цѣль. Слѣдъ безконечнитѣ войни, които съсипаха западнитѣ народи, подиръ разкжсването на нѣкои слаби, но жизнеспособни национални единици, разпрѣдѣлени по части между Русия, Прусия и Австрия, естественно, мълчанието бѣше неминуемо. Подиръ умората всѣки сѣда на почивка и на трудъ, докато посъбере нови сили. Това затишие, което не можеха дипъ добрѣ да прицѣнятъ нашитѣ дуалисти, ги съблазняваше. То ги вдъхновяваше да пригърнатъ една политика на голѣмо покровителство отъ единъ голѣмъ монархъ, какъвто бѣше цариградския Падишахъ, защото само подъ сѣнката на Османската реакция никнѣха голѣми гжби. . . Голѣмиятъ антагонизмъ и различието на двѣ противоположни цивилизации — ислямска и оная, която носѣше българския народъ безъ име [1]), бѣха така да се каже ретуширани отъ философскитѣ прѣдставления на дуалиститѣ. Единъ съюзъ между кучето и котката е безсмисленъ отъ гледището на най-елементарното познаване нравитѣ на животния миръ. Въпрѣки това, интереситѣ на една класа безъ самостоятелно минало ѝ съ несигурно настояще, наложиха ѝ тази фатална теория. По силата на тая теория, даже освобождението на българския народъ е единъ политически въпросъ, съ който могатъ да се занимаватъ вѣтрогонитѣ. Слѣдователно? Рѣшението на цѣлата национална проблема, която наложи началото на XIX-ия вѣкъ, се изчерпи съ единъ „нравственъ, политически и економически съюзъ“ съ стара Турция! Запазването на нейнитѣ тиранически институти бѣ прѣдписано като единъ дългъ. „Очевидно е,

[1]) Тая цивилизация ние неможемъ да наречемъ християнска въ строгия смисъль на думата. Българскиятъ народъ никога не е понисалъ силно и единично влияние отъ догмитѣ на християнизма; неговиятъ трудъ, неговата земя и неговата простодушна пѣсень — ето неговитѣ учители, ето неговата школа.

прочее — пишеше в. Македония, която подържаше тая идея толкова ревностно, колкото и в. Народность —, че съхранението на Портата за насъ е отъ най-необходимитѣ нѣща. Подъ нейното покровителство ний ще се развиваме въ нашата народность, ще може да съединимъ различнитѣ части на нашия разпокжсанъ и полузаспалъ народъ и да му дадемъ нужното единство“. . . Даже в. Македония си позволяваше да отиде до тамъ, щото бѣше наклонна да се жертвува единственния органъ за националното възпитание у всѣки народъ, езикътъ: „Турскиятъ езикъ, продължаваше в. Македония, трѣбва да си остане официаленъ езикъ“. Само за учебни цѣли се прѣдвижда „своя езикъ“, сир. матерния, и то като се убѣждаватъ слушателитѣ, че „отъ това не може да произлѣзе никакво неудобство за общитѣ интереси на мѣстото“. Напротивъ, това „ще бжде едно срѣдство да се прѣдпазватъ тѣзи интереси отъ вжтрѣшни нарушения“.[1])

Грижата да не се създаватъ никакви „вжтрѣшни нарушения“ въ османската империя, промисъльта да се запази „органическото“ съгласие между роби и господари, анимираше и „Тайния Български Централенъ Комитетъ“, основанъ въ Букурещъ на 1866. година. Всичкитѣ негови дѣла сж пропити отъ тая идея. Дори тогава, когато „тайниятъ комитетъ“ говори за самостоятелна България, за независимость и т. н. или за нѣкаква „конфедерация“, и тогава той рѣшава този въпросъ извънъ необходимостьта да се избѣгнатъ „вжтрѣшнитѣ нарушения“.

А въ уставътъ на сжщия комитетъ, пачатанъ въ в. Народность, брой 11. (отъ 1867.) тѣзи идеи се излагатъ на чистъ български езикъ съ цѣлата наив-

[1]) В-къ Македония, 1871. брой 48 (вж. статията „Съединението на източнитѣ народи“).

ность на една политическа незрѣлость, на която типично клише ще четемъ въ знаменития мемоаръ.

„Ние сме напълно увѣрени — четемъ въ коментариитѣ къмъ тоя мемоаръ, поднесенъ на султанъ Абдулъ Азиса —, че Ваше Императорско Величество не ще погледне съ недовѣрие на постжпката, която съ дълбоко почитание днесъ правимъ до прѣстола на В. И. В. Нашитѣ желания вмѣсто да изразяватъ нѣкое чувство на възпротивление срѣщу императорското правителство, доказватъ, напротивъ, че ние искренно желаемъ да останемъ прилѣпени до прѣстола на славнитѣ султани и съ една нова гаранция за нашата вѣрность, толкова пжти опитана въ течението на вѣковетѣ... Ние не вѣрваме, че между съвѣтницитѣ на В. И. В. ще се намѣри нѣкой, който да ги прѣзрѣ; смѣло казваме, че ако се намѣри подобенъ съвѣтникъ, той би билъ черенъ прѣдатель и неприятель на империята.

Главно въ четири точки се кристализиратъ „смѣлитѣ“ догми на „тайния комитетъ“, върху които като разсжждава днесъ човѣкъ, пакъ като прочита и тѣхнитѣ обяснителни бѣлѣжки, дадени султану Азису, за да не остане никакво съмнѣние относно благонадежностьта къмъ прѣстола и султанизма, не може да си обяснимъ, кое е принуждавало тоя комитетъ да се нарича „таенъ“ и да опрѣдѣля сѣдалището си далечъ надъ Дунава, въ Букурещъ, вмѣсто да си избере нѣкой сарай въ Велико Търново или въ Стамболъ! Така, авторитѣ на тоя паметенъ въ политическата ни история мемоаръ, искатъ: „1. народно правителство съставено конституционно. 2. България съ всички провинции населени отъ българи да се опрѣдѣли и нарече Българско царство. 3. Това бълг. царство да зависи отъ Отоманската империя и да има винаги за свой царь великия Девлетъ отъ Ислямболъ Н. И. В. Султанъ Абдулъ Азиса и неговитѣ наслѣдници, които да притурятъ до титлата Султанъ на османитѣ и онази царь на българитѣ. 4.

Негово И. В. Султанътъ да идва винаги да се вѣнчава като царь на Българитѣ въ една отъ старитѣ столици на Българското царство, която ще се опрѣдѣли отъ народното събрание“.

Тѣзи политически истини може да отхърлятъ само прѣдателитѣ и неприятелитѣ на Отоманската империя.!

„Когато нашата сомостоятелностъ се признае и потвърди подъ славния скиптъръ на Султанитѣ, които ще бждатъ и царе на българитѣ, повѣствуватъ въ заключение авторитѣ на тоя документъ, — защо да не бждемъ и ние за Отоманската империя една помощь и едно подкрѣпление, както е Маджарско за Австрия и Алжиръ за Франция? Щомъ сждбата на България се тѣсно съедини съ сждбата на Османската империя, българитѣ ще прѣстанатъ да смѣтатъ чужденцитѣ като свои освободители; тѣ ще гледатъ като нарушители на тѣхнитѣ права и дѣятелно ще се борятъ противъ тѣхнитѣ нападателни стремления... Съ една дума — цѣлостьта на Отоманската империя ще бжде по-добрѣ уздравена чрѣзъ мждрата и праведна мѣрка, отколкото чрѣзъ нѣкакви дипломатически трактати, — и така Източния въпросъ ще се рѣши самъ по себе“.

Обаче, дебелата глава на цариградския балванъ не разбрала и тоя мекъ езикъ на дуалистическата философия, затова „комитетътъ“, който само по недоразумѣние окржжавалъ сжществуването си съ тайнственность, избралъ особенъ начинъ да го поднесе прѣдъ стжпитѣ на Великия Султанъ.

Една легендарна личность живѣеше въ тая епоха, която дала услугитѣ си на османскитѣ доброжелатели. Гължбъ Войвода (Христо Сариевъ), изпечено горско пиле и безстрашенъ хайдукъ, заявилъ на безстрашнитѣ дуалисти, че той ще влѣзе въ султанскитѣ палати и ще удари заспалия Падишахъ по дебелата мутра съ единъ екземпляръ отъ знаменития мемоаръ. „Комите-

тътъ“ това и чакалъ. Той се страхувалъ, че ако се прати неговото изложение по официаленъ пжть, нито ще бжде чутъ, нито пъкъ ще види султанътъ неговото произведение: невѣрнитѣ сановници ще го турятъ „миндеръ алтънда“ и — това ти кучка отнела. Дуалиститѣ прѣдполагали, че ако попадне тѣхното произведение непосрѣдственно въ ржцѣтѣ на Падишаха — въпросътъ е прѣдрѣшенъ. Тѣхната безгранична увѣра въ собствената си благонадежность и въ добротворството на великитѣ султани била тъй голѣма, щото за минута не допускали мисъльта, че личната воля — да би била тя волята на свѣтецъ — не е нищо прѣдъ волята на исторически сложилитѣ се обстоятелства, че, напримѣръ, Девлетътъ по-скоро ще прѣкара подъ калжчъ доброжелателитѣ, па послѣ и цѣлия християнски свѣтъ, отколото да позволи на гяура да се бърка въ неговитѣ държавни смѣтки. Нашитѣ дуалисти не сж знаели, или отъ слѣпа умраза противъ „прѣдателитѣ“ на идеално устроената империя, не искали да се съгласятъ, че съ Девлета можешъ да сътрудничишъ за съставянето на единъ политически режимъ на свобода и право збранъ въ тѣснитѣ рамки на безграничното неравенство. Правовата идея, както се бѣше сложила въ „международното право“ отъ срѣдата на миналия вѣкъ, бѣше една идея враждебна на султанитѣ и на измиращата бейлербейска класа, на която тѣ бѣха открили безжалостна война. Само страхътъ отъ европейска намѣса подвиваше понѣкога дебелиятъ турски инатъ.

Както и да е, мемоарътъ, дѣло на нашата национална мисъль отъ сжщата епоха, трѣбвало да се прѣдаде на султанъ Абдулъ Азисъ.

Гължбъ Войвода се приготвилъ.

Прѣзъ м. май 1867. година къмъ лѣтния дворецъ на Абдулъ Азиса се запжтило непознато едно лице, прѣоблечено въ униформа на французки матросъ. Това било „пълномощникътъ“ на комитета, който иделъ да

поднесе знаменития мемоаръ. Упражненията чрѣзъ дългогодишна хайдушка и куриерска практика Гължбъ успѣлъ да подлъже султановитѣ тѣлопазители — вмъкналъ се вжтрѣ въ двореца, мѣтналъ мемоара прѣзъ царскитѣ капии, връцналъ назадъ и безслѣдно изчезналъ[1]).

Идеитѣ на спасителния дуализмъ били посяти въ Цариградскитѣ чертози: тѣ поникнали като гжби прѣзъ мѣсецъ листопадъ. Но както всички гжби, прѣседѣли повече врѣме, така и дуалистическитѣ гжби на нашитѣ дуалисти излѣзли червиви. Абдулъ Азисъ — безъ да говоримъ за неговитѣ сановници — не рачилъ да си развали османския стомахъ съ чорба отъ червивъ армаганъ.

Пѣсеньта на първия „Таенъ Български Централенъ Комитетъ“ минала тихо, като прѣзъ пустиня.

V.

Животътъ на този „таенъ комитетъ“ нѣкои желаятъ да свържатъ съ името на Раковски, пъкъ като рѣчи, загнѣзди се въ историческата ни литература мнѣнието, че Раковски е билъ не само душата на тоя комитетъ, но и авторъ на мемоара. Дѣйствително, Котленскиятъ хайдутинъ е билъ замѣсенъ въ дѣлата на тоя комитетъ до толкова, доколкото въ началото

---

[1]) Гължбъ Войвода е свършилъ печално. Прѣзъ окт. 1867. год. втори пжть влѣзналъ въ Цариградъ. За това знаялъ Сапуновъ (Св. Миларовъ); тоя прѣдварително обадилъ на чиновникътъ въ черния кабинетъ — Арнаудовъ, който, колкото за очи, заповѣдалъ на полицията да отведе въ метерхането, както Гължбъ, така и Сапуновъ. При слизането си на Топхането отъ фр. параходъ Минерва, Сапуновъ се приближилъ до таинствения човѣкъ, който внесълъ мемоара въ султановитѣ палати, а слѣдъ това вече Арнаудовата полиция изпълнила заповѣдьта на българинътъ — туркофилъ. Прѣзъ нощьта устроили Миларову да избѣга, а Гължбъ, слѣдъ дълги мжчения, хвърлили въ Мердинската крѣпость на вѣчно заточение. — Сапуновъ извършилъ това прѣдателство срѣщу нѣкаква стипендия.

на неговото основаване давалъ е надежда за по-друга политика. Раковски билъ солидаренъ или намѣсенъ, все едно, въ тайния комитетъ до толкова, доколкото и докогато е билъ намѣсенъ и въ дѣлата на Добродѣтелната Дружина — значи никакъ! Но да се твърди, че Раковски е авторъ, дори инспираторъ на знаменития мемоаръ — това намъ се вижда смѣло. Читателитѣ сж запознати вече съ идеитѣ и съ езика на знаменитото дѣло. Онѣзи, които познаватъ идеитѣ и езикътъ на Раковски по собственнитѣ му писания, ще се съгласятъ съ насъ, че дори да би билъ се повлиялъ комитетътъ на старитѣ отъ Раковски, публицистътъ-хайдукъ пакъ не е могълъ да сложи подписътъ си подъ неговото творение. Въ епохата, която създаде този мемоаръ, Раковски бѣше скаранъ съ старитѣ, тръгналъ вече бѣ стжпка по стжпка къмъ по-съзнателна, по-организирана революция. Прѣзъ 1860. година у Раковски се забѣлѣжва една малка наклонность къмъ опуртюнизмъ. „Прѣдприятое отъ султана Махмуда ново законоустановление въ Турско — пише Раковски — кое сынъ му наслѣдникъ султанъ Абдулъ Меджидъ въ 1839. год. подъ имянемъ Танзиматъ обнародува въ Гюлханескы палать... дади съвсѣмъ другы духъ всѣмъ подданикъмъ Турции, а най вече Българъмъ, кои въ томъ вѣкы глѣдахж спасение си и приготвяхж ся да дѣйствувжть за права си, коихъ тии имжть за независимо священство и пр.“ [1]).

Но събитията много по-рано обърнаха погледа на Раковски пакъ къмъ хладното оржжие, което той държа въ ржцѣтѣ си, докато издъхна...

„Ахъ! дѣ сж сега родолюбиви българы, да ся рѣшжтъ да мржть и да освободятъ бѣднаго си народа отъ монголскаго тиранства! Едно юначно въ Старж-

[1]) Вж. и стр. 49. на настоящата книга.

Планинж движение всичко можи да уничтожи. Тамъ; Тамъ! нашж свобода ще сж основе!“ [1])

Това казва прѣдшественникътъ на Ботйовъ Левски въ едно писмо отъ 12. май 1861. година.

Слѣднята година (1862.) той води знаменитата Бѣлградска легия отъ български доброволци противъ султанскитѣ пълчища, въ помощь на Сърбия. Но подиръ измамата на българитѣ отъ страна на Сърбия, Раковски не губи пакъ куражъ: на 1. августъ (1862.) той издава една Прокламация къмъ Българския народъ въ която четемъ: „... Ставайте, братья, на оржжие мало и голѣмо за нашж тж милж свободж и независимость! Турското царство вѣкы пропадва...“ [2])

Въ сжщето това врѣме той пише уставътъ на редовнитѣ горски чети, които трѣбва да запълятъ изъ Балкана, кждѣто „ще се основе нашата свобода“.

Жертва на едно заблуждение бѣше Раковски прѣзъ цѣлата си хайдушка дѣятелность, и това е неговата вѣра въ гражданската дѣеспособность на „нашитѣ богати първенци“ —, вѣрата му, че тѣ, както „народа“, въ еднаква степень сж заинтересувани отъ рѣшението на всѣки политически и културенъ въпросъ. Той знае, че такъвъ елементаренъ въпросъ, като черковния, все пакъ неможе да се рѣши безъ „демонстрация“. Но за такава рискована работа, пише той на 1. мартъ 1862. година „не зная наши дали щжтъ ся съгласи; защото май не имъ се ще такова нѣщо. Тукъ рѣчь ми е за наши богати и първенци. Колкото за народа, азъ имамъ твърдѣ добри извѣстия, че той въ каквото положение е дошьлъ на всичко ще склони“ [3]).

[1]) Ч. Поповъ, Чърти отъ живота на Савва С. Раковски, Русе 1891. стр. 122.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 132—133.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 104.

Вѣрата въ „народа“ и вѣрата въ „първенцитѣ“ не значеше вѣра въ дуализма на старитѣ, една политическа утопия, на която Раковски противопоставяше редовнитѣ горски чети! Раковски, въпрѣки грѣшкитѣ на неговата практика, прѣдпочиташе да рѣшава въпроситѣ въ Балкана, отколкото да разредява идеитѣ съ вода . . .

Но, както вече сме казали, тъкмо на пжть самъ да застане въ първитѣ редове на една народна революция, организирана по типътъ на всички съврѣменни политически движения, Раковски заболѣ и умрѣ.[1])

---

[1]) Раздрънкалъ се бѣше единъ жалъкъ остатъкъ отъ оная епоха, както по въпросътъ за мемоара, така и по дѣятелностьта на Раковски. Авторътъ на тие редове имá случай да се убѣди при обиколката си изъ Ромжния, че така нарѣченитѣ „стари“, които доживѣха до новитѣ врѣмена, още не сж забравили да мразятъ младитѣ, революционеритѣ отъ 60-тѣ и 70-тѣ години. За Ботйова единъ се изразяваше така: „амбициранъ хаймана. Всички ние за него бѣхме чорбаджийски мекерета“. Този господинъ и днесъ е чорбаджия въ ромжнската столица. — Сжщиятъ дертъ показва и П. Кисимовъ къмъ Раковски. Въ едно писмо, съ дата 12 февр. 1893. година, ето каква клѣвета е адресиралъ по името на българския хайдутинъ: „Раковски като видѣ печатанитѣ актове на комитета, озова се тукъ, въ Букурещъ, да го търси и да му стане глава. Той считаше за своя привилегия всѣко народно прѣдприятие и прѣдъ неговитѣ очи бѣше прѣстжпление и прѣдателство, ако мимо него се върши нѣщо подобно отъ другиго. А пъкъ разнитѣ елементи като него, и разни воеводи и хжшове бѣше твърдѣ рано още да приемаме и углашаваме въ дѣлата на комитета“. Ако тѣзи думи сж искренни, както и заявата на сжщия Кисимовъ, че „идеята и първоначалното начертание“ на мемоара била лична негова (вж. Ст. Заимовъ, Миналото, етюди върху запискитѣ на З. Стояновъ, стр. 204, 205) — читательтъ съ право би казалъ: халалъ да му е тая менументална глупость. Съ това признание пада и най-ранното твърдѣние (вж. Ч. Поповъ, Чърти и пр. стр. 136), че Раковски лично е пратилъ Гължбъ Войвода въ Ц-дъ съ прословутия мемоаръ.

Неговата смърть съвпадна съ по-нови социални явления и съ по-голѣма зрѣлость на общественно-економическата срѣда, които не докоснаха мисъльта му.

1867. година раздѣля двѣ генерации, една отъ които повече обичаше принципитѣ на свободата, безъ да знае какъ да организира нейнитѣ борци и кждѣ да насочи своята агитация, другата съедини къмъ любовьта си умението на своята бунтарска практика и тая на миналото, за да я извоюва.

Дуализмътъ на старитѣ остана единъ красивъ епизодъ въ историята на българската революция, съ единствена заслуга, че повъзпрѣ вниманието на маситѣ отъ по-прѣкото рѣшение на нашия политически въпросъ.[1])

---

[1]) Доста нѣщо къмъ характеристиката на тоя таенъ български централенъ комитетъ принася и слѣдния фактъ: когато прѣзъ 1868. мина четата на Хаджи Димитъръ прѣзъ Дунава за Балкана, той (комитетътъ) излѣзе въ в. Народность и протестира „въ името на българския народъ“, че тази чета нѣмала „нищо общо съ народа“. Комитетътъ, като наситенъ съ чисто чорбаджийски идеи, искалъ да бжде послѣдователенъ на класификацията си за „прѣдатели и неприятели“ на империята: комитетътъ съ своитѣ хора бѣше къмъ страната на „приятелитѣ“, а Бузлуджанскитѣ герои къмъ тая на „прѣдателитѣ“. . .

ГЛАВА ВТОРА.

Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Продължение: — Новитѣ класи и новата революционна генерация. — Основатели и философи. — Дяконътъ. — Л. Каравеловъ и в. Свобода. — Първиятъ революционенъ комитетъ и неговитѣ статути. — Еволюционисти и бунтовници. — Организационни и обществени идеи внесени въ революцията. — Близкитѣ разногласия. — Републиканци-социалисти и радикали-демократи. — Изгледи.

I.

Къмъ 1866—68. слѣдъ майския подвигъ на „старитѣ", силно движение се забѣлѣжва между масата, между оанзи часть отъ народа, която се намираше изъ кръстопѫтищата на новата цивилизация. Панагюрище, Карлово, Габрово и останалитѣ голѣми градове, за онова врѣме, както и обикалящитѣ ги села, не можеха повече да понесатъ тероротъ отъ една анархия, за началото на която никой нищо не помнеше, но и краятъ на която никой не можеше да види. При това, въ царуването на Абдулъ Азиса, по единъ отъ никого неугажданъ начинъ, се създадоха двѣ по-рѣшителни революционни сили, пролетариятътъ и младата либерална търговско-индустриална класа, които изнесоха на плещитѣ си новата организация, подпомогната отъ старитѣ народни движения. Къмъ края на 1868 — 69. година се завършваше курсътъ на либералната

турска политика, съ едно кико отгорѣ — пълна стагнация въ економическия животъ. Пияцата замрѣ, търговцитѣ взеха да фалиратъ, работническата класа мрѣше отъ гладъ поради това, че не намираше нийдѣ никаква работа; рентиеритѣ сѫщо се рутинираха, защото не можеха да получатъ злато срѣщу купонитѣ, които оставаха въ рѫцѣтѣ имъ бѣла книга.[1]) Цѣлата държава бѣше увиснала надъ една пропасть: чиновницитѣ, не получили заплата дълги мѣсеци, се вълнуваха, войската сѫщо. Държавнитѣ мѫже, слисани, се двоумѣха, кой пѫть да уловятъ, за да излѣзатъ отъ затруднение. Самъ Абдулъ Азисъ, обхванатъ отъ тая стагнация, свърши съ лудость. Очевидно бѣше, че Турция се разлага, върви къмъ провала. Въ такова положение, всички притиснати елементи, чужди за традициитѣ на старото владѣюще племе, бързаха да се откѫснатъ, да заживѣятъ самостоятелно. Херцеговина дигаше орѫжието, нейнитѣ войводи се разшаваха изъ горитѣ и градоветѣ. Турция бѣше смутена, Европа, всѣкога акушерка на азиятската империя — наточи зѫби. Турскиятъ либерализмъ на „младотурцитѣ" изпъкна на сцената.

Но бѣше късно.

На сцената се явиха естественнитѣ носители на националнитѣ задачи, бѣше се явила вече новата революционна генерация, възпитана въ други начала, отколкото старата генерация, и на по-развита почва; тая генерация се вглъби въ историческото минало на народа, откри здравитѣ елементи въ неговия животъ дофтасали днесъ или създадени отново — като обърна погледи къмъ най-надежнитѣ сили на революцията — пропадналитѣ вече дребни собственници, работническата

[1]) Ср. D. Georgiadès, La Turquie actuelle, стр. 59; E. Morel, La Turquie, etc. стр. 114, 115; Destriches, Confidences sur la Turquie, Paris и др.

класа и оние по-демократични слоеве отъ населението, които виждаха въ политическата промѣна гаранция за своето социално възраждане. Тѣзи два обществени обекта образуваха живата срѣда, върху която опериراше мисъльта, словото на Каравеловъ, Левски и Христо Ботйовъ. Слѣдъ Котель —, Гиопца роди три сили за България, трима дѣйци, които бѣха умътъ, сърдцето, ржцѣтѣ и краката на Българската революция —: Дяконътъ, синътъ на единъ Копривщенски абаджия и синътъ на Калоферския даскалъ. Намъ ни се чини, че това явление не е случайно. Да би спадало въ рамкитѣ на тая книга да хвърлимъ нѣкаква свѣтлина относно мѣстото, срѣдата и историческото врѣме, кждѣто сж се появили първитѣ български литератори, поети и публицисти, ние щѣхме да прокараме мисъльта, че извънъ областьта — по-широка или по-стѣснена, това би било за насъ една третостепенна проблема — извънъ областьта, извънъ географическитѣ граници на дадена обществено-економическа структура, не е мислимо да се появи интелектъ, който да въплъти историческитѣ идеали на епохата, не може да се отгледа сърдце, което да тупти еднакво съ пулса на врѣмето, и душа, въ която душата народна да се оглежда. Да би влизало въ задачитѣ ни сега да третираме специалната проблема за произходътъ и развоя на идеитѣ въ България, да анализираме тѣхното съдържание и социална стойность, все пакъ въ края на всѣка смѣтка ще трѣбва да потърсимъ тѣхното начало въ обективнитѣ условия, въ дадена обективна обществено-политическа срѣда; бихме рекли, че срѣда, изъ която има по-голѣмъ пъплежъ, повече ступанска енергия и по-голѣмъ нáгонъ да се доближи дадена жизнеспособна класа до невѣдомитѣ нѣща на единъ другъ животъ — ще създаде силни личности, значителни таланти, остри умове, които отъ фактитѣ ще създаватъ идеи, а отъ идеитѣ ще правятъ знаме за борба.

Историята е прѣдъ насъ.

Котленската околность, въ края на робството значително развита економически, но не тъй първоначално капитализирана, както днесъ ни учи това понятие — създаде Раковски, който изнесе въ живота, въ литературата — по гори и по балкани —, въ чужбина и въ изгнание, героизмътъ на Котленскитѣ традиции, духътъ на първобитния периодъ въ нашето историческо и социално развитие.

Котель и старитѣ градове, съ тѣхнитѣ стари условия, родиха Раковски и старитѣ хайдути.

Гиопца отгледа тримата прѣдставители на българската революция, нейнитѣ основатели, и нейнитѣ философи. Безъ наличностьта на условията въ Срѣднегорската котловина ние нѣмаше да имаме тритѣ най-крупни имена въ новата ни история.

II.

Ако търсимъ наченкитѣ на революционната пропаганда въ България, безъ всѣко съмнѣние, трѣбва да ги отнесемъ къмъ началото на апостолската дѣятелность на Дяконътъ. Прѣкаралъ близу десетина години изъ Балканитѣ, и между народа, събралъ опитътъ на своитѣ миткания изъ Сърбия и Ромжния, съ Панайотъ и нѣкои други войводи изъ българскитѣ гори; срѣщналъ се на нѣколко пжти лице срѣщу лице съ разклатенитѣ подпори на османския деспотизмъ —, и вглъбилъ се, най-сетнѣ, въ своя животъ и въ условията, създали българския политически въпросъ, Левски се бѣше убѣдилъ, че на движението трѣбва да се даде организация, безъ която е немислимъ никакъвъ успѣхъ. Сърбия, която бѣше почти свободна или на пжть да закрѣпи хубавѣ своята политическа самостоятелность, се стремѣше да създаде повече сили противъ цариградския душманинъ, вжтрѣ, у себе си, отъ една страна, и отъ друга — да използува силитѣ

на всѣки чужденецъ, който наивно би пожелалъ да ѝ прѣдложи услуги. Ромжния сжщо така бѣше станала самостоятелна, пакъ чрѣзъ собственна организирана сила. Дяконътъ, който е запознатъ съ практическото рѣшение на Балканската проблема, който не остана надирѣ и отъ научното движение на своето врѣме, когото общи политически въпроси вълнуватъ толкова, колкото и рѣшението на българския въпросъ, който чу нѣколко лекции върху принципитѣ на международната наука и узна да поставя рѣшението на всѣки въпросъ при дадена конкретна историческа обстановка —, дойде до съзнанието, че се има нужда отъ вжтрѣшна голѣма организация на непосрѣдствено заинтересуванитѣ обществени елементи — оние, които, както му показа Ботйовъ, слѣдъ една кървава революция, ще изгубятъ своето робство, за да обьршатъ сълзитѣ на цѣлъ потжпканъ народъ. Съ това съзнание за значението на българската революция тръгна Дяконътъ да проповѣдва бунтъ, свобода, разрушение на държавата.

Но проповѣдьта на Левски бѣше заразена съ още отъ една идея, която нѣкои днешни българи квалифициратъ за утопична, като фантазия [1]). Тази идея бѣше идеята за Балканска република и за „съзиждането една държава много трайна по новото зидание“ [2]). — Ние искаме да живѣемъ почетно и свободно, пишеше въ писмата си и проповѣдваше съ словата си Левски: ние съ всичката си сила ще викаме къмъ човѣчеството и къмъ свободата; ние ще искаме пълна свобода и ще си основемъ свята и чиста република. Врѣме е съ единъ трудъ да спечелимъ онова,

[1]) Вж. Д. Т. Страшимировъ, Документи по политическото възраждане, т. I. стр. 94.

[2]) Думи на В. Левски (вж. Документи по политическото възраждане, I. стр. 82).

което сж търсили и търсятъ братия французи, т. е. Млада Франция, Млада Русия и пр. Той — Левски — позволява братъ брата да убие, баща — синътъ, но святитѣ начала на свободата и републиката отъ отвлѣчени начала да се прѣвърнатъ въ жива дѣйствителность. Намѣсто сълзи, сега лѣемъ куршуми и надеждата ни е въ нашитѣ мишци [1]).

Въ първия уставопроектъ, по който се възпита голѣма часть отъ революционната генерация, написанъ съ собствената ржка на Дяконътъ, неговитѣ идеи, засѣгнати отъ идеитѣ на Ботйова, сж облечени, каторѣчи, въ формата на законъ. Въ знаменитата „Наредба на работницитѣ за освобождението на българския народъ“, въ главата „Подбуда и цѣль“, четемъ кои сж причинитѣ и коя е цѣльта на българската революция: „подбуда: тиранството, безчеловѣщината и самата държавна система на Турското правителство на Балканскиятъ п-въ; цѣль: съ една обща революция да се направи коренно прѣобразование на сегашната държавна деспото-тиранска система и да се замѣни съ демократическа рупублика [Народно управление] на сжщето това мѣсто, което сж нашитѣ прадѣди съ силата на оржжието и съ своята свята кръвь откупили, въ която днесъ безчеловѣчно бѣснѣятъ турски кесаджии и еничери, и въ което владѣй правото на силата, да се подигне храмъ на истината и правата свобода, и турскиятъ чорбаджилъкъ да даде мѣсто на съгласието, братството и съврѣменното равенство между всичкитѣ народности — българи, турци, евреи и пр.“ [2]).

Вижда се, че Дяконътъ не пъпля изъ повръхностьта на явленията, не играе съ общи думи: свобода,

[1]) Документи, I. стр. 82—83, 90.

[2]) Документи, I. стр. 88 — За всичко това вж. още „23 писма и бѣлѣжки на В. Левски“ печатани въ Мсб. кн. 16—17. стр. 759, 770.

робство, тиранство, а се вглъбява въ основитѣ на съврѣменната държава, въ самата система „гнила и беззаконна“, като майка на злинитѣ, съ прѣмахването на която ще се тури край на робството [1]). Дяконътъ е отишелъ и по-далече: една свобода при нова държавна „система“ ще да е нетрайна, ако бѫде „иззидана“ не по „новото зидание“, т. е. ако е иззидана върху неравенството. Затова, той дава еднакви права на всички граждани, на всички народности и племена въ демократическата република, сложена върху единъ общъ законъ, съставенъ по вишегласие отъ всичкитѣ народности [2]).

Републиката бѣше идеалътъ на Левски (Дяконътъ) и само при нея, допускаше той, както и Ботйовъ, ще се развиятъ благороднатѣ способности на населяющитѣ я народи.

III.

Възпитанъ повече въ традициитѣ на сръбския радикализмъ, Любенъ Каравеловъ до извѣстна степень е наклоненъ да се отчужди отъ крайнитѣ теории за демократическата република. Още на 1. януари 1869. година изъ Пещенската тъмница, кѫдѣто бѣ хвърленъ поради турски и сръбски коварства, Каравеловъ пише статия „Мои Братя“, помѣстена въ бр. 16. отъ 1869. година на в. „Народность“, въ която четемъ слѣднето: „българе, сржбе, ромуне и гржци трѣба въ сегашно време да подадатъ единъ другиму братска ржка и съ общите си сили да откупать отечеството си, ако иска сѣки изъ тѣхъ да достигне свойта слобода. Тие четири народи тржсатъ слобода, желаятъ спасение а иматъ едины обще врагове, и ако са каратъ между себе си, то по магатъ на своитѣ душмане. Нашата вражда противъ Гржците

[1]) Документи, I. стр. 82.
[2]) Документи, I. стр. 88.

трѣба сега за сега да са остави на стжрна... Ние желаемъ пжлна слобода и затова нещемъ да ни са покорява и да ни робува други, така сжщо нещемъ и ние да се покоряваме и робуваме другому... Погледайте на Швейцария и Америка и вие ще видите, че счастие то човѣческое са заключава не на скиптеръ и тронъ, не на корона и монархия, а на чиста човѣческа слобода. А има ли посчастливъ народъ отъ Американци-те и Швейцарци-те? Азъ отговарямъ: „нема...“ И така, мои братия Бжлгаре и Сржбе, Ромуне и Гржци подайте ржка іединъ други му...“

Малко слѣдъ това, Каравеловъ излѣзе съ „Свобода“, появата на който вѣстникъ е свързана съ дѣятелностьта на Левски и съ пропадането на дуалистическата политика. Дуалиститѣ и цариградското правителство бѣха вече изпаднали въ противорѣчие съ дѣйствителностьта; нито политиката имъ, нито координиранитѣ имъ дѣйствия, които се срѣщаха въ желанието да се запази цѣлостьта на една гнила държава, каквато бѣше османската, не обѣщаваха ширина за економическото развитие и за лична свобода. Когато Каравеловъ набѣлѣжи горнитѣ идеи въ своя апелъ личностьта бѣше отдавна съзнала необходимостьта отъ повече политически рахатлъкъ — ако бихме могли така да кажемъ. Тая нужда можеше да се покрие само съ „пълна“ и „съвършенна“ свобода. Ето защо, пишеше Каравеловъ, „ние искаме всичко или нищо, ние искаме пълна свобода“.[1]) „Всичкитѣ народи въ Европа се намиратъ днесъ въ движение, всѣко племе иска да върви напрѣдъ, всѣка народность иска да живѣе самостоятелно, всѣки човѣкъ желае да се управлява по своята воля, да се ржководи въ живота си свободно съ своитѣ лични и обществени потрѣбности и не иска да му сѣдятъ на вратътъ от-

[1]) в. Свобода, 1869. г. бр. 48. стр. 378.

дѣлни личности, да го управляватъ по своя произволъ и да ядатъ на готово неговиятъ потъ и кръвь".[1])

Три години слѣдъ като набѣлѣжи горнитѣ мисли, Каравеловъ пакъ се повърна на мисъльта си, изказана въ апелътъ, като обяви крайната „свобода" за панацея противъ всѣка обществена злина: „само крайната свобода (като въ Америка и Швейцария), е въ състояние да уничтожи историческитѣ, националнитѣ и племеннитѣ отличия".[2]) Въ тая епоха, Каравеловъ бѣше станалъ водитель на емиграцията, умътъ на революцията. Заедно съ Дяконътъ, тѣ бѣха дали първитѣ форми на организацията, въ която еднакво, при равни условия, се прилагаха идеитѣ на Левски и тие на Букурешкия доктринеръ. Въ Сѣверо-Източна Ромжния Ботйовъ, въ Букурещъ Каравеловъ, а въ България Дяконътъ — тримата въ едно и сжщо врѣме успѣха да прикрѣпятъ къмъ колелото на революцията масата, като изолираха съвсѣмъ еволюционистите.

Нека кажемъ тука за обща връзка на обстоятелствата, че послѣднето това движение — еволюционистическото, прѣзъ 60-тѣ години бѣше извънредно силно и завличаше по себе си „народа". Еволюционистите очакваха да стане политическото освобождение по пжтя на „мирния прогресъ" и, както видѣхме като обрисувахме проповѣдьта на дуалистите — въ интересите на държавната цѣлость. Едничкото срѣдство затова бѣше — разпространението на просвѣта, наука, между „народа". Въ философията на еволюционистите, която бѣше философия и на дуалистите, прогресътъ се извършва „мирно", безъ всѣкакви сътресения —, безъ които и българския народъ ще осъмне при по-друга сждба. Като имаха на

[1]) в. Свобода, бр. 40. стр. 313.
[2]) в. Независимость, 1873. г. бр. 47. стр. 362—363.

страната си разрѣшението на „черковния въпросъ", едностранчиво схващанъ отъ тѣхъ, еволюционистите провъзгласиха просвѣщението за срѣдство и цѣль въ дѣятелностьта на българитѣ. Цѣло кржжило отъ мирни дѣйци, начело съ нѣкои мародери на българския прогресъ въ свободна България, се опълчи противъ революционното дѣйствие, като пакосно за бждницата на „народа". „Оржжия, оржжия, извѣстява ни се, че викали пламенно нѣкждѣ распалени патриоти, на които милото отечество се намѣрвало въ критическо положение. „Книги, книги" викатъ и трѣбва да викатъ отъ всѣка страна на отечеството ни любителитѣ на просвѣщението ни. Сладъкъ гласъ и утѣшителенъ за единъ народъ, който си върши тъй тихо и тъй законно общественото си възраждане чрѣзъ науката" (сп. Читалище, 1870. година). Периодическо списание (год. I.), което се издаваше отъ друга гранка на сжщето просвѣтително дърво, даде по-голѣмо съдържание на горнитѣ идеи, подзе по-яко еволюционистическата проповѣдь: „Това всеобщо залягане на европейскитѣ народи къмъ науката, особенно въ нашето столѣтие — писá Псп. — отрази се благоприятно и на българскиятъ народъ. Благотворнитѣ зари на науката имаха своето дѣйствие и на насъ — българитѣ, които, ако и полека, но толкова по-вѣрно тръгваме вече въ пжтя на истинната цивилизация и напрѣдъкъ... Това отъ една страна, и отъ друга — справедливото и честито разрѣшение на черковния ни въпросъ сж едни отъ най-утѣшителнитѣ явления въ сегашното възраждане на българския народъ, и тие явления даватъ ни едно най-положително ржкоемство да имаме пълна надежда и увѣрение, че ще можемъ да стигнемъ до една такава своя еманципация народна и гражданственна, въ каквато иска да ни види и самия ни Господарь (Султанътъ на правовѣрнитѣ и на гяуритѣ, р.) заедно съ другитѣ народи въ пространната си държава".

Тъй смѣли бѣха еволюционистите, тъй дръзко се обявиха тѣ противъ революционеритѣ, защото бѣха подъ закрила. „Нещемъ пламъци отъ суха слама, които слѣдъ единъ часъ да изгаснятъ веднажъ за всѣгда; обичаме, напротивъ, да подклаждаме тихиятъ огънь, който има нѣкоя трайность“.[1])

Очевидно, еволюционистите излизаха съ открити карти и не скриваха враждата си противъ „викътъ“ на „пламеннитѣ патриоти“, които си правятъ удоволствие да играятъ на „слама“, вмѣсто съ „тихъ огънь“.

Но сжщо така очевидно бѣ, че мирното разрѣшение на българския политически въпросъ, проповѣдвано отъ еволюционистите, вървѣше тъкмо по желанието на богатата класа, на чорбаджиитѣ, които, както казахме, не губѣха нищо подъ широкото дърво на султанизма. Животътъ на всѣка осигурена обществена класа рѣшително отрицава революцията. Умътъ на такава класа е въ слабость да разбере, че прогресътъ, надъ който тя сладко почива, се извършва всѣкиминутно съ кризи и че всѣка еволюция е ричагъ за бждаща революция; че онова, което е било вчера, днесъ не е, че даже въ природното царство ние не познаваме постоянни форми, освѣнъ прѣходни — плодъ на еволюция и на революция. Като гранка отъ чорбаджийската класа, еволюционистите бѣха убѣдени въ врѣдностьта отъ революцията, затова ѝ се противопоставиха.

Борбата бѣше неизбѣжна; революционеритѣ взеха мѣрки: тѣ вписаха въ програмата на българския революционенъ комитетъ отъ 1. августъ 1870. година нѣколко реда, които подпалиха още повече огъньтъ и накараха еволюционистите да излѣзатъ изъ кожата си: „ние причисляваме нашитѣ чорбаджии въ числото на нашитѣ врагове и ще да ги прѣслѣдваме на сѣкждѣ и всѣкога.“ [2])

[1]) в. Вѣкъ, 1874. година.

[2]) в. Свобода, 1870. бр. 46. отъ 14. окт.

„Чорбаджии“ сж не само оние, които притежаватъ лично грамадни богатства и сж станали съдружници съ султана; чорбаджии сж всички, които не мислятъ като революционеритѣ, които сподѣлятъ идеитѣ на привилигированата класа.

Всички, които не сж съ насъ, тѣ сж противъ насъ.

Революционниятъ гений на Дяконътъ и на Христо Ботйовъ, напоенъ съ най-радикалнитѣ умозаключения на епохата, въздигнаха тоя принципъ въ догма. „Ако нѣкой призрѣ и отхвърли прѣдначертаната държавна система „демократическа република“ — пише Левски — и състави партии за деспотско-тираническа или конституционна система, таквизи ще се считатъ за неприятели на отечеството ни и ще се наказватъ съ смърть“[1]).

Организационнитѣ и обществени идеи, които внесоха тримата най-видни, за да не кажемъ — единственни прѣдставители на българската революция, обзеха социалното развитие на най-жизнеспособнитѣ елементи отъ народа и удариха въ сърдцето реакционитѣ по общественното си положение идеолози. На миръ бѣше противопоставенъ бунта; на полюбовното споразумѣние между силни и подчинени — революцията; на врагътъ бѣше посоченъ ножътъ, защото бждащето на единъ народъ стои по-горѣ отъ егоистичнитѣ интереси на едно охолно малцинство.

IV.

Ала още когато Л. Каравеловъ писа своя „апелъ“ изъ Пещенската тъмница и по-сетнѣ, когато спорѣше съ еволюционистите и постулираше условията за българската демократическа република, още тогава се

[1]) Документи, I. стр. 93. — „Прѣдателитѣ, чорбаджиитѣ, изѣдницитѣ и турскитѣ подлизурки ще да виснатъ на едно дърво съ нашитѣ неприятели, — страшно ще бжде народното

виждаше, че той внася единъ особенъ елементъ въ идеологията на българската революционна организация, който ще даде поводъ за бждащи разногласия. Споредъ Л. Каравеловъ, единственниятъ идеалъ, който трѣбва да прѣслѣдва българската народна революция, това е „демократическа република“, сложена върху либерални начала. За Левски демократическата република бѣше сжщо така идеалъ, но както видѣхме, съ по-друго съдържание. Любенъ Каравеловъ обаче, не отиваше по-далечъ отъ „либералнитѣ начала“ на сръбскитѣ радикали. „Въ днешнитѣ врѣмена — пише той —, когато въ Европа съ съставляватъ господарства съ по 50—70 милиона, всѣка една малка народность трѣбва или да се покори на нѣкоя чужда сила и да се откаже отъ своето историческо сжществуване, или да се съедини съ друга нѣкоя народность на най-либералнитѣ начала (както е съединението на Швейцария и Америка) и да състави съ нея отбранителна федерация“.[1]) Но незакъснѣ да даде истинската боя на своята мисъль Каравеловъ въ сжщиятъ брой на Свобода, когато опрѣдѣляше условията за една трайна, щастлива и прогресивна държава: „трайна, щастлива и прогресивна държава може да бжде само тая: 1. която е съставена изъ една народность или баремъ изъ едно племе, което има еднакви права, обичаи и религия. 2. Която е съставена на либералнитѣ начала както Америка, Швейцария и Белгия“.

Подъ влиянието на сръбския буржуазенъ редикализмъ, Любенъ Каравеловъ бѣше принуденъ да замѣни сложната проблема за формитѣ, въ които трѣбва да се постави новата демократическа държава, съ чисто племенна организация. Буржуазната демократическа

отмъщение. . . И така, вие сте свободни да изберете за себе си пжть и да вървитѣ по него, т. е. или съ назе или (и?) съ народътъ, или съ турскитѣ джеляти кръвопийци“. . . (Пакъ тамъ, стр. 245.; вж. още стр. 247).

[1]) в. Свобода, 1869. г. бр. 42.

република, съ която свърши мисъльта на Люб. Каравеловъ, слѣдователно, прѣдполагаше племенно господство, но не равенството, което допускаше Дяконътъ. А съ този възгледъ Люб. Каравеловъ напълно отрази купнѣжитѣ на първата революционно настроена обществена класа у насъ — младатабу ржуазна генерация, която мечтаеше за класово надмощие, но не за обществено равенство.

Лѣвицата въ революционната партия изнесе други възгледи. Споредъ Христо Ботйовъ, който бѣше прѣдставитель на тая лѣвица, идеалътъ, който имаше да реализира народната революция пакъ бѣше демократическата република. Ала у него тая република бѣше основана не на либерални начала, които сж една амалгама отъ общи понятия, а върху принципитѣ на най-новата наука — социализмътъ, който бѣ дигналъ знамето на социалната република. Видѣхте въ първата часть, че българскиятъ поетъ цѣнеше доста много запазенитѣ институти у нашия народъ; той сжщо така скжпеше неговитѣ здрави сили и ги викаше да се наредятъ подъ едно знаме въ борбата за социално равенство. „Ако не видимъ смѣткитѣ си съ своитѣ цариградски тиране, ако не изринемъ враговетѣ си изъ своята земя и ако не наредимъ своя животъ по принципитѣ на най-новата наука за свободата, то ние сме изгубенъ народъ.“ Но, „както нашата революционна партия, така и всичкия български народъ (освѣнъ неговитѣ прѣдатели и изѣдници) се е убѣдилъ, че онзи, който по своето положение е врагъ даже и на онзи ничтоженъ либерализмъ, съ който така нареченитѣ прогресисти вървятъ подиръ развитието на общечовѣшката свобода, че може да бжде доброжелатель на тогова, който мисли да турне своя животъ на широкитѣ основи на тая свобода и който не желае да бжде слуга или робъ нито на чужди, нито не свой нѣкои притѣснители“.

Като издигаше цѣлата си философия върху нуждитѣ на „сиромащьта“, върху прѣмахване неравенството въ положенията, което създава всички конфликти, Христо Ботйовъ дойде да обяви, че „само разумниятъ и братски съюзъ между народитѣ е въ състояние да уничтожи теглилата, сиромашията и паразититѣ на човѣшкия родъ, и само тоя съюзъ е въ състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо“.

Срѣщу племенната — ако щете съсловна демократическа република на радикалътъ Любенъ Каравеловъ, комунистътъ Ботйовъ издигаше социалната република безъ слаби и силни, безъ класи и роби безъ социална мизерия и безъ морални катастрофи. .

V.

Самото съпоставяне на тие двѣ различни по сжщностьта си революционни мисли, показало би ни, че рано или късно тѣ ще свършатъ съ раздоръ. Какво би могло да се прѣдвиди? Една елементарна истина, защото е фактъ, остана на лице, а тя е, че като слѣдеше логическото развитие на своята мисъль, Любенъ Каравеловъ посѣгна къмъ чуждо съдѣйствие — къмъ Сърбия, защото неговото племенно гледище не му позволи да узрѣ всичкитѣ сили, съ които разполагаше българската революция. Самъ възпитанъ въ Сърбия,[1]) кждѣто прѣкара дълги години въ най-интимно общение съ прѣдставителитѣ на сръбската национална политика, Л. Каравеловъ губеше постепенно вѣра въ собственнитѣ сили на своя народъ, който се дигаше по-късно отъ своя съсѣдъ, защото бѣше по-мждъръ, защото искаше да бжде по-смисленъ въ своитѣ дѣйствия.

---

[1]) Л. Каравеловъ получи образованието си въ Москва, но това неще каже, че той не е ученикъ и на сръбскитѣ радикали.

Напротивъ, като слѣдеше прѣдпоставкитѣ на своята революционна логика, както и мислитѣ, които му вдъхваше новата наука за „съврѣмената“ свобода — социализмътъ, Христо Ботйовъ идеше до неизбѣжното заключение, че трѣбва да се запазятъ дѣвственни силитѣ на народа, че приятели на свободата сж оние, които губятъ веригитѣ си слѣдъ революцията, слѣдователно, ако би могла да очаква помощь българската реолюция, то тя е отъ страната на угнетенитѣ, или въ лицето на „братския съюзъ“. Когато радикалиститѣ въ българското движение гледаха съ едното око въ България, а съ другото въ Сърбия, републиканцитѣ-социалисти насочиха всичкото си внимание къмъ „народа“ и къмъ „сиромащьта“.

Тѣзи два възгледа, които до 1874. година бѣха примирени, за да се усвои една организация съ еднаква тактика, близкитѣ събития ще поставятъ въ условия на непримирима вражда, подобна на оная, която радикали и социалисти изнесоха дружно противъ еволюциониститѣ.

Радикалиститѣ стжпка по стжпка ще дйдатъ до гледището на еволюциониститѣ, тъй както тѣ послѣдовно губятъ вѣра въ цѣлесъобразностьта на самата революция.

ГЛАВА ТРЕТА.

Сждбата на движението.

Несъгласия въ вжтрѣшната организация. — Несполукитѣ на движението и разочарованията на интелигенцията. — Смъртьта на Левски. — Любенъ Каравеловъ въ 1873. година. — Той и сръбската политика. — Крачка назадъ. — Сърбоманство. — Вѣрующь по убѣждение или измѣнникъ по съзнание? — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ. — Христо Ботйовъ спасява движението отъ катастрофа. — Изолираностьта на Каравелова. — Неговото повѣдение отъ гледището на организационнитѣ статути. — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ въ българската историческа литература. — Малко споръ. — Рѣшение на въпроса.

I.

Вжтрѣшната революционна организация прѣкара единъ периодъ на засилване до 73. година. Прѣзъ 71—72. година Василъ Левски бѣше кръстосалъ вредомъ България и поръсилъ бѣ страната съ искритѣ на революцията. Числото на оглашенитѣ нарасна до голѣми размѣри, и вѣрата въ близката революция проникна въ всичкитѣ сърдца. Въ Ромжния или въ България — това е единъ незначителенъ въпросъ — се състави привръменното българско правителство съ сѣдалище въ Балкана, откждѣто чрѣзъ агенти и чрѣзъ прокламации, подканяше народътъ да се готви за близкия день. Въ края на 1872. година напряжението е още по-голѣмо. Отъ едно писмо на Л. Каравеловъ, изъ Букурещъ, съ дата 9. ноември, пратено до Дяконътъ,

може да се види, докждѣ е стигало самонадеждието на революционеритѣ и най-много у Каравеловъ, който впрочемъ билъ насърдченъ и отъ хитруванията на сръбското правителство. „Брате Василе! — обръща се Каравеловъ къмъ Левски прѣзъ 72. година: по-прѣди ви писахме и подканяхме на подвигъ, но нѣкакъ си онипомъ. Сега ви обаждаме, че обстоятелствата изискватъ безъ друго куражъ въ нашата страна и подигание на революцията. Причинитѣ, които и ти можешъ да познавашъ, нѣма да ти разказваме, а обаждаме ти само, че трѣбва да вървишъ на бой, безъ да губишъ ни минута. На всичкитѣ тадѣвашни юнаци се писа, които ще да заминатъ за насрѣща. Надѣвайте се за помощь отъ С. Ч. (Сърбия и Черна гора)“.

Но съ разрастването на революционната организация, съ увеличаване броя на членоветѣ ѝ, недостатъчно още проникнали въ нейнитѣ начала, се създадоха условия за вжтрѣшенъ расколъ, за недовѣрие и споръ. По една необходимость, организацията бѣ принудена честомъ пжти да поставя на видни мѣста посрѣдственни хора, непроходими невѣжи, по просто довѣрие. Чули прѣзъ деветь баира за революция и за „златна свобода“, увлѣчени отъ своята стихийна натура и отъ ламтежътъ да добиятъ слава въ „историята“, такива лица, безъ ясно съзнание, безъ една вжтрѣшна убѣденость, ставаха или измѣнници на организацията, или пъкъ нейни несъзнателни гробари. Два противоположни елемента — единиятъ съ старитѣ хайдушки навици, вториятъ съ нови организаторски и идейни пóчини, се бѣха събрали подъ стрѣхата на организацията, и започнаха да враждуватъ. Димитъръ Общий, който съсрѣдоточи въ себе си произвола, подложи самата организация на изпитание, наивностьта на нейнитѣ хора да играятъ на довѣрие въ врѣме на революция, както и слабостьта на самото движение. Неспособенъ да разбере, че една сериозна задача иска сериозно отношение къмъ нея, че вулгарната и

необмислена авантюра нѣма нищо общо дори и съ най-опаснитѣ срѣдства, които пуска въ ходъ всѣка добрѣ организирана революция—, пълномощникътъ на Берковския комитетъ ударилъ на призволъ, на глупашки дъдряния дѣто сѣдне и дѣто стане, като хвърлялъ страшни закани по адресъ на „народнитѣ врагове". Самохвалството била най-малката слабость на Берковския апостолъ въ сравнение съ другитѣ му недостатъци. Не се минало много врѣме откакъ по чуждо поржчителство Дяконътъ го допусналъ въ организацията, Общий взелъ да я кара прѣзъ просото. Той започналъ да дѣйствува на своя глава, безъ знанието на кого и да е, безъ да се спира прѣдъ общитѣ ползи на движението. Левски прѣдвиждалъ кждѣ могатъ да заведатъ тие авантюри, и затова започналъ да го укорява. Но тука се явява недовѣрие и къмъ самия Апостолъ. Когато той говори, че на Д. Общий трѣбва да се опрѣдѣли точно работата, изъ рамкитѣ на която да не му се позволява да излиза [1]), защото неговитѣ самопроизволни дѣйствия ще доведатъ до катастрофа, една часть отъ организацията, начело съ сжщия авантюристъ, хвърля недовѣрие върху самия Апостолъ, че той тръгналъ „да си играе съ хората и да ги лъже". [2])

Тѣзи дребни сѣмейни разправии дадоха голѣми резултати. Тѣ показаха, че колкото и да бѣше външно стѣгната организацията поради усилията на Левски, вжтрѣшно въ нея се гнѣздѣха двѣ противоположни тенденции, които ще да завършатъ рано или късно съ криза. Всичкитѣ усилия на Дяконътъ да прѣстанатъ тѣзи „празни писма", съ които го бомбардирали прѣдъ голѣми и малки дѣйци, както и „интриганскитѣ разправии", въ които по неволя билъ вкаранъ [3]), останали

[1]) „23 писма" и пр. стр. 771. и 775.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 777.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 775. и 778.

гласъ въ пустиня. На неговитѣ настоявания да се отнесе това голѣмо недоразумение прѣдъ сждътъ на организацията — опозицията стояла глуха и продължавала своята подземна работа. И тъкмо въ оня моментъ, когато отъ Букурещъ подканяха за дѣйствия рѣшителни, тъкмо когато по схващането на първитѣ хора се имало нужда отъ съгласие, отъ еднодѣйствие на всички революционни сили, авантюриститѣ, глухи прѣдъ общитѣ нужди на революцията, завършиха своето дѣло: тѣ създадоха арабаконашката катастрофа, откжснаха се фактически отъ общето движение, т. е. — туриха самото движение на горчиво изпитание.

Въ сжщето врѣме, когато арабаконашката авантюра тури на кракъ цѣла стара Турция противъ млада България, прѣдателитѣ посочиха приготвената бѣсилка за Дяконътъ. Единъ попъ, въ когото Левски ималъ безгранично довѣрие, когото самъ искалъ да постави едва ли не на първитѣ мѣста въ движението, комуто той повѣрявалъ всичко и го прѣпоржчвалъ въ Букурещъ за лице, способно да жертвува мило и драго за дѣлото [1]), кръшналъ отъ своитѣ обязаности и отишелъ при полицията.

Смъртьта на Левски прѣзъ началото на 1873. година, на която не може да се гледа като нѣщо случайно, щомъ се вземе съвокупностьта на обстоятелствата, означаваше несполука за самото движение, означаваше, може би, крахъ и за една тактика, не напълно усвоена отъ Дяконътъ, но все пакъ влѣзла въ живота на организацията мимо него, подклаждана отъ вънъ, и която довеждаше до бързи дѣйствия. Външнитѣ фактори,

[1]) „Нашъ священникъ попъ Кръстю — пише Левски на Караеловъ — ще доде при васъ да се разберете ще може ли на вашата печатница да издава вѣстникъ, който ще бжде слободенъ за въ българско. Той щеше да отиде въ Ибраила да го издава, но азъ му казахъ по-напрѣдъ да доди да се разбере съ васъ. Човѣкъ е, който може да ви бжде полезенъ, па и вие нему..." („23 писма" и пр. стр. 771.).

както се вижда отъ писмото на Л. Каравеловъ, бѣха много по-нервни отъ вжтрѣшнитѣ. Освѣтявани тъй или инъкъ върху състоянието на организацията и подкоросвани отъ страна на заинтересувани държави, тѣ наблѣгаха часъ по-скоро да се дигне червеното знаме.

Вмѣсто това, дигна се слабостьта на движението, неспособностьта му да асимилира старитѣ анархически традиции, да изживѣе въ себе си несъврѣменнитѣ хайдушки похвати, съ една дума — неспособностьта му да подчини личното дѣйствие подъ волята на „народната революция".

Интелигенцията, която сама внесе тие недостатъци въ организацията, слѣдъ смъртьта на Апостолътъ, се отчая.

Въ униние падна и редакторътъ на в. „Независимость".

II.

Единъ революционеръ, който е способенъ да използува за движението собственнитѣ му несполуки и отъ грѣшкитѣ на личноститѣ да кове нови мисли, нови оржжия, който умѣе дори противодѣйствующитѣ фактори да тури въ услуга на своитѣ идеи, смърьта на Левски, цѣлата стагнация въ движението, слѣдъ февруари 1873. година, можеше да се схване като едно врѣменно състояние, изъ което рано-късно ще да се излѣзе, защото процесътъ на революцията се намираше въ своето начало [1]).

Но въ очитѣ на Л. Каравеловъ, който никога не е хранилъ абсолютна вѣра въ революционната енергия на българския народъ и всѣкога очакваше сръбската помощь, горнитѣ събития се наложиха като нѣщо постоянно. Цѣла година прѣживѣ още Каравеловъ въ организацията, но прѣзъ всичкото това врѣме прѣстоя

[1]) Вж. по-горѣ.

той въ нея, за да се завърши неговата психологическа криза, която го заведе въ партията на еволюционистите.

Отъ февруарската катастрофа нататъкъ, Каравеловъ се забори съ себе си, бореше се съ безвѣрието си, че ще дигне връхъ българската революция надъ противодѣйствията, слѣдъ като изгуби тя незамѣнимиятъ Дяконъ, бореше се и съ една единственна възможность: да дойде помощь отъ сръбскитѣ либерали, които още отъ 1869—71. година увѣряваха българския литераторъ въ своята „искренна прѣданность". Но нито реалната помощь, която имаше Каравеловъ изъ вжтрѣшностьта на България за да подкарва книжната си пропаганда, нито неговото сърбоманство и моралнитѣ — нека кажемъ и лукави насърдчения на сръбскитѣ либерали, можеха да го одържатъ отъ неизбѣжния идеенъ крахъ, къмъ който той бѣше прѣдразположенъ. На 1871. година единъ отъ виднитѣ хора на унгарската секция на сръбската либерална партия, който по-послѣ, почти едновръменно съ ренегатството на нашия литераторъ, стана орждие на сръбския кралски дворъ, именно Светозаръ Милетичъ, отъ затвора Вацъ, пишеше Каравелову и го посвѣтяваше въ тайнитѣ работи на своята партийна политика. Писмото на сръбскиятъ либералъ, оригиналътъ на което притежаваме, е пълно съ увѣщание и съ . . . сръбска искренность [1]). Сръбската

[1]) Ето текстътъ на това писмо:

Драги Каравелов!

Србин који вам ово писмо преда, Црногорац је, Перо Матановић, човек који је у ратовима Црне Горе и Херцеговине противу Турека, бијо увек у првоме реду, који је одушевљен за борбу ослобожденья наших народа на истоку, који има лепога гласа у Црној Гори и Херцеговини, и готов да отпочне бој за ослобожденье, тако, да че и владе у Србији и Црној Гори прискочити морати.

Разговорите се и договорите се са њиме. Ако будемо чекали на иницијативу влада, по свој прилици да чемо дуго чекати.

либерална партия отъ сьздаването ѝ и до революцията — не ни занимава послѣдния ѝ животъ —, не можеше да надскокне интереситѣ на сръбската буржуазия, за да обхване и тие на българската революция. Тя дѣйствуваше, както цѣлата сръбска държава, отъ гледището на личнитѣ си интереси, отъ интереситѣ на сръбската династия и държава. Но Каравеловъ, по

Код мене је био Ценович, и после тога Джока Влајковић, који је и на Цетину бијо. Отуда је добру наду понео. Писау ми је да пишем Брачану, но ја мислим да чете се ви боље мочи усмено с њим договорити, него ја преко писма. Ако за добро надете, упознајте и Перу Матановича са Брачаном.

Влајковић ми пише да сте били с њим у Београду, после њговог доласна са Цетиња, и као да сте ви са Ценовичем у заваду дошли. Незнам шта би томе узрок бити могао.

Ценович ми је говорија, да сад неби било згодно време и због тога, што би се држало да је Русија подпалила рат. Ја пак мислим, да се то сад неби могло држати, кад се зна да је Русија у неком, мо и неискреном пријательству са Портом. Но нека држи ко шта хоче, ми неби требало да због тога оклевамо, што че неко и неко у Европи држати да је то Руски посао. Наши непријатељи увек че го тако изнашати, ма да су и уверени да није тако. То им у рагун иде. Ми не треба да се на то обзиремо ни од тога зазиремо. Русија неће смети турчину држати страну противу нашег народа. Дакле гледајте шта чете. Крајне је време.

Матанович мисли да би добро било, да ви Бугари примите једно десетак Црногораца у вашу војску, једно, да народу свеза наша очевидна буде, друго они би доста охрабреньу придонели, а ако ви хочете, нека и десетак Бугара помешају се между Црногорце и Херцеговце.

Недајте се од Србску владе за нос вучи. Као да су Ценовича умекшали, тако ми се чинило из његовог разговора.

Што се мене тиче, ја чу бити на мети.

Поздрзвљајучи вас остајем

Ваш искрени пријатељ

Светозар Милетич.

у Вацу, у затвору 7/19. Јун. 1871.

P. S. Матанович стоји на челу Црногораца и Херцеговаца, који нече дуже да чекају и који хоче да бој отпочну.

слѣпа една вѣра въ думитѣ на тая партия, съ които тя прикриваше своята националистическа дѣятелность, игнорираше фактитѣ и се увличаше по обѣщанията. Неговото сърбоманство, произхождението на което ще отдадемъ на една искренна вѣра въ интригантитѣ-либерали, но не толкова на нѣкакви лични облаги, за които заговориха прѣзъ 80-тѣ години враговетѣ на всички български революционери, [1]) — отъ една страна, и отъ друга — собственното убѣждение на Каравелова, характеристика на което дадохме по-горѣ, неизбѣжно го водѣха да скжса съ революцията. Каравеловъ имаше слабостьта да забравя фактитѣ въ международната политика и да ги замѣстя съ кухи фрази или съ доброжелателства. По отношение на сръбскитѣ либерали, пъкъ и на сръбската държавна политика, той не се отказа отъ тая врѣдна слабость.

Какви бѣха фактитѣ? Съ какво бѣше подпомогнала сръбската държава българскитѣ революционери? Съ нищо! Българскитѣ легисти мрѣха на сръбскитѣ полета, а сръбската династия и сръбското правителство, безъ да дочака кръвьта по ранитѣ да засъхне, вмѣсто почивка за изморенитѣ, посочваше имъ затвори. Съ изключение на Панайотъ Хитовъ, който е галенъ отъ сръбското правителство, защото той бѣше повече хайдукъ отъ стария калибъръ, но не революционеръ отъ новия типъ, всички останали бунтовници сж прѣслѣдвани. Левски се оплаква, че сръбското правителство го хвърлило въ Зайчарския затворъ, защото е говорилъ на българскитѣ доброволци да се биятъ за своята свобода.[2]) Ако се прослѣди дългата история

---

[1]) Въ в. Отечество отъ 1885. г. живитѣ останки на Първия Таенъ Комитетъ се бѣха разхленчили, като доказваха съ злоба и ненавистъ, че Каравеловъ се е ползувалъ отъ сръбскитѣ фондове.

[2]) Прѣзъ 1871. година Левски пишеше, да бждемъ прѣдпазливи къмъ сръбското правителство. „Имаме близни примѣ-

на залъгвания отъ първитѣ възстания въ България и до 1874—75. година, ще видимъ, че въ отношенията на сръбскитѣ революционери и държавници къмъ българския въпросъ всѣкога е наддѣлявалъ интересътъ, егоистическиятъ интересъ на сръбската династия и държава. Общитѣ приказки, съ които сѫ залъгвани наивнитѣ българановци сѫ били една подла политика, едно сърболапство, което костува много жертви и на сръбския народъ. Открай врѣме сръбскитѣ държавници схващаха едностранчиво и шовинистически своята задача, и сътрудничеството на българскитѣ революционери имъ е било симпатично, додѣто свършва тѣхната държавническа програма. За тази програма, доста врѣдителна и за сръбския народъ, тѣ бѣха готови на всичко — и на прѣдателство. Спомняме си тука признанията на Талейранъ за неискренностьта на сръбската политика, за дипломатическитѣ фокуси на сръбскитѣ държавници. Днесъ тѣ сѫ съ България, утрѣ съ Русия противъ Турция, а у други день съ Турция противъ прогресътъ на собствената си страна. Двамата сръбски министри Вуичъ и Петрониевичъ, които покриха Сърбия съ срамъ, бѣха „шефове на интригата". Но тази „интрига" не напускаше и принцъ Михаилъ, който по слабоумие или по други причини бѣше турилъ сѫдбата си въ рѫцѣтѣ на Любица — неговата майка. Любица и Михаилъ първи въведоха въ система лъжата спрѣмо българитѣ, защото сръбската династия разбра, че тя толкова по-бърже ще консолидира положението си, кол-

ри доста, дѣто сѫ ставали съ назе още отъ 1862. и до сега. Мнозина сѫ били отъ насъ бити и затваряни; и азъ — пише за себе си Дяконъть — на 1868. бѣхъ затворенъ въ Зайчаръ въ тъмницата, защото съмъ билъ проповѣдвалъ на тамкашнитѣ българи да умиратъ за Българщината си, че имъ е Отечество. И още, че имъ съмъ показвалъ по кой начинъ да се зематъ на оржжие и какъ да прѣминатъ границата." (Вж. „23. Писма" и пр., стр. 760.).

кото по-често заплашва Цариградъ съ изкуственно подклаждани възстания. Възстанието въ Видинъ, Нишъ и околноститѣ, на 1841. година, е инспирирано отъ Сърбия, отъ князь Михаилъ, или по-право отъ неговата майка.[1]) Въ резултатъ, ние знаемъ какво донесе това възстание на българитѣ.

Тази политика на династическата интрига и либералска лъжа изпълня политическата история на Сърбия, като страна оставена да се люшка отъ вѣтроветѣ. Нея в. „Застава" обобщи въ една фраза, която бѣше колкото оскърбителна за българския народъ, толкова повече трѣбваше да стрѣсне сърбоманитѣ у насъ, че тѣ трѣбва да търсятъ съюзъ съ угнетения сръбски народъ, но не съ велзевулитѣ на неговата зла урисница. Излѣзе съ ориенталска надменность този влиятеленъ листъ и право въ очитѣ на цѣлъ народъ, който имаше злощастието да иска повече свѣтлина и човѣшки обноски, излѣзе тоя листъ да каже съ цинизмъ, свойственъ само на Фенеръ, че той (българскиятъ народъ) е отреденъ да умрѣ въ робство и невѣжество: „Внемлите и разберете народи и българи, че вие не може да бѫдете свободни, не можете да сте образовани! За тие качества сѫ достойни само сърбитѣ".[2]) Дарбитѣ на сръбското племе да се стреми къмъ прогресъ никой не успоряваше и никой нѣмаше право да му ги успорява. Но съ какво бѣше заслужилъ българинътъ тая надмѣнность, когато той не видѣ отъ никого никаква полза, а бѣше далъ доказателства за своето великодушие, за своята готовность еднакво да мрѣ за своята и чужда бѫднина? Грѣшката на българскитѣ революционери и хайдути — ако тука може да се го-

[1]) Ср. Revue de Deux Mondes, 1869. томъ 81. стр. 373—377.; Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris 1843. стр. 69—71.

[2]) Вж. в. Застава, отъ 1867. г. брой 104.

вори само за грѣшка — се състоеше въ това, че тѣ не знаѣха съ кого иматъ работа и съ кого да правятъ съюзъ. Съ сръбскитѣ хайдути — да, но съ сръбската държава и държавници — не; съ угнетената маса — да, но съ династията и нейнитѣ възможни орждия — не!

За нещастие Любенъ Каравеловъ не си даваше смѣтка върху тоя въпросъ. Жертва на сръбския радикализмъ, той изпадна рѣшително въ слабость прѣдъ българската революция: той ѝ стана измѣнникъ по съзнание, както всички бивши и настоящи просвѣтители, задачата на които се ограничаваше съ благородното намѣрение да учатъ народа на азбуке, и да продължатъ днитѣ на неговото робство.

Дѣйствително, въ първия день, откакъ се завърши процесътъ на кризата у него, Каравеловъ използува едно неуспорявано отъ никого грозно безпаричие. Вѣстникъ Независимость, който е свързанъ съ неговото име и въ който бѣше ангажирана амбицията на цѣла една партия, както и тая на главниятъ му редакторъ, трѣбваше да спрѣ, но подъ единъ благовиденъ прѣдлогъ, който — видимо — прѣкриваше и цѣльта на Каравелова. „Братия българи! — обръщаше се Л. Каравеловъ къмъ своитѣ приятели и неприятели. — Въ продължението на послѣднитѣ петь години азъ се борихъ за българскитѣ интереси енергически и оставямъ публицистическото поле съ чиста съвѣсть и съ спокойно сърдце. Съ една дума, азъ заплатихъ вече своя дългъ на отечеството си. Работилъ ли съмъ добросъвѣстно, прави ли сж били моитѣ идеи и полезна ли е била моята програма, — това ще рѣши врѣмето и безпристрастната критика. И така, прощавайте! Азъ съмъ принуденъ отъ самитѣ обстоятелства да напусна своитѣ досегашни занятия. Моля се и на ониемои съотечественници, на които съмъ нападналъ право или косвенно въ вѣстникътъ си напраздно, да ме простятъ. Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжность“.[1]) Въ сжщия брой на „Независимость“, малко по-горѣ отъ тая изповѣдь, срѣщаме такава една бѣлѣжка, адресирана до неизвѣстно лице въ Цариградъ: „И намъ ни е мжчно, но обстоятелствата ни накарватъ да напуснемъ захванатото дѣло. Вие говорите, че ние сме длъжни да се боримъ до послѣднята крайность. По нашето мнѣние, ако ние да би послушали вашитѣ съвѣти, то всѣки отъ васъ би ималъ пълно право да ни нарече Донъ Кихотъ, който се бори съ вѣтърничавитѣ воденици. Прощавайте“.

Отъ гледището на революционера, отстжплението на Каравелова, пъкъ и мотивитѣ на това отстжпление, сж осждителни. Въ самото извинение прѣдъ лица, на които „неблагодарната журналистическа длъжность“ го принудила да нападне, има нѣщо странно, даже загадъчно. Какви сж тие извинения, какво ще рече въ устата на реолюционеръ — напускамъ своитѣ досегашни занятия? Най-сетнѣ, какъвъ смисъль имаха за оная епоха думитѣ: отричане да се бори до послѣдня крайность?

Тая мистерия, въ диритѣ на която Ботйовъ е влѣзълъ още когато се върна отъ Браила, нашиятъ поетъ скоро ще разгатне изцѣло. Редакцията на „Независимость“ е дала и ще даде всички доказателства за своето ренегатство, за да ѝзрѣ Ботйовъ въ Каравеловото лице единъ врагъ, къмъ когото ще трѣбва да приложи сжщиятъ аршинъ, който е прилагалъ и къмъ останалитѣ приятели на мирното развитие.

Ние сме въ надвечерието на една борба между два гиганта въ нашата литература.

III.

На 12. октомври 1874. спира „Независимось“, на 8. декември сжщата година Ботйовъ подхваща в. Зна-

[1]) в. Независимость, г. IV. бр. 52. стр. 44. (отъ 12. октомври 1874. година).

ме. Този промеждутъкъ отъ два мѣсеца е запълненъ съ нѣколко събития, които имáха значително влияние върху отношенията на бившия редакторъ и су-редакторътъ на починалата „Независимость“. Всички знаеха, че печатницата „Свобода“ е не лична Каравелова собственность, а комитетска — организационна. Моралътъ на всѣка една революция възлага върху личноститѣ дълговетѣ, а наличностьта върху дѣлото. Но съ напускане досегашнитѣ си занятия, сир. дѣлото на революцията, Каравеловъ не мислилъ да прѣхвърли „своята“ собственносъ върху своитѣ наслѣдници, по простата причина, че той се ималъ за „монополистъ“ на всичко и защото мѣсецъ слѣдъ своята изповѣдь, Каравеловъ далъ доказателства за своето благоразумие —, той започналъ да издава „полезни книжки“ съ нравоучително съдържание, захваналъ да учи революционеритѣ, какъ да сѣятъ рѣпа и какъ да отглеждатъ буби. Отишелъ Каравеловъ при „старитѣ“ и образувалъ съ тѣхъ партия, върху която, по духътъ на по-рано цитирания членъ отъ „Уставътъ“, виснеше смъртна присѫда! Това не би било още голѣма бѣда, ако Каравеловъ се ограничеше отъ врѣме на врѣме да пуска по една—двѣ страници, въ които да доказва ползитѣ отъ знанието. Но бившиятъ редакторъ на „Независимость“, слѣдъ като обсебилъ комитетската собственность, и съ това прѣчилъ на революцията да има свой печатенъ органъ, отнесълъ печатницата при старитѣ, пакъ захваналъ да издава и вѣстникъ Знание, който не билъ съ революционеритѣ, слѣдователно — билъ противъ революцията. Бившитѣ неприятели захванали да се коткатъ около Каравелова. Тѣ виждали въ неговото падане тържество на своитѣ принципи, правотата на които „Независимость“ най-много успоряваше. „Знание“ захваналъ да пише за занаяти, за индустриаленъ напрѣдъкъ, за пощитѣ, за ползитѣ отъ изучването на . . . . нищо. Всички собственници

видѣха въ лицето на Каравелова своя защитникъ. Една личность не е много нѣщо въ цѣло едно движение; но една личность е нѣщо въ една ориенталска срѣда. Каравеловъ събра около себе си неприятелитѣ на революцията, стремѣше се да упражни влиянието си и надъ оние, които по-рано мислѣха както той проповѣдваше до 12. октомври, отнесълъ бѣ цѣлата архива на комитетътъ, съ което върза ржцѣтѣ на дѣйцитѣ, задигна печатницата, съ което заключи устата на послѣднитѣ —, съ една дума — Каравеловъ даде факти, че той е комплотиралъ нѣщата. . .

Една революционна организация е като една водна стихия: както стихията ломи́ язътъ, който запушва движението ѝ, така и революцията минува прѣзъ трупътъ даже на своитѣ приятели, ако тѣ въ моментъ на умопомрачение турятъ себе си или интереситѣ на една себична класа по-горѣ отъ цѣльта, която прѣслѣдва революцията.

Л. Каравеловъ се отдалечи. Но той се отдалечи не да пасува, а да продължи дѣятелностьта на антиреволюционеритѣ. Партизанитѣ на контра революцията разтѣха, или изглеждаше да растатъ слѣдъ ренегатството на Л. Каравеловъ. Останало безъ глава, движението рискуваше да се изгуби. Единъ пжть прѣзъ началото на 1873. революцията изгуби най-вѣрния си човѣкъ и съ това понесе първата криза; сега, въ края на 1874. когато ланшнитѣ загуби бѣха понаваксани и нѣщата бѣха тръгнали ужъ нормално, се изпрѣчваше напрѣдѣ неочаквана криза, толкова по-сериозна, че приятелитѣ ставатъ врагове!

Но нашиятъ човѣкъ, който държеше високо общественната полза и който ангажира младинитѣ си въ тая революция, нѣма да позволи комуто и да би било да си играе съ нея. Членъ вече на Централния революционенъ комитетъ, Христо Ботйовъ упражнява диктатура надъ личноститѣ и надъ единъ силенъ автори-

тетъ, какъвто бѣ редакторътъ на „Независимость“, за да спаси движението отъ израждане, за да запази честьта на революцията —, бждащето на България!

Този моментъ отъ живота на Ботйовъ, най-неспокоенъ, защото е свързанъ съ сждбата на цѣла епоха, е обрисуванъ напълно въ неговитѣ произведения и въ неговата кореспонденция. Въ тази епоха, въ тази борба съ Каравелова, ние виждаме да се рисува поета прѣдъ нашитѣ очи съ цѣлото величие на своя характеръ и съ всичката строгость на своята революционна мисъль. Документитѣ, подиръ горнитѣ нѣколко обстоятелства, ще говорятъ сами за себе си.

IV.

Въ едно писмо съ дата 16. мартъ 1875. което оставихме на една отъ прѣдидущитѣ страници, нашиятъ поетъ казваше, че е злѣ обиденъ отъ Каравелова, и завършваше съ тие знаменателни думи: „Азъ събирамъ сили и материалъ, и вѣрвамъ, че брошурата ми или политическата рубрика на Знаме ще направи епоха въ живота на емиграцията ни. Това не е лична умраза или жажда за отмъщение. Ако отмъщението и да е такава сжщо добродѣтель, както и благодарностьта, но азъ ще постжпя съвсѣмъ друго-яче, защото между мене и него (разбирай Л. Каравеловъ, р.) има въпроси, които не сж вече частни, а общи.“

Общитѣ въпроси, за които говори Ботйовъ и които лѣгнаха въ основата на борбата му противъ Каравеловъ, бѣха политически въпроси. Естественно, когато Каравеловъ удари на реакция, съ всичката омисъль да осуети успѣхитѣ на революционната организация; когато срѣщу партията на прогреса противопостави той партията на застоя; когато срѣщу отчаяниятъ и рѣшителенъ ударъ, който се канеше революционната партия да стовари върху бръснатата глава на „идиотинътъ отъ Долма-Бахче“, членътъ на Централниятъ комитетъ и бившъ редакторъ на „Независимость“ издигна миролюбивата пѣсень на „игиениститѣ“ — какви по-други причини могатъ да сжществуватъ въ борбата между него и Ботйовъ, освѣнъ общи, освѣнъ дълбоко идейни, политически и тактически?

Нашиятъ човѣкъ се бѣше изказалъ още на 1871. година по въпросътъ за значението на просвѣщението. Ще си спомните, какво писалъ бѣ той въ в. Дума за училището на Златоуста и за това на Нютона. Въ 1875. година, когато се намираше въ разгарътъ на борбата противъ своя идеенъ врагъ, българскиятъ поетъ не бѣше измѣнилъ нито една запетая отъ старото си гледище. Споредъ него, при настоящето политическо положение, да проповѣдвашъ просвѣщение, ще рече да вършишъ прѣстжпление, да учишъ хората само на четмо и писмо, значило би да порѣсвашъ злото съ ливанто. Слѣдъ като бѣше нажулилъ единъ пжть носътъ на Каравелова, Ботйовъ се повръща пакъ на въпросътъ за ползата отъ просвѣщението, взето само за себе си. — Никой нѣма да откаже — пишеше Ботйовъ, че въ продължение на нѣколко десятки години българския народъ не е прѣминалъ едно доста голѣмо разстояние въ своето нравственно и умствено състояние, но никой не може и да откаже, че неговиятъ животъ и неговото економическо състояние не сж днесъ още по-безотрадни и още по-плачевни, отколкото сж били прѣди десеть или петнадесеть години и че той не върви отъ день-на-день все по-бързо и по-бързо къмъ своето съвършенно изпадане.

Коя е причината на това?

Болестьта сама на себе си не може да бжде причина на своето развитие и тя се не лѣкува и не спира нито съ баяния, нито съ плачове, нито съ молитви, а съ оничтожение на оние причини и обстоятелства, които сж я родили и които ѝ помагатъ да се развие. Ако е

възможно да оничтожите или да отстраните тие причини, то организмътъ на личностьта или на народа ще влѣзе въ пѫтя на своя естественъ и нормаленъ вървежъ, а ако ли неможете, намѣсто да губите надежди, изкопайте гроба на Товия и заровете въ него това, което ви е така мило и драго. Но, прѣди всичко, попитайте каква е болестьта на нашия народъ? Кои сѫ причинитѣ на нейния прогресъ? излѣчима ли е тая болесть? коя е методата, която се рекомендува отъ здравия човѣшки разумъ?—Ето въпроситѣ, отъ които би трѣбвало да се боятъ нашитѣ литературни синигери и нашитѣ политически врабци и които би трѣбвало да се рѣшатъ колкото е възможно по-скоро. Ние казваме по-скоро, защото знаемъ, че колкото по-дълго врѣме се продължава една болесть, толкова повече тя става опасна и неизлѣчима.[1])

И прѣстѫпя българскиятъ поетъ да рѣши горнитѣ въпроси. И неговиятъ отговоръ, всѣкога кратъкъ и построенъ върху платото на нашето историческо развитие, бѣше краенъ, пламтящъ като огънь. — Поетътъ, както бѣше усвоила тая мисъль и цѣлата революционна партия, заявяваше, че тамъ дѣто нѣма политическа свобода, не може да сѫществува никакъвъ правиленъ прогресъ и образованието, както го разбираха „игиениститѣ", служи за труфило: тамъ, дѣто на човѣкътъ сѫ вързани и рѫцѣтѣ и краката, и дѣто той не намира въ какво да употрѣби своитѣ знания и познания, образованието, което въобще служи за ричагъ на човѣшкото щастие и благосъстояние, непрѣминува прѣзъ границитѣ на една проста и безполезна грамотность, и не служи за друго нищо, освѣнъ затова, за каквото служи всѣка една мода и всѣка една раскошъ.[2])

Сѣкашъ, въ тие положения нѣма нищо частно, и въпросътъ, научно анализиранъ, за да се опровергаятъ твърдѣнията на „синигеритѣ", които се занимаватъ съ „моди", е досущъ отъ общъ характеръ. Той е свързанъ съ рѣшението на политическата проблема. Ботйовъ имаше способностьта да свързва проблемитѣ, които поставяше българската дѣйствителность, една съ друга, дори образователната проблема да не отдѣля отъ общия политически въпросъ въ страната, отъ рѣшението на който зависѣха всички останали културни проблеми. Нали като делегатъ (1871.) въ засѣданията на Българското Книжовно дружество той бѣше изплашилъ литературнитѣ врабци съ това, че противопостави революцията на наивната филология! „Българскиятъ народъ нѣма нужда отъ журнали и вѣстници — бѣше казалъ той на плѣсенясалитѣ мозъци —, а отъ бунтовници; по-напрѣдъ му дайте свобода на тоя народъ, че тогава му разправяйте, дѣ трѣбва да пише ъ, ь и ы-то".

[1]) Съчинения, стр. 246 и 247.
[2]) Съчинения, стр. 248.

Очевидно, това гледище не търпи никакъвъ капризъ, а онзи, който би си позволилъ подобно удоволствие, трѣбва да знае, че ще срѣщне не любезна усмивка, но корава плѣсница.

V.

Нѣколко документа, които по щастлива случайность сѫ запазени, хвърлятъ голѣма свѣтлина върху характерътъ на борбата, която нашиятъ поетъ е водилъ противъ Каравелова. Наистина, малцина били съврѣменницитѣ, които сѫ разбирали идейната подкладка на тая борба. Мнозина вѣрвали, че непримиримата вражда межу двамата публицисти и писатели се дължела на съперничество за меснетъ, други слизали още по-долѣ и търсѣли причинитѣ въ cherchez la femme! Слѣднитѣ двѣ писма, които забавихме да цитираме за това мѣсто, ще допридадатъ единъ неизлишенъ плюсъ къмъ горнитѣ обстоятелства.

Първото е адресирано до И. Драсова и гласи:

„Брате Драсовъ,

Азъ закъснѣхъ да отговоря на писмото ти отъ 23. мартъ, но ти ще да ме простишъ, като прочетешъ настоящето ми. Благодаря ти за съвѣтътъ и за участието, което вземашъ въ положението ми. Вѣрвамъ въ твоята искренность, и въ твоя патриотизмъ и, надѣя се, че и ти нѣма да ми откажешъ въ тие неизбѣжни качества за единъ какъвто и да е борецъ за свободата. Слушай! прѣди три деня пристигна тука единъ момъкъ изъ Одеса подъ името Петковъ [1]), който донесе радостната вѣсть, че Стамболовъ е вече въ Одеса и че скоро ще да дойде въ Букурещъ. Псевдонимътъ Петковъ се явява при Каравеловъ, открива му намѣрението си и поисква да се види съ мене и съ Ангелова [2]). Каравеловъ ако и да бѣше ме видѣлъ вечерьта въ кафенето, казва му, че азъ съмъ вече зарязалъ вѣстника и че съмъ побѣгналъ изъ Букурещъ по причина, че ме прѣслѣдвало тукашното правителство. Два деня стои това момче у Каравелова, безъ да му дадатъ възможность да намѣри нито мене, нито Ангелова. Въ разстояние на това врѣме г-нъ Л. К. не забравилъ да ме опише съ най-чернитѣ бои и да каже, че той писалъ на всѣкждѣ, за да ми убие сжществуването (т. е. вѣстникътъ). Най-послѣ, това момче дохожда при мене и въ два часа разговоръ се разбрахме помежду си. Петковъ е изпроводенъ отъ Стамболовъ за да заеме мѣстото му като апостолъ въ България и заслужава пълно довѣрие и уважение. Той има всичкитѣ качества за пропагандистъ и ползува се съ всичкитѣ рекомендации

[1]) Чети Панайотъ Семерджиевъ, комунистъ, загиналъ прѣзъ 1876. година. Получилъ образование въ Русия.

[2]) Янко Ангеловъ, слѣдвалъ въ Букурешкото висше училище и близко лице на Ботйова, — вѣроятно отъ идейния калъпъ на „Петкова“.

отъ Стамболовъ. Безъ да му влизамъ въ душата, Петковъ ми открива, че той познава Каравелова и дѣлата му като политически дѣятель по-добрѣ отъ мене, че знае нашето неспоразумѣние съ него и че той е дошелъ нарочно, за да изравни тие неспоразумѣния. „Съ Каравелова ние не можемъ вече да имаме нищо общо, защото той е изгубилъ довѣрието на народътъ, казваше нашиятъ приятель. — Всѣки счита К-ва за спекулантъ и за човѣкъ, който при смъртьта си трѣбва да повтаря думитѣ на Августа: „добрѣ ли си изиграхъ ролята?“ Ние трѣбва да го оставимъ нá мира, а ако той пожелае да ни прѣпятствува, то да го уничтожимъ и нравственно и материално“. Тие думи ме накараха та показахъ твоето писмо, на което днесъ отговарямъ, и Петковъ ме задължи да ти пиша, да те поздравя отъ страната му и да ти изложа въ нѣколко думи програмата му.

Той е на мнѣние да се основе тука една чисто народна печатница, въ която да се печататъ различни книжки, брошури, прокламации, за да се развие революционната литература у насъ. Около тая печатница да се основе единъ кржгъ отъ дѣятели, до които да се изпровождатъ точни и вѣрни свѣдѣния за страданията и положението на народътъ въ политическо и економическо отношение, за да бжде всѣка една наша дума основана на факти; да се отворятъ мѣста по крайдунавскитѣ пунктове за стоварване на оржжие и др. такива; да се съживятъ и свържатъ частнитѣ комитети въ Ромжния подъ наглеждането на особенъ пропагандаторъ, който да ги обикаля всѣки три мѣсеца; да се изпровождатъ ту едни, ту други пропагандисти въ България въ по-голѣмо число, за да се приготвятъ по-скоро духоветѣ; да се прѣхвърлатъ отсамъ компрометиранитѣ, за да бждатъ готови за тукашнитѣ чети и т. н. и т. н. Главното е, че финанциалнитѣ извори сж вече намѣрени, стига само началото да бжде удачно.

Въ кжсо врѣме отсрѣщнитѣ комитети ще разполагатъ [съ] голѣми суми. Ти, брате, ще да се почудишъ на срѣдствата, които ще да се добиятъ въ едно твърдѣ кжсо врѣме. Първиятъ добъръ знакъ ще да бжде за това, като ти извѣстя, че съмъ получилъ 200 лири, за да изплатя печатницата и да я прѣмѣстя въ особенна кжща. За сега чакамъ Ст-ва и единъ руско-бесарабски българинъ изъ Кишеневската гимназия. На 16. т. м. печатницата (която ще да взема) по интригитѣ на Л. К. се продава на мезатъ. Той и Адженовъ ще да конкуриратъ съ мене, но не вѣрвамъ да успѣятъ, защото продавачитѣ съчувствуватъ повечето на мене, нежели на дружеството „Полезни знания". На 16. азъ нѣма да разполагамъ съ повече отъ 50 наполеона, земени на заемъ, защото Каравеловъ е писалъ на сѣкждѣ да ми не пращатъ пари. Вѣстникътъ билъ неговъ и той щѣлъ скоро да го вземе отъ мене и да го прѣдаде въ ржцѣтѣ на другиго!! — „Мацини" гледай да вземешъ, но заедно съ абонатитѣ.—Револверитѣ не съмъ още вземалъ, но ще да се взематъ. Утрѣ отивамъ пакъ на Гюргево за тѣхъ. Ще да гледамъ дано взема отъ тамошния комитетъ 10 наполеона на заемъ. Ти гледай, както-както лѣтосъ да дойдешъ; срѣдства ще да се намѣрятъ. — Тукъ азъ прибрахъ пакъ хжшоветѣ около мене. Добри души — съчувствуватъ на оживяването на емиграцията. Едно само ме бърка сега, че вѣстникътъ не може да излиза още редовно: пари нѣма, бе братко! Но отъ сега ще да се оправи.—Писа ли писма тукъ-тамъ изъ Ромжния? Пиши, защото мене не прилича. Ще помислятъ, че интригувамъ. Пиши г-ну П. Хитову.

Новость. Рускитѣ социалисти въ Лондонъ и въ Цюрихъ ме викатъ да отида при тѣхъ, или да имъ стана комисионеръ. Тие искатъ да влѣзатъ въ сношение съ нашитѣ революционери. Прѣдлагатъ ми да се мѣнимъ съ пропагандисти, съ паспорти и др. „Мы готови помочь вамъ и нравственно и физически, т. е. и словомъ и мышцамъ", ми пише единъ мой вѣтъ съученикъ Судзиловски. Азъ му отговорихъ, че се наемамъ да имъ бжда комисионеръ на книгитѣ, а за повече, ще да чакамъ да рѣши събранието. — По праздницитѣ ще да стане събрание въ Търново.—Пановъ е вече въ Парижъ и на свое мѣсто е оставилъ нѣкого си Паничерски. Той е добъръ момъкъ, не е слѣпъ привржениК на Л. Каравеловъ. Павелъ Икономовъ е вече дописенъ членъ на тукашното дружество и не се занимава вече съ политически работи. Пановъ сѣкашъ, че е въ Япония. Разбира се, че всѣки, който вижда какъ вървятъ работитѣ ни, истива и мълчи. Но нищо, азъ си давамъ куражъ. Всичко ще оживѣе при пролѣтьта на нашата дѣятелность. Ти трѣбва да опишешъ софийскитѣ работи и политическата дѣятелность на своитѣ познайници, приятели и другари, ако не за обнародване, то поне за архива. Ще дойде врѣме, Драсовъ, когато дѣятелностьта на всѣкиго ще има важность за нашата история... Въ прѣводитѣ си бжди проповѣдникъ на революцията и защитникъ на сиромаситѣ. Нашата революция трѣбва да се сѣе въ народътъ, а не между чорбаджиитѣ. За „Законитѣ на Швейцария" нѣмамъ никакво понятие, но мисля да е добро нѣщо. Но стига толкова. Прости, че ти пиша така на бързо и не разбрано.

Пригръщамъ те и съмъ твой за сѣкога.

Букурещъ, 12. априлъ 1875.

Хр. Ботйовъ.

P. S. Тома е вече тука съ фотографията си. Сяровъ те поздравлява нарочно. Грековъ (Михаилъ) на Азовското море въ едно село ожененъ. Като намѣря адресътъ му ще ти пиша. Той билъ страшно магаре".

Второто писмо, адресирано до Данаилъ Хр. Поповъ въ Т.-Магурели, гласи:

„Бай Данаиле,

Недѣйте се сърди, че ви не отговорихъ до сега на писмото. Причинитѣ бѣха тие, че отъ два мѣсеца

насамъ азъ бѣхъ твърдѣ много залисанъ, както съ нареждането на печатницата, така и съ други нѣкои работи, които бѣха облѣгнали само на мене. Днесъ съмъ вече по-свободенъ. Вие ми пишете, че нѣкой си попъ, отъ заточенитѣ, е написалъ брошура, която искате да напечата. Ако е за Знаме и ако не е твърдѣ дълга, то азъ я би обнародвалъ; а ако не, то можа да я напечатамъ и отдѣлно, само, разбира се, като ѝ поуправя слогътъ. Ако е у васъ това произведение на страдалецътъ, то изпроводете го да го видя. Едно условие само ще да ви прѣдложа. Азъ съмъ въ началото на своята печатарска дѣятелность, слѣдователно—съмъ кжсъ въ срѣдствата. Добрѣ ще да бжде, ако се съгласите да купите вие хартията за печата, а послѣ отъ продажбата на книгата да ви се върнатъ паритѣ. Така сжщо и азъ: като си извадя разноскитѣ за печатътъ —остатъкътъ можеме да употрѣбиме за каквото общеполезно дѣло желаете. Можемъ напримѣръ да го изпроводимъ на заточенитѣ. — Много ви съмъ благодаренъ за свѣдѣнията изъ Дияръ Бекиръ. Пишехте ми, че имате нѣкакъвъ си списъкъ за измрѣлитѣ до сега страдалци. Изпроводете ми го да го обнародвамъ. Не зная добрѣ ли постжпвамъ съ допискитѣ ви. Пишете ми откровенно за това.

Онова теле (Ст. Заимовъ) изъ Браила е безумно. Азъ му натъркахъ носътъ въ едно писмо и вѣрвамъ, че ще да си налѣгне дрипитѣ, т. е. ще да остави на страна пачаврата си. Той е слѣпъ поклонникъ, но именно за това го и прѣзирамъ. Не обръщай внимание на бълвочитѣ му. — Откровенно да ви кажа, вие минувате за привърженецъ на Каравелова, за това и мнозина отъ новитѣ ви считатъ за съучастникъ въ всичкитѣ негови подвизи. Ако не бѣхъ се отдѣлилъ отъ него, то и азъ щѣхъ да си пострадамъ. Знаете ли, че той — дордѣто бѣхъ у него и безъ да зная азъ—е искалъ 150 жълтици отъ Сръбското правителство за редакцията на Знаме? Той прѣдвиждалъ, че азъ ще зачеша неговитѣ патрони и искалъ да налѣе злато въ устата ми, като глътне и той, разбира се, половината за миситликъ. Това ми пише Панайотъ. Какво искате отъ подобенъ човѣкъ? Но той е потрѣбенъ, защото служи за добъръ оригиналъ на моитѣ повѣсти. Характерътъ на Нено Чорбаджи (единъ отъ героитѣ въ повѣстьта „Маминото дѣтенце“ отъ сжщия Л. Каравеловъ, р.) има много общо съ неговия характеръ. Впрочемъ, извинете ме, че азъ захванахъ за това, което може и да ви не интересува. Азъ ще да чакамъ още нѣколко врѣме дордѣто се срѣщна съ нѣкои и други лица, пакъ ще да си примѣря и името, и характерътъ и честностьта си съ неговата. За великитѣ хора трѣбва и материялъ за биографията имъ, а въ продължението на двѣ години азъ съмъ го изучилъ твърдѣ добрѣ. Не е останало кйоше въ душата му за да не проникне моята двѣ годишна испитливость. Студизмътъ е вѣренъ, а материалътъ грамаденъ.

Жално ми е, че при дохождането ви въ Букурещъ не можахме да се срѣщнемъ, за да засвидѣтелствувамъ благодарностьта си и искреннитѣ почитания къмъ васъ. Приемете ги сега писменно и извинете доброжелательтъ си

Букурещъ, 28. юний 1875.

Хр. Ботйовъ“.

Въ първото писмо Ботйовъ говори за интригитѣ на Каравелова, покрай други работи отъ общъ характеръ, а въ второто съобщава за положителенъ факта, че бившиятъ редакторъ на в. Независимость си позволилъ да иска субсидия отъ сръбското правителство отъ името на в. Знаме, съ цѣль да налѣе злато въ устата на поета. Това съобщение на Ботйова, което има свидѣтелството на едно лице, живо и днесъ, намъ не се вижда прѣсилено: то се приближава до дѣй-

ствителностьта поне дотолкова, доколкото Каравеловъ не е прѣставалъ да се сношава съ сръбскитѣ официални хора, бидѣйки по-на-страна отъ работитѣ на Централния комитетъ. Долното писмо на сръбския консулъ въ Неготинъ, В. Жовановичъ, което носи частенъ характеръ, хвърля косвенна улика върху Каравелова за неговитѣ непосрѣдственни връзки съ сръбската държава, съ нейнитѣ чиновници; писмото е адресирано лично до Христо Сяровъ, тогава въ Кладово, съ дата 25. октомври 1875. Ние счетохме за нуждно да дадемъ тоя документъ текстуално, като единственъ по рода си, както и писмото на ренегата Св. Милетичъ, цитирано въ забѣлѣжката на стр. 517, [1]) съ което се документиратъ, така да кажемъ, отношенията на нашия публицистъ съ сръбскитѣ държавници:

Лубезни мој Ристо,

Из твој телеграма видим, да си у Кладову. Од куд туи по каквој големој потреби?

Како си, је си ли здрав, и како ти радка напредује?

[1]) За тогова Милетичъ срѣщаме слѣднята депеша, пратена изъ Берлинъ до в. Times: „Г-нъ Милетичъ, който дълго врѣме напада сръбското правителство . . . се примири съ принцъ Миланъ и, въ една възхвалителна статия, той ангажирва всички сърби, които сж турски и австрийски поданици, или принадлежатъ на полу-независимитѣ княжества на Обреновичитѣ, да се сберат около знамето на Бѣлградското правителство . . . .“ Телеграмата носи дата 12. юни 1876. година, а колкото се отнася до компромисътъ на всепочитания Св. Милетичъ съ Бѣлградския кралски дворъ, това му е костувало популярностьта между сръбския народъ. Въ негова честь, прѣди това ренегатство, народни пѣвци пѣсни за него сж пѣли: —

Светозаре, српски сине,
Ти си узор свију насъ . . .

А единъ отъ познатитѣ омладински поети, М. Поповичъ, го наричаше „нашъ Моисей“ (вж. Јоан Скерлич, Омладина и њена књижевностъ (1848—1871). Изучаваньа о националном и књижевном романтизму Код Срба. У Београду 1906. стр. 89.).

Што ради наш Каравелов, госпоја Ната и ньегова мати ти и ви наши пријательи?

Куда полачиш сад? Пиши ми све опширно, да знам.

Па писувай ми и за нашите Българе на Старата планина, что думат?

Делка те поздравльа а исто тако и твој

пријатель, Васа Жованович.

Неготин, 24. окт. 1875.

Прѣди да минемъ къмъ друга една точка, свързана съ въпросътъ за многошумната тая „свада“, нека добавимъ въ допълнение на обстоятелствата и това, че самото кръшкане на Каравелова въ лагерътъ на чорбаджиитѣ е направило впечатлѣние на лица, които не сж се намирали въ никаква връзка съ нашия поетъ, и които оцѣнявали Каравеловото поведение приблизително, както и Ботйовъ. „Хората като чужди бранятъ си своето баремъ, ами ние що правимъ? — за пари и душата си продаваме. Господинъ Каравеловъ, най-голѣмиятъ ревнитель на болгарската свобода, който проповѣдваше прѣди нѣколко дена пожаръ и ножъ, и който нападаше нашитѣ учени съ най-оскърбителни рѣчи, дѣто искали просвѣщение, а не революция, що го виждаме днесъ да прави? Самъ проповѣдва това, що отхвърляше вчера! Чуденъ е свѣтътъ... Напразно не казва Пловдивския дописникъ на „Знаме“, че по-голѣмата часть отъ нашата емиграция до сега е ра-

Въ сжщето съчинение (стр. 81—96) Скерличъ говори на дълго за С. Милетича, безъ да прави оцѣнка на неговото политическо падение.

Не излишно е да се добави още, че сжщиятъ тоя Св. Милетичъ бѣше редакторъ на в. „Застава“ и, може би, авторъ на оня оскърбителенъ пасажъ, който цитирахме въ една отъ по-горнитѣ страници. Л. Каравеловъ е билъ въ интимни връзки съ този ренегатъ, който непростимо позволяваше да се клѣвети българския народъ. Приятель съ неприятелитѣ на народа, Л. Каравеловъ ще стане неприятель на българската революция.

ботѣла и работи само и само да си напълни кесийката. Това е цѣла истина. Съ това не искамъ да укоря К-ва, дѣто е станалъ редакторъ на „Знание“, и дѣто проповѣдва просвѣщение между българитѣ, не. Рѣчьта ми е, защо напусна отведнажъ народнитѣ работи. Ще ма попиташъ, може би, отдѣ знаемъ? Заключавамъ отъ самитѣ дѣла на Господствому, и отъ рѣчитѣ, които в. „Знаме“ отправя алегорически срѣщу му, а вѣрвамъ, че слѣдъ не дълго врѣме, ще почне да го изобличава лично за всичко що е вършилъ и върши. — Тежко и горко на бѣдния ни народъ, който чака спасението си отъ подобни водители... Всичко това ни показва какви сме.“[1])

Тъй пише едно лице на стариятъ войвода, Панайотъ Хитовъ, който най-добрѣ отъ всички е познавалъ дѣлата на Каравелова.

VI.

Но тие дѣла и цѣлата нова политика на Каравелова, които бѣха въ явно противорѣчие съ възгледитѣ на Ботйова, съ възгледитѣ на организационния „Уставъ“ и съ „Наредбитѣ“, както и неизбѣжната борба, която поради идейни и тактични дискорданси, произлѣзе между двамата писатели, размжти лъжитѣ и фалшификацията.

Къмъ една досущъ сериозна идейна и политическа борба, която запълни живота на поета цѣлата 1875. година, която не му даде да завърши нѣколко започнати свои литературни произведения,[2]) съ единствената цѣль да спаси движението, което само живѣеше въ криза заедно съ реакцията на Каравелова; къмъ една епоха — 1874—75. год., която и въ литературно, и въ политическо, и въ организационно, и въ просвѣтно от-

[1]) Архивъ, I. стр. 425—426.

[2]) Романътъ Змей, прѣводътъ на „Что дѣлатъ?“ и още нѣколко други.

ношение, събираше силитѣ на искреннитѣ дѣйци, на революционеритѣ, съсрѣдоточаваше всичката умствена и физическа енергия на движението — къмъ тая най-знаменита епоха, съ нейната идейна и революционна борба, какъ се отнесе нашата критика?

О, да! Нашата критика, откакъ се броятъ днитѣ на нейната мизерия, е и безпристрастна, и дълбока, и справедлива въ оцѣнката на нѣщата. Къмъ Ботйова, тие свои субективни качества българската критика обнаружи, както й прилича! Отъ критикътъ — ние знаемъ — се иска да обладава много качества, двѣ отъ които сж най-сжществени: първо, да знае за какво приказва и що приказва, и второ — да е искрененъ. Сирѣчь — да е човѣкъ съ широко образование, за да може да съединява нишкитѣ на събитията, да търси изъ хаосътъ пружината, която ги управлява, да отдѣля частното отъ общото, както и да координира послѣдствията съ причинитѣ. Второ — да не лъже. Уви! слаба по духъ и заинтересувана да подцѣни значението на въпроситѣ, които създаде историческото ни минало, като единственно паметни послѣдици отъ бурната епоха, българската критика тури въ ходъ лъжата и фалшификацията, както по отношение цѣлия животъ на поета, така сжщо и по въпросътъ за неговата борба съ ренегатитѣ на революцията.

Поведението на Каравелова бѣше осждително и отъ человѣческа и отъ гледна точка на революцията. Отъ человѣческа — осжда трѣбваше да се дада на Каравелова не че той ренегира — неговиятъ наивенъ радикализмъ и залитане около сръбскитѣ лъжци неизбѣжно трѣбваше да го доведе и го доведе до тоя край,[1])

[1]) Твърдѣ чувствителни симптоми за бждащето си отстжпничество самъ Каравеловъ не бѣше се стѣснилъ да прояви. Така, въ брой 11. година I. (18. янурий 1870.) на в. Свобода, между другото, Л. Каравеловъ пише: „нито азъ, Каравеловъ,

но отъ человѣческа гледна точка осжда би заслужавалъ, защото той забрави страданията на народа, за да изнесе прѣдъ съврѣменницитѣ идеи, които сж опиумъ за потиснатитѣ маси, като ги поучаватъ да търпятъ когато ги биятъ, и да се молятъ когато звѣрове месата имъ кжсатъ. Отъ гледището на българската революция поведението на Каравеловъ пакъ не можеше да се извини, защото той съзнателно прѣчеше на нейнитѣ органи правилно да функциониратъ, защото като свърза договоръ съ враговетѣ ѝ, комплотира я. За по-голѣма прѣгледность, нека изброимъ въ нѣколко точки прѣстжпленията на Каравелова и да кажемъ слѣдъ това, какъ гледаха „Наредбитѣ" на тѣхъ: 1. Отъ революционеръ — Каравеловъ стана еволюционистъ. 2. Той отнесе архивата на комитета. 3. Започна да издава „Знание", противореволюционенъ органъ. 4. Задигна „народната" печатница. 5. Мжчеше се да убие „Знаме". 6. Отъ негово име иска субсидия отъ чужда държава. 7. Противопоставя се („интригува") противъ Ботйова, за да не си набави нова печатница фактически собственность на революционния комитетъ. 8. Интригува за да урони авторитета на поета

нито пъкъ между тая партия, въ която азъ принадлежа и между така нарѣченитѣ „старитѣ" сжществуватъ такива раздори, отъ които може да се възползува турско-християнскиятъ комитетъ или Али-паша. Но ако и да сжществуватъ между насъ нѣкои несъгласия, то тие несъгласия сж до толкова малки и нищожни, щото тѣхъ може да примѣти само тоя човѣкъ, който търси за да намѣри подобни несъгласия между кое и да е общество, съ една дума, нашитѣ несъгласия сж домашни, братски, човѣчески: такива несъгласия всѣкога и на всѣкждѣ сжществуватъ . . ." Близо три години по-рано, в. Народность, органъ на „старитѣ", бѣше писалъ: „. . . да оставимъ личноститы и да ся обърнемъ къмъ обще-то наше добро. Нѣка погледнемъ на славнити наши прѣдки, да послѣдваме тѣхни-ти славни дѣла и строго да бдимъ надъ святия залогъ, кого-то сж оставили на наше варденіе (вж. в. Народность, бр. 7. 1867. год. отъ 25. ноември). Признанията на Л. Каравеловъ се покриватъ отъ думитѣ на в. Народность.

и да дискридитира дѣятелностьта му. 9. Събира пари отъ вжтрѣшни хора, прѣдназначени за дѣлото, и ги монополизира за себе си. 10. Като завършекъ на всичко това — Каравеловата задача е — да създаде силно еволюционистическо течение, въ либераленъ смисъль на думата, което, тъй да се каже — доби плъть и кръвь въ „Дружеството за разпространение полезни знания". Анализирайте тие обстоятелства, които далечъ не изчерпятъ всичкитѣ факти, и кажете, че прѣдъ васъ не се очертава едно съвсѣмъ ново течение, може би културно — и такова ние ще го наречемъ, но не и революционно, тактиката на което, естественно, ще да бжде да съгласява, да изглажда противорѣчията, но не да ги изостря, както изискваха интереситѣ на революцията. Анализирайте обстоятелствата и погледнете въ сжщностьта на Каравеловата реакция, па я съпоставете съ „Наредбитѣ" и съ „Уставътъ"! Тие наредби и тоя уставъ гласѣха: „1. Ако нѣкой, билъ войвода, билъ членъ на комитета, билъ вънкашенъ, билъ кой билъ, дръзне да издаде нѣщо на неприятельтъ ни, ще се накаже съ смърть. 2. Ако нѣкой отъ влиятелнитѣ българи, или войвода, подбуденъ отъ чуждо правителство, или отъ друго частно лице, поиска да ни прѣчи въ работитѣ, подъ какъвто начинъ и да било, такъвъ ще се счита за неприятель, и ще се наказва съ смърть. 3. Ако нѣкой призрѣ и отхвърли прѣдначертаната държавна система „демократическа република" и състави партии за деспотксо-тиранска или конституционна система, то и таквизи ще се считатъ за неприятели на отечеството ни, и ще се наказватъ съ смърть. 4. Ако нѣкой не припознай Централниятъ революционенъ български комитетъ, и поиска да се опита на своя глава да подигне бунтъ, то за пръвъ пжть ще му се каже (напомни), но ако и това не помогне — ще се накаже съ смърть".

Тѣзи бѣха обстоятелствата, които обвиняваха Каравелова, и това е гледището на революцията, изра-

зено въ нейнитѣ закони, по реакцията на бившия революционеръ. Каравеловъ се обяви противъ революцията, която имаше право да застжпи своитѣ интереси. Революцията обвивяваше Каравеловъ — не личноститѣ, които бѣха нейни орждия. Революцията, кокто и идеитѣ, иматъ право на самозащита. Тѣ стоятъ погорѣ отъ отдѣлната личность, защото въ тѣхъ се отглеждатъ интереситѣ и нуждитѣ на историческото и социално развитие. Оня, който се обяви противъ тѣхъ, оня, който е противъ революцията и противъ нейнитѣ идеи, той е противъ развитието, той е прѣдварително обявенъ за врагъ, върху него прѣдварително е произнесена смъртна присжда, или по-добрѣ — той самъ си е подписалъ присждата. Ако пъкъ врагътъ е една активна личность, въ главата на която сж прѣминали враждебни консервативни и реакционни идеи, революцията, по силата на своитѣ собственни закони, по силата на морала който черпи изъ собственното си вдъхновение, има право да посѣгне върху всичко, което е противъ нея. Вотъ и всё! Филистерщинатата не е обязателна нито за революцията, нито за революционерътъ. Тя има своето мѣсто въ салонитѣ, кждѣто се организиратъ притворствата и фалша. Но вънъ, на улицата, кждѣто се организиратъ общественнитѣ класи и кждѣто ката день се лѣе рѣки човѣшка кръвь за парче хлѣбъ, за единъ часъ повече почивка — филистерщината е обрѣчена на присмѣхъ, като най-гнусна рѣчь, създадена въ съврѣменното общество.

Филистерскиятъ законъ не бѣше задължителенъ и за въплотената революция — Христо Ботйовъ, който обвиняваше Каравелова, слѣдъ като го осжди цѣлата революция.

Но българската критика, която отъ великодушие къмъ човѣка прѣзира идеитѣ му, и отъ умраза къмъ идеитѣ, жертвувá поета и общественния дѣецъ — зачеркна сериозното въ тая знаменита борба и я прѣдстави въ оная мизерия, на която сж способни безидѣйни хора и фалшификатори на нашата историческа дѣйствителность.

Слѣдъ всичко до тукъ изложено ние нѣма сериозно да споримъ съ българскитѣ историци. Цѣльта ни ще да е да хроникираме тѣхнитѣ дълбокомисленни разсждения, увѣрени, че това ще донесе едно удоволствие за читателитѣ на тая книга.

Редътъ е на Захари Стояновъ.

Кратко и ясно, причинитѣ на „скарването“ (както това става между комшии!)между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ сж „толкова различни“, но „споредъ нашитѣ изслѣдвания, повѣствува З. Стояновъ, то (скарването) се е състояло горѣ-долу въ слѣдоющето. Първо, че Каравеловъ не допусналъ да се печати в. „Знаме“ безплатно въ печатницата му, за която Ботйовъ доказвалъ, че е народна, принадлежи на централ. револ. комитетъ, слѣдователно „Знаме“ като замѣстя „Независимосъ“ и е органъ на помѣнатия комитетъ, трѣбва да се печати безъ пари, което Каравеловъ отказва: второ, че К-овъ като се оттеглилъ вече отъ политическото поле... третйо, че Ботйовъ и още нѣколко негови другари отъ младитѣ ненавиждали Каравелова... Четвърто, че имало мнозина, които подклаждали огъньтъ между двамата дѣятели и пето, най-послѣ, че жестокиятъ емиграционенъ животъ каралъ и двѣтѣ страни да бждатъ раздражителни и неумолими до апогея“.

По-долѣ авторътъ на тие „изслѣдвания“ съобщава, че Ботйовъ не искалъ да чува за никакви извинения отъ страна на Каравелова и „станалъ изведнажъ твърдѣ жестокъ къмъ своятъ по-старъ учитель (sic!). Каравеловъ почналъ да се третира (започнали да третиратъ! р.) като най-опасенъ човѣкъ за българския народъ“. Но „Ботйовъ отишелъ още по-далечъ.

Подкоркалъ нѣкои отъ хжшлацитѣ, правятъ струватъ, да убиятъ Любена. Нашиятъ Бенковски ималъ злочестината да земе на себе си тая роль. Хлѣбъ продавалъ той по онова врѣме въ Букурещъ и билъ единъ отъ редовнитѣ посѣтители въ редакцията на „Знаме", гдѣто Ботйовъ сѣка вечерь, заобиколенъ отъ 25—20(!) хжшове, държалъ лекции по този въпросъ въ това число и за Каравелова, че е човѣкъ опасенъ. Наговорилъ той и Бенковски, че ако иска да заслужи на своя народъ, то трѣбва да убие своя Копривщенски съотечественникъ". Въ края на крайщата, З. Стояновъ като изчерпя „причинитѣ" на „скарването" и се докосва до „обидата", нанесена Ботйову отъ страна на К-въ, пише: „дѣйствително, обидата . . . е била кръвна. Пакъ повтаряме, че съжаляваме за гдѣто не знаемъ изъ тънко тая обида, па въ сжщность, едва ли е знаялъ други, освѣнъ двамата бивши другари и сподвижници".

Отъ тие „пакъ повтаряме", „съжаляваме" и пр. нѣкой би помислилъ, че авторътъ имъ ще бжде поскроменъ въ рѣшението на въпроса за комшийското скарване. Съвсѣмъ не! Слѣдъ като застави Ботйова да търси убийци, да „покоросва" Бенковски да вземе главата на Каравелова отъ лична умраза, З. Стояновъ заключава: „жестокъ е билъ Ботйовъ къмъ своятъ другарь, страшно му е челъ обвинителниятъ актъ. Онова, което е било още слухъ, недоказанъ фактъ, той е гърмялъ, че е истина . . ." [1]).

Ст. Заимовъ, безъ да бѣ казалъ дума противъ българскиятъ поетъ прѣди, слѣдъ като прочелъ писмото му отъ 26. юний 1875. съ което го поставя въ редътъ на безвредната зоология, изля шепа богохулства, които задминаха елементарното приличие.

Споредъ Ст. Заимовъ вѣренъ е факта, че Бенковски „бѣше насъсканъ отъ Ботйова да убие Каравеловъ",

[1]) Ср. Биографическия опитъ, стр. 218, 219, 220, 236, 237 и др.

само, че той, великодушниятъ Заимовъ, който тъкмо по това врѣме се намираше въ Браила, а Бенковски въ Букурещъ, го разубѣдилъ. По едно чудо, Заимовиятъ духъ се отдѣлилъ отъ собственото му тѣло, заминалъ въ Букурещъ и кандардисалъ Бенковски да не върши глупости. Колкото до „причинитѣ" на „раздора" между К-овъ и Хр. Ботйовъ, за които се потеше З. Стояновъ, Ст. Заимовъ ги намира не само „вѣрни", но и „справедливо е оцѣнилъ биографътъ недоразумѣнията съ думитѣ, пето — най-послѣ въ жестокия емигрантски и т. н." „Но има и други второстепенни, женски пружини на тѣзи недоразумѣния, пише Заимовъ, които ние се въздържаме за сега да ги съобщаваме, като допълнение на биографията, защото авторитѣ на тѣзи женски пружини още живѣятъ..." [1])

Тъй каканижатъ нашитѣ историци.

Г-нъ Д. Т. Страшимировъ, авторъ на „Критическиятъ опитъ" за Хр. Ботйова, който е жертвувалъ десеть пжти повече книга за този проклѣтъ въпросъ, та дано найсетнѣ му се усмихне едно правилно заключение, уви! се е забъркалъ като пѣтель въ кълчище, и то само затова, че въ края на крайщата, нито по разбирането на „свадата", нито по схващането на явленията, е отишелъ по-далечъ отъ своитѣ учители.

Едно повърхностно разсжждение, напр. върху слухътъ за убийството на Каравелова би ви дало заключение, че Ботйовъ нѣмаше защо да чете „лекции" въ редакцията на „Знаме" прѣдъ „25 — 20" хжшове за убийството на ренегата; че вмѣсто да се излага прѣдъ влашкото правосждие, като лекомисленно дрънка кога трѣбва и кога не трѣбва за убийство, Ботйовъ можеше самъ да стисне за гушата страхливия Каравеловъ, за да го прати на оня свѣтъ. Нали сжщитѣ „историци" ни учеха, че Ботйовъ е първоразряденъ

[1]) Мсб. I. стр. 232 — 233.

вагабонтинъ, че въ дѣйствията му нѣма абсолютно никакъвъ моралъ, защото споредъ простацитѣ, никакво отношение не сѫществува между моралътъ и комунизмътъ, що проповѣдваше българския поетъ?!

Но тѣзи елементарни разсѫждения не сѫществуватъ и за г. Страшимировъ. Той възприема непълно аргументитѣ на първитѣ двама фалшификатори и дохожда до сѫщитѣ позорни заключения[1]). Това Д. Страшимировъ не прави отъ зла омисъль, не! Защото г. Страшимировъ има една „общечеловѣческа страна", която прилага къмъ българския поетъ, а пъкъ, знае се, че общечеловѣческитѣ „гледища" на всѣки фантазьоръ свършватъ съ овде и съ онде.[2]) Да не бѫдемъ голослони! Ето букета:

1. стр. 158: Каравеловъ отстѫпя внезапно, уморенъ отъ борбата, и мѣстото му остава праздно. Ботйовъ заема това „праздно" мѣсто. Но тъй като Каравеловъ, споредъ своето душевно настроение, захваща мирна книжовна дѣятелность и парализира съ своето влияние емиграцията, Ботйовъ се „спрѣчква" съ него, и двамата велики дѣятели си обявяватъ непримирима война.

2. стр. 161—162: Захари Стояновъ, който обладава отличенъ талантъ да характеризира (нѣщата) съ една дума, дава едно отлично резюме на причинитѣ за „свадата"; З. Стояновъ се отнесълъ до Ст. Заимовъ да му каже нѣщо по тая свада, а тоя всичко нарекалъ „глупости". [3])

3. стр. 163—4: При все това, Заимовъ потвърдява всичкитѣ петь точки (сир. всичкитѣ глупости! р.)

[1]) Вж. Д. Т. Страшимировъ, Хр. Ботйовъ и пр., стр. 153, 163, 165.

[2]) „...ние несме приятели ни на Султана и черковницитѣ, ни на революционеритѣ и хѫшоветѣ. Ние сѫдимъ за Ботева (Ботйова!) отъ общечеловѣческа страна..." („Критически опитъ", стр. 187).

[3]) Читательтъ не бива да смѣта новитѣ „свѣдения" на г. Заимова за глупости: глупости сѫ били мотивитѣ на борбата, но глупоститѣ на Заимова и tutti quanti не сѫ глупости! Р.

на З. Стоянова, като вѣрни, но добавя още нѣкои свѣдения, като съ това се старае да разясни скрититѣ причини на умразата между двамата дѣятели. А Заимовъ, продължава г. Страшимировъ, знае тая обида и казва, че Ботйовъ е узурпиралъ мѣстото на Каравеловъ и станалъ самозванъ прѣдседатель на привремѣнното българско революционерно правителство. Заимовъ мисли още, че поетътъ — революционеръ се билъ вече много промѣнилъ по онова врѣме; че въ послѣдния периодъ на неговата дѣятелность, който периодъ захваща туку прѣдъ свадата съ Каравелова, въ Ботйова станало едно психическо прѣчупване, и той отишелъ твърдѣ далечъ въ грубия животъ. Обаче

4. стр. 165—6: Сѫщинскитѣ причини за обидата и враждата съ Каравелова трѣбва да се коренятъ — говори г. С. — дълбоко въ оние душевни процеси (у Ст. Заимова тие „душевни процеси" сѫ означени съ думитѣ „психическо прѣчупване"; тождеството трѣбва да е пълно въ всѣко едно отношение! р.), които сѫ се вършили по онова врѣме въ душата на Ботйова.

5. стр. 171: г. Страшимировъ не отрича, какво при по-близко разглеждане, става явно, че раздорътъ на двамата дѣятели е принципаленъ, а не плодъ на раздразнителность и случайна лична обида, както казва Заимовъ и З. Стояновъ, но

6. стр. 178—9: „Ако при самото лично спрѣчкване Каравеловъ бѫде казалъ въ лицето Ботйову нѣщо подобно (нѣкоя клюка или др. п.? р.), което, разбира се, може всѣкога да се прѣдположи, то послѣдниятъ го пише вече на приятеля си (разбирай Драсовъ, не Каравеловъ! р.) като извършено: щѣха да ме изпроводятъ въ влажнитѣ рудници, но не успѣха". — „Такива прѣувеличения не сѫ за вѣрване у Ботйова, който се възбуждалъ до самозабрава, а подобни примѣри не липсуватъ, както ще видимъ по-нататъкъ." Защото

7. стр. 179: „Като се взре човѣкъ въ тая възникнала вражда между двамата велики съврѣменници, и като види, какъ лесно се забравятъ принципитѣ, какъ личнитѣ страсти, самолюбието и раздразнителностьта се повдигатъ като разбунено море, за да задаватъ (задавятъ?) свѣтлика на духа, а такъвъ мощенъ умъ като Ботйова, се бори между тие вълни като удавникъ, — като се взре човѣкъ въ всичко това, идва до заключение, че нѣма нѣщо по-долно, нѣщо, което като зловрѣдната ржжда да разяда коренитѣ (?) на ума и волята така, както личната борба. Въ всичкото си раздражение Б. все още не забравя да говори за начала, идеали и характеръ, но всѣкой чувствува (ние не чувствуваме, господине Страшимировъ! р.), че той е въ мрѣжитѣ на една дребнава борба и че въ тая борба личностьта прѣобладава надъ идеалитѣ“.

Заключение:

8. стр. 185 и 188: „Дребнавитѣ борби даватъ дребнави резултати, макаръ и да сж били необходими и за обстоятелствата, и за душата“. Обаче „... колкото Ботйовъ и като човѣкъ, и като характеръ, и да слиза въ тая борба по-долу отъ обикновенната си висота, защото всичко, що го окржжава, го влачи къмъ кальта, той пакъ (великодушно великодушие има г. Страшимировъ! р.) възтържествува въ борбата и остава вѣренъ на себе си и на високитѣ си идеали“.

Щомъ се боришъ съ дребнавости, за дребнави лични интереси, щомъ поставяшъ дребнавата борба по-високо отъ общественнитѣ идеали, ние не разбираме, какъ ще останешъ вѣренъ на себе си и на своитѣ „високи идеали“. Тѣзи крайности на „високата душа“ намъ сж непознати, пъкъ вѣрваме — тѣ сж чужди и на всѣка човѣшка логика, а доколкото можахме да прослѣдимъ живота на нашия герой, при всичката му слабость къмъ крайноститѣ, и той не разбираше тие работи, както ги разбира г. Страшимировъ.

Христо Ботйовъ бѣше чуждъ на хермафродитнитѣ общечовѣшки гледища, които започватъ съ овде и свършватъ съ онде . . .

VII.

Но тогава кждѣ се намира рѣшението на проклѣтия въпросъ за „свадата“ между двамата гиганта отъ епохата на революцията, кждѣ е разкобничето на тая грандиозна борба, която прѣпъна българската историческа критика и я постави въ невъзможность да отиде по-далече отъ лъжата? Ако нито въ личнитѣ характери на двѣтѣ борящи се страни може да се търси рѣшението на проблемата, защото изобщо личниятъ характеръ не е главенъ факторъ при никоя „душевна“, идейна борба; ако нервозностьта на личноститѣ и тежкиятъ емиграционенъ животъ още по-малко могатъ допринесе нѣщо сжществено за отговорътъ, който очакваме; ако, най-сетнѣ, нито „насъскванията“, за които всички „историци“ мждруватъ, нито „женскитѣ пружини“, за които безъ свѣнъ приказватъ — могатъ ни дá ключътъ на проблемата, нима нейното рѣшение е величина непозната и не може да се потърси въ самитѣ условия на революцията, въ борбата между двѣ противоположни въ общественната ни мисъль стихии, ако щете — въ условията на нашето економическо и социално развитие? Нима революционното врѣме, въ което се кръстосваха идеи отъ най-реакционенъ до най-прогресивенъ калибъръ, интереси мизерно егоистични и други, които съвпадаха съ интереситѣ на „сиромащьта“, на всички, които живѣяха съ трудъ и отъ надница, — нима, повтаряме, самото революционно врѣме, въ което се наложиха главно двѣ идейни настроения, не може ни дá ключътъ на цѣлата енигма? Оние, които внимателно сж проучили изложенитѣ въ тая глава документи и обстоятелства, тѣ ще сж дошли вече до заключението, че чрѣзъ устата на Каравелова гово-

рѣше класата на доволницитѣ, когато Христо Ботйовъ изхождаше отъ добрѣ разбранитѣ инсереси на общечовѣшката свобода щастие, на които не противоречеше българската революция.

Въ срѣщата на тие двѣ начала произлѣзе колизията.

Българската революция бѣше прѣдварително създала условията да се прояви тая борба въ нейната най-остра форма и, за честьта на ангажиранитѣ страни трѣбва да се каже, че тая борба се олицетвори не у пигмеитѣ въ нашата публицистика и литература, а въ лицето на двѣ най-крупни личности.

Въ борбата между Ботйовъ и Каравеловъ трѣбва да се вижда борба между социалистътъ, който искаше да спаси българската революция, за да разрѣши тя въпросътъ за националното освобождение, и обикновенния демократъ, който иска да подчини тая революция на враждебнитѣ ѝ сили.

Най-сетнѣ, въ борбата между Ботйовъ и Каравеловъ трѣбва да се вижда борба между революцията и реакцията, между принципътъ на доброто и принципътъ на злото — между Ормуздъ и Ариманъ.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Критическото положение на балканитѣ.

Годинитѣ 1875. и 1876. — Възстанието въ Херцеговина и неговитѣ причини. — Успѣхитѣ на възстанието. — Поведението на Европа. — Коалицията на тритѣ велики сили. — Англия и Босненския въпросъ. — Тя и Берлинскиятъ Меморандумъ. — Отоманската империя въ пламъци. — Възстанията въ южна България. — Задачата на Българския революционенъ комитетъ. — Ентусиазмътъ на населението. — Приготовленията и първитѣ движения на четитѣ. — Букурещъ и Одеса. — Христо Ботйовъ въ южна Русия. — Съставътъ и битието на революционния комитетъ, разногласията въ него и оставката на Христо Ботйовъ. — Prévoyance и невѣжество. — По нататъкъ?

I.

Прѣди още да бжде завършена напълно борбата между Каравеловъ и Ботйовъ, Централниятъ революционенъ комитетъ неочаквано се намѣри прѣдъ едно ново положение, което тури на нови изпитания неговата тактика. Прѣзъ 1875. година бошнацитѣ захванаха да негодуватъ, и вече прѣзъ края на лѣтото Херцеговинското възстание бѣше провъзгласено. Може да се забѣлѣжи прѣдварително, че причинитѣ на това възстание, както и цѣлитѣ, прѣслѣдвани отъ неговитѣ организатори, бѣха сжщитѣ, които караха да се вълнуватъ и българитѣ. Подъ господството на турцитѣ — говореше Емилъ де Лавеле въ книгата си la Péninsule des Balkans — положението на селянитѣ бѣше, ти си рѣчи, нетърпимо. Слѣдъ отоманското нахлуване въ Босна и Хер-